

Zeventig jaar Partij van de Arbeid

Frans Becker en Gerrit Voerman (redactie)

Zeventig jaar
Partij van de Arbeid

Boom – Amsterdam

Omslagontwerp: René van der Vooren, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: Steven Boland, Amsterdam

© 2016 de auteurs

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 9789461055156
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes	7
Over de benarde positie van de sociaaldemocratie	
Frans Becker en Gerrit Voerman	
De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaaldemocratie	37
Joop van den Berg	
‘Gedruisch en gekijf’	73
Over verdeeldheid en eensgezindheid onder leden van de PvdA	
Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn	
Van kiezers en campagnes	99
De electorale ontwikkeling van de PvdA	
Philip van Praag	
De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA	127
Frans Becker	
Wat is er over van de rode familie?	161
De bijzondere relatie tussen PvdA en NVV/FNV	
Simon Otjes	

De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012	191
Ron de Jong en Henk van der Kolk	
De PvdA in de steden	209
Een geschiedenis van het naoorlogse wethouderssocialisme	
Pieter Nieuwenhuijsen	
Het najagen van een illusie?	249
De PvdA en Europa	
Gerrit Voerman	
Sociaaldemocratie in tijden van globalisering	277
De PvdA in internationaal vergelijkend perspectief	
Steven B. Wolinetz	
Dankwoord	309
Noten	311
Bijlagen	347
Afkortingen	354
Illustratieverantwoording	357
Personenregister	358
Over de auteurs	363

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes

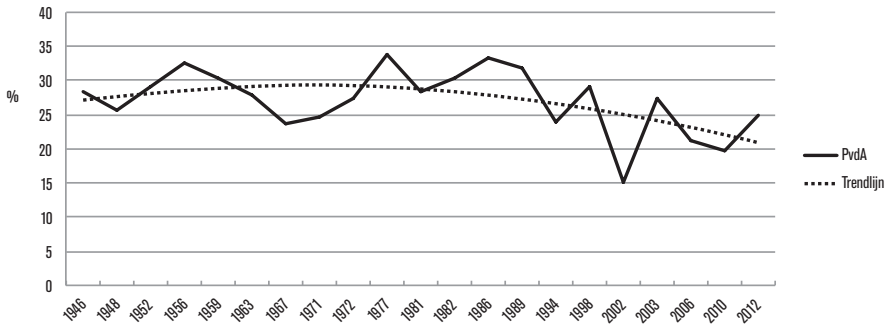
Over de benarde positie van de sociaaldemocratie

Frans Becker en Gerrit Voerman

De sociaaldemocratie in West-Europa verkeert in benarde omstandigheden. Naar aanleiding van het forse verlies van de Labour Party bij de Britse Lagerhuisverkiezingen in mei 2015 sprak *NRC Handelsblad*-correspondent Caroline de Gruyter van ‘de identiteitscrisis van de sociaal-democraten in Europa’, onder de kop: ‘Hoe links Europa zichzelf ten grave draagt’.¹ Gevoelige electorale nederlagen, zoals in Griekenland, België en het Verenigd Koninkrijk, worden afgewisseld met desastreuze peilingen voor regerende sociaaldemocratische partijen in Frankrijk en Nederland. Het lijkt de partijen te ontbreken aan ‘een eigen verhaal’, aan stabiel leiderschap, aan aansprekend beleid, aan robuuste electorale coalities – ja, waaraan eigenlijk niet? Voor de Partij van de Arbeid (PvdA) laten de grillige verkiezingsresultaten van de laatste decennia een duidelijk structureel neerwaartse trend zien (zie figuur 1 alsmede tabel 1 in de bijlage), die met de verkiezingen voor de gemeenteraden, het Europees Parlement en de Provinciale Staten van 2014 en 2015 nieuwe dieptepunten bereikte. Wat is er aan de hand? En hoe is het zo gekomen?

Voor wie de politicologische literatuur over de sociaaldemocratie al wat langer volgt, is de analyse van een politieke stroming die in problemen verkeert geen verrassing. In hun overzichtswerk uit 1977 signaleerden William Paterson en Alastair Thomas al dat de sociaaldemocratie in West-Europa met lastige electorale, programmatische en strategische dilemma’s werd geconfronteerd.

Figuur 1. Stemmenpercentage PvdA bij Tweede Kamerverkiezingen, 1946–2012

Deze waren niet nieuw, maar de sociaaldemocraten slaagden er in de jaren zeventig niet in om er antwoorden op te vinden: ‘There is little evidence from any of the parties analysed here of fresh thinking on these concerns.’ Dat zij in een groot aantal West-Europese landen aan de regering deelnamen, maskeerde hun grote onzekerheid met betrekking tot hun identiteit en de richting waarin zij zouden moeten bewegen. De auteurs typeerden de situatie als ‘a stable crisis’.²

Ruim twintig jaar later, in 1999, publiceerden Robert Ladrech en Philippe Marlière opnieuw een overzichtswerk over de sociaaldemocratische partijen in West-Europa. De sociale en politieke grondslagen van de naoorlogse sociaaldemocratie, zo stelden zij, zijn geërodeerd. Verandering van het klassenprofiel en de verschuiving van een keynesiaanse economische politiek naar een neoliberaal economisch beleid hebben niet alleen de originaliteit van het sociaaldemocratische model ernstig ondermijnd, maar ook zijn identiteit aangetast. Er was bij de sociaaldemocraten sprake van een ‘deep confusion’. ‘In most European countries today it has become difficult to identify the differences in economic orientation and choice between conservatives and social democrats. Increasingly, the social democratic paradigm of “Social Capitalism” introduced in post-war Europe is being superseded by a new paradigm, initially advocated by conservative forces, which could be labelled “Liberal Capitalism”’.³

In 2013 bezorgden Fabien Escalona, Mathieu Vieira en Jean-Michel de Waele een handboek over sociaaldemocratische partijen, deze keer niet alleen in West-, maar ook in Midden- en Oost-Europa. In hun ogen is de naoorlogse sociaaldemocratie vervangen door een ‘nieuwe sociaaldemocratie’, die over het algemeen wordt geassocieerd met de Derde Wegpolitiek van Labour-leider Tony Blair. Deze huidige sociaaldemocratische familie wordt tegelijkertijd geconfronteerd met een crisis van het kapitalistische wereldsysteem en met

haar eigen crisis. Deze laatste omvat vier dimensies en kan worden samengevat in evenzovele dilemma's: 'the dilemma of family unity (how to integrate the "Eastern" component?), of its electorate (what majoritarian and stable electoral coalition?), of its project (what credible alternative to neoliberalism?) and of [European] integration (how to implement a social-democratic project in a conservative institutional system?). The crisis of capitalism is just as crucial to the extent that it sharpens the contradictions of the social democratic project and makes its renewal difficult.⁴

Het beeld van een politieke familie in crisis geldt ook voor belangrijke individuele leden, dat wil zeggen de nationale partijen. Zo beschreef de vooraanstaande Duitse partijonderzoeker Franz Walter in een studie uit 2010 hoe de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) vanaf 1973 de weg is kwijtgeraakt.⁵ Vanaf dat jaar heeft de partij afscheid genomen van de sociaaldemocratie zoals we die een eeuw lang gekend hebben. In haar electorale achterban vond een splitsing plaats tussen maatschappelijke stijgers en achterblijvers; het is de eerste categorie die ook binnen de partij de macht heeft overgenomen, waardoor de sociaaldemocratische gemeenschap uiteen is gevallen. Aan het tussen 1966 en 1973 zo succesvolle optreden van de SPD kwam in dat laatste jaar een einde omdat aan haar economische politiek de basis kwam te ontvallen. De Derde Weg die de Duitse partij in de jaren negentig is in geslagen, was, aldus Walter, een doodlopende weg. Hij ziet weinig tekenen die hoop voor de toekomst bieden.

Is er dan inderdaad een einde aan wat de Duits-Britse socioloog en filosoof Ralph Dahrendorf de 'sociaaldemocratische eeuw' heeft genoemd gekomen, niet omdat de sociaaldemocratie als gevolg van haar grote succes haar missie – de emancipatie van de arbeidersklasse – heeft vervuld, maar omdat zij met fundamenteel gewijzigde omstandigheden is geconfronteerd waarop zij geen eigen antwoord kan formuleren en zij zich in plaats daarvan heeft aangepast aan een tijdgeest en een institutionele omgeving die haar van haar ziel hebben beroofd? Inderdaad zijn de politieke en maatschappelijke voorwaarden voor sociaaldemocratische politiek verre van gunstig, maar partijen en politieke stromingen zijn geen willoze slachtoffers van de omstandigheden. Veel hangt af van de wijze waarop zij reageren. En juist in dat opzicht is ook de PvdA weinig succesvol. De zelfreflectie blijft beperkt tot de ongevaarlijke marges van het tanende partijleven. Het leervermogen van de partij is gering. Het onderhoud en de overdracht van de geestelijke bagage is gebrekkig. De vraag is of de sociaaldemocratie voldoende veerkracht, programmatisch vermogen en organisatorische slagkracht heeft om een bepalende politieke rol te kunnen blijven spelen.

De sociaaldemocratische traditie in Nederland

De Partij van de Arbeid werd na de Tweede Wereldoorlog de vertegenwoordiger van de sociaaldemocratie in Nederland. Zij was daarmee dan wel niet de rechtstreekse voortzetting, maar toch de opvolger van de vooroorlogse Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), die in 1894 werd opgericht. De SDAP behoorde tot de internationale sociaaldemocratische beweging, die zich verenigd had in de zogenoemde Tweede Internationale. Zij stelde een beginselprogramma op dat voor een zeer groot deel ontleend was aan het Erfurter Programm van de SPD. Hierin stond de klassenstrijd in economisch en politiek opzicht centraal en werd aan de arbeidersklasse de rol toegekend door een revolutie een einde te maken aan de kapitalistische maatschappij. Terwijl de programmatische ontwikkeling van de partij sterk door de Duitse sociaaldemocratie werd beïnvloed, ontleenden belangrijke leidende figuren uit de SDAP, zoals Henri Polak en Floor Wibaut, hun inspiratie aan het cultuursocialisme van de Engelse Fabians.⁶ In en na de Tweede Wereldoorlog zouden opnieuw belangrijke inhoudelijke impulsen voor de sociaaldemocratie uit de Angelsaksische wereld komen.

De jonge SDAP sloot de parlementaire actie als onderdeel van haar streven niet uit. Zij moest zich, mede daardoor, allereerst tegenover de anarchistische en syndicalistische vleugels van de Nederlandse arbeidersbeweging bewijzen – en dat viel nog niet mee. Maar veel lastiger was het om zich als natuurlijke woordvoerder van de arbeidersklasse te laten gelden tegenover de katholieke en protestants-christelijke arbeiders, die hun eigen organisaties vormden. De sociaaldemocratische arbeidersbeweging, vanaf de oprichting van het ‘moderne’ Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in 1906 bestaande uit partij en vakbeweging, diende aan te sluiten in de rij van emancipatiebewegingen van de protestantse ‘kleine luyden’ en de katholieken, en moest van meet af aan concurreren met de confessionele arbeidersorganisaties. De arbeidersbeweging in Nederland is nooit exclusief of dominant socialistisch geweest.⁷ De sociaaldemocratie vertegenwoordigde niet meer dan een deel van de Nederlandse arbeidersbevolking en verwierf, mede als gevolg van het evenredige kiesstelsel, nooit een meerderheid. In het interbellum kwam zij niet verder dan nog geen kwart van de stemmen.

De Nederlandse sociaaldemocratie moest bovendien opboksen tegen een fel antisocialisme, dat niet alleen bij de gevestigde orde heerste, maar ook bij het niet zelden Oranjegezinde volk. Dat heeft in een tijdperk dat toch al geken-

merkt werd door maatschappelijke en politieke organisatievorming bijgedragen aan het ontstaan van de ‘rooie familie’, aan de creatie van een netwerk van sociaaldemocratische organisaties met een eigen sfeer en cultuur, waarvan de jeugdbeweging een zelfbewuste exponent was. Op nationaal niveau bleef de SDAP tot 1939 uitgesloten van regeringsdeelname. De gemeentepolitiek vormde als het ware de uitlaatklep waar de politieke energie en de politieke talenten van de sociaaldemocratie hun werkterrein vonden.

Strijdbaarheid en revolutionaire gezindheid werden in de sociaaldemocratische beweging uiteindelijk ingekaderd in praktische hervormingspolitiek. De SDAP werd ‘een doodgewone hervormingspartij’, overeenkomstig de voorspelling van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de aartsvader van het Nederlandse socialisme, bij haar oprichting in 1894.⁸ De nieuwe partij werd gevoed door de praktische benadering van zowel het wethouderssocialisme, dat in het interbellum in de steden tot ontwikkeling kwam, als het ingenieursocialisme, dat zijn oorsprong vond in de sociale beweging van Delftse ingenieurs vanaf het eind van de negentiende eeuw. Willem Drees was een typerend voorbeeld van het eerste, Willem Albarda van het tweede. Ter linkerzijde was de SDAP in de eerste helft van de twintigste eeuw de dominante partij, met een sterk anticommunistische inslag. Vanaf het eind van de jaren dertig werd zij onderdeel van het Nederlandse politieke bestel, waarin minderheidspartijen in een politieke cultuur van overleg en compromissen tot coalitievorming veroordeeld zijn.

Werd de sociaaldemocratie nadat de verbanning tot de oppositiebanken in het interbellum werd beëindigd ook een ‘doodgewone coalitiepartner’, of bleef ze alleen ‘in uiterste noodzaak’ geduld als regeringspartij? Die these, door de politicoloog Hans Daudt verdedigd, heeft de charme van de eenvoud maar is toch moeilijk vol te houden voor een partij als de PvdA, die vanaf haar oprichting in 1946 meer dan de helft van haar bestaan deelnam aan de regering.⁹ Zij kon daardoor het regeringsbeleid in directe zin beïnvloeden en het politieke speelveld mede bepalen. Bovendien speelde zij een vooraanstaande, zo niet dominante rol in een aantal grote en middelgrote steden en enkele provincies. In Rotterdam en Amsterdam maakte zij van 1946 tot 2002 respectievelijk 2014 deel uit van het stadsbestuur (zie hiervoor de bijdragen van Ron de Jong en Henk van der Kolk, en van Pieter Nieuwenhuijsen). Daar komt bij dat zij ook maatschappelijk haar invloed kon doen gelden. De sociaaldemocratie ‘groeide’ niet alleen ‘in’ in het politieke bestel, maar sociaaldemocratische waarden en opvattingen werden ook onderdeel van breder gedragen denkbeelden in de Nederlandse maatschappij en van het overheidsbeleid.¹⁰

Al in de jaren dertig was duidelijk geworden dat de rond 1900 vorm gekregen SDAP vastliep – niet alleen in electoraal, maar ook in programmatisch en ideologisch opzicht. Een nog steeds op marxistische revolutieverwachtingen gebaseerde partij stond met lege handen tegenover een economische crisis en totalitaire bedreigingen vanuit nationaalsocialistische en communistische hoek. Een nieuwe generatie sociaaldemocraten zette een vernieuwingsproces in gang waarvan het Plan van de Arbeid en een nieuw beginselprogramma in 1937 het resultaat waren en die zowel de ingroei van de SDAP in het politieke bestel bevorderde als daarvan uitdrukking was. Van een formeel nog altijd op omverwerping van het kapitalisme gerichte arbeiderspartij wilde de sociaaldemocratie een bredere volkspartij worden, die het kapitalisme ordende en aan banden zou leggen, de economische crisis met keynesiaanse politiek bestreed, democratie niet meer als middel maar ook als doel ging beschouwen en – zonder afscheid te nemen van haar internationale gezindheid – onderdeel werd van de natie, inclusief de acceptatie van het koningshuis en de landsverdediging. Daarmee was zij haar zusterpartijen ver vooruit.

In de crisissfeer aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trad de SDAP toe tot het kabinet, vooral op aandringen van de katholieke politieke leiders – de uiterste noodzaak was daar. Partijleider Albarda en Jan van den Tempel werden in 1939 minister. Na de Duitse inval week het kabinet uit naar Londen. Tijdens de oorlogsperiode werd de overgrote meerderheid van de sociaaldemocratische joden vermoord, prominente vertegenwoordigers zoals Monne de Miranda en Simon de la Bella, en trouwe vakbondsleden zoals Isaäk Italiaander en Abraham Soesan; sommigen besloten in de meidagen van 1940 zelfmoord te plegen, zoals Emanuel Boekman. Aan hun lot, noch aan dat van de joodse overlevers, werd direct na de oorlog aandacht besteed. In de geschiedschrijving van de sociaaldemocratie is dit aspect van de oorlogsperiode nog steeds sterk onderbelicht. De aandacht is meer uitgegaan naar het politiek en maatschappelijk vernieuwingsstreven dat in de illegaliteit en in het gijzelaarskamp van Sint-Michielsgestel vorm kreeg. Onder de oorlogsomstandigheden konden muren geslecht worden die daarvoor het onderling contact hadden belemmerd.

De programmatische herziening uit de jaren dertig en het vernieuwingsstreven dat in de oorlog gestalte had gekregen kwamen samen in de oprichting van de Partij van de Arbeid in 1946, een nieuwe partij gevormd uit de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Ook leden van de Christofoor-groep, progressieven uit de Christelijk-Historische Unie (CHU) en politiek daklozen traden toe. Een partij met

een rijke en gevarieerde bagage, die zoals hiervoor al vermeld toch vooral continuïteit met de vooroorlogse sociaaldemocratie te zien gaf. In de nieuwe partij bracht de zogeheten ‘Doorbraak’ vooral aan de top vernieuwing teweeg. Onder de leden en het kader overheersten vakbondsnuchterheid en het idealisme van de sociaaldemocratische jongerenbeweging, de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). In de politiek van de PvdA werkte het wethouderssocialisme door, al was het maar in de persoon van partijleider Drees.

De Partij van de Arbeid: een geschiedenis in vier etappes

In de wetenschappelijke literatuur wordt de naoorlogse geschiedenis van de sociaaldemocratie in West-Europa vaak ingedeeld in twee fasen. De eerste is die van de *trentes glorieuses*, van het succes van sociaaldemocraten bij het economisch herstel, het opbouwen van de verzorgingsstaat en de verdere integratie van de arbeidersklasse in de eerste drie decennia vanaf 1945. Na 1973 – met als draaipunt de eerste oliecrisis, de verzwakking van de positie van de dollar en het einde van Bretton Woods met zijn stelsel van vaste wisselkoersen – is het langzaam maar zeker gedaan met de sociaaldemocratische hegemonie. Na de tocht door de woestijn in de jaren tachtig breekt een tijd aan van aanpassing aan een liberale tijdgeest. Wij kiezen hier echter voor een andere periodisering, die wij voor de Nederlandse situatie toepasselijker vinden.

Zeker, ook in Nederland wordt een periode van grotere sociaaldemocratische invloed afgewisseld met een tijdperk waarin de sociaaldemocratie in het defensief is gedrongen. Maar in de eerste plaats was van een sociaaldemocratische zegetocht na de oorlog geen sprake; de macht werd steeds gedeeld, met confessionelen en liberalen die gezamenlijk een meerderheid vormden – waardoor er voor de sociaaldemocratie altijd de dreiging bestond te worden uitgerangeerd. De Nederlandse verzorgingsstaat is het resultaat van een compromis met sterk confessionele trekken. Ten tweede trad er in de jaren zestig een breuk op. De PvdA raakte electoraal en programmatisch in de knel, maar wist zich vervolgens te herstellen – de opmaat voor de ‘lange’ jaren zeventig, waarin de geradicaliseerde en uitgesproken ideologische en etatistische PvdA een belangrijke politieke rol bleef spelen. De herbezinning en matiging in de jaren tachtig mondde uit in een bestuurlijk succesvolle periode in de jaren negentig. De scherpe wending van 2002 in de Nederlandse politiek bakent voor de PvdA de ‘paarse’ tijd duidelijk af van de periode erna.

Wij onderscheiden daarom vier etappes in de afgelopen zeventig jaar en bieden in deze inleiding een korte schets van elke periode, met aandacht voor het leiderschap van de partij, de ideologie en het program, de partijorganisatie en de electorale basis en strategie. Daarnaast spelen natuurlijk de maatschappelijke en politieke omgeving, de partijverhoudingen en internationale trends hun rol. De betekenis die wij hechten aan het leiderschap vereist wellicht enige toelichting. De personalisering van de politiek lijkt misschien een recent verschijnsel en punt van aandacht te zijn, maar de betekenis van politiek leiderschap voor de identificatie met de sociaaldemocratie van de achterban zowel als de buitenwacht is al veel langer manifest – evenals voor andere partijen.¹¹ Vanaf de oprichting van de PvdA – en dat geldt evenzeer voor de SDAP – staan leiderschap en beweging of partij in een betekenisvolle verstandhouding tot elkaar. In hun leiderschap vertegenwoordigden Willem Drees, Joop den Uyl en Wim Kok de overheersende stemming van hun partij, zoals zij elk ook hun stempel op de PvdA drukten.¹² Als wij bij de vierde en vooralsnog laatste etappe van de geschiedenis van de PvdA komen, zal blijken dat ook snel wisselend leiderschap en gebrek aan politieke koersvastheid van de partij met elkaar samenhangen.

De PvdA is misschien wel net iets meer dan andere partijen gericht op wat tegenwoordig *multi-level governance* heet: zij acteert niet alleen op het nationale plan, dat beslist meer aandacht en invloed krijgt in de jaren vijftig; maar ook op het gemeentelijke niveau, dat een belangrijke politieke biotoop blijft en kweekschool voor nationale politici; en gaandeweg ook op het Europese podium, waar Sicco Mansholt als Europees commissaris voor Landbouw een beslissende invloed op het Europese beleid weet uit te oefenen. Dat is ook de reden dat wij in deze bundel de verschillende politieke niveaus aan de orde laten komen. De periodisering daarvan loopt overigens niet helemaal parallel met die van de nationale ontwikkeling.

Het tijdvak van Drees: de waarborgende staat

De eerste etappe van de PvdA valt samen met het leiderschap van Drees, die van 1948 tot 1958 minister-president is van vier opeenvolgende kabinetten van wisselende, brede samenstelling. De sociaaldemocratie treedt na de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk aan met een radicaal sociaaleconomisch, politiek en cultureel hervormingsprogramma. De oprichting van de PvdA moet een politieke doorbraak teweegbrengen: een doorbreking van de vooroorlogse politieke

en maatschappelijke scheidslijnen. De PvdA wil niet alleen over de confessionele grenzen heen als vertegenwoordiger van de gehele arbeidersbevolking gaan optreden, maar ook de progressieve middenklasse aanspreken. Economisch kiezen de sociaaldemocraten aanvankelijk voor een programma van nationalisering, planning en vermogensdeling; cultureel voor een op christelijke leest geschoeide volksverheffing. Noch de Doorbraak, noch de radicale maatschappijhervormingen worden gerealiseerd. De kabinetten-Drees, waarvan de rooms-rode samenwerking de harde kern uitmaakt, worden eerder gekenmerkt door een gematigde, pragmatische hervormingspolitiek. Zij maken een buitengewoon ongelukkige start met de koloniale oorlog in Indonesië, maar weten verder in niet altijd gemakkelijk bereikte compromissen vorm te geven aan de wederopbouw en leggen de grondslagen voor de Nederlandse verzorgingsstaat. Drees sprak liever van ‘de waarborgende staat’ (zie daarvoor de bijdrage van Frans Becker).

Er ontstaat een typisch ‘fordistisch’ patroon: de georganiseerde arbeid en het georganiseerde kapitaal overleggen over de grote sociaaleconomische beleidslijnen, terwijl de ondernemers en managers baas in eigen bedrijf blijven – een klassencompromis dat ook voor de nodige homogeniteit binnen de arbeidende bevolking zorgt.¹³ Met zijn sobere levensstijl wordt Drees exemplarisch voor de ‘jaren van tucht en ascese’. Hij groeit uit tot symbool van de sociale zekerheid door de onder zijn politieke verantwoordelijkheid in twee fasen tot stand gekomen ouderdomsvoorziening. Die past bij een collectivistisch georiënteerde sociaaldemocratische beweging, waarin de behoefte aan werk, wat meer welvaart, een woning en basale sociale zekerheid een belangrijke rol speelt. Voor wie kan, komen de mogelijkheden in zicht de maatschappelijke ladder te beklimmen.

De Verenigde Staten zorgen voor een klimaat van economische stabiliteit en groeimogelijkheden, ingekaderd door de afspraken die aan het eind van de oorlog in Bretton Woods zijn gemaakt over de internationale economische orde. In Nederland speelt de door de PvdA krachtig ondersteunde politiek van beheerste loonontwikkeling een cruciale rol bij de opbouw van de verzorgingsstaat en het herstel van het economisch potentieel, dat afhankelijk is van exportmogelijkheden. De Verenigde Staten nemen bovendien de leiding in de Koude Oorlog met de Sovjet-Unie, waarin ook de PvdA onvoorwaardelijk partij kiest. De in gang gezette Europese integratie verdeelt de partij: tegenover overtuigde Europese federalisten staan enerzijds de Atlantici, anderzijds de gematigde voorstanders van intergouvernementele samenwerking. Deze laatste, onder wie Drees, bepalen de koers (zie de bijdrage van Gerrit Voerman).

In kabinet en parlement wordt de partij geconfronteerd met een centrum-rechtse meerderheid, waardoor de speelruimte voor het sociaaldemocratisch program beperkt blijft. De Katholieke Volkspartij (KVP), meer nog dan de PvdA, kan daardoor een sleutelrol spelen. De uitstekende verkiezingsuitslag van 1956, een van de beste resultaten van de PvdA ooit, behaald in een keiharde strijd tussen Carl Rommes KVP en Drees' PvdA, geeft hoop op een echte doorbraak, maar deze blijft vervolgens uit. In essentie blijft de PvdA in deze tijd een niet-confessionele arbeiderspartij, ook als we naar het ledenbestand kijken. In de loop van de jaren vijftig wordt haar positie ondermijnd door stijgende consumptieverwachtingen en vervlakkende coalitiepolitiek. Bovendien begint het organisatiemodel in zijn voegen te kraken. Zoals een rapport uit die tijd vermeldt: 'Er is te weinig medewerking voor het partijwerk, het kader dreigt te verouderen, de geschooldheid wordt geringer, vergaderingen worden slecht bezocht.'¹⁴

Het tijdvak van Den Uyl: de spreiding van kennis, inkomen en macht

De belangrijke momenten van wijziging van koers, opstelling en leiderschap van de PvdA volgen in grote lijnen het bredere patroon van veranderingen van de Nederlandse politiek – en van dat van veel andere westerse landen –, zij het dat de timing niet altijd gelijkloopt. De stagnatie die aan het begin van de jaren zestig in de PvdA optreedt op electoraal, programmatisch en organisatorisch terrein is onderdeel van een internationaal politiek en maatschappelijk breukvlak. Herstel en wederopbouw zijn met redelijk succes voltooid. Onder de Nederlandse coalitieverbanden is de PvdA danig verbleekt. Tucht en ascese gaan het afleggen tegen stijgende welvaart, een wenkend consumptieperspectief en meer vrije tijd. In de sociaalwetenschappelijke literatuur wordt gesproken van het einde van de grote ideologieën die lange tijd de politiek hebben bepaald, ja zelfs van het 'einde van de ideologie' tout court. De politicoloog Otto Kirchheimer lanceert zijn these van de 'Allerweltpartij' of 'catch-all party': de ideologisch gedreven en sociaal betrekkelijk homogene massapartijen gaan, zo stelt hij, hun electorale basis verbreden naar de gehele bevolking en daartoe laten zij hun programmatisch profiel vervlakken. Het onderscheid tussen regerings- en oppositiepartijen vervluchtigt.¹⁵

Maar dan maakt zich in de jaren zestig opeens van delen van de maatschappij en de politiek een opwinding meester die pas aan het begin van de jaren tachtig weer zal luwen. Het conflictpotentieel van nieuwe issues en oude tegenstellingen wordt ontdekt. In de 'lange jaren zeventig' worden de tot dan

heersende gezagsverhoudingen en gedragsregels, in het gezin, in maatschappelijke instellingen waaronder het hoger onderwijs, en in de politiek ter discussie gesteld en betwist.¹⁶ De revolte is het resultaat van een complexe, gelaagde ontwikkeling en neemt in verschillende landen verschillende vormen aan. In de Verenigde Staten gaat het om de burgerrechtenbeweging en het verzet tegen de oorlog in Vietnam, en ontstaat een alternatieve hippiecultuur. In Duitsland krijgt de afrekening van een nieuwe generatie met het oorlogsverleden van hun ouders een centrale plaats. In Nederland moeten de 'regenten' het ontgelden.¹⁷ Hier botst een meritocratisch ingestelde naoorlogse generatie met de oude standenmaatschappij. De politieke vernieuwing die na de oorlog geen doorgang vond, wordt opnieuw opgeëist, en nu door de 'gedekoloniseerde' burger (zie de bijdrage van Joop van den Berg). De 'gedekoloniseerde' jeugd kan er trouwens ook wat van, maar wonder boven wonder profiteert de PvdA daarvan.

Dat is in belangrijke mate de verdienste van Joop den Uyl, die na een ingewikkelde leiderschapswisseling vanaf 1967 tot 1986 als lijsttrekker van de PvdA bij de verkiezingen zal optreden.¹⁸ Als directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, heeft hij een politiek-theoretisch rijpingsproces doorgemaakt, waarvan zijn bijdragen aan het sociaaldemocratisch maandblad *Socialisme en Democratie* en aan een groot aantal commissierapporten getuigenis afleggen.¹⁹ Pièce de résistance daarvan is het onder zijn leiding in 1963 verschenen WBS-rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*. In navolging van de analyse van de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith in zijn boek *The Affluent Society* constateert Den Uyl dat tegenover toenemende private rijkdom sprake is van publieke armoede, van achterblijvende publieke voorzieningen, die juist een cruciale rol kunnen spelen bij het realiseren van sociaaldemocratische doelstellingen als vrijheid en gelijkwaardigheid, en die de kwaliteit van het bestaan kunnen bevorderen. Deze gedachtegang zal een belangrijke kern van zijn politieke opvattingen blijven en eveneens een programmatische leidraad van de PvdA. Met zijn gevoeligheid voor democratisering van maatschappij en politiek en geholpen door het werk op dit gebied van onder meer Ed van Thijn weet Den Uyl aansluiting te vinden bij de losbarstende kritiek op het verstopte politieke systeem. 'Mehr Demokratie wagen', het wordt de verkiezingsleus van SPD-leider Willy Brandt in die jaren. Het kabinet-Den Uyl (1973-1977) kiest als motto: de spreiding van kennis, inkomen en macht.

Terwijl overal van alles in beweging komt, gaat vanaf 1966 in de PvdA Nieuw Links zich roeren, een soort Nederlandse sociaaldemocratische afde-

ling van wat als internationaal verschijnsel *New Left* is gaan heten.²⁰ De groep, door de politicoloog Hans Daalder wel getypeerd als ‘nieuwe vrijgestelden’, drijft de PvdA niet alleen in programma en strategie in een radicale richting, maar breekt ook de verstarde partijcultuur open – om vervolgens zelf als een nieuwe partijelite te gaan functioneren. De tweede feministische golf slaat in sociaaldemocratische kring aan, met de nodige wrijving en conflicten. Joke Smit en Hedy d’Ancona zijn belangrijke wegbereiders en in de loop van de jaren zeventig worden de Rooie Vrouwen het organisatorische ankerpunt van de vrouwenbeweging in de PvdA. Op de vleugels van maatschappijkritische bewegingen vindt de partij electoraal de weg omhoog, met zeer goede uitslagen bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 en 1986 – mede als gevolg van de zogeheten polarisatiestrategie, die is gericht tegen de confessionele partijen. Zij lijkt en voelt zich *auf der Höhe der Zeit*.²¹ Het kabinet-Den Uyl, gedragen door drie progressieve partijen en gedoogd door twee confessionele – ‘rood met een wit randje’ – moet de beloften van politieke en maatschappelijke vernieuwing gaan inlossen. De balans is gemengd. Zo kent men successen in de sociale, volkshuisvestings- en buitenlandse politiek; in het bijzonder komt de stadsvernieuwing in de bijdrage van Nieuwenhuijsen aan bod, waarbij sociaaldemocratische wethouders een vooraanstaande rol speelden. Daartegenover staat een ongemak over het niet verwezenlijken van de vier grote maatschappelijke hervormingsvoorstellen met betrekking tot de grondpolitiek, de positie van de ondernemingsraden, de vermogensaanwasdeling en investeringsregelingen. En over het onvermogen het electorale succes van de PvdA in 1977 om te zetten in politieke macht en regeringsverantwoordelijkheid. Het zo felbegeerde tweede kabinet-Den Uyl kwam er niet. Is de PvdA dan toch te laat aan de macht gekomen, zoals Den Uyl in een terugblik vaststelde?²²

Het tijdvak van Kok: de activerende verzorgingsstaat

Het electorale en aanvankelijk ook machtspolitieke succes van de PvdA maskeert twee belangrijke problemen. Het eerste heeft betrekking op de sociale samenstelling van partij en kiezersaanhang. Het is een vraagstuk dat niet alleen in de Nederlandse politiek ter linkerkant een rol speelt, ook in de Verenigde Staten is de Democratische Partij in toenemende mate georiënteerd geraakt op allerlei progressieve maatschappelijke bewegingen. Deze leveren niet alleen onvoldoende eenheid van koers en program op; belangrijker nog is dat daarmee de Democraten hun aanhang uit de arbeiders- en lagere middenklasse uit het oog

verliezen. Voor de PvdA doemen vergelijkbare problemen op. Het kader van de partij, dat in de jaren vijftig nog vooral uit arbeiderskringen is gerekruteerd, gaat nu bestaan uit de nieuwe professionals – en dat geldt ook voor de politici.²³ Maar tussen deze nieuwe groep – in campagnetermen de ‘cultuurgevoeligen’ genoemd – en de oude arbeidersaanhang bestaan aanzienlijke verschillen in belang en oriëntatie, zoals de bijdrage van Philip van Praag aan de hand van onderzoek binnen de PvdA uit die tijd laat zien. Den Uyl slaagt er tijdens zijn kabinet en de verkiezingen van 1977 in de positie van de PvdA onder de arbeidersklasse vast te houden, maar in de jaren daarna wordt het steeds lastiger de arbeidersaanhang en die uit de middenklasse in een electorale coalitie bijeen te houden.

Het tweede probleem is de toenemende discrepantie tussen de radicale verwachtingen van de partijachterban – nog eens bevestigd in het beginselprogramma van 1977 – en de realiteit van de (internationale) politiek. De wrijving tussen beide is al manifest in het kabinet-Den Uyl zelf, maar in de loop van de jaren zeventig gaat het linkse sentiment steeds meer botsen met het maatschappelijk en politiek krachtenveld. Een van de centrale vraagstukken voor de economische politiek – stagnatie plus inflatie, de zogenoemde stagflatie – blijkt niet goed aan te pakken met vertrouwde sociaaldemocratische recepten. De positie van de dollar komt onder druk te staan en het systeem van Bretton Woods gaat op de helling. De oliecrisis verergert de situatie. Een liberale onderstroom komt aan de oppervlakte – in het economisch denken en in de (economische) politiek, met de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher als prominente vertegenwoordigers. Als het eerste kabinet-Lubbers van CDA en VVD in 1982 aantreedt, is ook de omslag in de Nederlandse politiek gemaakt. De Kamerverkiezingen van 1986 leveren de PvdA een uitstekend resultaat op, maar geen regeringsverantwoordelijkheid. Na deze ‘overwinningsnederlaag’ is het nu aan Kok om de genoemde problemen op te lossen.

Kok heeft een succesvolle loopbaan in de vakbeweging achter de rug als hij in 1986 Den Uyl opvolgt. Hij is niet alleen bekend als radicaal actievoerder, maar ook als kundig onderhandelaar en bestuurder, zoals bij de fusie van NVV en Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) tot de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) is gebleken en bij de totstandkoming van het zogeheten Akkoord van Wassenaar. Het is vooral deze laatste kwaliteit die hem in de tweede helft van de jaren negentig een ijzeren reputatie als premier oplevert. Zijn komst naar de PvdA – sluitstuk van een langdurig intern beraadslagingsproces – moet de arbeidersaanhang vertrouwen bieden. Onder zijn leiding neemt de partij afscheid van het radicale en etatistische programma van de jaren zeventig en

de harde polarisatiestrategie uit die tijd. Het partijkader, dat een stevige greep op het interne partijleven had, verliest in deze jaren als gevolg van een ingrijpende vernieuwing van de organisatie zijn bepalende positie. Programmatisch vindt de PvdA vanaf 1989 regeerderwijs en met vallen en opstaan een nieuwe koers. Zij moet nu opereren in een geheel ander maatschappelijk en ideologisch klimaat dan in de decennia hiervoor: niet meer als leidende maar als volgende partij. De jaren van op- en uitbouw van de verzorgingsstaat hebben plaatsgemaakt voor hervorming – en dat betekent toch vooral ook versobering. Voor de sociaaldemocratie blijkt de steun voor dergelijke hervormingen – ook in andere landen – veel electorale ellende met zich mee te brengen, zoals onder meer blijkt uit de zogeheten WAO-crisis van 1991.

Belangrijke leidraad bij deze hervormingen wordt het begrip van de activerende verzorgingsstaat. Het Nederlandse sociale stelsel was vooral opgebouwd rond de overdracht van inkomen naar hen die om welke reden ook buiten het arbeidsproces zijn geraakt. Daarop was – ook in sociaaldemocratische kring – al eerder kritiek te horen.²⁴ De PvdA kiest er nu – deels noodgedwongen – voor de verzorgingsstaat zo in te richten dat hernieuwde toetreding tot de arbeidsmarkt meer centraal komt te staan. Het is een model dat in de Scandinavische landen vanouds is beproefd. De sociale agenda wordt in de volle breedte onderwerp van overleg tussen sociale partners en de overheid en krijgt als typerend Nederlands ‘poldermodel’ internationale bekendheid. In hoeverre dit model dan wel de ontwikkeling van de huizenmarkt verantwoordelijk is geweest voor het economisch succes van de jaren negentig is punt van discussie.²⁵

Vanaf het begin van de jaren negentig komen ook elders weer progressieve partijen aan het bewind. De PvdA wordt de Nederlandse vertegenwoordiger van de Derde Weg, een politieke richting die door de Democraten onder leiding van de Amerikaanse president Bill Clinton en Labour onder leiding van de Britse premier Blair wordt gewezen. Meebewegend met hun tegenstanders nemen zij een deel van de erfenis van hun conservatieve voorgangers over, en zoeken een weg tussen socialisme en liberalisme. Ook de PvdA voegt zich in de economisch-politieke consensus die in de jaren tachtig is ontstaan, en in sociaaldemocratische kring treedt een herwaardering van de markt op – nu ook gezien als instrument om zowel de publieke sector te dynamiseren als op de collectieve voorzieningen te bezuinigen. In haar electorale strategie zoekt de PvdA het midden op – en het lijkt er zelfs even op dat Kok, na de desastreuze verkiezingsresultaten van de confessionelen, met zijn partij het politieke centrum gaat bezetten en de positie van het CDA overneemt.

Tegenover de langdurige bestuursmacht (1989–2002) staat aanzienlijk identiteitsverlies van de PvdA. Het belangrijkste identificatiepunt voor de partij wordt Kok. De bestuurlijke en beleidsmatige oriëntatie wint het van een meer politiek-maatschappelijke benadering; vooral in de steden krijgt de sociaaldemocratie daarvoor een electorale rekening gepresenteerd en verliest zij het contact met een deel van haar klassieke achterban. Met de vakbeweging ontstaat een harde breuk als gevolg van de ingrepen in de WAO in 1991 (zie de bijdrage van Simon Otjes). Onder Kok kiest de PvdA voor een uitgesproken pro-Europese integratiekoers.

De door D66²⁶ afgedwongen samenwerking tussen PvdA en VVD in de twee paarse kabinetten onder leiding van Kok (1994–1998 en 1998–2002) getuigt van de geringe afstand die nog bestaat tussen de oude politieke tegenstanders, maar schept ook ruimte voor een nieuwe tegenstelling: die tussen de gevestigde partijen en een anti-establishment politiek.²⁷ Noch het paarse levensgevoel van de goed opgeleide tweeverdieners, noch een nieuwe politieke configuratie rond de paarse samenwerking houdt lang stand. Integendeel, in 2002 volgt een buitengewoon harde afrekening met paars en de PvdA, met de overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen van Pim Fortuyn in Rotterdam, en, na de moord op Fortuyn, die van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Na de dreun: de electorale achtbaan

De electorale kwetsbaarheid van de PvdA wordt al in 1990 zichtbaar bij de gemeenteraadsverkiezingen, zoals in Amsterdam, waar de partij de helft van haar aanhang verliest, met een vervolg bij de lokale en Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Maar in 2002 volgt een electorale dreun die de sociaaldemocraten nog niet eerder hebben meegemaakt. De kiezer is daarna op drift gebleven – verkiezingsonderzoekers spreken van een extreme volatiliteit. De uitslagen voor de PvdA laten een jobbeweging zien, met per verkiezing grote verschillen rondom een dalende lijn (zie figuur 1). De pieken worden lager, de dalen dieper. Daarbij komt dat het politieke speelveld sterk gefragmenteerd raakt – terwijl in 1989 CDA en PvdA nog gezamenlijk een parlementaire meerderheid bezaten, is dat sindsdien niet meer het geval geweest en zijn voor regeringscombinaties meerdere partijen nodig. Sinds 1998 heeft geen enkel kabinet de rit uitgezet. De klap in 2002 wordt uitgedeeld door Fortuyn, die in het bijzonder de PvdA verwijt het publieke domein te verkwanselen en geen oog te hebben voor de integratieproblemen in de grote steden. Hij maakt furore met een boek onder de titel *De*

puinhopen van paars en uit scherpe kritiek op de islam. De moord op Fortuyn in mei 2002 trekt diepe sporen in maatschappij en politiek. De moord op filmmaker Theo van Gogh in 2004 zet het integratievraagstuk nog meer op scherp.

Het politieke landschap is daarmee voor de PvdA drastisch veranderd. Zij verliest haar monopolie op links: de SP, voormalige radicale splinter, ontwikkelt zich sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 tot een geduchte activistische linkse rivaal, maar de PvdA weigert deze ontwikkeling onder ogen te zien.²⁸ Van onderlinge samenwerking of coalitievorming is geen sprake. Tegelijkertijd wordt D66 een belangrijke concurrent ter rechterzijde, met zijn aantrekkingskracht op een hoogopgeleid kiezerskorps dat ongeremder kan kiezen voor Europese integratie en de kansen die de nieuwe kennisintensieve diensteneconomie biedt. Ten slotte krijgt een modern populisme vorm, dat zich scherp afzet tegen de ‘gevestigde’ politieke partijen, tegen de Europese integratie, immigratie en islam. De PVV van Geert Wilders trekt ook kiezers weg bij de traditionele aanhang van de PvdA, zoals het Front National in Frankrijk op een aanzienlijke arbeidersaanhang kan rekenen. Niet alleen de politieke verhoudingen veranderen, maar ook het maatschappelijk klimaat. ‘Het gaat goed met mij, maar niet met ons’, wordt de korte samenvatting daarvan in termen van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Werd Nederland gekenmerkt door een prudent progressieve sfeer, deze is na de eeuwwisseling een stuk harder en grimmiger geworden.

Electoraal heeft de PvdA veel vaste grond onder de voeten verloren. De rapporten die na de zware verkiezingsnederlagen van 2002 en 2006 worden opgesteld door partijcommissies, geven een beeld van een partij die ook programmatisch en ideologisch de koers is kwijtgeraakt. De inzichten die zij van binnenuit bieden, laten zien hoe kwetsbaar de PvdA programmatisch is geworden. Een vergelijkbaar beeld wordt in deze jaren ook voor een groot publiek zichtbaar in de documentaire van Rudi Boon, ‘De Wouter-tapes’, die registreert hoe PvdA-lijsttrekker Wouter Bos in de verkiezingscampagne van 2006 tevergeefs zoekt naar een kernboodschap voor zijn partij. Waar staan we nu eigenlijk voor? Dat is inderdaad de vraag. Op belangrijke beleidsonderdelen is er een gebrek aan consistentie, zoals fiscalist Flip de Kam bijvoorbeeld voor het terrein van de belastingpolitiek heeft laten zien.²⁹ Het is de PvdA gaan ontbreken aan een eigen, zelfstandig, herkenbaar programma. De betrekkelijk snelle leiderschapswisselingen – Ad Melkert, Wouter Bos, Job Cohen en Diederik Samsom vanaf 2002 – hebben niet bijgedragen aan de stabilisering van de positie van de PvdA maar eerder gezorgd voor steeds wisselende accenten.

Organisatorisch zijn onder het voorzitterschap van Ruud Koole (2001–2005) meer direct-democratische elementen aangebracht, zoals de rechtstreekse verkiezing van lijsttrekkers en de partijvoorzitter door de leden, maar deze ingrepen hebben de PvdA geen grotere aantrekkelijkheid als ledenclub opgeleverd. Het ledental is inmiddels gezakt tot onder de 50.000 en trekt niet aan, ondanks voornemens van voorzitter Hans Spekman bij zijn aantreden in 2012 om op afzienbare termijn weer op 100.000 leden te komen – wat in 1987 voor het laatst het geval was (zie figuur 1 in de bijdrage van Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn). Alhoewel over belangrijke vraagstukken als de Europese samenwerking, migratie en integratie onder de leden van de partij uiteenlopende standpunten bestaan, heeft zich geen duidelijke vleugelvorming voorgedaan, zoals Koole, Den Ridder en Van Holsteyn in hun bijdrage laten zien. Incidentele pogingen van onderop in de PvdA om tot een scherper ideologisch profiel te komen zijn niet succesvol geweest.

De PvdA reageert op de toegenomen spanningen over migratie en integratie met een verharding en verstrakking van haar standpunten op dit terrein – om te beginnen met de migratiewetgeving die Cohen als staatssecretaris ten tijde van het tweede paarse kabinet door het parlement loodst, en vervolgens met een door het partijbestuur opgestelde resolutie over integratie in 2009. Maar de spanningen op dit gebied blijven voor verdeeldheid en wrijving zorgen binnen de sociaaldemocratie, zoals onder meer blijkt in 2015, wanneer twee Tweede Kamerleden met Turkse achtergrond uit de PvdA-fractie stappen.

Ook ten aanzien van de Europese integratie, een tweede thema dat voor sterke verdeeldheid onder kiezers en directe achterban zorgt, herziert de PvdA haar koers. In zijn bijdrage brengt Voerman deze en eerdere veranderingen in de opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa in kaart. De pro-integratielijijn van Kok wordt na het verloren referendum over de Europese ‘grondwet’ ingeruild voor een meer terughoudend standpunt. De meerderheid van de kiezers, inclusief een ruime meerderheid van PvdA-stemmers, wijst in 2005 in deze volksraadpleging een nieuw, ‘constitutioneel’ verdrag voor de EU af. Verontrustend daarbij is dat de opvattingen over Europese integratie en het nieuwe verdrag samenhangen met wat een nieuwe scheidslijn in het electoraat lijkt te gaan worden tussen hoger en lager opgeleiden.³⁰ De eurocrisis en de problemen van de Griekse economie brengen de PvdA vervolgens weer op de Europese route. Het is gedaan met de subsidiariteit. Jeroen Dijsselbloem, sociaaldemocratisch minister van Financiën in het kabinet-Rutte II en tevens voorzitter van de ‘eurogroep’ van ministers van Financiën van de Economische en Monetaire

Unie (EMU), pleit zelfs voor vergaande politieke integratie binnen de eurozone op het gebied van economische en financiële politiek.

Van 2007 tot 2010 neemt de PvdA samen met de ChristenUnie en het CDA deel aan het kabinet-Balkenende IV en met de VVD vanaf 2012 aan het kabinet-Rutte II. In beide gevallen levert de PvdA de minister van Financiën en beiden worden zij met een ernstige crisissituatie geconfronteerd: Bos met de financiële crisis en Dijsselbloem met de eurocrisis. De eerste wordt gedwongen tot vergaand ingrijpen in Nederlandse financiële instellingen – en krijgt daarvoor publieke waardering. De tweede wikkelt de verstrekkende overheidsbemoeienis met ABN Amro af door – in tegenstelling tot de voorstellen van het PvdA-verkiezingsprogramma tot nationalisering van de bank – deze weer naar de beurs te brengen. In de Europese economische en monetaire crisis kiest Dijsselbloem voor een strakke handhaving van begrotings- en schuldnormen en voor een straffe combinatie van financiële steun aan Griekenland en het opleggen van ingrijpende hervormingen.

In de regering bepalen de sociaaldemocraten hun positie ten opzichte van de verdere hervorming van de verzorgingsstaat. Als partner in het kabinet-Balkenende IV ondersteunen zij een vergaande hervorming van het pensioenstelsel – een voorstel dat de FNV in een existentiële crisis stort (zie de bijdrage van Otjes). Hoe gevoelig dit thema bij de achterban ligt, is Bos al bij de verkiezingscampagne van 2006 duidelijk geworden als hij onverwacht de fiscalisering van de AOW bepleit. Als coalitiegenoot in het kabinet-Rutte II past de PvdA zich, na felle kritiek op het bezuinigingsbeleid van de eerste regering-Rutte (van VVD en CDA, met gedoogsteun van de PVV), aan de heersende beleidsopvattingen over het financieel-economische beleid aan en tekent mede vanwege Europa voor een ingrijpend bezuinigingspakket. Onderdeel daarvan is een omvangrijke bezuiniging op het terrein van de zorg, die gepaard gaat met vergaande decentralisatie ervan naar het gemeentelijk niveau. Ook de arbeidsvoorziening voor hen die door een handicap ver van de arbeidsmarkt afstaan, wordt grondig op de schop genomen en gedecentraliseerd. Het is de meest omvangrijke herziening van de verzorgingsstaat tot dan toe. Als richtinggevend begrip wordt er door de regering ‘participatiesamenleving’ voor gemunt, maar de PvdA voelt zich daarbij duidelijk ongemakkelijk. Moet zij het omarmen als een nieuw sociaaldemocratisch perspectief, of er juist afstand van houden vanwege de liberale overheidsstrekking ervan? Belangrijk element van de sociale politiek wordt voorts een eerste beteugeling van de vergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt, met wetgeving van minister van Sociale Zaken Lodewijk Asscher.

De recente verkiezingsresultaten en peilingen geven aan dat de positie van de PvdA ernstig verzwakt is. Dat lot treft haar niet alleen, ook de meeste zusterpartijen in Europa staan er niet florissant voor. Iedere betere verkiezingsuitslag (2003, 2012) doet de verwachting in de PvdA herleven dat met een uitgekende campagne de kiezers kunnen worden teruggewonnen. Maar gezien de neergaande electorale lijn en vergelijkbare ontwikkelingen in andere Europese landen is de conclusie onontkoombaar dat het om iets fundamenteleers gaat. De diagnose ervan is niet makkelijk te stellen. Wat is er precies aan de hand? Heeft de politiek van de Derde Weg de sociaaldemocratie van haar identiteit en ideologische ankers beroofd? Heeft zij zich te veel geïdentificeerd met het proces van Europese integratie en de overdracht van soevereiniteit, waardoor het haar vervolgens op nationaal niveau aan instrumenten ontbreekt om het verschil te maken? Is zij programmatisch onvoldoende herkenbaar geworden? Is zij het vertrouwen van de kiezers kwijtgeraakt door een te bestuurlijke, technocratische opstelling? Is het leiderschap onvoldoende berekend op zijn taak? Ontbreekt het aan gezaghebbende politici? Is haar oude electorale coalitie niet meer bijeen te houden? Biedt een organisatie als de PvdA onvoldoende bindings- en participatiemogelijkheden voor nieuwe generaties? De positie en de uitgangspunten van de sociaaldemocratie worden, zoveel is in ieder geval duidelijk, al enige tijd op de proef gesteld door trends en vraagstukken waarop zij nog geen afdoende antwoord heeft kunnen vinden.

De sociaaldemocratie op de proef gesteld

De meest in het oog lopende trend is de electorale achteruitgang van de sociaaldemocratie, in vrijwel alle Europese landen (zie de bijdrage van Steven Wolinetz). Het lukt de PvdA niet een brede electorale coalitie van arbeidersaanhang en middengroepen bijeen te houden. Nieuwe partijen en oudere concurrenten trekken links en rechts kiezers weg. En zijn er geen partijen van buiten – zoals in Nederland GroenLinks, D66 en de SP – die een electoraal splijtende werking hebben, dan zijn het wel de interne centrifugale krachten, zoals in de Franse Parti Socialiste en het Britse Labour, die voor grote spanningen in eigen gelederen zorgen. De fragmentering van het partijpolitieke landschap weerspiegelt wat er in de samenleving aan de hand is en drukt nieuwe maatschappelijke scheidslijnen uit. Zoals uitgebreid onderzoek van de Zwitserse politicoloog Hanspeter Kriesi en zijn collega's heeft laten zien, ontstaat er als gevolg van

maatschappelijke veranderingen – en in het bijzonder door de internationalisering van ons economische en culturele leven – een nieuwe scheidslijn tussen hen die daarvan makkelijk profiteren dankzij opleiding en maatschappelijke startpositie, en hen die daarvan in baan en leefomgeving eerder de nadelen ondervinden. Daardoor ontstaan uiteenlopende wereld- en politieke oriëntaties, deels zelfs gescheiden werelden, ook geografisch, die niet makkelijk in en door één politieke beweging kunnen worden overbrugd. De nieuwe scheidslijn loopt immers dwars door de sociaaldemocratische achterbannen heen. Het is de vraag of, sinds het ontstaan van politieke partijen langs scheidslijnen van klasse en religie, nu een nieuw stelsel ontstaat: gefragmenteerder, inclusief een nieuw type populisme dat zich sterk afzet tegen de gevestigde partijstructuur. De opdracht die de sociaaldemocratie zich uit electorale en machtspolitieke overwegingen stelde om verschillende groeperingen bijeen te brengen, krijgt daarmee een bredere maatschappelijke dimensie: ‘de boel bij elkaar houden’, zoals Den Uyl het in de jaren tachtig al formuleerde. Falen volkspartijen als de sociaaldemocratie daarin, dan zou dat ook het risico van maatschappelijke desintegratie met zich mee kunnen brengen.

Maar rond welk programma kunnen uiteenlopende groepen kiezers verenigd worden? Van Praag wijst er in zijn bijdrage aan deze bundel nog eens op dat een nieuw, voor beide genoemde groepen aantrekkelijk idee van de verzorgingsstaat nodig zal zijn om een brede electorale coalitie nieuw leven in te blazen. Maar de politiek-bestuurlijke elite, inclusief de sociaaldemocratie van de Derde Weg, is een andere route in geslagen, die aanpassing aan de nieuwe omstandigheden omhelsde, de voordelen van internationalisering breed uitmat en daarmee de scheidslijn eerder verscherpte dan overbrugde.³¹ Overheersend werd de gedachte dat ‘de BV Nederland’ haar concurrentiepositie moest versterken door aanpassing van de verzorgingsstaat, door ruimte te scheppen voor de markt, door de introductie van een Angelsaksisch ondernemingsmodel en door versterking van de veerkracht van de werknemers.

In het liberale wereldbeeld is de markt – ook internationaal – het beste coördinatiemechanisme. De PvdA is daarin ver meegegaan, maar heeft de dynamiek van de markt in combinatie met de internationalisering onderschat. Zoals Bos in zijn in 2010 gehouden Den Uyl-lezing stelde: de grootste tragiek van de Derde Weg is ‘gelegen in het feit dat de op zich noodzakelijke wending van de sociaaldemocratie naar een positievere houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap, plaatsvond op het moment dat het moderne kapitalisme van karakter aan het veranderen was. [...] Om het

maar eens plastisch uit te drukken, de Derde Wegprogressieven sliepen in met een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.³² Een typisch geval van *tragic timing*. Er was overigens wel voor gewaarschuwd.³³ Het optimisme over de markt gold evenzeer de werking ervan in de publieke sector, maar ook daar kwamen de sociaaldemocraten vaak van een koude kermis thuis.

De verschuivende verhouding tussen markt en staat betreft meer dan een praktische vraag naar wat het beste werkt. Zij raakt aan de kern van het sociaaldemocratisch program. Politiek was voor de sociaaldemocratie het middel om degenen met geringe maatschappelijke invloed een stem te geven. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond uit dit streven een gemengde economie, met een bijsturende en medecoördinerende rol voor de politiek en een lokaal en nationaal vormgegeven verzorgingsstaat als tegenwicht tegen ‘de amorele hardheid van de economie’.³⁴ Het publieke domein, collectieve voorzieningen, moesten ervoor zorgen dat belangrijke sociaaldemocratische waarden die de markt niet kon bieden toch gerealiseerd werden. De ‘hyperglobalisering’, zoals de aan Princeton University verbonden econoom Dani Rodrik het proces van internationalisering omschrijft, tast de grondslag van dit sociaaldemocratisch model aan, omdat dit type globalisering niet goed te combineren valt met belangrijke voorwaarden voor dit model, te weten soevereiniteit en democratie.³⁵ Langs welke weg kan dit internationale kapitalisme aan banden worden gelegd?

Sociaaldemocraten zijn in een verenigd Europa een antwoord gaan zien, maar de wijze waarop de Europese integratie vorm heeft gekregen stelt de sociaaldemocratische ordening van het kapitalisme evenzeer op de proef (zie de bijdrage van Voerman). Er is veel nadruk komen te liggen op de zogenoemde ‘negatieve integratie’, om een *level playing field* voor een Europese markt te scheppen, terwijl de sociale en democratische kanten van het integratieproces daarbij sterk zijn achtergebleven.³⁶ In de eurozone overheerst een behoudende financieel-economische politiek. Door de grote verschillen in economische positie en politieke cultuur tussen noord en zuid in de EMU zijn tijdens de economische crisis de spanningen sterk opgelopen. Tegenover de noordelijke irritatie over het in het zuiden gevoerde beleid staat de zuidelijke kritiek op de ontwrichtende effecten van het Europese beleid. Ook binnen de sociaaldemocratische familie leidt dit tot stevige wrijving. Tegelijkertijd is het draagvlak voor de Europese integratie in een daarover gepolariseerde publieke opinie afgebokeld. Daarbij komt dat de sociaaldemocraten in Europa worstelen met een nieuwe (internationale) veiligheidspolitiek. Een gemeenschappelijke overtuiging is

nog niet zichtbaar. Ook de recente vluchtelingenstroom heeft eerder de zwakte dan de kracht van het verenigd Europa blootgelegd.

Intussen is over de burgers een individualisme vaardig geworden dat haaks is komen te staan op belangrijke uitgangspunten van sociaaldemocratische politiek. Het nieuwe individualisme is immers maar zeer gedeeltelijk gegaan in de richting van meer autonomie, zelf richting kunnen geven aan het eigen leven, van datgene wat de Britse filosoof Isaiah Berlin heeft omschreven als positieve vrijheid. In plaats daarvan heeft het zich vooral ontwikkeld tot een plat-liberale opvatting van individuele verdienste voor meer of minder succes in het maatschappelijk leven. Wie geslaagd is, heeft dat aan zichzelf te danken. Wie geen werk heeft, moeite heeft zich een weg te vinden in de maatschappij, is daaraan zelf schuld en moet beter zijn of haar best doen. In de woorden van journalist Jurre van den Berg: ‘We zijn op onszelf aangewezen en teruggeworpen, volgens het meritocratische principe dat eigen talent en inzet bepalen wat je bereikt in het leven. Afwachten tot de economie aantrekt? Aan de slag! *No future?* Later is allang begonnen!’³⁷ De collectieve arrangementen van de verzorgingsstaat komen daarmee ter discussie te staan, en de sociaaldemocratische opvattingen op dit terrein hebben serieuze concurrentie gekregen van liberale en conservatieve denkbeelden.³⁸

Het terugbrengen van maatschappelijk succes of falen tot individuele verantwoordelijkheid onttrekt het gegeven aan het zicht dat er, na een periode waarin door groeiende en evenwichtig gespreide welvaart een brede middenklasse kon ontstaan, inmiddels sprake is van een nieuwe, groeiende structurele ongelijkheid. Deze vertoont – zij het op een hoger niveau van welstand – trekken van het ongeremde kapitalisme van rond 1900. Destijds werd daarmee de strijd aangebonden door middel van collectieve actie; nu zit de ideologie van het individualisme dat in de weg. De sociaaldemocratie heeft daaraan zelf bijgedragen door in sterke mate de individuele ontplooiing en keuzevrijheid centraal te stellen in haar program – zoals in de beginselen van 1977 – met verwaarlozing van de gemeenschapsgedachte. Toch is, zo laat de Belgische socioloog Mark Elchardus in een essay over vrijheid zien, niet het bevorderen van de individuele keuze, maar het organiseren van de collectieve actie ‘de hedendaagse, emancipatorische opdracht van de sociaal-democratie’.³⁹

Niet alleen de internationalisering van de economie en de ideologie van de individuele verantwoordelijkheid stellen sociaaldemocratische uitgangspunten op de proef, dat geldt evenzeer voor het veranderend karakter van het hedendaagse kapitalisme. Ontwikkelingen in de jaren negentig in de richting van een kennisintensieve diensteconomie leken een belofte in te houden van nieu-

we, democratischer arbeidsverhoudingen in bedrijven en een grotere rol voor de factor arbeid, als belangrijkste asset in een maatschappij waarin kennis als belangrijkste element in productie en dienstverlening ging gelden. Maar deze belofte is maar in heel beperkte mate ingelost. Nieuwe technologieën, de financialisering van bedrijfsleven en economie met alle nadruk op aandeelhouderswaarde, toenemende ongelijkheid in inkomen en vermogen, nieuwe concurrentieverhoudingen ten gevolge van migratie en een vergaande flexibilisering van de arbeidsmarkt hebben roet in het eten gegooid.⁴⁰ De factor arbeid staat er in een aantal opzichten minder sterk voor dan veertig jaar geleden en moet bovendien inschikken ter wille van de duurzaamheid.

De hedendaagse ontwikkeling van het kapitalisme en de politiek van liberalisering hebben, zo liet de Duitse socioloog Wolfgang Streeck in 2009 zien, vooral een culturele component. Het aanjagen van verfijnde en gedifferentieerde consumptiepatronen en de vrijwel totale onderschikking van werk en arbeidsverhoudingen aan de eisen van de kapitalistische productie vormen er de kenmerken van. Kapitalisme 'has become a culture, or even a cult, in addition to and on top of a regime of production and exchange, and it is only in terms of a theory that takes this seriously that capitalism's potential futures may be realistically assessed'. Dit kapitalisme schept niet alleen meer vrijheid en ruimte voor ondernemingen, maar behelst ook 'a profound reeducation of workers and their families, not only regarding their economic needs but also with respect to a new, allegedly freely chosen but in fact normatively obligatory way of life that is thoroughly adjusted and subservient to the functional demands of an evolving capitalism'.⁴¹ Er is sprake van afbraak van sociale bescherming (de zogeheten re-commodificatie) van arbeid. Deze ontwikkelingen vragen, aldus Streeck, om een tegenbeweging à la Polanyi om grenzen te stellen aan de overwoekering van het leven door kapitalistische verhoudingen.⁴² Dit nieuwe kapitalisme heeft de sociaaldemocratie, inclusief de vakbeweging, uit balans gebracht. Het vraagt om meer dan meebewegen met kleine correcties. Nieuwe analyse en andere hervormingen zijn nodig, op het gebied van arbeidsrelaties, inkomens- en vermogensverhoudingen, ondernemingsbestuur, en het buitengewoon kwetsbare punt van de huidige economie, de combinatie van werk en 'de rest van het leven'.

Terwijl de sociaaldemocratie voor nieuwe orderings- en sturingsvragen staat, lijken de democratie en politieke partijen daarvoor niet meer goed toegerust te zijn. Belangrijke instituties van ons parlementaire systeem hebben te maken met een gebrek aan vertrouwen en legitimiteit, waaronder partijen. Zij zijn in ledental sterk teruggelopen en bij de oude volkspartijen CDA en PvdA

zijn jongere generaties volstrekt ondervertegenwoordigd. Zij hebben weliswaar het monopolie op de openbare, verkiesbare ambten, maar zijn maatschappelijk ontworteld geraakt, zoals Van den Berg in zijn bijdrage laat zien. Dat heeft gevolgen gehad voor het selectieproces van politici, voor hun representativiteit en hun maatschappelijk gezag.⁴³ Er wordt gewezen op het gebrek aan ambachtelijkheid van de volksvertegenwoordiging. Er is veelvuldig kritiek geleverd op de grote afstand die is ontstaan tussen de belevingswereld van de burgers en de beleidsmatige en bestuurlijke werkelijkheid van politici en bestuurders. Vertegenwoordigt een partij als de PvdA nog een electorale achterban? De balans tussen vertegenwoordigende en verantwoordelijke politiek is verstoord, aldus de Ierse politicoloog Peter Mair.⁴⁴ De technocratie lijkt het te winnen van de democratie. Niet alleen omdat politici bevangen zijn door de financieel-bestuurlijke logica, maar ook omdat besluitvorming in toenemende mate van democratische naar technocratische instellingen verschuift.⁴⁵ De historicus Piet de Rooy concludeerde na een lange zoektocht naar de politieke cultuur van Nederland dat de politiek ‘midden in een overgangsfase’ is: ‘Alle structurele elementen, zoals die zich in de politieke cultuur achtereenvolgens ontwikkeld hebben, hebben hun kracht verloren.’⁴⁶ En, voegen we daaraan toe, daar komt bij dat de PvdA een magische aantrekkingskracht heeft op kritiek, van binnen en buiten. Ze kan het nooit goed doen.

De veerkracht van de sociaaldemocratie⁴⁷

De sociaaldemocratie heeft eerder voor hete vuren gestaan. Bij haar ontstaan moest zij zich maatschappelijk en politiek invechten tegen grote weerstand in – een verschijnsel dat zich trouwens tot ver na de Tweede Wereldoorlog in het zuiden van ons land nog voordeed. In de jaren dertig werd zij geconfronteerd met een zware economische crisis en de verleiding en bedreiging van totalitaire stelsels. In de jaren zestig ontstond kortsluiting met haar welvarender arbeidersachterban en de vrijzinnige tijdgeest. In de jaren tachtig leek de verbinding met de macht doorgesneden. Maar steeds toonden sociaaldemocraten een grote mate van veerkracht en vernieuwingsdrang om het hoofd te bieden aan de dreiging van verlies van politieke relevantie. Daarvoor waren enkele voorwaarden cruciaal. Er was een politieke leiding die openstond voor wat er maatschappelijk en wetenschappelijk om de sociaaldemocratie en de politiek heen gebeurde en die nieuwe geluiden toeliet tot het hart van de politieke beweging. De pro-

grammatische vernieuwing werd geconstrueerd rondom sociaaldemocratische kernwaarden en uitgangspunten. En ten derde zoekt de sociaaldemocratie oude of nieuwe bondgenoten, in de politiek en/of in het maatschappelijk veld om gezamenlijk mee op te trekken.

De vraag is of er voldoende veerkracht en programmatisch vermogen bij de huidige sociaaldemocratie berust om opnieuw een politieke en maatschappelijke kracht van betekenis te worden. Of zij erin slaagt om, zoals de WBS het formuleert, vanuit centrale sociaaldemocratische waarden (bestaanszekerheid, goed werk, verheffing en binding) een nieuwe, 'post-liberale' koers uit te zetten.⁴⁸ Of glijdt zij af tot een 'utiliteitsleer met een platte opportuniteitspolitiek als consequentie', zoals Den Uyl het gevaar voor het socialisme aan het begin van de jaren vijftig formuleerde:⁴⁹ Kan zij de Houdini-act volvoeren om zich uit haar benarde positie te bevrijden? Om daarin enigszins succesvol te zijn, zal zij niet alleen op de voorwaarden moeten letten die eerder van belang waren voor een geslaagde rentree, maar ook de eigen organisatie op orde moeten hebben en een verhouding tot haar naaste electorale concurrenten moeten vinden. De sterke top-down-, media- en campagnegeleide cultuur volstaat daarvoor niet. Openheid voor denkwerk en ideeënontwikkeling, herstel van contact met de wereld van de arbeid, voortreffelijke selectie van politici ('De besten voor', zoals de socioloog Willem Adriaan Bonger het ooit omschreef⁵⁰), checks-and-balances in de organisatie, en nieuwe aantrekkelijke vormen van binding tussen hetgeen maatschappelijk beweegt en de sociaaldemocratische beweging – het zijn voor de hand liggende ideeën. Herstel van haar lokale positie is van groot belang. Maar de kern zal toch zijn te laten zien dat politiek ertoe doet en de kwaliteit van het bestaan kan verbeteren.

Welke toekomstscenario's zijn daarbij denkbaar? Er is een autonoom herstel voorstelbaar. De sociaaldemocratie hervindt zelfstandig een brede electorale basis mede als gevolg van inspirerend en duurzaam leiderschap rondom een bindend program dat de klassieke sociaaldemocratische waarden verbindt met een eigentijdse maatschappijbeschuwing en -kritiek en deze weet om te zetten in een beleidsprogramma dat een breder politiek draagvlak vindt. In dit onwaarschijnlijke geval verplettert zij bij de verkiezingen haar naaste concurrenten aan de linkerkant van het politieke spectrum, zoals bij eerdere uitstekende uitslagen voor de PvdA het geval was (1977, 1986). In het tweede scenario blijft de PvdA als zelfstandige politieke partij voortgaan op de ingeslagen weg en wisselt zij regelmatig van leiderschap om bij elke verkiezing te proberen een optimaal resultaat te behalen. Het programma richt zich sterk op Europese integratie en zet

sociale accenten bij een voortdurende liberale koers. Het is vooral de persoon van de lijsttrekker die het electorale en machtspolitieke succes zal bepalen. De electorale jobbeweging blijft deze PvdA kenmerken en de tendens zal ook licht blijven dalen, al was het maar omdat de concurrenten het beter doen.

Maar er zijn ook mogelijkheden voor een *re-alignement* ter linkerzijde. In ons derde scenario wordt de PvdA leeggegeten door haar meer uitgesproken electorale concurrenten omdat de kiezers liever op het origineel dan op een kopie stemmen. Inderdaad: behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes. De SP, eindelijk aangevoerd door een adequate opvolger van Jan Marijnissen, trekt de arbeidersaanhang van de PvdA en een deel van de middengroepen naar zich toe en houdt deze kiezersgroep vast, mede dankzij een goede combinatie van cultuur- en onderwijspolitiek en een harde lijn tegen de marktwerking in de zorg. D66 en GroenLinks nemen het hoogopgeleide zelftevreden deel van de PvdA-kiezers op, inclusief de studenten en de bakfietsouders. De slinkende PVV trekt vooral in het zuiden ontevreden kiezers van de PvdA naar zich toe. De opvolger van Spekman als partijvoorzitter trekt in 2023 de deur van het partijbureau achter zich dicht na het licht te hebben uitgedaan.

Ten slotte is er een vierde scenario denkbaar, waarin de PvdA duurzame samenwerkingsrelaties aangaat met haar directe electorale en programmatische burens: GroenLinks en de SP. Een los samenwerkingsverband, waarbij de verschillende delen hun eigen accenten zetten maar gezamenlijk een links, progressief, sociaaldemocratisch perspectief ontwikkelen, samen met maatschappelijke partners op het gebied van arbeid, duurzaamheid, voedselvoorziening, onderwijs en cultuur. Het is een perspectief dat al langere tijd de ronde doet maar tot nu toe geen praktische vertaling heeft gekregen. Van den Berg breekt er een lans voor, in deze bundel. Het zou wel eens de beste overlevingsstrategie kunnen zijn.

Zeventig jaar Partij van de Arbeid

Zeventig jaar Partij van de Arbeid bevat negen bijdragen, die elk een kenmerkend aspect van de Nederlandse sociaaldemocratie belichten. Joop van den Berg beschrijft in de eerste bijdrage hoe sterk de sociaaldemocratie maatschappelijk verankerd was – en welke gevolgen haar maatschappelijke bondgenootschappen hadden voor de politieke coalities die zij kon sluiten. Na de rode familie, met

krant, omroep en verwante vakbeweging, kwamen vanaf de jaren zeventig de nieuwe vrienden: de zogeheten nieuwe sociale bewegingen. In de decennia die daarop volgden raakte de PvdA haar maatschappelijke ankers kwijt, waardoor ook haar politieke positie verzwakte. Wil de sociaaldemocratie het initiatief kunnen hernemen dan is een nieuwe maatschappelijke oriëntatie dringend gewenst, zo meent Van den Berg, in combinatie met een nauwere samenwerking ter linkerzijde van het politieke spectrum.

In de tweede bijdrage staan de leden van de PvdA als vereniging centraal. Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn laten zien dat de sociaaldemocratische beweging altijd ‘gedruisch en gekijf’ heeft gekend. Discussie en meningsverschil vormen een onderdeel van haar geschiedenis. Maar op basis van onderzoek onder de leden van de PvdA concluderen zij dat van een diepe verdeeldheid, laat staan een geprononceerde vleugelvorming geen sprake is. De leden vormen een betrekkelijk homogeen geheel, in het bijzonder als het over sociaaleconomische thema’s gaat. Over Europese samenwerking en over immigratie en integratie lopen de meningen sterker uiteen, zonder dat van een scherpe polarisatie sprake is.

Philip van Praag richt zich op de kiezers van de PvdA. Kernthema van zijn bijdrage vormt de electorale strategie van de sociaaldemocraten om zowel de arbeidersbevolking als de middenklasse aan zich te binden. Alhoewel beide groepen verschillen in belang en maatschappelijke oriëntatie, is de PvdA daarin soms zeer succesvol geweest. In de afgelopen decennia is het bijeenhouden van deze electorale coalitie echter steeds lastiger geworden en vertonen de verkiezingsresultaten een duidelijke neerwaartse trend. Er is een programma nodig dat beide groepen voldoende aanspreekt en kan binden, wil de PvdA weer uit dit electorale dal kunnen klimmen – maar de contouren daarvan zijn nog niet zichtbaar.

De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA wordt geschetst door Frans Becker. De rode draad daarin wordt gevormd door de opvattingen en het beleid ten aanzien van de verzorgingsstaat. Terwijl de sociaaldemocratie een belangrijke, zij het nooit exclusieve rol kon spelen bij de op- en uitbouw van de verzorgingsstaat, raakte zij vanaf de jaren tachtig ideologisch in het defensief. Het bestuurlijke succes van de paarse Derde Wegpolitiek ging gepaard met verlies aan programmatische herkenbaarheid. Na de electorale dreun van 2002 heeft de PvdA, ondanks kritiek op haar verzakelijkte opstelling, geen nieuwe programmatische koers uitgezet. Toch is dat een voorwaarde voor herstel – nieuwe leiders en uitgekende campagnes zijn daarvoor niet voldoende.

Naast de partij is de vakbeweging van meet af aan hoofdrolspeler van de Nederlandse sociaaldemocratie geweest. Het NVV, later de FNV, had niet alleen aanzienlijk meer leden dan de SDAP of PvdA, voor velen was de vakbond ook van grotere betekenis. In zijn bijdrage biedt Simon Otjes een overzicht van de verhouding tussen partij en vakbeweging, die zich ontwikkelde van nauwe verbondenheid tot een afstandelijker en soms ongemakkelijk bondgenootschap. Hij laat aan de hand van een aantal belangrijke politieke kwesties – waaronder de invoering van de AOW, de hervorming van de WAO en de herziening van het pensioenstelsel – zien hoe PvdA en NVV, later FNV, als gevolg van verschillen in verantwoordelijkheid, belang en visie tegenover elkaar kwamen te staan maar uiteindelijk toch steeds weer op elkaar aangewezen zijn.

De sociaaldemocratie is vanouds in sommige regio's en steden aanzienlijk sterker verankerd geweest dan in andere. De doorbraak naar de katholieke arbeiders die met de oprichting van de PvdA werd beoogd, werd geen succes. Tot in de jaren zeventig bleef de PvdA in het zuiden van Nederland betrekkelijk zwak. Ron de Jong en Henk van der Kolk laten zien dat enerzijds sprake is van een grote stabiliteit in geografische spreiding van de electorale aanhang van de PvdA, zoals in Groningen en Friesland – terwijl het kiezerskorps van 1948 inmiddels grotendeels is vervangen door nieuwe kiezers. Aan de andere kant hebben zich ook meer en minder zichtbare veranderingen voorgedaan. De PvdA heeft uiteindelijk ook veel kiezers beneden de rivieren weten te trekken, waar de KVP altijd sterk was. Tegelijkertijd verhult de betrekkelijk stabiele aanhang in de grote steden dat het relatieve gewicht van de stedelijke stem voor de PvdA is afgenomen.

In de bijdrage van Pieter Nieuwenhuijsen staat de sociaaldemocratische gemeentepolitiek centraal. Al voor de SDAP was de gemeente een bijzonder belangrijk terrein van politieke werkzaamheid. Nieuwenhuijsen beschrijft welke erfenis de PvdA van haar voorganger heeft meegekregen en hoe zij daarmee is omgegaan. Aan de hand van vier generaties gemeentebestuurders en hun politieke projecten schetst hij de ontwikkeling van het naoorlogse wethouderssocialisme, toegespitst op het gebied van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en stadsontwikkeling. De periode van de stadsvernieuwers van de jaren zeventig en tachtig is voor de PvdA de meest herkenbare en politiek succesvolle geweest. De volgende generatie van de stedelijke vernieuwers, die zich vooral op de economische toekomst richtten, verloren veel krediet bij hun achterban. Na de electorale neergang van de afgelopen periode ziet Nieuwenhuijsen vooral perspectief in een nieuw project in het sociale domein.

Gerrit Voerman beschrijft de opstelling van de PvdA ten aanzien van het proces van Europese integratie. Lange tijd had de partij als einddoel een federalistisch Europa, waarvan zij in stilte hoopte of verwachtte dat het supranationale instrumentarium een socialistisch of sociaaldemocratisch Europa mogelijk zou maken. Daarvan is weinig terechtgekomen, integendeel. Met de steun van de PvdA kreeg het Europese economische project een uitgesproken liberaal karakter, dat paradoxaal genoeg op dwingende wijze de interne markt regelde, en later de monetaire unie. De speelruimte voor nationaal beleid werd daarmee kleiner, terwijl het sociale Europa nauwelijks gestalte kreeg.

In de laatste bijdrage van deze bundel geeft Steven Wolinetz een overzicht van de ontwikkeling van de sociaaldemocratie in West-Europa. Hij laat zien dat de trends in electoraal en politiek succes, ondanks allerlei specifieke nationale kenmerken, ook opvallende gelijkenissen vertonen. In de eerste naoorlogse decennia wisten sociaaldemocratische partijen de economie tot op zekere hoogte te beheersen, bouwden zij een stelsel van sociale zekerheid op en beleefden zij electorale successen. Vanaf het eind van de jaren zeventig kregen zij moeite om in een globaliserende economie greep te houden op de nationale economische ontwikkeling en gingen zij ertoe over de verzorgingsstaat aan te passen. Er waren vele varianten van de Derde Weg, maar een gemeenschappelijke uitkomst was dat deze sociaaldemocratische partijen electoraal daardoor in de knel zijn geraakt. Een nieuw paradigma is nog niet in zicht.

De geschiedenis van een politieke partij gaat bijna vanzelfsprekend over macht – over het vermogen om politieke opvattingen en overtuigingen om te zetten in beleid. Van den Berg relativeert in zijn bijdrage de fixatie op het meeregeren en breekt een lans voor de oppositierol. Daarmee opent hij een belangrijk perspectief. De waarde van een nieuwe koers of een nieuw program van de sociaaldemocratie kan niet alleen worden afgemeten aan de deelname aan het openbaar bestuur, maar ook aan de betekenis ervan voor het op gang brengen van politieke en maatschappelijke vernieuwingsprocessen. Daaraan, zo stelde zijn collega-politicoloog Daudt, zou links misschien wel de hoogste prioriteit moeten geven: ‘vanuit de kritiek op de bestaande samenleving ideeën en politieke voorstellen in de openbare discussie brengen die op den duur in niet-linkse kringen doordringen en dan kunnen worden uitgevoerd – een proces waarvan de betekenis en snelheid veelal worden onderschat.’⁵¹

De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaaldemocratie

Joop van den Berg

Een kleine sociologie van de sociaaldemocratische beweging tot 1940

Het zou een misverstand zijn te denken dat de Europese sociaaldemocratie is begonnen als een politieke beweging, in haar activiteit primair gericht op de staat.¹ Eerder was het tegendeel het geval. Zeker de marxistische leer zag de staat als het onderdrukingsapparaat van de heersende klasse; in het algemeen vormde het ontbreken van kiesrecht geen stimulans voor politieke activiteit. Het ging veeleer om de behartiging van concrete belangen, zoals een behoorlijk loon en fatsoenlijke arbeidsomstandigheden, daarnaast om waarborg van levensmiddelen en een dak boven het hoofd. Zowel de eerste nationale en lokale organisaties als de eerste internationale contacten waren een kwestie van vakbondsactie, en dan nog met een defensief karakter. Ze dienden tot behoud van het ambacht tegenover industriële massaproductie. Beginnende bonden voerden niet alleen *industrial action*, maar zij organiseerden zichzelf meer dan eens ook als coöperaties om goedkoop aan levensmiddelen te komen of verzekeringen tegen ongevallen en werkloosheid op te zetten.

De eerste Socialistische Internationale uit 1864 was dan ook bedoeld te voorkomen dat succesvolle loonacties in het ene land werden ondergraven door overbrenging van de productie naar het andere land. Zo kan men zeggen dat de Britse sociaaldemocratie is begonnen als georganiseerde vakbondsactiviteit, terwijl de Belgische beweging voornamelijk als coöperatieve beweging op gang is gekomen. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) is waarschijn-

lijk de vroegste beweging geweest die zich, daartoe gestimuleerd door Ferdinand Lassalle, al vroegtijdig heeft geconstitueerd als een politieke beweging, primair gericht op verwerving van algemeen kiesrecht. Ook de Nederlandse socialistische beweging is niet als partij begonnen. Niet toevallig waren de eerste nationale organisaties, de Sociaal-Democratische Vereniging (1878) en ook nog de Sociaal-Democratische Bond (SDB), een verzameling van groepen die zich weerden op het terrein van vakbondsactie en coöperatie, en pas in derde instantie op het politieke terrein.

Wel is er, net als in de rest van Europa, debat geweest over de verhouding van, vooral, de vakbeweging tot de politieke partij, nadat beide aan het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling waren gekomen. Moest de partij de politieke vleugel worden van de vakbonden (zoals in Engeland) of moest zij, bij alle samenwerking, een zelfstandige organisatie wezen, zoals de SPD? Van belang voor ons betoog is dat de Europese sociaaldemocratie van meet af aan een beweging is geweest die tegelijk een (soms stevig ruziënde) familie vormde van aan elkaar verwante en doorgaans gezamenlijk optrekkende organisaties, waarvan de politieke partij er slechts één vormde en aanvankelijk niet eens de belangrijkste. Men zou al die organisaties kunnen opdelen in drie genres: de coöperatie, de vakbond en de politieke partij.

Voor wij verdergaan, een paar ‘methodologische’ opmerkingen om te verduidelijken waar het in dit hoofdstuk om is te doen. Het gaat erom dat dankzij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) – die zich in 1894 van de SDB had afgesplitst – de politieke macht van de sociaaldemocratie rond 1900 centraal is komen te staan, maar dat niet alleen de oorsprong, maar ook de groei van de SDAP en later de PvdA aldoor mede verbonden is geweest met een, wat men nu zou noemen, ‘netwerk’ van maatschappelijke organisaties. Zij waren vaak ook afhankelijk van elkaar voor hun machtsvorming, zoals nog zal blijken.

De verbondenheid van de PvdA met verwante maatschappelijke organisaties is bovendien van invloed geweest op het slagen of falen van bondgenootschappen en coalities met andere politieke stromingen. De kansen daartoe en de problemen daarmee waren afhankelijk van de politieke en maatschappelijke machtsverhoudingen. Die werden aanvankelijk, vanaf 1900, bepaald door de polarisatie tussen christelijke partijen en hun verwante organisaties enerzijds en de niet-christelijke partijen anderzijds, de zogeheten antithese. Na 1945 werd de sociaaleconomische links–rechtstegenstelling doorslaggevend. Interessant daarbij is dat tot de jaren tachtig het ideologische initiatief – niet alleen in Nederland trouwens – bij de sociaaldemocratie lag. Het kabinet-Den Uyl was daar als het

ware de laatste spectaculaire uiting van. Sedertdien is het initiatief overgegaan naar rechts en is in Nederland de vvd uitgegroeid tot de dominante partij, zoals nog ter sprake zal komen.

In die drie perioden hebben SDAP en PvdA hun plek in wisselende machtsverhoudingen moeten zoeken en mét hen ook hun familieleden in vakbeweging, coöperaties en culturele verenigingen. Die ingewikkelde plaatsbepaling en verwantschappen staan centraal in dit hoofdstuk. Na een korte historische aanzet gaat het vooral over de Partij van de Arbeid en haar familieleden en verwanten; het zal het verhaal worden van een eertijds hecht bestel van met elkaar verbonden organisaties die steeds lossen van elkaar zijn gaan opereren.

Terug dus naar de geschiedenis. Aan het begin van de twintigste eeuw werd, na de teleurstellende ervaringen met vakbondsacties tegen de stakingswetten van het kabinet-Kuyper als gevolg van de spoorwegstakingen in 1903, de 'moderne' vakbeweging opgezet in het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en de met haar verbonden vakbondsorganisaties. De al eerder, in 1894, opgerichte SDAP was aanvankelijk succesvoller in de grote steden dan op het nationale niveau. Zo werd zij spoedig na 1900 de grote constructieve kracht in steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Dat deed zij onder meer met stedelijke voorzieningen die daarvoor door linkse liberalen en radicalen waren ontwikkeld. Daar verkreeg de SDAP de legitimiteit die haar in regering en parlement nog lang zou worden onthouden. In gemeente en provincie kreeg de sociaaldemocratie, zeker na de invoering van het algemene kiesrecht (1917-1919), de sterke benen die zij nodig had om zich in de landelijke politiek staande te houden. De successen van de jonge sociaaldemocratie waren de successen van socialistische wethouders en van geslaagde vakbondsactie, niet zelden in combinatie met elkaar. Veel vormen van sociale zekerheid, al dan niet speciaal voor gemeentelijke werknemers, zijn beproefd op het gemeentelijke erf. Veel voorzieningen die wij rekenen tot de kern van de verzorgingsstaat, zijn daar van de grond getrokken.

De wijze waarop in Nederland de sociaaldemocratische beweging tot 1940 was georganiseerd moge in diverse opzichten hebben verschild van de manier waarop zusterpartijen elders dat deden, maar niet voor zover het ging een familie te vormen van organisaties en instellingen die elkaar ondersteunden, met elkaar samenwerkten en met elkaar twistten, zoals in een familie gebruikelijk. In geen wezenlijk opzicht verschilde de organisatie van de familiebetrekkingen van die in de ons omringende landen, noch wat betreft dichtheid, noch wat betreft geslotenheid. Wat het Nederlands maakte, was het bestaan van *drie* zul-

ke rijkelijk gesloten complexen naast elkaar: van sociaaldemocraten, orthodoxe protestanten en katholieken, ieder met hun eigen karakter en complexiteit, maar ook met grote onderlinge verschillen.

De socialistische beweging had nauwelijks eigen scholen maar stak haar energie juist in het openbare onderwijs, terwijl katholieken en protestanten investeerden in eigen vrij onderwijs. Vooral de katholieken hadden de ruggensteun (maar ook de morele druk) van een sterk geleide kerk, compleet met een centraal leergezag. Protestanten oriënteerden zich weliswaar ook op hun kerken, maar daar waren er nogal wat van en voorts zonder sterk gecentraliseerd gezag in zaken van *faith and order*. Het interessante effect van deze gescheiden organisatiecomplexen was het parallelle bestaan van drieërlei vakbeweging, omroeporganisatie en woningcorporatie, en minstens tweërlei bijzondere school. Ieder conglomeraat had daarnaast zijn eigen dagbladen en periodieken en zijn eigen radio-omroep.

Dat schiep een constellatie waarin onevenredig veel inwoners nauw met een der georganiseerde complexen waren verbonden, hoewel het ‘open terrein’ daarbuiten niet moet worden onderschat. Al voor 1940 was bijvoorbeeld *De Telegraaf* de grootste krant van Nederland en de AVRO zou veruit de grootste omroep zijn gebleven als die in 1930 niet door het Radiobesluit was gelijkgeschakeld met de andere omroepen. Nederland werd een hoog georganiseerde samenleving. Bijzonder was tevens dat een verdeling naar maatschappelijke klasse ten dele aan het oog werd onttrokken door verdeeldheid op basis van levensbeschouwing. Dat had een paar bijzondere effecten. Een daarvan was dat wie zich socialist noemde, daarmee buiten vrijwel elke kerkelijke kring werd gesloten.

Voor niet weinigen werd de socialistische beweging ook in termen van levensbeschouwing het belangrijkste toevluchtsoord. Dat maakte de beweging tot een bij uitstek gesloten geheel, waarin niet alleen werd samengewerkt, maar ook samengeleefd, tot in de keuze van huwelijkspartners toe. Dat gold overigens ook voor de katholieken en orthodoxe protestanten. Het hielp een maatschappij vormen waarin veel naast elkaar en weinig samen met elkaar werd geleefd. In de jaren dertig zou dat meer en meer kritiek opleveren, in elk van de drie complexen.

Het is van belang te beseffen dat het woord ‘Verzuiling’ pas ruim na de Tweede Wereldoorlog in zwang kwam en aanvankelijk juist niet als kritiek op dit ‘naast elkaar’ was bedoeld maar als blijk van het besef dat de drie organisatiecomplexen, hoe ongelijksoortig ook, de zuilen vormden onder een gezamenlijk dak boven ieders hoofd. Verzuiling als metafoor duidde dus eerder op een

vermindering van wederzijds isolement en op wederzijdse aanvaarding dan op het rigoureuze 'naast elkaar', de 'schotjesgeest' van voor 1940. Politiek belangrijk was dat een substantieel deel van de arbeidersklasse aldus aansluiting had gezocht bij de katholieke of protestantse vakbeweging en partij, en dus niet bij de sociaaldemocratie.

De SDAP heeft ook voor 1940 al hartstochtelijke pogingen gedaan de opkomende (intellectuele) middenklasse naar zich toe te trekken. Dat leverde daar meer sympathie op dan bij de zoveel talrijker confessionele arbeiders die zich niet lieten overhalen. Mede daartoe diende de grondige transformatie van het oude, marxistische politieke 'program' tot een nieuw beginselprogramma in 1937. Mede daartoe diende voorts de radicale onderschrijving van de parlementaire democratie, niet alleen als instrument, maar ook als fundamenteel doel van de sociaaldemocratie. Mede daarvoor ten slotte diende het Plan van de Arbeid, door SDAP en NVV in 1935 samen uitgebracht.

Allemaal noodzakelijke modernisering maar die electoraal voorshands niets uithaalde. Zo makkelijk waren vooral katholieke arbeiders niet van hun gemeenschap los te maken, juist omdat politieke sympathie voor hen een breuk zou betekenen met hun kerkelijke gemeenschap. De SDAP echter was geneigd de 'schuld' voor het gebrek aan succes nogal eenzijdig bij zichzelf te zoeken: zat zij zelf immers, mede door haar 'familiebanden', niet te zeer in eigen gelijk en in eigen gemeenschap opgesloten? Hoe moest zij zich effectief verzetten tegen dit isolement, tegen de schotjesgeest? Hoe zou zij zich, ook materieel, moeten verbreden van de klassenpartij die zij was tot een brede volkspartij? Dat was waar al voor 1940 mannen als Willem Banning, Stuuf Wiardi Beckman, Koos Vorrink en Marinus van der Goes van Naters zich druk om maakten. De oorlog en vijf jaar Duitse bezetting zouden de voortgang van hun werk tegelijk afbreken en nieuwe kansen bieden.

Vernieuwing maar geen 'Doorbraak', 1940-1946

Op de Duitse bezetting is door diverse organisaties in de rode familie heel verschillend gereageerd. Omroep en dagbladpers trachtten organisatie en gebouwen zo lang mogelijk te behouden, wat aan hun goede naam ernstig afbreuk deed. Vorrink en Willem Drees lieten echter de SDAP bewust 'leeglopen' door hun leden te vragen het lidmaatschap te beëindigen. Zo deed ook het NVV, dat door de Duitsers onder nationaalsocialistische leiding was geplaatst. Wel is

vooral Drees alle bezettingsjaren door, behalve in de periode van zijn gijzeling in Buchenwald, het partijkader blijven opzoeken om het te raadplegen en te bemoedigen.

Een aantal kaderleden, onder wie Wim Thomassen (later burgemeester van Rotterdam) en Ko Suurhoff – en voor korte tijd ook Van der Goes van Naters – sloot zich aan bij de Nederlandse Unie. Deze organisatie werd opgericht aan het begin van de bezetting en zij zocht naar vreedzame verhoudingen met de bezetter met behoud van autonomie. Zij wilde aldus een alternatief zijn voor de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). In de Unie leefde sterk de gedachte dat het oude partijstelsel zichzelf had overleefd en dat in nieuwe tijden naar nieuwe samenwerking moest worden gezocht. De Unie was een kwantitatief succes, voor zover de aangesloten leden haar zagen als een tegenwicht tegen collaborerende groepen als de NSB. Om haar (beperkte) vrijheid van handelen te waarborgen waren echter aanstonds concessies aan de Duitse bezetter nodig, die een aantal vertegenwoordigers van klassieke partijen, onder wie Drees, deden besluiten geen medewerking te geven.

Belangrijke beweging kwam er in het denken over de toekomst dankzij de gesprekken van een vijftigtal gijzelaars, eerst in het Duitse concentratiekamp Buchenwald, en later in Haaren en Sint-Michielsgestel, waar honderden prominente Nederlanders als gijzelaars tot 1943 zijn vastgehouden. In Buchenwald was Drees begonnen met een groep socialistisch-gezinden samen te komen en te spreken. Nadat hijzelf was vrijgelaten en teruggekeerd naar Nederland, zetten de andere deelnemers na hun overbrenging naar Sint-Michielsgestel hun gesprekken voort. Geleidelijk veranderden samenstelling en karakter van het gesprek. In Gestel werd een gezelschap samengesteld dat zocht naar vernieuwing van naoorlogse samenleving en partijvorming. Niet langer namen alleen sociaaldemocraten deel, maar ook vertegenwoordigers van andere partijen en de Nederlandse Unie, inmiddels (eind 1941) door de Duitsers verboden.

Een groepje van zes deelnemers formuleerde samen de grondslagen voor de na de oorlog op te richten Nederlandse Volksbeweging (NVB), waaraan behalve SDAP en vrijzinnigen ook gewezen Unieleiders als Jan de Quay moesten deelnemen, naast hervormde kerkleiders als Hendrik Kraemer. De beweging zou weliswaar niet als zodanig een christelijke grondslag hebben, maar wel het christendom als leidende kracht moeten erkennen. Daar voelden sociaaldemocraten als Van der Goes van Naters alvast niets voor.

De vernieuwers lieten zich leiden door het uit Frankrijk overgewaaide ‘personalistische socialisme’, dat daar probeerde de kloof tussen socialisme en de

katholieke kerk te slechten. Hoewel niemand wist wat hij er precies onder moest verstaan, was het personalisme, aldus Banning, in staat 'om samen te binden tot gemeenschappelijk handelen. En dát was het, waarnaar wij in de eerste plaats hunkerden.'² Voor het goede hedendaagse begrip moet erbij worden gezegd dat dit personalisme met zijn sterke gemeenschapsdenken in staat leek sociaaldemocraten en katholieken voor het eerst bijeen te brengen.

Wat Drees en anderen beter zagen dan de vernieuwers in het gijzelaarskamp, was dat verbreding van de sociaaldemocratie naar andere segmenten van de Nederlandse samenleving weliswaar gewenst was, maar dat er dan wel rekening moest worden gehouden met de familiebanden in de socialistische beweging. Die kwamen in de Gestelse discussie opvallend weinig ter sprake. Maar moest niet op zijn minst elke vernieuwing zorgvuldig worden afgestemd met wat er in de vakbeweging en bij de overige 'familieleden' ging gebeuren? Was het bovendien wel verstandig alle eigen organisaties overbodig te verklaren zonder te weten wat er elders in de maatschappij werd gedacht en nagestreefd?

De slechts gedeeltelijke bevrijding van Nederland in het najaar van 1944 gooide de meeste glazen van de vernieuwers bij voorbaat in. In het bevrijde katholieke zuiden verlangden de bisschoppen de onmiddellijke terugkeer van de katholieke organisaties, met inbegrip van de vakbonden. Al tijdens de bezetting was in onderling contact tussen de grote vakcentrales het voornemen vastgelegd dat zij alle drie zouden worden heropgericht, maar dat zij wel nauw zouden samenwerken in een 'Raad van Vakcentrales'. Voorts bleken vakbeweging en werkgevers dankzij hun contact in bezettingstijd aanstonds bij de bevrijding van heel Nederland in 1945 in staat tezamen de Stichting van de Arbeid op te richten, al was het maar om allerlei vormen van corporatisme de pas af te snijden.

In het bevrijde zuiden werd provisorisch ook de SDAP weer opgericht, niet het minst dankzij een man die in de Doorbraak niets zag, de latere minister van Justitie en beoogd opvolger van Drees, Leendert Donker. Kort na de bevrijding kwam het partijbestuur van de SDAP op het vertrouwde adres in Amsterdam bijeen, nadat de partij haar gebouwen weer in bezit had genomen. Dat gold overigens ook voor de sociaaldemocratische dagbladpers. Katholieken en protestanten deden in het algemeen hetzelfde, zij het dat de redactie van het christelijk-historische dagblad *De Nederlander* (Gerard van Walsum en Piet Lieftinck) er met de krant vandoor ging en *De Nieuwe Nederlander* oprichtte, die zich aansloot bij de NVB, tot onthutsing van de leiding van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Het lot van de omroepen bleef nog even onzeker, omdat het nieuwe

kabinet geleid door Willem Schermerhorn – zelf een der leiders van de NVB – streefde naar omvorming van het oude bestel in een nationale omroep. Daar kwam niets van terecht, al zou in de latere PvdA wel steeds een groep blijven met sterke sympathie voor een ‘Nederlandse BBC’.

Grof samengevat: nu de andere zuilen weer onverkort terugkeerden in hun vooroorlogse vorm, bleef voor de socialistische organisaties niets anders over dan hetzelfde te doen, al was het maar uit lijfsbehoud. Drees had echter aldoor goed gezien dat het voor zijn kader en aanhang om méér ging dan lijfsbehoud. Ook de sociaaldemocratie wilde haar familie weer terug hebben en hoogstens van daaruit kijken naar verbreding van de politieke partij. Het kader had weinig op met de onbegrijpelijke taal van het personalisme en de nagestreefde Doorbraak. Het bleef te veel het werk van een intellectuele elite die geen aansluiting had met de arbeiders in Nederland.

Onder de paraplu van de NVB kwamen onmiddellijk na de bevrijding de gesprekken op gang die uiteindelijk hebben geleid tot de fusie van drie partijen – de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de (pacifistische) Christelijk-Democratische Unie (CDU) – tot de nieuwe Partij van de Arbeid. Daarbij sloten zich groepen hervormden aan rond *De Nieuwe Nederlander* en katholieken rond de voormalige verzetsbladen *Je Maintiendrai* en *Christofoor*, alsmede de *Parool*-groep onder aanvoering van Frans Goedhart en Gerrit Jan van Heuven Goedhart.

Op eliteniveau was er onmiskenbaar sprake van belangrijke verbreding en doorbraak; de kiezers bleken in 1946 echter niet erg mee te willen doen. De PvdA haalde niet eens het zeteltal van SDAP, VDB en CDU van voor 1940. Belangrijke groepen gaven de voorkeur aan de in het verzet groot geworden Communistische Partij van Nederland (CPN). Die leidde in mei 1946 stakingsacties in de Rotterdamse haven, en in de Tweede Kamer kreeg zij het ongehoorde aantal van tien zetels. Anderzijds bleken de meeste katholieke en protestantse kiezers behoefte te hebben gehouden aan de eigen vertrouwde groeperingen. Verlangen naar herstel gold blijkbaar niet alleen voor vakbeweging en massamedia, maar ook voor de politieke partij.

Wel werd mogelijk wat voor de Duitse bezetting niet of nauwelijks denkbaar was geweest: het gezamenlijk optrekken in een coalitie van de twee ‘klassieke’ rivalen, de nieuwe Partij van de Arbeid en de ten dele nieuwe Katholieke Volkspartij (KVP), ondersteund door systematische samenwerking van het NVV met, toen nog, het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond (RKWV) en het protestantse Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV).

Een bondgenootschap van rivalen, 1946-1966

In het kabinet-Beel (1946-1948) ging de Partij van de Arbeid voor het eerst deelnemen aan de regering, nadat sociaaldemocraten en doorbrekers al eerder, tijdens het kabinet-Schermerhorn, aan het werk waren gegaan en dat kabinet zelfs hadden gedomineerd. Dankzij het beperkte resultaat van de PvdA en de terugkeer van de katholieke partij als de sterkste, werden de verhoudingen onder premier Louis Beel (KVP) van meer gelijk gewicht. Niet de NVB'er en oud-premier Schermerhorn maar Drees was intussen, dankzij zijn verzetswerk zowel als zijn koesteren van het partijkader in donkere tijden, de onmiskenbare leider van de sociaaldemocratie geworden, ook nadat die zich tot Partij van de Arbeid had verbreed.

Het regeren met de KVP bleek zo zijn eigenaardigheden te kennen. Zoals Drees het nog vaak zou moeten uitleggen: de PvdA kon niet zonder KVP regeren maar de KVP wel zonder de PvdA. Dat dwong tot voorzichtig opereren en het beperkte de handelingsvrijheid vooral op het vlak van de economische politiek.

Op het sociaal-politieke vlak stond de PvdA sterker omdat de onenigheid met de KVP daar veel minder groot was, maar ook omdat daar de hele vakbeweging tot ver in de jaren vijftig een belangrijke ruggensteun vormde. Dat gold voor het beleid van de geleide loonpolitiek. Dankzij afspraken in de Stichting van de Arbeid en effectief toezicht door het College van Rijksbemiddelaars werd de loonontwikkeling heel beperkt gehouden zonder voortdurend direct ingrijpen van minister of kabinet nodig te maken. Zo werd, zeker na de zwaarste jaren van herstel, ruimte geschapen voor socialezekerheidsarrangementen en voor de geleidelijke verruiming van publieke voorzieningen.

Over de noodzaak van behoorlijke publieke voorzieningen bestonden tussen PvdA en KVP geen fundamentele verschillen, mits de presentatie ervan beiderzijds niet al te 'ideologisch' werd geformuleerd. Theo van Lier, de katholieke socialezekerheidsspecialist van de PvdA in de Tweede Kamer, heeft die politieke activiteit, in het bijzonder van de sociaaldemocratie, goed getypeerd als het vermogen om 'principieel belangrijke hervormingen pragmatisch te formuleren'.³ Dan ging het niet alleen om de Noodwet ouderdomsvoorziening, maar ook om de befaamde 'industrialisatieschema's' waarin met behulp van stimulerende (fiscale) maatregelen het bedrijfsleven met succes werd aangemoedigd te investeren in gebieden die economisch achterbleven. De opbouw van socialezekerheidswetgeving bleef daarbij onder sociaaldemocratisch bewind steeds heel sober, zoals dezelfde Van Lier heeft opgemerkt.

Dat de PvdA een doorbraakpartij was geworden – dus ideologisch pluriform – werd tragisch zichtbaar bij de dekolonisatie van Indonesië, waarin de oude sociaaldemocraten, die gewend waren te streven naar onafhankelijkheid, het moesten afleggen tegen vrijzinnig-democraten en vertegenwoordigers van de Indische vernieuwingsbeweging rond het blad *De Stun*, die niet in termen van volledige onafhankelijkheid dachten. Plaatsvervangend gouverneur-generaal Huib van Mook voorop, maar ook de opeenvolgende PvdA-ministers Johann Logemann en Jan Jonkman, waren beiden typische vertegenwoordigers van de Doorbraak. Van de vooroorlogse coördinatie tussen SDAP en NVV was tijdens de dekolonisatie niet veel meer over. Indonesiërs die tot de SDAP waren toegetreden, zoals Nico Palar, vervreemdden spoedig van de PvdA, zeker toen die instemde met opeenvolgende ‘politieacties’.

Hoe belangrijk de vakbeweging bleef voor de positie van de PvdA zou zichtbaar worden in de jaren vijftig, toen tussen PvdA enerzijds en vooral de protestantse partijen anderzijds een impasse dreigde te ontstaan over een duurzame ouderdomsvoorziening. Financiering uit algemene middelen versus sparen met behulp van particuliere premies: het bleef het oude twistpunt. Totdat NVV-secretaris Jan Berger, tevens lid van de Tweede Kamer, met het voorstel kwam een algemene ouderdomsvoorziening te bekostigen met behulp van ‘sociale premies’, in wezen een soort loonheffing ten behoeve van uitkeringen aan bestaande gepensioneerden. Dat bleek het ei van Columbus en het was bovendien een oplossing die nauwkeurig paste in sociaaldemocratische principes: premiebetaling naar evenredigheid maar tegelijk algemeen profijt voor iedereen en niet alleen ‘voor wie het werkelijk nodig had’. Zo werd in het profijt tevens de wederkerigheid, het quid pro quo, ingebouwd. Minister Suurhoff, de oud-vakbondsman, haalde een wetsvoorstel op basis daarvan in 1956 door de beide Kamers.

In het algemeen speelden centrale en de bonden van het NVV een grote rol in de fractie van de PvdA. Van de Tweede Kamer maakten bondsvorzitters als Henk van den Born, Jaap Blom, Jacob Kramer en Ies Baart deel uit, naast leden van het NVV-bestuur als Berger, Kees van Lienden en Suurhoff. Zelfs verbleef enige jaren de voorzitter van het NVV, Dirk Roemers, in de Tweede Kamer, maar dat kwam omdat hij al ruim voordat hij tot voorzitter was gekozen lid daarvan was geworden. Voorzitters van het NVV, zoals Henk Oosterhuis, Kees van Wingerden en André Kloos, werden doorgaans lid van de Eerste Kamer. Eigenaardig maar in die tijd niet bijzonder was dat het Kamerlidmaatschap met hun bondsfunctie werd gecombineerd.

Het beruchte bisschoppelijk mandement uit 1954 bleek voor het bondgenootschap van katholieken en sociaaldemocraten – niet alleen van partijen, maar ook van de daarmee verbonden organisaties – een buitengewoon schadelijke interventie. Het lidmaatschap van socialistische organisaties werd ronduit verboden en katholieken mochten niet regelmatig naar de VARA luisteren, op straffe van excommunicatie. Stemmen op en lidmaatschap van de PvdA werden ernstig ontraden.

De sfeer tussen PvdA en KVP in de coalitie raakte erdoor aangetast, al moet worden gezegd dat die ook flink te lijden had van het feit dat in 1952 de PvdA net even groter was geworden dan de KVP. Ernstiger was dat de samenwerking in de Raad van Vakcentralen door het NVV werd opgezegd, vooral toen de voorzitter van het CNV, Marinus Ruppert, zich akkoord had verklaard met de bisschoppelijke uitspraken. Daar kon geen tolerante en ruimdenkende herderlijke brief van de Nederlandse Hervormde Kerk tegenop. Bisschoppen hadden iets gedaan wat partijen en organisaties het liefst hadden vermeden: de zaken politiseren, terwijl de Nederlandse *consociational democracy*, naar het woord van de politicoloog Arend Lijphart, haar kracht nu juist ontleende aan depolitisering en cultivering van wederzijdse tolerantie.⁴

Naarmate de welvaart steeg, werd de sfeer er in de rooms-rode alliantie overigens ook niet beter op. Vooral in en na 1952 bleken de bondgenoten tegelijk elkaars belangrijkste concurrenten op de kiezersmarkt. Dat bevorderde de onderlinge rivaliteit en het leidde ertoe dat het delen van de stijgende welvaart tot een steeds groter probleem werd. Twistappel werden voorts bezuinigingen op de rijksbegroting en tegelijk op de loonontwikkeling in de jaren vanaf 1956. Dat viel niet alleen verkeerd bij veel kiezers, maar vooral bij veel leden van de vakbonden. Daargelaten dat al spoedig, in strijd met de afspraken, zwarte lonen werden betaald op een gespannen arbeidsmarkt, verlieten leden de bonden van het NVV dat zich had geïdentificeerd met deze geleide loonpolitiek. In 1956 ontstond zelfs de eerste categorale bond: die van de spoorwegmachinisten. Het werd tijd meer afstand van elkaar te gaan nemen, ook tussen bonden van NVV en (inmiddels) Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) en CNV onderling. Zoveel conflict kon de coalitie onder premier Drees niet lang trekken. Eind 1958 was het zover: het kabinet-Drees IV, in 1956 toch al zo moeizaam gevormd, viel uiteen.

Aan de geleide loonpolitiek was nu moeilijk meer vast te houden, hoewel het kabinet dat nog wel wilde. De Europese integratie in de EEG begon haar werk te doen met stijgende prijzen, maar ook met snel stijgende welvaart. Binnen een paar jaar implodeerde de geleide loonpolitiek, voor zekere tijd dus ook

de legitimiteit van de vakbeweging, het NVV in het bijzonder. Het zou tot 1982 duren voordat vakbeweging en werkgevers weer in staat waren gezamenlijk afspraken te maken over de welvaartsontwikkeling en daardoor de lonen weer onafhankelijk konden maken van overheidsbemoeienis. Dat blijft een van de grote verdiensten, in tijden van ernstige economische stagnatie, van Wim Kok als voorzitter van de intussen tot FNV gefuseerde vakcentrales NVV en (katholiek) NKV.

Voor het zover was, groeiden de lonen, eerst zwart en later gewit, tot de 'loonexplosie' van 1962-1963. Tegelijk zag de coalitie zonder PvdA kans lastenverlichting door te voeren, zij het minder dan de VVD wel had gewild. Wat echter het belangrijkste was: vanaf 1959, toen voor het eerst na de oorlog een kabinet werd gevormd zonder PvdA, kwam er een eigenaardig proces op gang. De KVP liet zich enerzijds door de rivaliteit met een nu veel fellere PvdA in de oppositie opjagen en toonde anderzijds de sterke behoefte te laten zien dat het op sociaal gebied genereuzer kon dan met de PvdA. De meest ruimhartige wetgeving op sociaal terrein, van AWW (weduwenverzekering), WWV (voor langdurig werklozen) en Kinderbijslagwet tot Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en, niet te vergeten, de Algemene Bijstandswet, is het product van het kabinet-De Quay en zijn opvolger, in het bijzonder van twee katholieke ministers: Gerard Veldkamp en Marga Klompé. Nog afgezien van het feit dat de hoogte van de uitkeringen steeg en 'welvaartsvast' werd gemaakt.

Het maakte opposeren voor de PvdA tot een ambivalente ervaring. Enerzijds was de partij vanuit de oppositie minstens zo effectief voor de groei naar de verzorgingsstaat als door mee te regeren. Zij hield de druk op het kabinet hoog. Anderzijds werd die effectiviteit in de publieke opinie niet gezien en stond in de jaren tussen 1959 en 1965 de KVP op het hoogtepunt van haar macht en succes. Zelfs met een betrekkelijk zwakke premier, De Quay, kon zij in 1963 de grootste verkiezingszege uit haar bestaan behalen.

In wezen bleef de PvdA, daarin aanvankelijk gesteund door de ganse rode familie, vanuit de oppositie het land meeregeren. Dat bleek nog eens duidelijk bij de parlementaire behandeling van de Mammoetwet, de wet tot hervorming van het voortgezet onderwijs. Dat was een project van opeenvolgende ministers van de KVP, maar het kwam tegemoet aan de belangrijkste opvattingen over vernieuwing en grotere toegankelijkheid van het onderwijs in de PvdA. Zij zou uiteindelijk niet bezwijken voor de verleiding minister Jo Cals (en daarmee waarschijnlijk het kabinet) te laten vallen. Onder aanvoering van de Doorbraak-katholiek, Sjeng Tans, stemde de PvdA in 1962 voor de Mammoetwet.

Van de politieke leider van de PvdA in die jaren was dat allemaal te veel gevraagd. Jaap Burger – toch al geen wonder van tact – bleef een betoog ophangen waarin de rijken steeds rijker en de armen steeds armer werden; ongeloofwaardig ook in eigen kring. Dat werd hem in 1962 fataal, toen *Het Parool* de aanval op hem inzette, ingefluisterd vanuit het partijbestuur. Het leidde tot zijn ontslag als fractievoorzitter en tot zijn vervanging door de opgewekte en mediagenieke Anne Vondeling, gewezen vrijzinnig-democraat en in 1946 mee doorgebroken naar de PvdA. Wat laat zien dat na het vroegtijdig overlijden van Donker (1956) en het vertrek van Drees (1958) de klassieke sociaaldemocratie macht had moeten prijsgeven aan Doorbraaksocialisten. Maar kennelijk gold hetzelfde voor de socialistische pers. De rebellie tegen Burger werd immers niet begonnen in *Het Vrije Volk*, maar in het van de partij onafhankelijke *Parool*. Men kan bevroeden wat dit voor effect moet hebben gehad in de redactie van *Het Vrije Volk*.

Rebellie, maar dan tegen de opvattingen van de partijleiding, over Nieuw-Guinea en de daar ontstane militaire confrontatie tussen Indonesië en Nederland, groeide rond 1961 bij de staf van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, die er even de faam van ‘Anti-Partijgroep’ door kreeg. Belangrijker was dat het bureau met zijn ondersteunende secties van deskundigen juist deze jaren erg productief was. Centraal kwam daarbij te staan het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*, nog net door zijn directeur Joop den Uyl geschreven voordat hij in 1962 wethouder werd in Amsterdam. Het leidde tot een reeks begeleidende rapporten onder hetzelfde motto. Kwalitatief was deze ideeënproductie van minstens zo groot belang als het Plan van de Arbeid uit 1935. Wat de zaken compliceerde, was dat er geen commissie van partij en vakbeweging samen aan te pas was gekomen en er dus minder ‘dwang’ was tot commitment bij beide organisaties. Dat was wel het geval geweest bij het Plan, maar ook bij *De weg naar vrijheid* (1951).

Pijnlijk was dat de kiezers van 1963 niet meewerkten, omdat die door de christelijke partijen werden verleid met lastenverlaging. De PvdA verloor vier zetels, terwijl de KVP dik won. Zij slaagde er niet in de positie, verworven onder Drees, in de jaren na 1959 uit te bouwen en zich te constitueren als de dominante progressieve volkspartij in Nederland. Tegelijk werden de banden met de vakbeweging losser, omdat die haar grote politieke gewicht moest handhaven zonder de PvdA als regeringsdeelnemer. De Nederlandse vakbeweging moest het immers – misschien wel te veel – hebben van het centrale overleg. Haar positie in de bedrijven was, mede dankzij haar organisatie in levensbeschouwelijk drievoud, zwakker dan in de landen om ons heen.

Bij alle inspanningen voor inhoudelijke kwaliteit en vernieuwing in de PvdA bleek er weinig oog te zijn voor culturele veranderingen in de maatschappij. De bewegingen in de kerken bijvoorbeeld, niet alleen de katholieke kerk, ontgingen de partij merendeels. Wat haar niet kon ontgaan was een ander 'product' van de jaren zestig: de opkomst van Nieuw Links. Het ging om vertegenwoordigers van relatief nieuwe groepen uit de intellectuele middenklasse, zoals docenten aan universiteit en hogeschool, journalisten van media als radio en tv, en jonge beleidsambtenaren bij rijks- en lokale overheid, die zich aansloten bij de PvdA. De politicoloog Hans Daalder zou ze later snedig 'nieuwe vrijgestelden' noemen.⁵

Met de brochure *Tien over rood* manifesteerden zich de Nieuw Linkers, die bewust hadden afgezien van geordende organisatie. Er zou nog een aantal brochures volgen. Zij eisten onbekommerd deel aan de macht in de partij en zouden die ook betrekkelijk gemakkelijk krijgen. In 1969 bezetten zij onder aanvoering van André van der Louw al belangrijke plekken in het bestuur en zij zouden hun plaats opeisen in Tweede Kamer en kabinet. En, niet te vergeten, in het gemeentebestuur. Zij konden zich gelegitimeerd weten door wat de journalist Henk Hofland eerder al had beschreven als de 'dekolonisatie van het dagelijks leven', een beweging in de samenleving als geheel waarin mensen zich meer en meer onttrokken aan traditionele gezagsverhoudingen, als zij die al niet uitdaagden. Voor het eerst werden al deze veranderingen en vernieuwingen aanstonds in beeld gebracht en kregen ze aldus toegang tot elke huiskamer in Nederland via de relatief nieuwe televisie.

Op zichzelf kon de opkomst van Nieuw Links en de ruime schare van sympathisanten worden gezien als een gezonde wisseling van generaties in de partij. Zo zag, ondanks enig ongemak, de toenmalige partijvoorzitter Tans het dan ook. Maar tegelijk bracht het ook radicalisering van politieke voorkeuren met zich mee, zij het dat er weinig coherentie in te bespeuren was: meer pamflet dan betoog, meer snedige oneliner dan genuanceerde uitleg. Voor zover de boodschap niettemin inhoud kreeg, kwam dat door het werk, door Den Uyl en de zijnen eerder al in WBS-verband verricht, aan *Om de kwaliteit van het bestaan* en door individuele bijdragen als die van Ed van Thijn over de democratie en Jan Pronk over de derde wereld. Hoeveel rumoer maar ook levendige discussie ze ook (terug)bracht in de partij, deze typische middle-classbeweging werkte vervreemdend op een belangrijk deel van de klassieke arbeidersaanhang. Zij kwamen met boodschappen die soms net zo vreemd waren als die van de voormalige doorbrekers.

De maatschappelijke en politieke reuring kwam de PvdA op korte termijn slecht uit: ze was net weer terug in het centrum van de politieke macht, het kabinet-Cals (1965-1966), en werd al snel met allerlei vormen van sociale onrust – Provo, het huwelijk van de kroonprinses, bouwvakkersrellen – geconfronteerd waar zij het antwoord op schuldig moest blijven. De coalitie van de PvdA met de KVP, waaraan ook de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) deelnam, bleek mede daardoor niet werkzaam en viel eind 1966, anderhalf jaar na haar aantreden, alweer uit elkaar. Op wat langere termijn zou de partij erdoor herleven, ook door de samenwerking die Nieuw Links voorstond met de in 1966 opgerichte partij Democraten '66 (D66) en de christen-radicalen die waren weggelopen uit de KVP en de Politieke Partij Radikalen (PPR) hadden gevormd. Daartegenover ontstond een beweging die van dit radicalisme en van progressieve samenwerking niets moest weten en die zich verenigde in Democratisch Socialististen '70 (DS'70). Deze partij had zich afgesplitst van de PvdA en kortstondig succes geboekt, maar ging vervolgens spoedig aan interne tegenstellingen ten onder.

Het cement laat los, 1966-1986

De hechte en gedisciplineerde organisatie van de vakbond en de ons vertrouwde politieke partij moeten worden gezien als een product van de industriële maatschappij waarin organisatie, mits in eenheid en discipline opererend, een belangrijke tegenmacht heeft kunnen vormen tegenover de macht van het kapitaal of zelfs van de krijgsmacht. Het is dus waarschijnlijk niet zo'n wonder dat, toen de betekenis van de industrie voor de Nederlandse samenleving sterk begon af te nemen – in de loop van de jaren zestig – ook traditionele maatschappelijke organisaties aan betekenis begonnen te verliezen, in het bijzonder als zij van hun leden en deelnemers strikte loyaliteit en discipline vroegen.

In een maatschappij van sterk groeiende welvaart scheen aansluiting bij organisaties als vakbeweging en partij minder noodzakelijk. Grotere mobiliteit en spreiding van de bevolking, naar groeikernen buiten grote steden, maakten allerlei traditionele banden losser. Daar hadden niet alleen de partij en de bond mee te maken, maar elke organisatie die van duurzaam lidmaatschap en bijbehorende trouw afhankelijk was (en is). Mensen verloren niet alle geloof, maar lieten wel de kerk los. Zij keken meer dan ooit televisie, maar vonden het lidmaatschap van de omroepvereniging niet meer nodig.

Daarbij voegde zich een kiesgedrag dat veel 'mobiel' werd en dat de trouw

aan één partij-voor-het-leven opzegde. Niet maatschappelijke klasse of levensbeschouwing voorspelde het kiesgedrag, maar een door toevallige politieke sympathie bepaalde keuze: de ‘zwevende’ kiezer begon een normaal verschijnsel te worden, te meer nadat in 1970 de wettelijke opkomstplicht was afgeschaft. Oude en nieuwe partijen konden bij verkiezingen succesvol zijn, maar ook dramatische verliezen lijden.

Mét de generatiewisselingen werd het kiesgedrag steeds beweeglijker. Weliswaar bleef een denkbeeldige muur bestaan tussen ‘links’ en ‘niet-links’ – hier wordt opzettelijk, in navolging van de politicoloog Hans Daudt, van ‘niet-links’ gesproken, want tussen centrum en rechts wordt gemakkelijk sympathie gedeeld, veel meer dan tussen links en centrum –, maar binnen deze gegeven grenzen werden de variaties steeds sterker.⁶ Het werd daardoor verleidelijk, zeker in Nederland met zijn systeem van radicale evenredige vertegenwoordiging, nieuwe partijen op te richten en aan verkiezingen deel te nemen. Periodieke golven van fragmentatie zouden de volksvertegenwoordiging, nationaal en lokaal, gaan teisteren. Per saldo en op de lange duur leidde deze ontwikkeling tot duurzame afkalving van de twee grootste oude volkspartijen, het CDA (en zijn voorgangers KVP, CHU en ARP) en de PvdA. Het meeste profijt daarvan trok de VVD, meer in het algemeen de liberale stroming, die in Nederland een opmerkelijke revival doormaakte.

Aanvankelijk, in de jaren tussen 1971 en 1986, profiteerde de PvdA nog wel van de ineenschrompeling van vooral de KVP, zij het minder dan de VVD. Door de progressieve samenwerking in de jaren zeventig met de van de KVP afgescheiden PPR en het nieuwe D66 herstelde de PvdA zich van opeenvolgende nederlagen in de jaren zestig. Zij wist zich met redelijk gemak kleine linkse partijen als de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) (sinds 1959 in de Tweede Kamer) en de CPN van het lijf te houden. Elk herstel na 1986 betekende echter herleving op een lager niveau dan vroeger ooit bereikt. Geen typisch Nederlands verschijnsel trouwens. In heel Europa leden in die tijd de grote volkspartijen van christendemocraten en sociaaldemocraten of socialisten structureel verlies. In elk geval konden zij niet meer op een massale vaste aanhang rekenen; hun positie is dus veel onzekerder geworden.

Vanaf de jaren zestig begonnen de familierelaties bij ‘rood’ geleidelijk losser te worden, door een diversiteit aan oorzaken. *Het Vrije Volk* en zijn kopbladen verloren snel aan abonnees aan de regionale pers en aan onafhankelijker kranten als *Het Parool* en vooral *de Volkskrant*; de partijkrant zakte weg en moest zich terugtrekken op zijn bastion in Rotterdam, maar ook dat zou tijdelijk blijken.

De Volkskrant kwam versterkt uit de strijd, evenals het door fusie ontstane *NRC Handelsblad*, maar beide lieten tegelijk zien dat kranten een middle-classmedium waren geworden. Ook de regionale pers, die in de jaren zestig nog een grote bloei had doorgemaakt, begon langzaam weg te zakken, mede als gevolg van slecht ondernemerschap. De VARA hield tot eind jaren tachtig nog wel krampachtig vast aan de relatie met de PvdA (en omgekeerd), maar leden en kiezers van de PvdA verdeelden hun loyaliteit over de VPRO enerzijds en de TROS aan de andere kant.

Culturele verenigingen als de Stem des Volks en andere muziekgezelschappen verloren hun aantrekkingskracht door suburbanisatie en toegenomen mobiliteit in de tijdsbesteding. De invoering van de vrije zaterdag was voor deze ‘oude’ clubs fataal, al zou de toegenomen vrije tijd anders hebben doen verwachten. Die leidde echter tot andere voorkeuren en activiteiten dan het zangkoor en het mandolineorkest.

Van verminderende activiteit hadden de woningcorporaties geen last, integendeel. Maar de relatie met de georganiseerde levens- of politieke overtuiging verloor vanaf de jaren zestig snel aan betekenis. Er werd ook niet meer voor specifieke groepen arbeiders gebouwd, maar veeleer voor mensen en huishoudens die vaker van woningen wilden of moesten veranderen en die niet langer strikt plaatsgebonden waren. De massaal in zwang gekomen auto was immers in staat de afstand van huis naar werk te overbruggen. Van de corporatie werd iets anders gevraagd dan de levensbeschouwelijke bescherming van haar clientèle.

Een vergelijkbaar verschijnsel werd ten slotte zichtbaar in de vakbeweging. In de loop van de jaren zestig zochten daarom de drie vakcentrales toenadering tot elkaar. Het NKV verloor zijn vrees voor de rode bonden en werd ook kritischer jegens de eigen kerk; het NVV verloor geleidelijk zijn radicale anti-kapitalisme en verzakelijkte. Toch zou de toenadering niet zo gemakkelijk tot fusie leiden, al was het maar dankzij alle gevestigde belangen en functies. Het CNV haakte relatief spoedig af en ontwikkelde zich tot een vakbeweging voor christelijke werknemers uit vooral de middengroepen en zou daarbij katholieke middengroepen van het NKV overnemen. NVV en NKV gingen samen verder. Dit ingewikkelde en soms moeizame proces werd in de jaren zeventig – een tijd van polarisatie allerwege – met grote tact en veel geduld onder leiding van Kok tot een goed einde gebracht. De fusie tot FNV schiep ook de voorwaarden voor het herstel van geordend en succesvol overleg tussen werkgevers en werknemers, leidend tot het Akkoord van Wassenaar in 1982.

Fusie en samenwerking tussen ‘neutrale’ en katholieke vakbeweging bracht onvermijdelijk vergroting van de afstand tussen NVV, later FNV, en de sociaal-

democratie met zich mee. Overigens eisten ook de verzakelijking en vooral professionalisering van zowel het vakbondswerk als de politiek grotere afstand tot elkaar en maakten die het combineren van functies in de vakbond en in de politiek praktisch onmogelijk. In de politieke rekrutering werd dit vanaf eind jaren zestig goed zichtbaar. Zowel bij het CDA als bij de PvdA werden nog wel vakbondsvertegenwoordigers in de fracties van Tweede en Eerste Kamer opgenomen, maar het werden er aanzienlijk minder en de toetreding tot de Kamers betekende doorgaans tegelijk het einde van de carrière in de vakbond.

De sociaaldemocratie kreeg vooral na 1970 wel ‘nieuwe vrienden’, al dan niet met veel rumoer de partij binnengetroten, maar het waren vrienden met geheel eigen verlangens. Wat niet wegnam dat zij met vreugde door het partijbestuur werden ontvangen. Niet voor niets streefde Nieuw Linkser André van der Louw, in 1971 partijvoorzitter geworden, naar een ‘actiepartij’, die zich niet alleen in parlementaire organen moest manifesteren, maar ook ‘op straat’. Daar konden de nieuwe vrienden aan bijdragen.

Die nieuwe vrienden waren in de eerste plaats trouwens vriendinnen. De tweede feministische golf bood ruimte aan een activistische vrouwenbeweging in de PvdA die streefde naar een sterke organisatie van vrouwen in de partij, naar een (veel) grotere representatie van vrouwen in de volksvertegenwoordiging en in de partijorganen, maar ook naar evenredige aandacht voor gender in politieke programma’s.

Hoewel de sociaaldemocratie steeds een ietwat ambivalente houding had gehad ten opzichte van het feminisme – liep het de klassenstrijd niet in de weg? – bleek de PvdA toch een van de meest ontvankelijke partijen voor de veranderingen die de ‘Rooie Vrouwen’, zoals zij zich gingen noemen, noodzakelijk en wenselijk achtten. Hun invloed in de partij is duurzaam gebleken: tot de dag van vandaag gaat het om een beweging die, te beginnen met Joke Smit en Hedy d’Ancona, belangrijke woordvoerders en politici heeft opgeleverd.

Een tweede vriendschappelijke beweging is vanaf het einde van de jaren zestig de milieubeweging geworden, al is de relatie daarmee altijd meer ambivalent gebleven en ook wisselender van gewicht dan de vrouwemancipatie. Onmiskenbaar positief was in het begin de opzet van de commissie-Mansholt (1970), die twee doelen moest dienen: de zaak van goed milieubeheer te introduceren in de linkse partijen van dat moment en het werk aan progressieve partijvorming. Er zaten immers vertegenwoordigers in van D66 en de PPR, naast die van de PvdA.

Een uitgesproken ‘groene’ partij is de sociaaldemocratie er niet van geworden – dat is nergens in Europa gebeurd –, maar het vitale belang ervan heeft

in denken en handelen van de partij wel een plek gekregen. Ministers als Irene Vorrink en Margreeth de Boer, maar vooral Pronk (zowel op Ontwikkelingssamenwerking als later op VROM) hebben er veel en krachtig werk van gemaakt, in het bijzonder in het kader van opeenvolgende klimaatconferenties. De in 2012 aangetreden politieke leidsman van de PvdA, Diederik Samsom, is niet toevallig een gewezen actievoerder van Greenpeace. De milieubeweging is steeds een vriend gebleven met wie een gespannen verhouding werd onderhouden. GroenLinks, in 1990 ontstaan als een fusie van onder meer CPN, PSP en PPR, leek daarvoor een betere bondgenoot, zij het minder effectief.

Er kwam nog een niet al te trouwe en bovendien ‘moeilijke’ vriend bij: dat wat zich aandiende met de verzamelnaam ‘vredesbeweging’. Het feit dat de jaren zeventig werden gekenmerkt door een zekere ontspanning in de relaties tussen oost en west in de wereld, had als effect dat er een sterke beweging in West-Europa opkwam die zich verzette tegen voortgaande modernisering van vooral de kernbewapening. Het idee bestond dat door beheersing van deze wedloop de verhoudingen met de Sovjet-Unie verder zouden ontspannen.

In de eerste helft van de jaren tachtig leidde dat tot massale demonstraties waarin de PvdA een prominente rol speelde naast kerkelijke bewegingen als IKV, Pax Christi en andere organisaties die zich verzetten tegen verdergaande kernbewapening, in het bijzonder tegen kernraketten voor de middellange afstand. De kwestie bleek voorts een belangrijke barrière voor de PvdA voor deelname aan het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982), omdat de christendemocraten en liberalen zich in beginsel hadden verenigd met het NAVO-dubbelbesluit omtrent de plaatsing van kernwapens voor de middellange afstand in Europa, inclusief Nederland. De kwestie van dit dubbelbesluit verloor na 1985 snel aan betekenis door het akkoord van Reykjavik over niet-plaatsing van dit genre wapens in oost én west van de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Sovjetpartijsecretaris Michael Gorbatsjov.

De oude vrienden van vakbeweging en media speelden naast de ‘nieuwe sociale bewegingen’ onmiskenbaar nog een belangrijke rol bij de totstandkoming van het ‘regeerakkoord’ van de drie progressieve partijen, PvdA, D66 en PPR, in het zogeheten *Keerpunt 1972*. Grote winst werd er niet mee behaald, maar de progressieve samenwerking forceerde niettemin de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl in 1973. Op de christelijke partijen, de KVP en de ARP in het bijzonder, was tijdens de ellenlange formatie ervan enorme druk tot medewerking uitgeoefend door de (toen nog) drie grote vakcentrales, NVV, NKV en CNV.

Dat was ook de reden waarom uitgesproken vakbondsgezinde ministers als Wilhelm Friedrich de Gaay Fortman en Jaap Boersma vanuit christelijke kring aan het kabinet meewerkten naast staatssecretaris Jan Mertens, oud-voorzitter van het NKV. Curieus was echter dat bijna alle sociaaleconomische posten in het kabinet werden ingenomen door bewindslieden van de KVP en de ARP. Alleen de minister van Financiën, Wim Duisenberg, was afkomstig van de PvdA. De sociaaldemocratische belangstelling voor het buitenland en voor cultuur, onderwijs en welzijn was een stuk groter. Geen enkele sociaaldemocratische bewindspersoon was afkomstig uit het NVV.

Het is hier niet de plaats het belang te evalueren van het kabinet-Den Uyl, het laatste Grote Spektakel van Links, voordat het met zijn dominante rol in de politiek was afgelopen. Het kabinet trad op nadat het momentum voor links eigenlijk al voorbij was gegaan, zoals Den Uyl later beschreef. De samenstelling ervan liet echter al zien dat de PvdA minder naar haar oude aanhang dan naar haar nieuwe vrienden had gekeken. Het vertrouwen van de 'oude aanhang' kon zich alleen maar richten op de premier, Den Uyl. En op de mannen van de stadsvernieuwing en de volkshuisvesting, Jan Schaefer en Marcel van Dam.

Onderzoek uit de jaren zeventig laat zien dat de kiezers van de PvdA, vooral onder de minder goed betaalde werknemers in de bedrijven, uitgesproken sympathie koesterden voor DS'70. Niettemin stemden zij in 1972 en 1977 op de PvdA, omdat zij in de macht van DS'70 geen vertrouwen hadden. Dat hadden zij wel in Den Uyl en, merkwaardigerwijs, in de 'rechtse' Duisenberg en de oerdegelijke Max van der Stoel.

Toen echter de partijraad in 1977 de samenwerking in een tweede kabinet-Den Uyl onmogelijk maakte, is waarschijnlijk het afscheid begonnen van veel kiezers uit de oude en klassieke achterban, die de PvdA gingen identificeren met de 'nieuwe sociale bewegingen' waarvoor zij soms wel sympathie hadden maar die tegelijk werden gezien als typische middle-classverschijnselen. De PvdA zou na de grote zege van 1977 nog maar één keer in de buurt van de omvang van dat jaar komen, bij de 'overwinningsnederlaag' van 1986, toen zij alle weerstand tegen het 'ombuigingsbeleid' van het eerste kabinet-Lubbers van CDA en VVD wist te mobiliseren.

Maar de transformatie van het electoraat van de PvdA was onweerstaanbaar op gang gekomen. Zoals Piet Vos, de wetenschappelijk secretaris van de Industriebond FNV en later hoogleraar op de Polakleerstoel in Amsterdam het uitdrukte: 'Electoralen consequenties had dit niet onmiddellijk, omdat de partij het verlies van de binding met de traditionele achterban aanvankelijk kon

compenseren doordat zij met het “verzorgingsstaat-socialisme” een nieuwe aanhang kon aanboren van ambtenaren, werknemers in de quartaire sector en uitkeringstrekkers.⁷

Toch werden in deze jaren de eerste tekenen zichtbaar van een langzame scheuring in de aanhang van de sociaaldemocratie, tussen de intellectuele elite (vooral de ‘nieuwe vrijgestelden’) aan de ene kant, die debat en koers van de partij domineerde, en de arbeidersaanhang aan de andere kant. Die laatste werd sowieso relatief kleiner, maar hij nam ook steeds meer afstand van de PvdA, zonder aanvankelijk te weten waarheen. Later zou die aanhang zijn heil zoeken bij rechtse, populistische stromingen of juist bij de eind jaren tachtig opgekomen Socialistische Partij (SP). Het beginselprogramma van 1977 zal hen daar niet van hebben weerhouden. Dat droeg de sterke sporen van Nieuw Links en de ‘nieuwe vrienden’; de oude vakbeweging kwam er niet in voor. Zelfs het woord ‘sociale zekerheid’ was in het beginselprogramma nergens te vinden.

Intussen was de westerse wereld geconfronteerd met de beruchte ‘Winter of Discontent’ in het Verenigd Koninkrijk (1978-1979), gevolgd door de verkiezing van de conservatieve Margaret Thatcher tot premier als opvolger van James Callaghan, de leider van Labour die in conflict was geraakt met de vakbeweging in zijn land. Een jaar later werd de uitgesproken neoconservatief Ronald Reagan gekozen tot president van de Verenigde Staten. Weer twee jaar later bezweek de coalitie van SPD en liberalen in Bonn onder Bondskanselier Helmut Schmidt onder een conflict met de vakbeweging. Alleen in Frankrijk won links in 1981, maar François Mitterrand kwam er spoedig achter dat een links beleid er niet in zat.

In deze jaren ontdekten de Europese sociaaldemocratie en links in het algemeen dat zij het initiatief en hun ideologisch hegemoniale positie, gekoesterd vanaf 1945, waren verloren. Het was rechts dat het initiatief in handen had gekregen en het tot de dag van vandaag niet meer zou afstaan. Het zou de in een kleine veertig jaar opgebouwde verzorgingsstaat fundamenteel ter discussie stellen en ook daadwerkelijk aanpakken, aangevuurd door de economen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), die in een rapport uit 1979, *Facing the future* geheten, een radicale koerswijziging hadden aanbevolen. Sociale bescherming en zekerheid werden erin gekwalificeerd als ‘economische rigiditeiten’.⁸

De PvdA zou aan een frontale botsing met de vakbeweging misschien zijn ontkomen, ware het niet dat zij in najaar 1981 negen maanden samen met CDA en D66 deel uitmaakte van het van de eerste dag af zieltogende kabinet-Van Agt II. Vrijwel aanstonds kreeg zij, begin 1982, een daverend conflict met de hele vak-

beweging over bezuinigingen op de ziektewet. Mede daarom moeten de FNV en het CNV dat jaar overtuigd zijn geraakt van de noodzaak van een nieuw vergelijk met de werkgeversorganisaties, dat een einde kon maken aan rechtstreekse overheidsinterventies in de arbeidsvoorwaarden alsmede een begin met verkorting van de arbeidsduur ter bestrijding van de nu massaal geworden werkloosheid. Aan de sociaaldemocratie was immers voorlopig niets te 'verdiene'.

De enige troost in de bange jaren tachtig was het wethouderssocialisme. Het waren stedelijke bestuurders van de PvdA, die in de stadsvernieuwing eerst en in de transformatie van stedelijke centra daarna een combinatie lieten zien van verbeeldingskracht, bestuurlijk vermogen en grote sociale aandacht. Uiteindelijk moest de PvdA dit in 1990 toch bekopen met een dramatische nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen, nadat het haar in 1986 in de gemeenten zo goed was vergaan. Er werd immers zwaar aan de stad vertimmerd, maar het resultaat zou vaak pas jaren later zichtbaar worden. Intussen voelden veel bewoners van oude en nieuwe woonwijken, die de basis vormden onder de sociaaldemocratie, zich in de steek gelaten. Zij zagen de verbetering wel 'van de stenen', maar zij voelden zich tegelijk bedreigd, omringd als zij werden door migrantenfamilies. Het was de tijd van de nationaal gepropageerde 'gezinsvorming' en 'gezinshereniging', die van flats met verspreide gastarbeiders gesloten gemeenschappen van voornamelijk orthodoxe moslimfamilies maakten.

Een 'bewogen beweging' komt tot stilstand, 1986-2016

Onder het motto 'de luiken open' startte het bestuur van de PvdA in 1986 een operatie die de partij uit haar politieke isolement moest halen en haar van 'natuurlijke oppositiepartij' weer een partij moest maken die onmisbaar onderdeel van de regering zou zijn. In dat jaar had de PvdA immers, voor het laatst met Den Uyl als lijsttrekker, een indrukwekkend resultaat bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer bereikt (52 zetels), maar zonder dat dit ook maar iets betekende voor regeringsdeelname. Den Uyls vrouw Liesbeth vond daarvoor de kwalificatie 'overwinningsnederlaag' uit en die bleef in de partij hangen. Het was voor Den Uyl het (niet onverwachte) moment om het politiek leiderschap neer te leggen; hij werd vervangen door de man die reeds als 'lijstduwer' aan de verkiezingen had deelgenomen, oud-FNV-voorzitter Kok.

Zoals dat in de partij hoorde, ging een aantal commissies aan het werk, waarvan er twee een rapport leverden dat blijvende betekenis had. In 1987

kwam als eerste het rapport *Schuivende panelen* naar buiten, geschreven door een commissie onder leiding van oud-minister Pronk, die na een aantal jaren in Genève bij de UNCTAD weer lid was geworden van de Tweede Kamer. Het rapport, dat redeneerde in diverse scenario's, bracht in de partij de inhoudelijke discussie over alle hoofdthema's weer op gang. Zelf wees het weliswaar doelbewust niet één weg als enig juiste aan, maar het stimuleerde de partij inhoudelijk weer tot leven te komen. In het debat, dat ongeveer een jaar in beslag nam, keerden van de partij vervreemde leden weer terug en gingen nieuwe, jonge leden weer meedoen. Allerlei onwrikbare standpunten kwamen in beweging. Dat was de belangrijkste verdienste van het rapport, dat brede aandacht had getrokken bij zijn verschijning.

Veel minder aandacht kreeg de rapportage van een commissie onder leiding van Kok zelf, *Bewogen beweging*, dat een jaar later verscheen. Was *Schuivende panelen* in hoofdzaak het werk van de commissieleden zelf, aan *Bewogen beweging* had een reeks auteurs bijdragen geleverd. *Bewogen beweging* ging veel meer over de maatschappelijke plaats van de partij en kennelijk wond dat media en intellectuele critici minder op. Achteraf is het rapport minstens zo belangrijk als *Schuivende panelen*, juist omdat het de partij maatschappelijk weer bij de werkelijkheid bracht. Nuchter en evenwichtig analyseerde het de plaats en de mogelijkheden van de partij te midden van een samenleving die sinds de jaren zestig fundamenteel van karakter was veranderd. Dat leidde tot uitweidingen over thema's als de maatschappelijke plaats van de politieke partij, maar ook – meer dan *Schuivende panelen* – over de Europese dimensie van elk politiek handelen.

Het rapport bepaalde de plaats van de partij ten opzichte van de vakbeweging – met respect voor beider autonomie –, maar ook ten opzichte van de onderneming; het betekende een vaarwel aan de laatste restanten dogmatisch antikapitalisme. Daarin paste het wonderwel bij de benadering van Paul Kalmá's veel hoekiger WBS-rapport *Het socialisme op sterk water* uit hetzelfde jaar. Het leverde ten slotte een sterk pleidooi voor radicale decentralisatie en herwaardering van de stad als politiek, economisch en cultureel brandpunt. In het deel over de steden was het rapport zich zeer bewust van de paradoxale ontwikkeling van grote economische bloei enerzijds en sociale achteruitgang en armoede anderzijds.

Meer nog dan *Schuivende panelen* liet *Bewogen beweging* de verschuiving zien van een partij, weg van onwrikbare en 'on-onderhandelbare' standpunten, naar een pragmatische sociaaldemocratie, niet alleen uit op het onvermijdelijke politieke vergelijk met andere partijen, maar ook op constructieve en tegelijk

praktische hervormingsarbeid. Het rapport ondersteunde impliciet het ‘wet-houderssocialisme’ van de jaren tachtig; het markeerde tegelijk de overgang van het politieke leiderschap naar een vakbondsachtig pragmatisme. Te veel pragmatisme misschien?

Den Uyl was steeds een pragmatisch leider geweest, maar hij mocht zich graag hullen in een ideologisch gekleurde retorica. Hij was zich niettemin bewust te behoren tot ‘het zondig ras der reformisten’, zoals hij het ironisch uitdrukte. Kok was meer het type van de eerste naoorlogse premier van België, die ooit zijn intellectuele kaderleden toeriep: ‘J’agis d’abord; je réfléchis après.’⁹ Misschien daarom is hem de zin uit zijn Den Uyl-lezing over het loslaten van ‘ideologische veren’ in 1995 wel zo verweten. Die was niet meer of minder dan de Nederlandse vertaling van Achiel Van Ackers uitspraak uit de jaren veertig. Het zegt ook helemaal niets over Koks gezindheid als sociaaldemocraat, wel over zijn ongeduld met ideologische discussies. Verdrietig is wel dat de relatie met het wetenschappelijk bureau van de PvdA, centrum van intellectuele discussie, er ernstig onder te lijden heeft gehad.

De persoonlijke overgang van Kok van FNV naar PvdA was intussen bepaald niet zonder risico. De beide organisaties mochten vanouds verwant zijn, zij hadden verschillende taken en steeds meer van elkaar verschillende culturen. Dat bracht periodiek spanningen met zich mee, ook al omdat de vakbeweging op haar manier worstelde met haar karakter en toekomstige rol. In de partij waren er dan ook mensen die zich over een conflict van oude en nieuwe loyaliteit van Kok zorgen maakten. Zulk conflict zou er komen in 1991, toen de PvdA, intussen deel geworden van het kabinet-Lubbers III, meewerkte aan een hervorming van de WAO. Die was weliswaar noodzakelijk, maar zij zette tegelijk het land op zijn kop, aangevoerd door de FNV. Daar kwam Kok niet onbeschadigd uit: het zou een ‘marathon’ eisen op weg naar de verkiezingen van 1994 en veel geluk – in dat jaar verloor het CDA nog veel zwaarder dan de PvdA – voordat hij weer echt kon werken aan het herstel van zijn partij en aan normale verhoudingen met de vakbeweging.

En dan nog: de partij verloor een aanhang die al in de jaren zeventig steeds ontevredener was geworden over het middle-classkarakter van de PvdA en die zijn slechte humeur nu zag bevestigd. Een aanhang tevens die vanouds de ruggengraat had gevormd van de FNV. *Bewogen beweging* heeft daar, ondanks zijn nuchtere inzicht dat naast respect voor autonomie ook een minimum aan coördinatie nodig is, niet werkelijk iets in kunnen bewerkstelligen. De PvdA stond erbij en keek ernaar hoe de FNV tegen 2010 in een virulente crisis terechtkwam, enerzijds

klemgezet door een kabinetsvoorstel inzake de pensioenen, anderzijds door interne dynamiek: grote onevenwichtigheden in de opzet van de centrale organisatie – twee reuzenbonden (Abvakabo, Bondgenoten) naast een hele hoop kleintjes – en een machtsstrijd tussen PvdA-gezinde kaderleden en SP'ers. Pas toen Agnes Jongerius het voorzitterschap moest opgeven, werd een aantal leidinggevend in de PvdA wakker en kon de weg worden betreden naar 'De Nieuwe Vakbeweging' met sociaaldemocraten als Han Noten en Jetta Klijnsma naast de SP'er Tuur Elzinga als wegbereiders en Ton Heerts als nieuwe voorzitter.

De vraag of dat de partij, respectievelijk haar leiding, moet worden nagedragen is niet zomaar met ja of nee te beantwoorden. Duidelijk is dat de PvdA, door haar langdurige deelname aan de regering (1989–2002), in de praktijk ging merken dat de sociaaldemocratie in Europa haar hegemoniale positie was kwijtgeraakt. Regeren was niet langer meer initiëren, het was amenderen geworden van liberaal initiatief en liberale ideologische leiding.

Dat kon door voor een sociaalliberale 'derde weg' te kiezen, zoals New Labour deed vanaf 1997 en Wouter Bos later. Die liep echter betrekkelijk snel vast. Tegenwicht bieden kon ook door gebruik te maken van de oude democratisch-corporatieve wijze van werken – ook wel het 'poldermodel' genoemd – waarvoor mannen als Kok en Melkert kozen. In Paars I bleek die werkwijze onmiskenbaar effectief.

Ten slotte werd een technocratische retorica gekozen voor sociale maatregelen, naar het voorbeeld van de vooroorlogse wethouders. Die bood immers meer kans op succes dan een direct ideologische spreektaal. Dat was niet bevorderlijk voor een nauwe band met jong intellectueel talent, maar voor de relatie met de vakbeweging was het niet slecht. Al gauw wekte de medewerking aan een door de liberalen van VVD en D66 gedomineerde regering vooral na 1998 niettemin de sterke indruk van gebrek aan kleur. Drie strategieën van sociaaldemocratisch 'amenderen', waar niet iedereen aan heeft kunnen of willen wennen.

Zodoende liet niet alleen een deel van de werkenden in de onderneming de partij los – die kwamen uiteindelijk, minstens ten dele, terecht bij Pim Fortuyn en later bij de PVV –, aan het begin van de nieuwe eeuw vertrokken ook heel wat kiezers (en vakbondsleden) uit de collectieve sector, die zich door de SP beter bediend achtten dan door de PvdA. Misschien wel daardoor hebben de PvdA en de SP aldoor geen kans gezien enigszins normale verhoudingen met elkaar te ontwikkelen. De PvdA, haar Kamerfractie in het bijzonder, was daarnaast niet vrij van arrogantie. Met GroenLinks lukte dat wat beter, vooral in het stedelijk bestuur.

Bewogen beweging bracht, als gezegd, een andere benadering met zich mee van Europa, dat zelf weer in beweging was gekomen door de totstandkoming van de interne markt tussen 1985 en 1992. Grote activiteit was te meer noodzakelijk na de ineenstorting van het communisme en de noodzakelijke uitbreiding van de Europese Unie (EU) met een aantal landen in Midden- en Oost-Europa. In deze Europese oriëntatie van de PvdA heeft Kok, uitgesproken Europeaan, een richtinggevende rol gespeeld. Het kan vervolgens te snel zijn gegaan en vooral, het kan met te veel staten tegelijk zijn gegaan. Toch kon een zichzelf respecterende sociaaldemocratie voor weinig anders kiezen dan de ‘hereniging van Europa’, ook als kader voor een hereniging van Duitsland.

De Europese sociaaldemocratie had terughoudender kunnen zijn met aanvaarding van de euro, maar voor een blijvende positie van gelijkwaardigheid tussen Frankrijk en Duitsland als lidstaten van Europa was de monetaire unie een eenvoudige politieke noodzaak. Terecht heeft Kok daar als minister van Financiën dus hard aan meegewerkt. Ietwat demagogisch uitgedrukt: de euro was er al lang, maar die heette tot 1992 D-Mark en alleen de Duitsers hadden er zeggenschap over. Het ging echter allemaal erg over de hoofden van de bevolking heen, zoals bleek bij het droevige referendum over het Europese constitutionele verdrag in 2005. Een ruime meerderheid, ook van PvdA-kiezers, stemde tegen dit verdrag. Voor Kok, die toen al niet meer *in charge* was, maar ook voor de andere Europeanen in de PvdA een diepe teleurstelling. Er moest van voor af aan worden begonnen. Dat zou er door de bankencrisis en het materiële Griekse faillissement van 2010 niet eenvoudiger op worden.

Dat de PvdA aan het stedelijk beleid zoveel vrienden heeft verloren is minder te wijten aan de concepties waarmee te werk is gegaan dan aan haar onvermogen goed stedelijk beleid ‘van beneden naar boven’ op te zetten. Hoe moeilijk ook, de partij heeft te weinig moeite gedaan haar gemeentelijke bestuurspraktijk aan te passen aan de verlangens van mondige stedelijke burgers en coalitiepartners. Zo verloor zij niet alleen haar burgers, maar ook haar politieke bondgenoten in de stad. Sinds 2014 staat de PvdA praktisch buiten het (groot)stedelijk bestuur. Dat komt erg slecht uit, gelet op de omvangrijke decentralisaties in het sociale domein waartoe het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA heeft besloten.

Bewogen beweging had – dat is onmiskenbaar een gebrek ervan, zij het ook eerst achteraf te constateren – geen of onvoldoende besef van wat zich onder allochtone gemeenschappen in de steden heeft voltrokken. Dankzij asiel waren er bovendien vele nationaliteiten bij gekomen en bleek bovendien de ene

islam de andere niet te zijn. Uitgerekend het economisch en cultureel meest kwetsbare deel van de bevolking werd met deze sterke veranderingen het meest geconfronteerd. Daarvoor toonde de sociaaldemocratie te lang te weinig oog.

Hoe gematigd *Bewogen beweging* zich ook opstelde ten opzichte van de christelijke kerken – met een lang niet meer vertoonde tolerantie en inlevingsvermogen –, in de partij leefde de gedachte dat God zelfs uit Jorwerd bezig was te verdwijnen. Elders vertoonde Hij zich, zo te zien, helemaal niet meer. Ten slotte groeiden hele generaties op die geen eigen ervaring met kerk en godsdienst van thuis hadden meegekregen. Het religieuze ‘geheugen’ van de Nederlandse samenleving schrompelde razendsnel ineen.

Maar zoals de politicoloog Jouke de Vries ooit heeft opgemerkt: terwijl God verdween uit Jorwerd, marcheerde Allah met massaal gevolg de grote steden binnen. Wij zagen het pas na ‘Nine Eleven’, toen wij de schrik opeens te pakken kregen. In geen enkele stad, ook de grootste niet, bleek enige specifieke deskundigheid op het terrein van de islam te zijn georganiseerd. De terreur van Nine Eleven was echter afkomstig van eigen Amerikaanse bodem, zoals de moordenaar van de cineast Theo van Gogh in 2004 van eigen Nederlandse bodem was. Tot 11 september 2001 was Fortuyns groep over ‘de achterlijke cultuur van de islam’ afgedaan als paniekzaaij. Na 11 september werd het van de weeromstuit te serieus genomen. Wat de zaak compliceerde: de aanhangers van de islam waren een der belangrijkste groepen kiezers van de PvdA geworden. De Doorbraak die onder christenen altijd magertjes was gebleven, bleek onder moslims een doorslaand succes. Vervolgens wist de partij niet goed wat zij ermee moest.

Het terugtreden van Kok kwam in 2002, aldus velen, te vroeg. Had hij na Nine Eleven niet beter nog een tijdje kunnen blijven, minstens tot na de verkiezingen van 2002? Misschien. Zijn terugtreden kon ook wel eens te laat zijn gekomen. Anders gezegd: de coalitie van Paars heeft te lang geduurd. Al vanaf eind 2000 werd er niet echt meer geregeerd; problemen die er waren werden met behulp van de ruime middelen afgekocht. Niets wees erop dat de traditionele politieke partijen werkten aan nieuwe allianties en aan noodzakelijke verandering van richting. Toch zou die mogelijkheid er wel zijn geweest als uiterlijk in het voorjaar van 2001 de PvdA de steven had gewend en het bondgenootschap had opgezocht met het CDA en GroenLinks. Beide partijen waren graag bereid tot samenwerking. De PvdA-leiding durfde het risico van een breuk met VVD en D66 niet aan.

De PvdA hield krampachtig vast aan een bondgenootschap dat overduidelijk in een impasse verkeerde en dat zonder zijn vertrouwde leiders, Kok en VVD-lei-

der Frits Bolkestein, zijn houdbaarheidsdatum had overschreden. Zo werd de ruimte geschapen voor het lawaai van Fortuyn en het stabiele imago van het CDA. Het lot van de PvdA van 2002 is bekend. Dankzij de bedrieglijke volatilititeit van de kiezers leek het na een jaar alweer over, maar dat was schijn. Partijleider Bos zou niet in staat blijken de PvdA weer een zowel stabiele als aanvaarde positie te hergeven als brede volkspartij. Het ziet ernaar uit dat hetzelfde noodlot ook Samsom heeft getroffen: kortstondige triomf, daarna langdurige neergang. De opkomst van SP enerzijds en de comeback van D66 anderzijds heeft laten zien dat de sociaaldemocratie als alliantie van intellectuele middenklasse en loonafhankelijke werknemers ernstig riskeert te bezwijken.

De PvdA dreigt ten slotte ongeschikt te worden voor succesvolle coalitievorming. Met het CDA gaat het sinds de jaren vijftig al niet meer zonder voortdurende spanningen en wederzijds ongerief (zie de kabinetten-Cals, -Den Uyl, -Van Agt II en -Lubbers III). Met de VVD loopt de samenwerking misschien ordelijker en vreedzamer, maar de coalitie riskeert telkens te eindigen in een electorale catastrofe. Slechts één keer kwam de PvdA er, onder Koks leiding, met winst uit tevoorschijn. Het is trouwens de vraag of de PvdA niet minstens zo succesvol is vanuit de oppositie, vooropgesteld dat zij een grote partij daarin vormt. De politieke mogelijkheden van bekwaam oppositie voeren worden systematisch onderschat. In het gemeentebestuur moge oppositie voeren volledig zinloos zijn, in de nationale politiek geldt dat lang niet altijd.

De sociaaldemocratie en de mythe van Sisyphus

De Nederlandse sociaaldemocratie heeft moeten inzien dat zij, niet voor het eerst, veroordeeld is tot het lot uit de mythe van Sisyphus: telkens als de steen eindelijk met succes naar boven schijnt te zijn gerold, stort hij weer naar beneden en moet de klim geheel van voor af aan beginnen. Wat betekent dit voor de Partij van de Arbeid, als zij nog de courage heeft om zich te verzoenen met deze 'mythische opdracht'? Zij heeft de antithese helpen overwinnen; zij heeft dertig jaar van dominantie beleefd; zij moet nu zo vruchtbaar mogelijk werk maken van haar amenderende rol in een door anderen gedomineerd tijdperk.

Ook onder deze omstandigheden zal de sociaaldemocratie haar inspanningen erop moeten richten individueel ongemak en vooral onmacht te verbinden met geloofwaardige collectieve arrangementen. Arrangementen die mensen ervan overtuigen dat 'succes geen keuze is' maar product van samenwerken

en van gezamenlijke bescherming tegen de gevolgen van werkloosheid, ziekte en andere fysieke en geestelijke beperkingen. Om de Vlaamse socialist Louis Tobback te parafraseren: ‘Wij kunnen niet bepalen of en wanneer het regent; wij kunnen wel zorgen voor fatsoenlijke paraplu’s.’ Bij een alom herleefd kapitalisme dat bestaanszekerheid aantast, participatie afbreekt en welvaart ongelijk verdeelt, is het zaak die drie hoofdwaarden stelselmatig te verdedigen. Ook als daar telkens opnieuw mee moet worden begonnen.

De alliantie die de sociaaldemocratie vanouds is tussen intellectuele middenklasse en loonafhankelijke werknemers (en dus ook onvrijwillige zzp’ers), kan alleen maar worden hersteld door een alliantie die naast de PvdA ook GroenLinks en de SP omvat. Of dat tot fusie zou moeten leiden is veel minder belangrijk dan dat deze drie consequent elkaars bondgenootschap opzoeken. De PvdA doet er daarom goed aan niet wéér te lang te wachten met beëindiging van de coalitie met de VVD.

Die samenwerking zou moeten beginnen in de steden, waar een nieuw en veilig sociaal domein moet worden ingericht en waar de cultuur, alleen al om de steden economisch aantrekkelijk te houden, zorgvuldig moet worden gekoesterd. Ook een PvdA in de oppositie zal daaraan royaal moeten meewerken, ook als de publicitaire eer bij SP of D66 terecht komt. Nogmaals: ‘Wie bondgenoten zoekt, zal ze moeten maken.’ Tegelijk zal de partij de vrienden van de SP ervan moeten overtuigen dat nationale zelfingenomenheid het democratisch socialisme niet verder zal brengen en dat in een ‘globaliserende’ wereld Europese samenwerking en solidariteit eenvoudig noodzaak is.

Meer consequente coördinatie is vervolgens nodig tussen samenwerkende partijen van links enerzijds en vakbeweging anderzijds. Zonder elkaars taken over te nemen zullen partijen en bonden nauwkeurig oog moeten hebben voor elkaars belang, beseffend dat de tijden van linkse hegemonie voorbij zijn – en niet snel zullen terugkeren, ook al neemt de maatschappelijke kritiek op de dominantie van ‘de markt’ toe. De Nieuwe Vakbeweging in de FNV zal een royale kans moeten krijgen tot bloei te komen; daar heeft zij de PvdA – liever nog: de drie partijen van links samen – bij nodig. Dat geldt allemaal ook voor de corporaties, die sinds hun verzelfstandiging te veel aan hun lot zijn overgelaten en door Bos als minister van Financiën zelfs zijn gemaltraiteerd. Ook de ‘nieuwe vrienden’ van de PvdA zijn bij linkse samenwerking gebaat, al was het maar omdat zij soms met andere partijen van links intussen meer bevriend zijn geraakt.

De verhouding van de sociaaldemocratie met de religie en met religieuze genootschappen zal nieuwe en grondige aandacht behoeven. Het kan daarbij niet

blijven bij een gemakzuchtig redeneren in termen van ‘godsdiens is privaatzaak’. Moslims, christenen en ongelovigen zijn op gelijke voet welkom in de sociaaldemocratie en hun overtuiging wordt op waarde geschat; dat is de blijvende vrucht van de naoorlogse Doorbraak. Grondrechten als godsdiensvrijheid en vrijheid van expressie moeten in een constellatie van wederzijdse waardering onbekommerd met elkaar kunnen worden geconfronteerd. Verdraagzaamheid is iets anders dan weggijken; het is elkaar opzoeken en zo nodig kritiseren. Daar ligt ook de blijvende verdienste van Job Cohen, als burgemeester en als politiek leider van de PvdA in de periode 2010–2012: theedrinken dus.

Maatschappelijk wortelen zoals dat het geval was in gesloten verhoudingen als die van de twintigste eeuw is om tal van redenen niet meer mogelijk. Weiningen zullen het wenselijk vinden, net zo min als de leiders van de Doorbraak het wensten. In Nederland is onder andere dankzij de Doorbraak en later Nieuw Links de rode familie wel erg gemakkelijk opgebroken. Een nieuwe verstandhouding met haar oude en nieuwe familieleden zou de sociaaldemocratie niet alleen helpen kleur in het gezicht en vlees op de botten te krijgen, zij zou zich aldus ook opnieuw weten te constitueren als meer dan een mechaniek van uitsluitend selectie en rekrutering alsmede propaganda. Zo’n mechaniek is te mager.

Bibliografie

In plaats van een uitbundig notenapparaat volgt hier een overzicht van geraadpleegde literatuur ten behoeve van dit hoofdstuk. Daar gaat echter een kort overzicht aan vooraf van die bronnen die ik voor dit stuk meer in hoofdzaak heb gebruikt. Daarbij zal aan het licht komen dat ik – als uitkomst van veertig jaar studeren op de ontwikkeling van de sociaaldemocratie – voor dit verhaal ruimschoots ‘zelfplagiaat’ heb gepleegd. Dat geldt in elk geval voor de analyses van de lokale sociaaldemocratie, waarvoor ik gebruik heb gemaakt van de tekst van een rede gehouden in Maastricht in 1989 (‘Het stille werk van spitten en zaaien’ in: *Lokaal Bestuur*, januari 1990), mijn Wibautlezing uit 2004 en de bijdrage aan het WBS-Jaarboek 2009. Belangrijke aanvulling daarop vormt de dissertatie van Couperus, *De machinerie van de stad* (2009).

Iets dergelijks geldt voor de beschrijving van de periode sedert eind jaren zestig. Daarvoor is geput uit eigen werk in *Intermediair* (‘De ontkerkelijking van het socialisme’, 1990) en uit een toespraak voor de historische kring van de WBS uit 1993, ‘PvdA, van Nieuw Links naar Nieuw Flinks’ (niet gepubliceerd), en

voor de recente historie uit het Vlaamse blad *Sampol* ('Een partij met gebroken benen', 2015).

Voor het onderdeel over de periode tot 1940 heb ik voornamelijk gebruikgemaakt van het werk van Van Tijn en Knotter (voorgeschiedenis SDAP), van Van Veldhuizen *De Partij* (2015), De Rooijs *De rode droom* (1995) en de dissertatie van Knechtmans, *Socialisme en democratie* (1989) over de SDAP in de jaren tussen beide wereldoorlogen. Nuttig waren, naast de biografie van Troelstra door Hagen, de dissertatie van Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* (2004) en de bundel *'Het moet, het kan! Op voor het Plan!'* (1985) over het Plan van de Arbeid en zijn totstandkoming, samengesteld door, onder anderen, Jansen van Galen.

Voor de bezettingsperiode heb ik mij verlaten op het deel van de Dreesbiografie van Daalder over de periode 1940-1948, De Keizers *De gijzelaars van Sint Michielsgestel* (1979) en Banks *De Nederlandse Volksbeweging* (1978). Voor de naoorlogse periode waren richtinggevende werken: *In dienst van het gehele volk* (1990) door Bank en anderen geschreven, *Van brede visie tot smalle marge*, eveneens van Bank en anderen, het door Schaper en anderen geschreven *Het verbleekte ideaal* (1982) en de bundel *Wetenschappelijk socialisme* (1982) door Peper en anderen.

Voor de jaren zestig is het niet meer zo eenvoudig zich te verlaten op 'standaardliteratuur'. Voorts ben ik – zeker sedert de jaren tachtig – deelnemer geweest aan de ontwikkeling van de PvdA. Ik heb mij als het gaat om die periode laten oriënteren door het buitengewoon knappe en verhelderende proefschrift van Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw* (1995). Belangrijke bron is en blijft de dissertatie van Van Praag, *Strategie en illusie* (1990).

Als het om de rode familie ging, was bovendien het veertiende, door Krop en anderen geredigeerde WBS-jaarboek *De toekomst van de vakbeweging* (1993) van groot belang en vooral de beschouwing van Vos daarin over sociaaldemocratie en vakbeweging. Over de vakbeweging, vooral in de meest recente jaren, heb ik mij voorts laten oriënteren door De Beers Amsterdamse oratie *Tien geboden voor de vakbeweging* (2003). Voor de andere 'familieleden', oud en nieuw, verwijs ik naar de lijst hieronder. Dat geldt ook voor de meer algemene en vergelijkende literatuur over het politieke partijwezen. Over migratie en integratie heb ik er bij weinigen meer van begrepen dan bij Arib's *Couscous op zondag*.

Koks Den Uyl-lezing (1995), waarnaar in het stuk wordt verwezen, is te vinden in de bundel Den Uyl-lezingen, *In het spoor van Den Uyl* (2009). Over het tijdperk-Kok is van belang: De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend*

Nederland (2005). Voor de meest recente geschiedenis was een belangrijke bron Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (2004) en *Makke schapen* (2012).

Geraadpleegd

- K. Arib, *Couscous op zondag. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam, 2009).
- J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)* (Deventer, 1978).
- J. Bank en S. Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn, 1981).
- J. Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam, 1987).
- P. de Beer, *Tien geboden voor de vakbeweging* (inaugurele rede Universiteit van Amsterdam), (Amsterdam, 2004).
- P. de Beer, 'Dutch trade union confederation in crisis', in: *Transfer*, 19 (2013), 1, 129-132.
- J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn, 1974).
- J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1986), 14-42.
- J.Th.J. van den Berg, 'Het stille werk van spitten en zaaien', (in verkorte vorm), in: *Lokaal Bestuur*, 14 (1990), januarinummer, 14-20. (Origineel uitgebracht door afdeling Maastricht van de Partij van de Arbeid, 1990, maar niet meer verkrijgbaar.)
- J.Th.J. van den Berg, 'De ontkerkelijking van het socialisme', in: *Intermediair*, 26 (1990), 24, 1-9.
- J.Th.J. van den Berg, 'Een geschiedenis van grote vraagstukken, grote noden en grote mannen en vrouwen', in: idem e.a. (red.), *De SVR 40 jaar: einde van een tijdperk, een nieuw begin?* (Deventer/Zoetermeer, 1992), 29-46.
- J.Th.J. van den Berg, *Wat staat er op het spel? Beginselen vanuit gemeentelijke gezichtshoek. Negende Wibautlezing* (Amsterdam, 2004).
- J.Th.J. van den Berg, 'Sociaal-democratie, gemeentebestuur en de vloek van de technocratie', in: F. Becker, M. Hurenkamp en P. Tops (red.), *Lokale politiek als laboratorium. In de voetsporen van Wibaut en Drees. WBS Jaarboek 2009* (Den Haag, 2009), 101-117.

- J.Th.J. van den Berg, 'PvdA: een partij met gebroken benen', in: *Sampol*, 22 (2015), 5, 65-72.
- A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam, 2008).
- J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000).
- M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam, 2011).
- M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie 1894-1994* (Amsterdam, 1994).
- R. de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam, 2014).
- S. Couperus, *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk. Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam, 2009).
- H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam, 2003).
- H. Daalder, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam, 2014).
- P. van Dam e.a. (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014).
- R. van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam, 2004).
- J. van Galen e.a. (red.), *'Het moet, het kan! Op voor het Plan!' Vijftig jaar Plan van de Arbeid* (Amsterdam, 1985).
- J. Giele, *De eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973).
- P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam, 2010).
- W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam, 1999).
- M. Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam, 2004).
- In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam, 2009).
- U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam, 1983).
- T. Jaspers e.a. (red.), *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak. Advies voor economie en samenleving* (Amsterdam, 2010).
- P. Kalma, *Het socialisme op sterk water, veertien stellingen* (Amsterdam, 1988).

- P. Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (Amsterdam, 2004).
- P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam, 2012).
- M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn, 1979).
- J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995).
- P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam, 1989).
- A. Knotter, ‘Van “defensieve standsreflex” tot “verkoopkartel van arbeidskracht”. Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging (ca. 1870 – ca. 1895)’, in: *TvSG*, 19 (1993), 1, 68-93.
- A. Knotter, ‘Transnational Cigar-Makers: Cross-Border Labour Markets, Strikes, and Solidarity at the Time of the First International (1864-1873)’, in: *IRSH*, 59 (2014), 409-442.
- W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988).
- R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995).
- R. Koole, *Mensenmerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam, 2010).
- M. Krop, *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid* (Deventer, 1987).
- M. Krop e.a. (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1993).
- J.P. Kruijt, *Verzuiling* (Zaandijk, 1959).
- S. de Lange e.a. (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (Den Haag, 2014).
- A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).
- B. Mellink, ‘Tweedracht maakt macht. De PvdA, de Doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)’, in: *BMGN*, 126 (2011), 2, 31-53.
- F. Nypels en K. Tamboer, *Wim Kok. Vijftien jaar vakbeweging* (Amsterdam, 1985).
- A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982).
- P. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA 1966-1977* (Amsterdam, 1990).

- M. Prak en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaaleconomische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam, 2013).
- P. de Rooy e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen, 1995).
- P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2002).
- P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005).
- H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1955).
- B.W. Schaper e.a., *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1982).
- M. Sie Dhian Ho, *Van Waarde. Sociaal-democratie voor de 21e eeuw* (Amsterdam, 2013).
- J. Thomassen, C. van Ham en R. Andeweg, *De wankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* (Amsterdam, 2014).
- Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. 12, Nieuwste tijd* (Haarlem, 1977), 131-166.
- B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Amsterdam, 2002).
- A. van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam, 2015).
- W. Velema, 'De oudedagsvoorziening in Nederland: toen, nu en in de toekomst', in: M. Krop e.a. (red.), *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1987), 57-90.
- H. Wansink, *Het land van Beatrix. De eerste geschiedenis van hedendaags Nederland 1980-2013* (Amsterdam, 2014).
- Website Parlement en Politiek: www.parlement.com.
- H. Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004).
- F. Zuijdam, *Tussen wens en merkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam, 2001).

‘Gedruisch en gekijf’

Over verdeeldheid en eensgezindheid onder leden van de PvdA

Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn

Inleiding

‘Krijgt Samsom critici nog stil?’, kopte *NRC Handelsblad* op 8 september 2015 naar aanleiding van kritiek van voormalig partijvoorzitter Felix Rottenberg op de politiek leider van de PvdA. Het was bepaald niet de eerste keer dat de krant berichtte over interne perikelen in de PvdA. ‘En wéér is er gedonder bij de PvdA’, aldus bijvoorbeeld de opening van een artikel in die krant op 11 december 2014 over de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer. ‘Samsom grijpt de macht bij de samenstelling van de lijst. En weer is er gedonder’, luidde de kop in opnieuw *NRC Handelsblad* (22 juni 2012) boven een bericht naar aanleiding van de samenstelling van de kandidatenlijst voor de toen naderende Tweede Kamerverkiezingen. Toestanden in de PvdA.

Immers, in de laatste jaren waren er meer gedonder-berichten, over onder meer een afsplitsing van de Tweede Kamerfractie, over interne verdeeldheid over kabinetsplannen voor een ‘superprovincie’ en over plannen voor de strafbaarstelling van illegalen. In december 2014 nog stemden drie PvdA-senatoren tegen de wet die de ‘vrije artsenkeuze’ zou inperken, waardoor even een serieuze crisissfeer rond het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA ontstond; in maart 2015 leidde een derde grote verkiezingsnederlaag op een rij tot oproepen om de koers van de partij te wijzigen.

Nu hebben alle politieke partijen op gezette tijden met strubbelingen in eigen boezem te maken, maar niet elk ‘intern gedoe’ heeft hetzelfde gewicht.

Incidentele conflicten kunnen worden onderscheiden van structurele inhoudelijke verschillen. De PvdA kent geen vaste inhoudelijke ‘stromingen’ met eigen leiders zoals de Franse Parti Socialiste, en een oproep zoals van de Britse oud-premier Tony Blair bij de strijd om het partijleiderschap van Labour in de zomer van 2015 om toch vooral niet te stemmen op de anti-Blairite Jeremy Corbyn omdat de laatste de partij in de afgrond zou storten, hebben we in de PvdA nog nooit gehoord.¹

Niettemin wordt de PvdA geregeld geconfronteerd met observaties van fundamentele verdeeldheid. Zo riep nog in 2010 de vertrekkende politiek leider van GroenLinks, Femke Halsema, de PvdA op eindelijk eens te kiezen tussen de ‘sociaal-conservatieve stroming waar de SP de duidelijkste drager van is’ en ‘de sociaal-progressieven van GroenLinks en D66’. Ze meende dat de PvdA van oudsher ‘twee zielen in de borst’ heeft, maar nu was een keuze nodig. Anders kon er van de progressieve samenwerking, noodzakelijk ‘om daadwerkelijk een stempel te drukken op de politieke verhoudingen’, niets komen, aldus Halsema.² Een vergelijkbare verdeeldheid in de PvdA werd niet veel later gesignaleerd tijdens de in het voorjaar van 2012 gehouden interne directe verkiezing die Diederik Samsom tot politiek leider maakte als opvolger van Job Cohen. Commentaren spraken van kandidaten die tot een sociaalliberale dan wel een klassiek sociaaldemocratische richting zouden behoren.³

Die richtingen of stromingen reflecteren – is wel gesteld – de situatie dat de PvdA ‘een partij in spagaat’ is, een partij die te maken heeft met tegenstellingen in de achterban die als gevolg van een economisch en cultureel moderniseringsproces niet (langer) te overbruggen zijn.⁴ Uiteenlopende posities, belangen en perspectieven van de winnaars en verliezers van deze modernisering zouden moeilijk door één partij te bedienen zijn.⁵ Verliezers zetten zich af tegen processen en gevolgen van globalisering en europeanisering, terwijl winnaars daar juist voor open zouden staan. Het was in dit licht dat Frans Becker en René Cuperus, beiden verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de diagnose stelden van een ‘gespleten ziel’. De PvdA zou bestaan uit een bonte verzameling ‘van collectieve-sector-carriëristen tot derdewereld-idealisten; van sociaalliberale Derde Weggers tot hardcore socialistische SP-adepten; van Amsterdamse cultuurgevoelige grachtengordel tot Oost-Gronings vakbondskader; van Rotterdamse migrantendeelraden tot de PvdA-afdeling New York’.⁶

De vraag hierbij is hoe nieuw en hoe wijdverbreid die vermeende verdeeldheid is. Om deze vraag te beantwoorden wordt in dit hoofdstuk allereerst een

historisch overzicht geschetst van verdeeldheid binnen de sociaaldemocratie (in Nederland). Vervolgens wordt voor de meer recente periode uitvoerig aandacht besteed aan politicologisch survey-onderzoek onder leden van de PvdA, waarbij wordt nagegaan of er – gelet op de opvattingen die leven binnen het PvdA-ledenbestand – verschillende stromingen zijn te onderkennen.⁷ Niet alle groepen uit de voornoemde bonte verzameling passeren daarbij de revue, maar aan de hand van onderzoek (uit 2008, 1999 en 1986) onder PvdA-leden gaan we na of er in de ledenachterban sprake is van onderscheiden inhoudelijke richtingen en of – en in welke combinatie – die verband houden met achtergrondkenmerken als opleiding, klasse en regio.

Geschiedenis van verdeelde sociaaldemocraten in vogelvucht

Wie het register doorbladert van *De Socialisten. Personen en stelsels*, waarvan de zes kloeke delen tussen 1875 en 1901 verschenen, treft een indrukwekkende verscheidenheid aan richtingen aan die de auteur H.P.G. Quack in het opkomende socialisme in de negentiende eeuw waarnam.⁸ Van de Franse Saint-Simonisten en Fourieristen tot de anarchisten in Chicago; van de aanhangers van Leo Tolstoj of die van Michael Bakoenin in Rusland tot de sociaaldemocratie in Duitsland; van de Chartisten in Engeland tot de aanhangers van Karl Marx in diverse landen. Het socialisme kende vele gedaanten, niet in de laatste plaats omdat de voormannen ervan niet slechts de ‘plutocratie’ of het ‘kapitalisme’ bestreden, maar ook en soms bovenal elkaar de ideologische maat namen. In de woorden van Quack: ‘Tusschen de leiders van het socialisme op het eind der negentiende eeuw is het [...] een verbazend gedruisch en gekijf.’⁹ Niettemin signaleerde hij ‘op de drempel van de twintigste eeuw’ een ontwikkeling naar drie dominante stromingen: de parlementaire socialisten, de niet-parlementaire socialisten (of: anarchisten) en de syndicalisten.

Het door Quack geconstateerde kristallisatieproces was ook in Nederland zichtbaar en zou leiden tot de dominantie van de parlementaire richting. Toen de eerste landelijke socialistische partij, de in 1881 tot stand gekomen Sociaal-Democratische Bond (SDB), zich in anarchistisch vaarwater begaf, richtten Pieter Jelles Troelstra en zijn medestanders in 1894 de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op. Binnen die partij bleven echter groepen van mening verschillen over de koers. Deze richtingenstrijd tussen radicale marxisten enerzijds en revisionisten of reformisten anderzijds leidde aan het begin van de

twintigste eeuw tot het gedwongen vertrek van de eersten.¹⁰ De Communistische Partij van Nederland (CPN) zou van deze afscheiding uiteindelijk de belangrijkste erfgenaam zijn. Dit betekende niet dat het de SDAP vervolgens eens en voor altijd aan interne meningsverschillen ontbrak.¹¹ De waardering van de roemruchte ‘revolutiepoging’ van Troelstra bijvoorbeeld liep ook in eigen gelederen sterk uiteen en noodzaakte tot een ‘eenheidscongres’ van de partij in april 1919 waarop de rijen werden gesloten, zij het op een wijze ‘zoals het een “leger op de terugtocht” betaamt’.¹²

Tijdens het interbellum werden in de SDAP herhaaldelijk stevige discussies gevoerd over onder meer de socialisatie der productiemiddelen, medezeggenschap, ontwapening, en de staatsrechtelijke ordening. Een enkele keer leidde het optreden van een oppositionele groep na felle strijd tot afsplitsing ervan.¹³ Onder druk van het opkomend fascisme en de economische crisis koos de SDAP echter halverwege de jaren dertig voor een koerswending.¹⁴ De nationale staat werd omarmd; de partij richtte zich op het gehele volk en niet langer uitsluitend op de arbeidersklasse; een Plan van de Arbeid werd geformuleerd met keynesiaanse overheidsstimulering van een gemengde economie; en in 1937 stemde de Tweede Kamerfractie voor het eerst voor de defensiebegroting. Deze zeer aanzienlijke verandering van koers verliep niet zonder intern verzet en minderheidsopvattingen bleven bestaan. Dat is overigens een welhaast natuurlijk verschijnsel in politieke partijen. De Italiaanse politicoloog Angelo Panebianco spreekt in dit verband van een ‘dominante coalitie’ om de politieke leiding en meerderheid aan te duiden.¹⁵ Die coalitie is op enig moment binnen de partij dominant, maar kan van samenstelling wijzigen, bijvoorbeeld door groeperingen in zich op te nemen die eerder een minderheidsstandpunt innamen.

Ook de naoorlogse PvdA was nimmer een monolithische partij.¹⁶ Gezien haar ontstaan (in 1946) verbaast dat niet. De PvdA ontstond als een samengaan van SDAP, Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), Christelijk-Democratische Unie (CDU) en enkele voormalige verzetsgroepen. Na een fusie blijven oorspronkelijke ‘bloedgroepen’ soms zichtbaar als richtingen in de nieuwe (fusie) partij. De PvdA probeerde dat te voorkomen door ruimte te bieden aan leden met een verschillende levensbeschouwing in ‘werkgemeenschappen’, die overigens niet correspondeerden met de drie vooroorlogse partijen. Als ‘Doorbraak’-partij accepteerde de PvdA formeel levensbeschouwelijke pluriformiteit in eigen gelederen, onder de conditie dat de verschillende groepen zich schaarde achter de nieuwe leuze van de sociaaldemocratie: ‘personalistisch socialis-

me'. Het socialistische denken in termen van collectiviteiten vond zijn grenzen in de waarde van de menselijke persoon.

Dit precare evenwicht tussen individu en gemeenschap zou in het gedachtegoed van de PvdA centraal staan, als beginsel allereerst, maar ook als instrument om richtingen in de partij tegemoet te komen. Dat nam niet weg dat spoedig bij gewezen VDB'ers onvrede ontstond over de in hun ogen door voormalige SDAP'ers gedomineerde koers van de PvdA.¹⁷ Het meer conservatieve deel der VDB'ers splitste zich af en richtte in 1948 met anderen de VVD op. Bij VDB'ers die in de PvdA bleven, duurde de onvrede echter voort. Daarom werd in 1949 een partijcommissie 'Klimaatverschillen' ingesteld, die concludeerde 'dat de traditionele binding aan de socialistische verzuilde organisaties (met name de VARA) te vaak als norm werd gehanteerd, waaraan ook doorgebroken partijgenoten met een niet-sociaal-democratische achtergrond werden getoetst' en adviseerde versterking van het federale organisatieprincipe. Maar tot een werkgemeenschap van voormalige VDB'ers kwam het niet.¹⁸

Anderen daarentegen vonden de PvdA-koers te weinig geprononceerd socialistisch. Zij verenigden zich vlak na oprichting van de PvdA in het Sociaal-Democratisch Centrum (SDC), dat zich inzette voor een radicale marxistische opstelling. De eerste versie van het SDC kwijnde in 1950 onder druk van de partijleiding weg, nadat het zich medio 1947 had opengesteld voor niet-partijleden. Een tweede versie bezorgde de partijleiding in de tweede helft van de jaren vijftig de nodige hoofdbrekens. De PvdA-top zag het Centrum als een 'partij in de partij'. Het partijcongres nam in november 1960 een anti-SDC-motie aan, waarna het Centrum zich ophief. Verschillende leden van beide SDC's sloten zich aan bij de in 1957 opgerichte Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP).

Dergelijke fundamentele verschillen van inzicht over de partijkoers brachten trouwens relatief weinig PvdA-leden in beroering. Heel anders lag dat met concreet beleid: de medeverantwoordelijkheid van PvdA-ministers voor de 'politio-nale acties' tijdens het zo moeizame dekolonisatieproces van Nederlands-Indië in de tweede helft van de jaren veertig, bijvoorbeeld, leidde tot grote onvrede in de partij en het vertrek van duizenden leden. Een decennium later kon de rooms-rode samenwerking met de als te rechts ervaren Katholieke Volkspartij (KVP) niet langer rekenen op steun van velen in de partij, inclusief uiteindelijk de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, wat het einde van de kabinetten-Drees betekende.

De belangrijkste stroming die zich vervolgens in de jaren zestig en zeventig manifesteerde was Nieuw Links. Inhoudelijke vernieuwing was al eerder inge-

zet vanuit de WBS, waarvan directeur Joop den Uyl in 1963 in *Om de kwaliteit van het bestaan* het opkomende consumentisme hekelde. Onder invloed van de econoom John Kenneth Galbraith streefde hij naar het voorkómen van een situatie van ‘private rijkdom, publieke armoede’. Omdat Den Uyl later politiek leider werd, is dit gedachtegoed van groot belang geweest voor de oriëntatie van de PvdA; de leuze van het kabinet-Den Uyl (1973-1977), ‘spreiding van kennis, macht en inkomen’, zou erop worden gebaseerd.¹⁹ Nieuw Links ging die vernieuwing ver noch snel genoeg. In 1966 presenteerde de groep zich met het pamflet *Tien over Rood*. Daarin werd de PvdA verweten onvoldoende democratisch en radicaal te zijn. Het Koude Oorlogsdenken moest terzijde worden geschoven en de vermindering van mondiale inkomensverschillen diende hogere prioriteit te krijgen. Maar Nieuw Links stond wellicht vooral voor een generatiewisseling in de PvdA. Aanhangers veroverden eind jaren zestig belangrijke bestuurlijke posities. Tegen hun opvattingen alsook tegen de manier waarop zij de macht veroverden, keerde zich vervolgens een groep leden die in de pers als ‘Oud Rechts’ werd aangeduid maar zichzelf liever Democratisch Appèl noemde.²⁰ Deze groep kon het Nieuw Linkse tijt echter niet keren en trad met andere ontevredenen uit de PvdA om in 1970 de partij Democratisch Socialisten ’70 (ds’70) op te richten.

Begonnen als interne protestbeweging ontwikkelde Nieuw Links zich tot de dominante coalitie in de partij. En hoewel Nieuw Links zichzelf als zodanig al in 1971 had opgeheven, bleef zijn invloed lang aanwezig. Het kabinet-Den Uyl telde veel Nieuw Linksers en na de val van dat kabinet noemde twee derde van de afgevaardigden op het partijcongres in 1978 zich aanhanger van het gedachtegoed van Nieuw Links.²¹ De door Nieuw Links omarmde polarisatiestrategie resulteerde echter in een politiek isolement van de partij. Met de komst van Wim Kok als politiek leider in 1986 werd die strategie losgelaten, wat het einde van de Nieuw Linkse periode in de geschiedenis van de PvdA markeerde. Daarmee verdween, zo kon toen nog worden gedacht, wellicht tevens het imago van de PvdA ‘als Nederlands meest verdeelde partij, wat steeds opnieuw tijdens congressen en in interviews wordt benadrukt. Zowel wat betreft inhoudelijke vraagstukken (bijvoorbeeld bezuinigingen) en politiek-strategische kwesties (coalitievraagstukken) als wanneer het gaat om de positie van de politieke leiders wordt de verdeeldheid benadrukt’, zoals de socioloog Michiel de Vries in 1983 nog had geschreven.²²

Sinds Nieuw Links is er inderdaad van een grootschalige (aanvankelijk) oppositionele groep binnen de PvdA geen sprake meer geweest. Afsplitsingen (van

de partij als organisatie) zijn sinds de jaren 70 evenmin voorgekomen. Wel hebben zich op gezette tijden kleinere clubs geroerd met kritiek op de partijkoers, die volgens hen anders, meestal scherper moest worden geformuleerd. Met wisselend succes. In het begin van de jaren negentig manifesteerden jongeren zich in een door het partijbestuur gesponsorde groep Niet Nix. In de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw probeerden groepjes als ‘Sambal’, ‘Rooie Veren’ of ‘Reuring’ het interne debat te stimuleren, maar zij stonden niet voor scherp te onderscheiden richtingen. Dat geldt evenmin voor de categorale groepen in de partij, zoals de vrouwenorganisaties.²³ Mogelijk mede dankzij het werk van die organisaties werden hun voornaamste thema’s relatief snel breed gedragen, zodat moeilijk van een duidelijk onderscheiden inhoudelijke stroming in de partij kan worden gesproken.

De afwezigheid van helder omliggende oppositionele stromingen sinds Nieuw Links betekent niet dat inhoudelijk commentaar ontbrak. Zo formuleerde de WBS bij herhaling kritiek op de koers van de partijtop. Medewerker Paul Kalma bijvoorbeeld keerde zich in 1982 in zijn boek *De illusie van de ‘democratische staat’* tegen het destijds mede onder invloed van Nieuw Links gepropageerde streven naar besturing van de maatschappelijke ontwikkeling vanuit één centraal punt, de nationale overheid.²⁴ Maar toen in de jaren negentig de neoliberale dominantie en het Derde Wegdenken van de PvdA-top zijns inziens doorschoot naar de andere kant, keerde Kalma zich in 1995 in *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* juist tegen de leuze ‘minder overheid, meer markt’, de eenzijdige nadruk op lastenverlichting en het ‘primaat van financiën’.²⁵ Tegenwicht bieden om de partij op koers te houden of te brengen – al werd zulks door de partijtop niet altijd gewaardeerd.

Kritiek viel eveneens te lezen in rapporten van de partij zelf, opgesteld door opeenvolgende speciale commissies. Zo verschenen tegen het einde van de jaren tachtig *Schuivende panelen*, *Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel* en *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode*.²⁶ Met name het eerste rapport legde gewicht in de schaal. De sociaaldemocratie moest program en strategie aanpassen aan vier ontwikkelingen: internationalisering, individualisering, de noodzaak van milieubescherming en technologische ontwikkelingen. Het rapport was echter sterker in analyse dan in uitwerking en de discussie erover ‘stolde’ snel, mede vanwege het ontbreken van ‘verschil van opvatting tussen enigszins coherente stromingen’.²⁷ Dat betekende overigens niet dat de PvdA-achterban volstrekt homogeen was. De titel *Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel* verwees natuurlijk niet toevallig naar variëteit.²⁸

Hefstig intern debat ontstond opnieuw vooral in reactie op specifieke beleidsvoornemens en concrete beleidsmaatregelen. Toen de PvdA na jaren van oppositie vanaf 1989 weer (samen met het CDA) deelnam aan de regering, namen haar ministers medeverantwoordelijkheid voor beleid dat bij de achterban bepaald omstreden was. In 1991 leidde dat zelfs tot een crisis in de partij, toen minister van Financiën en vicepremier Kok plannen verdedigde voor een forse ingreep in de uitkeringsduur van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). Op het partijcongres in Nijmegen in september 1991 kon de eenheid met moeite worden hersteld, nadat partijvoorzitter Marjanne Sint het veld had moeten ruimen. Vele leden verlieten teleurgesteld de partij. Volgens sommigen vond destijds een richtingstrijd plaats tussen een ‘vakbondsvleugel’ en een sociaalliberale stroming, die de partij dreigde te verscheuren maar die werd voorkomen toen twee representanten van deze richtingen, Ruud Vreeman en Felix Rottenberg, in 1992 een ‘duovoorzitterschap’ van de partij aangingen, nadat zij aanvankelijk elkaars tegenstrevers waren in de strijd om het partijvoorzitterschap.²⁹

Van grootschalige georganiseerde interne oppositie was evenwel geen sprake. Het bracht het partijbestuur in 1991 wel tot omarming van het rapport over gewenste wijzigingen van de partijorganisatie, *Een partij om te kiezen*.³⁰ Deze veranderingen gingen gepaard met voortgezette regeringsdeelname, vanaf 1994 (tot 2002) in zogenoemde ‘paarse’ coalities met D66 en de VVD.

Kritiek op de koers kwam ook van individuele leden. In de strijd om het lijsttrekkerschap of partijvoorzitterschap profileerden kandidaten zich soms door oproepen de koers te verleggen of te verduidelijken. Zo positioneerde Max van den Berg zich in 1979 in de campagne voor het voorzitterschap door een ‘duidelijk afgetekend socialistisch alternatief’ te bepleiten en nam Ruud Koole, die in 2001 tot voorzitter gekozen werd, afstand van Paars. Hij wenste een ‘duidelijk links profiel’.³¹ Zijn verkiezing verhinderde geenszins dat in de herfst van 2002 de eerste ledenraadpleging voor het lijsttrekkerschap resulteerde in de keuze van de voormalig-paarse staatssecretaris Wouter Bos. Bos zou op zijn beurt afstand nemen van het in zijn ogen doorgeschoten gelijkheidsdenken in de PvdA, wat hem op kritiek kwam te staan van onder anderen Kalma, inmiddels directeur van de WBS. En terwijl Hans Spekman na zijn verkiezing tot voorzitter in 2011 de PvdA aanduidde als een linkse partij,³² trad Cohen in maart 2012 af als fractievoorzitter in de Tweede Kamer nadat een interne e-mail van fractiegenoot Frans Timmermans was uitgelekt waarin hij de partijleiding verweet te veel naar links op te schuiven.³³ Kortom: wie goed luistert, hoort altijd wel het een en ander aan sociaaldemocratisch ‘gedruisch en gekijf’.

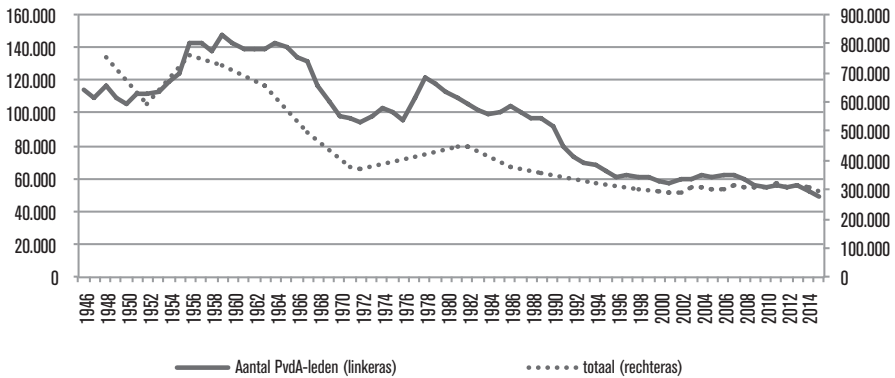

Vooraf na verkiezingsnederlagen werd de roep om debat en profilering gehoord. In de partijrapporten die dan werden opgesteld, werd de nederlaag doorgaans geweten aan gebrek aan debat, een niet-aansprekend verhaal, een vaag profiel. Maar eigenlijk werd in die rapporten nooit onomwonden gekozen voor één politiek-inhoudelijke richting. De pluriformiteit aan opvattingen die er in de PvdA steeds was geweest, bleef onaangetast, zij het zonder dat er duidelijke oppositionele groeperingen konden worden waargenomen. Tegelijk werd gepleit voor een duidelijk ‘verhaal’, waaraan het zou ontbreken, ook al had de partij nog in 2005 een nieuw beginselprogramma opgesteld. Daarin was trouwens interne pluriformiteit als kenmerk opnieuw omarmd en de ‘Doorbraak’-gedachte nogmaals onderschreven: ‘Sociaal-democratische idealen binden en inspireren mensen met de meest uiteenlopende achtergronden en levensovertuigingen al meer dan een eeuw. De Partij van de Arbeid wil al deze mensen mobiliseren en een plek bieden van waaruit zij zich voor hun idealen in kunnen zetten, binnen en buiten de politiek maar altijd langs democratische weg.’³⁴ Dat het – volgens sommigen – desondanks ontbreekt aan intern debat komt in de woorden van de socioloog en politicoloog Merijn Oudenampsen door een ‘regenteske politieke praktijk’ die de inhoudelijke politieke tegenstellingen in de PvdA zou ‘verhullen’ en ‘depolitiseren’.³⁵ Daarvan zou te meer sprake kunnen zijn indien er grote verschillen van mening zouden bestaan onder de partijleden, die dan niet zouden worden gereflecteerd in het interne debat in de PvdA. Reden om de opvattingen van partijleden te onderzoeken.

Leden van de PvdA

Over naar de leden, die zoals vermeld in deze bijdrage centraal staan. Het ledental van de PvdA is na een groeiperiode tot begin jaren zestig – in 1964 waren ruim 140.000 mensen partijlid – gedaald tot ongeveer 55.500 in 2013, 52.300 in 2014 en 49.150 in 2015 (zie verder ook figuur 1 alsmede tabel 2 in de bijlage). Slechts in perioden van politieke strijd en polarisatie werd de daling geremd, gestopt of zelfs omgebogen; tussen 1972 en 1978 nam het ledental toe van 94.000 tot 121.000. Als gevolg van de WAO-crisis in 1991 versnelde de neergang met het vertrek van veel leden, terwijl de daling vanaf het begin van het nieuwe millennium eerst minder snel verliep maar het ledental in 2015 onder de 50.000 zakte. Daarmee voegt de PvdA zich in een algemenere trend van dalende ledentallen van partijen in Nederland (zie figuur 1) en daarbuiten.³⁶

Figuur 1. Partijleden PvdA (1946-2015) en totaal aantal partijleden in Nederland (1948-2015)

Bron: zie de vermelde literatuur in noot 36.

De daling van het aantal PvdA-leden betekent niet dat hun inbreng en mogelijkheden tot invloedsuitoefening zouden zijn verminderd of dat de representativiteit van partijen-als-ledenorganisaties als vanzelf zou zijn aangetast.³⁷ Wat betreft de sociale samenstelling is die representativiteit ten aanzien van de kiezersachterban overigens gering: partijleden, ook die van de PvdA, zijn de laatste decennia in de regel hoger opgeleid, ouder en vaker man dan de kiezersgroepen van de betreffende partijen. De inhoudelijke posities van leden corresponderen echter in aanzienlijke mate met die van kiezers. Die overeenkomst sluit verandering in de loop der tijd natuurlijk niet uit: zo kan de WAO-crisis in 1991 geleid hebben tot het vertrek van relatief veel partijleden die tevens lid waren van een vakbond, maar als eenzelfde verschijnsel zich onder kiezers voordeed is de congruentie tussen leden en kiezers gebleven. Dan nog kunnen er uiteraard richtingen bestaan: verschillen van inzicht onder leden kunnen immers eveneens aanwezig zijn onder kiezers.³⁸

In het navolgende schetsen we de diversiteit van opvattingen en exploreren we de aanwezigheid van richtingen onder PvdA-leden.³⁹ Het bestaan ervan zou gegeven de geschiedenis van de sociaaldemocratie niet verbazen, maar is op zichzelf nog onvoldoende aanwijzing voor moeizame interne verhoudingen. Het tegendeel kan zelfs worden betoogd: richtingen kunnen de interne partijdemocratie verlevendigen en de partij vitaal houden. Dat laatste is echter minder waarschijnlijk als inhoudelijke posities onderling samenhangen én met kenmerken als leeftijd, opleiding, geslacht, klasse of regio. Het interne debat wordt dan niet (alleen) gevoerd op basis van inhoudelijke argumenten, maar

mede gestructureerd door sociale kenmerken. Die kenmerken liggen goeddeels vast en een discussie kan dan verworden tot een dialoog van doven – men praat vanuit verschillende vaststaande posities langs elkaar heen – of stommen: men praat niet meer. Dat zou de interne cohesie onder druk zetten en op den duur ondermijnen. Minderheidsrichtingen herkennen zich dan immers mogelijk niet meer in de positie en koers van een meerderheid of dominante coalitie, zullen in dat geval waarschijnlijk minder deelnemen aan het partijleven en ten slotte teleurgesteld de partij verlaten. Maar zover zijn we niet: concreet staat hier de empirische vraag centraal of er, in algemene zin, sprake is van inhoudelijke eensgezindheid of verdeeldheid onder PvdA-leden.⁴⁰

Opvattingen van leden van de PvdA: verdeeld of eensgezind?

Onderzoek onder PvdA-leden

In de loop der tijd is herhaaldelijk grootschalig (vragenlijst)onderzoek gedaan onder leden van Nederlandse partijen, ook van de PvdA.⁴¹ Deels betreft dit onderzoek onder het zogenoemde middenkader, om te bezien wat de opvattingen zijn van het in kwantitatief opzicht mogelijk beperkte maar tegelijkertijd spraakmakende deel van het ledenbestand.⁴² Deels gaat het om intern onderzoek dat een partij als de PvdA heeft verricht, om ‘zicht te houden op de opvattingen van leden over politieke vraagstukken’, ‘om het debat in de partij te voeren’, ‘om de partijorganisatie tegen het licht te houden’ en/of ‘om de opvattingen van specifieke delen van het ledenbestand te vernemen’.⁴³ Voor onze bijdrage is het interessant om op basis van dergelijk onderzoek te constateren dat in het midden van de jaren negentig het imago van de PvdA als verdeelde partij duidelijk aanwezig was. Onderzoek eind 1995, begin 1996 wees uit dat onder nieuwe partijleden een meerderheid van 56 procent het *oneens* was met de stelling dat de PvdA een eensgezinde partij was. De helft van de nieuwkomers vond de PvdA modern, een meerderheid (59 procent) herkenbaar – maar eensgezind, nee. In de bijbehorende interne notitie werd geconcludeerd dat verdeeldheid de achilleshiel van de PvdA zou zijn.⁴⁴

Omdat we niet enkel geïnteresseerd zijn in het middenkader en intern onderzoek slechts fragmentarisch openbaar en beschikbaar is, zeker waar het (ruwe) data en de meest recente periode betreft, baseren we ons in onze schets van opvattingen van PvdA-leden op het zogenoemde Leids Partijledenonder-

zoek (LPO). Voor het LPO 2008 werd onder een aselechte bruto steekproef van 1500 leden van CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks, PvdA, VVD en SGP een uitgebreide schriftelijke vragenlijst verspreid, waarin onder meer vragen over politieke kwesties waren opgenomen plus vragen over meer algemene politieke oriëntaties.⁴⁵ Het LPO 2008 volgde op het LPO 1999 onder leden van CDA, D66, PvdA en VVD, wat weer een vervolg was op een in 1986 gehouden breder onderzoek onder deze vier partijen.⁴⁶ Deze onderzoeken geven inzicht in de opvattingen over uiteenlopende vraagstukken en bieden de mogelijkheid tot vergelijking door de tijd. Daarom staan de gegevens van deze onderzoeken centraal in onze schets van eensgezindheid en verdeeldheid onder PvdA-leden.⁴⁷

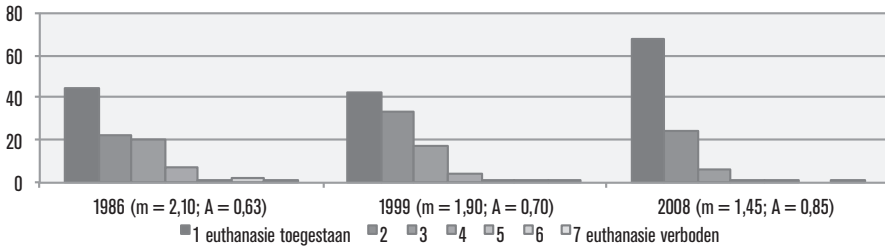
Specifieke oriëntaties: politieke vraagstukken

In 2008 is partijleden hun mening gevraagd over enkele afzonderlijke politieke vraagstukken, die in eerder onderzoek op vergelijkbare wijze aan de orde waren gesteld. Hoewel het om specifieke, min of meer concrete kwesties gaat, worden zij verondersteld een indruk te geven van onderliggende dimensies van het politieke speelveld van Nederland. Zo zou de vraag over de toelaatbaarheid van euthanasie gerelateerd zijn aan de religieuze, ethische scheidslijn, terwijl vraagstukken van de inkomensverdeling en de hoogte van sociale uitkeringen, die beide een zeker overheidsingrijpen in het economisch leven impliceren, een tweede, sociaaleconomische scheidslijn indiceren.⁴⁸

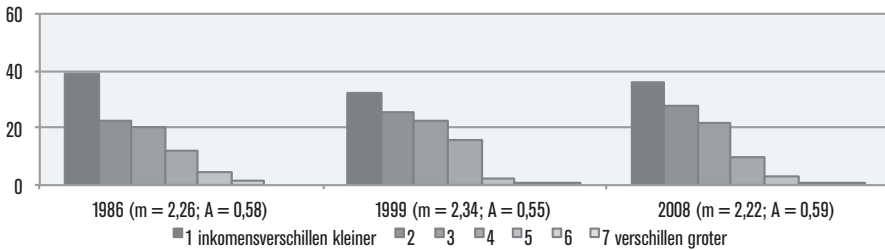
Beschouwen we allereerst meningen over kwesties die ‘staan voor’ deze traditionele dimensies, dan zien we dat de PvdA intern nauwelijks verdeeld is over de euthanasieproblematiek (zie figuur 2.a).⁴⁹ Zo goed als alle leden verzamelen zich op dat deel van de zevenpuntsschaal dat aangeeft dat men meent dat euthanasie mogelijk moet zijn. Met een gemiddelde positie (m) van 1,45 is men daar in 2008 nog meer van overtuigd dan men in 1999 ($m = 1,90$) en in 1986 ($m = 2,10$) al was. De eensgezindheid over deze kwestie is in de loop der tijd toegenomen, zoals blijkt uit de zogeheten A-score, die de mate en aard van spreiding van antwoorden op ordinale antwoordschalen (zoals de gebruikte schaal) uitdrukt. De A-score wijst op een grotere mate van eensgezindheid naarmate deze de maximale positieve waarde van +1 nadert, geeft een gelijkere verdeling over beschikbare posities aan naarmate de score naar 0 tendert en duidt op onenigheid in de zin van een verdeling van antwoorden over uiterste, tegengestelde posities van de schaal bij een negatieve score, met een maximale ‘spagaat’ bij een A-score van -1.⁵⁰ Ten aanzien van het euthanasievraagstuk is de

eensgezindheid onder PvdA-leden groot, gezien de A-scores van 0,63 in 1986, 0,70 in 1999 en zelfs 0,85 in 2008.

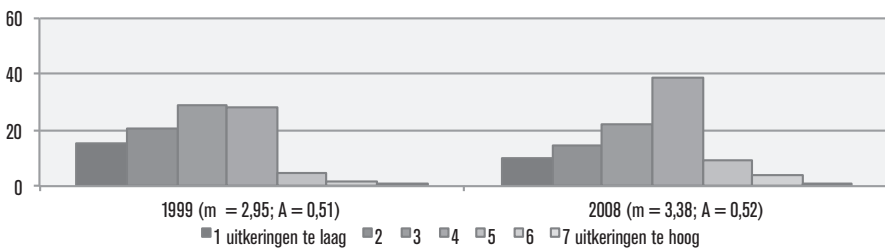
Figuur 2.a. Opvattingen van PvdA-leden over euthanasie (1986, 1999 en 2008)

Figuur 2.b. Opvattingen van PvdA-leden over inkomensverschillen (1986, 1999 en 2008)

Figuur 2.c. Opvattingen van PvdA-leden over hoogte sociale uitkeringen (1999 en 2008)

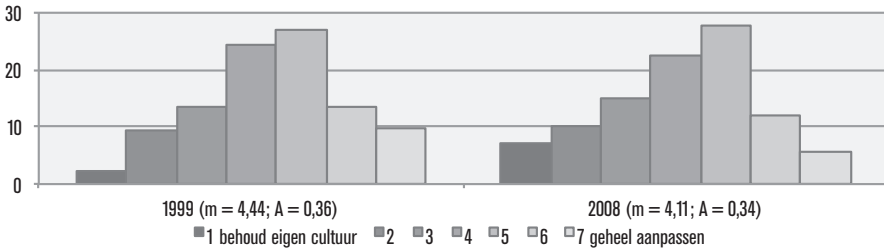
Ten aanzien van de gewenste inkomensverdeling is er evenmin sprake van ernstige interne meningsverschillen (zie figuur 2.b). De gemiddelde positie van PvdA'ers in het LPO 2008 was 2,22, wat wil zeggen dat zij een voorkeur hadden om de verschillen van inkomens in Nederland te verkleinen. Die wens bestond ook in 1999 (m = 2,34) en 1986 (m = 2,26); in alle jaren was er op dit punt gezien

de A-scores van (ruim) 0,55 sprake van aanzienlijke onderlinge overeenstemming. Dat geldt voor 1999 en 2008 eveneens voor de mening over de hoogte van de sociale uitkeringen (figuur 2.c), waarbij aangetekend kan worden dat de eensgezindheid in beide jaren weliswaar zo goed als identiek is maar dat de gemiddelde positie in 2008 iets verder verwijderd was van de opvatting dat die sociale uitkeringen te laag zouden zijn ($m = 2,95$ in 1999 en $m = 3,38$ in 2008).

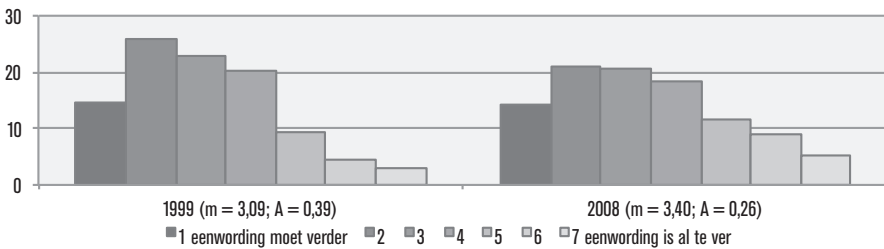
De opkomst en het succes van Pim Fortuyn en zijn Lijst Pim Fortuyn (LPF) in het 'lange jaar 2002' zouden wijzen op de aanwezigheid van een nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek, die zich zou manifesteren via onder meer het vraagstuk van de immigratie en integratie van etnische minderheden.⁵¹ Als we de opvattingen van PvdA-leden in dezen bekijken (zie figuur 2.d), dan zien we een voedingsbodem voor debat. In 2008 zijn *alle* schaalposities over de integratie van minderheden – van 'behoud eigen cultuur' (1) voor allochtonen tot en met 'geheel aanpassen' (7) aan de Nederlandse cultuur – met ten minste 5 procent der leden bezet. De gemiddelde positie in 2008 (4,11; in 1999 4,44) wijst weliswaar op een gematigde positie, maar verhult bovenal het gebrek aan eensgezindheid. De A-score is in 2008 met 0,34 aan de lage kant; de situatie in 1999 was al niet anders (A-score 0,36). In het pre-Fortuyn-tijdperk was het integratievraagstuk echter beduidend minder gepolitiseerd dan in de (post-)Fortuyn-periode. En rondom een hoogoplopende kwestie vormen zich eerder stromingen of richtingen dan ten aanzien van een vraagstuk waarover niet al te veel mensen zich al te druk maken. Hier kan dan ook alvast worden geconstateerd dat er enige verdeeldheid bestaat onder leden van de PvdA over de integratie van etnische minderheden.

Misschien is het (nog?) geen kwestie die een eigen dimensie reflecteert, maar het vraagstuk van de Europese integratie heeft in de eenentwintigste eeuw binnen en buiten Nederland duidelijk aan belang gewonnen.⁵² Voor Nederland was het in 2005 gehouden referendum over de zogenoemde Europese grondwet een markeerpunt, toen niet alleen bleek dat Nederlanders niet collectief en eensgezind eurofiel bleken te zijn, maar er eveneens een discrepantie aan het licht kwam tussen opinies op elite- en massaniveau.⁵³ Gezien de internationale oriëntatie van de PvdA zou men een positieve grondhouding verwachten voor het Europese project, maar van kritiekloze steun vanuit sociaaldemocratische hoek is geen sprake – de partij opteert sinds het begin van de eenentwintigste eeuw voor de kwalificatie eurorealistisch.⁵⁴ Wat haar leden betreft, zien we dat dergelijk realisme nog altijd een welwillende houding inhoudt (zie figuur 2.e).

Figuur 2.d. Opvattingen van PvdA-leden over integratie minderheden (1999 en 2008)

Figuur 2.e. Opvattingen van PvdA-leden over Europese eenwording (1999 en 2008)

In 2008 wijst de gemiddelde positie van 3,40 op een houding enigszins ten faveure van voortgaande Europese eenwording, maar vergeleken met 1999 (m = 3,09) is het enthousiasme – tien jaar later en tal van ontwikkelingen in en door de Europese Unie verder – wat bekoeld. Zeker zo interessant: de toch al niet bijster grote eensgezindheid die in 1999 bestond (A-score 0,39), vinden we in 2008 niet terug. Een A-score van 0,26 duidt eerder op afwezigheid van consensus onder PvdA-leden met betrekking tot de vraag of de Europese eenwording verder moet gaan of al te ver is gegaan. Verdeeldheid onder leden werd overigens in het al aangehaalde interne ledenonderzoek van 1995/96 geconstateerd ten aanzien van de bevoegdheden van Brussel versus Den Haag op diverse beleidsterreinen: ‘De concrete onderwerpen die worden voorgelegd, bepalen voor een belangrijk deel het oordeel van de leden. Afhankelijk van de specifieke invulling is een meerderheid voor, of juist tegen een uitbreiding van bevoegdheden van de Europese Unie.’⁵⁵ Leden van de PvdA waren en zijn de laatste decennia blijkbaar aanzienlijk verdeeld over ‘Europa’.

Niettemin blijkt, over het geheel bezien, de verdeeldheid onder PvdA-leden met betrekking tot een aantal afzonderlijke politieke kwesties toch relatief ge-

ring. Er zijn geen negatieve A-scores genoteerd, die duiden op tegengestelde kampen. Dat betekent echter niet dat alle leden zich in alle opzichten op een en hetzelfde standpunt verenigen, met als gevolg een uiterst schrale voedingsbodemp voor stromingen of richtingen. De bevinding dat bij de kwesties van de integratie van etnische minderheden en Europese integratie – ergo: wie of wat is Nederlander of Nederland? – de spreiding van opvattingen relatief groot is, geeft aan dat althans de potentie voor inhoudelijke debatten, conflicten en stromingen aanwezig is, zeker als opvattingen over vraagstukken bij subgroepen leden zouden samenvallen. Alvorens nader op dit laatste aspect in te gaan, staan we kort stil bij een politieke positionering die op een abstracter niveau gelegen zou zijn en betrekking heeft op een overkoepelende ideologische links-rechts-oriëntatie.

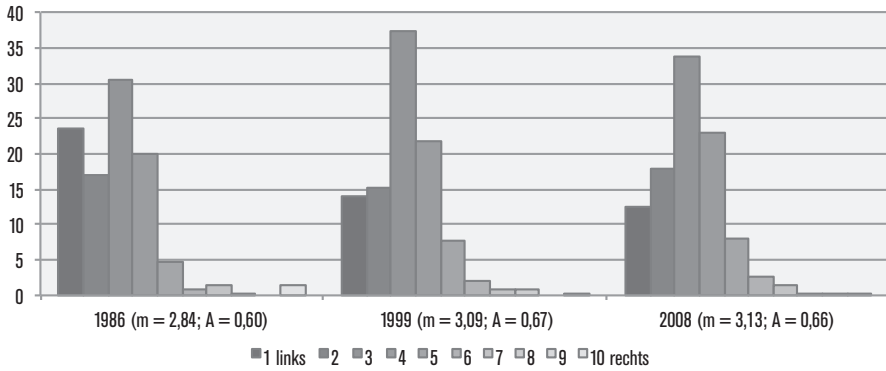
Algemene oriëntatie: links-rechts

‘The Left-Right dimension is a heuristic that citizens and elites use to summarize their overall political orientations. The content of this heuristic varies over time and space and among individuals, but these are not ephemeral responses.’⁵⁶ Wij sluiten ons hierbij aan en achten het gebruik van de links-rechtsterminologie betekenisvol, ook (nog) in het begin van de eenentwintigste eeuw en ondanks het feit dat nu en dan te horen valt dat links versus rechts gedateerd en onbruikbaar zou zijn. ‘Politieke commentatoren mogen dan roepen dat deze tegenstelling achterhaald is, kiezers denken daar duidelijk anders over,’ aldus de politicologen Wouter van der Brug en Cees van der Eijk.⁵⁷

Ook leden van de PvdA kunnen hun positie in termen van links en rechts weergeven (op een schaal met 1 als meest linkse en 10 als meest rechtse positie). Uit hun zelfplaatsingen rijst het beeld van de PvdA als een behoorlijk eensgezinde, gematigd linkse partij (zie figuur 3). Dit beeld van 2008 komt overeen met dat van 1999 en 1986. In alle jaren is de modus van zelfplaatsingen positie 3 en ligt de gemiddelde positie hierbij in de buurt. Dat gemiddelde is over de onderzochte jaren stabiel, met een minieme verschuiving naar rechts (van 2,84 in 1986 via 3,09 in 1999 naar 3,13 in 2008).

Figuur 3. Links-rechtszelfplaatsing van PvdA-leden (1986, 1999 en 2008)

Die stabiliteit is toch wel enigszins opmerkelijk, omdat vanuit PvdA-perspectief de wind in deze drie jaren uit andere richting waaide. In 1986 zag de PvdA zich als grootste oppositiepartij geconfronteerd met een machtig, door Ruud Lubbers krachtig geleid centrumrechts CDA als dominante regeringspartij; in 1999 gaf de zelfverzekerde PvdA in de persoon van Kok leiding aan het tweede paarse kabinet; in 2008 nam de PvdA deel aan een kabinet met de christelijke partijen CDA en ChristenUnie met CDA'er Jan-Peter Balkenende als dirigent, en Bos op de eerste viool.

De door de PvdA-watcher Bart Tromp gesignaleerde ‘verrechtsing onder Kok en Bos’ heeft aldus nauwelijks plaatsgevonden, althans waar het de zelfplaatsing van de partijleden betreft.⁵⁸ Anderzijds is het wellicht zo dat anno 2012 ‘het duo Samsom-Spekman haast [zal] willen maken met de “verlinksing” van de partij’, maar het is voor dat leiderschap raadzaam niet teleurgesteld te raken als dit niet eenvoudig lukken zal: het PvdA-ledenbestand blijkt namelijk in termen van links en rechts nogal standvastig te zijn.⁵⁹ Overigens zijn die leden niet alleen op hun gematigd linkse strepen blijven staan, zij doen dat blijkens A-scores van 0,60 en hoger in relatief grote eensgezindheid. Mogelijk geldt ook op dit punt dat het bij de PvdA gaat om ‘de partij die het overbruggen van tegenstellingen tot de kern van haar bestaansrecht heeft gedefinieerd. Tussen lagere klassen en middenklassen, materiële en immateriële waarden, laag- en hooggeschoolden, zieken en gezonden, nationaal belang en internationale solidariteit, tussen een schoon milieu en een gezonde economie, tussen oude en nieuwe Nederlanders.’⁶⁰ Dit citaat komt uit een beschouwing getiteld ‘Evenwicht zoeken is geen spa-

gaat'. Zoals we zagen bij de opvattingen over afzonderlijke vraagstukken, blijkt de PvdA ook ten aanzien van de links-rechtsoriëntatie geen strijdige zielen in haar boezem te herbergen. Maar dat sluit het bestaan van politiek-inhoudelijke stromingen of richtingen nog altijd niet uit.⁶¹ Het blijft denkbaar en praktisch mogelijk dat opvattingen en kenmerken van leden samenvallen of clusteren, al- dus onderscheiden stromingen, richtingen of tendenties vormend. Over dus naar de vraag of dit denkbare zich (in 2008) daadwerkelijk heeft voorgedaan.

Richtingen in de partij: een nadere analyse van PvdA-leden van 2008

Om te kijken of er binnen de PvdA onderscheiden ledengroepen zijn, maken we gebruik van een zogeheten exploratieve, descriptieve clusteranalyse.⁶² In tabel 1 staan de uitkomsten ervan, waarvoor we de eerder besproken afzonderlijke vraagstukken hebben gebruikt. We zien dan twee clusters van PvdA-leden.⁶³ De grootste verschillen tussen beide groepen doen zich voor ten aanzien van Europese eenwording en integratie van minderheden, niet toevallig de vraagstukken met de geringste onderlinge eensgezindheid.

De twee onderscheiden groepen leden verschillen nauwelijks van mening op de ethische en economische dimensie: zij willen in grote meerderheid dat euthanasie is toegestaan en inkomensverschillen verkleind worden en menen dat de sociale uitkeringen niet te hoog zijn. Het eerder geconstateerde verschil van mening is terug te zien op de derde, culturele dimensie. De ene groep leden blijkt voornoemde houdingen te combineren met terughoudendheid met betrekking tot etnische minderheden en Europese integratie, terwijl de tweede groep minder schroom vertoont als het om minderheden gaat en voorstander is van verdere eenwording van de EU. Die meningsverschillen zijn daarbij niet zodanig dat zich een spagaat voordoet, waarbij de ene helft der leden er een geheel 'open' en de andere helft er een volstrekt 'gesloten' opvatting op na houdt. Het betreft veeleer een betekenisvol nuanceverschil, waarbij de ene groep neigt naar een opstelling pro-Europese eenwording en behoud van de eigen gewoonten en cultuur door minderheden, terwijl de andere groep minder pro-Europees of zelfs tegen eenwording is en niet de opvatting is toegedaan dat etnische minderheden in Nederland hun eigen cultuur mogen behouden.⁶⁴ Er bestaat een onderscheid tussen wat we kunnen noemen groepen PvdA-leden die cultureel terughoudend of gesloten zijn, dan wel die zich cultureel vooruitstrevend of open opstellen – gechargeerd gesteld: tussen sociaal-conservatief en sociaal-progressief.⁶⁵

Tabel 1. Subgroepen partijleden in de PvdA, 2008

		<i>Subgroep 1 (41%) Cultureel behoudend/ gesloten</i>	<i>Subgroep 2 (59%) Cultureel vooruitstre- vend/open</i>
Euthanasie	toestaan (1-3) middenpositie (4) verbieden (5-7)	97 2 1	98 1 1
Inkomensverschillen	kleiner (1-3) middenpositie (4) groter (5-7)	89 8 4	83 12 5
Sociale uitkeringen	te laag (1-3) middenpositie (4) te hoog (5-7)	44 41 16	50 38 13
Integratie minderheden	behoud eigen cultuur (1-3) middenpositie (4) geheel aanpassen (5-7)	5 26 69	51 20 29
Europese eenwording	moet verder (1-3) middenpositie (4) moet stoppen (5-7)	4 35 61	92 7 2

Nog onbeantwoord is de vraag in hoeverre de (verschillen in) inhoudelijke tendenties samenhangen met achtergrondkenmerken van leden. Als er een dergelijk verband bestaat, kan dat duiden op meer duurzame, hardnekkige richtingen in een partij. De samenhang met sociale kenmerken kan tevens iets zeggen over de gevolgen van verdeeldheid. Als actieve leden anders denken dan minder actieve leden, zoals in de literatuur wel wordt gesuggereerd, en als vooral actieve leden de koers van de partij bepalen, dan kunnen minder actieve partijgenoten ontevreden raken en (nog) minder actief worden of de partij verlaten.⁶⁶ In tabel 2 zijn onder meer achtergrondkenmerken gerelateerd aan de politiek-inhoudelijke posities van de twee clusters PvdA-leden.

De cultureel behoudende en de vooruitstrevende ledengroep wijken niet van elkaar af wat betreft geslacht. De clusters onderscheiden zich evenmin naar religie; regionale verschillen zijn beperkt. Ook verschillen naar leeftijd zijn gering, al zien we dat jongeren zich iets vaker in de subgroep bevinden die een

meer vooruitstrevende, open positie inneemt. Opvattingen hangen wel samen met opleiding: lager en hoger opgeleide leden zijn niet in gelijke mate terug te vinden in de twee clusters, zeker als het gaat over integratie van minderheden of de Europese Unie.⁶⁷ Op basis van het LPO 2008 is het echter lastig om een substantieel verschil naar opleiding binnen de PvdA 'hard' aan te tonen: de partij heeft althans volgens onze LPO-gegevens relatief weinig (in objectieve zin) laagopgeleide leden, in ieder geval te weinig om met stelligheid uitspraken te doen. Al blijft het vermoeden van een verschil naar opleidingsniveau gerechtvaardigd: hoger opgeleiden zijn vaker vertegenwoordigd in de cultureel open groep, niet hoger opgeleiden bevinden zich vaker in de groep die meer behoudend of gesloten is. Bij (subjectieve) sociale klasse, die samenhangt met opleidingsniveau, zien we hetzelfde patroon: leden die zichzelf rekenen tot een hogere klasse bevinden zich vaker in de groep met een cultureel vooruitstrevende positie, terwijl leden met een lagere sociale klasse vaker vertegenwoordigd zijn in de groep 'cultureel behoudenden'.

In discussies over het bestaan van stromingen binnen de PvdA wordt niet zelden gesuggereerd dat het cultureel behoudende deel naar de SP neigt, terwijl cultureel meer progressieve leden een voorkeur hebben voor GroenLinks of D66. Of die veronderstelling klopt, kan worden nagegaan aan de hand van de coalitievoorkeur van leden, waarnaar in het LPO 2008 is gevraagd. In tabel 2 zien we, althans als we erg welwillend kijken, inderdaad dat leden van de behoudende groep vaker een voorkeur hebben voor een coalitie met de SP (en het CDA), terwijl leden van de progressieve richting iets vaker kiezen voor een coalitie met GroenLinks en D66 (en de VVD). Maar de verschillen zijn bijzonder klein. Eerder is het zo dat onder beide groepen leden de coalitievoorkeur waar het de verwante linkse partijen betreft, beduidend vaker naar GroenLinks en D66 dan naar de SP uitgaat. Overheersend is daarmee de indruk dat, hoewel beide stromingen in politiek-inhoudelijk opzicht verschillen, ze er geen wezenlijk andere voorkeur in termen van geprefereerde regeringspartners op na houden.⁶⁸

Het in de literatuur regelmatig geopperde verband tussen opvattingen en activisme zien we niet terug. In beide clusters zitten evenveel actieve partijleden, afgemeten aan de eigen inschatting van hun activisme als lid, de hoeveelheid tijd die ze zeggen aan de partij te besteden, en het hebben van een functie binnen de PvdA. Ook overtuigde en tevreden leden zijn in de subgroepen partijleden in gelijke mate vertegenwoordigd. Het is dus niet zo dat er in de PvdA een scheidslijn bestaat waarbij actieve leden tegenover niet-actieve leden staan, of overtuigde leden tegenover minder overtuigde leden. De PvdA wordt wat haar leden aan-

Tabel 2. Subgroepen partijleden in de PvdA nader bekeken, 2008

Factor	Categorie	Partijleden PvdA in twee subgroepen	
		Cultureel behoudend (41%)	Cultureel vooruitstrevend (59%)
Geslacht	vrouw	38	36
	man	62	64
Leeftijd (a.)	tot en met 50 jaar	15	27
	boven 50 jaar	85	73
Opleiding (a.)	niet hoger opgeleid	48	28
	wel hoger opgeleid	52	72
Subjectieve sociale klasse	geen hogere klasse	66	44
	wel hogere klasse	34	56
Religie	is religieus	34	29
Regio	noord	18	16
	oost	19	22
	west	52	51
	zuid	11	11
Partijen in coalitie na volgende verkiezingen (b.)	CDA	28	23
	VVD	11	15
	D66	70	73
	GroenLinks	71	77
	SP	55	50
Activisme	is tamelijk of zeer actief	22	21
Tijdsbesteding	besteedt tijd aan de partij	27	29
Functie	heeft nu functie binnen partij	14	12
Overtuiging	zeer overtuigende aanhanger	31	29
Oordeel over koers partij	tevreden	25	22
<p>a. Leeftijd en opleiding zijn in het PvdA-ledenbestand scheef verdeeld: er zijn nauwelijks jongeren of lager opgeleiden. Omdat de N van deze groepen anders te klein wordt, hebben we deze variabelen ‘ingedikt’ naar leden onder en boven de 50 jaar respectievelijk hoger versus niet hoger opgeleide leden (voornamelijk mensen met een middelbare opleiding).</p> <p>b. Vraag: ‘Welke partijen zouden naar uw mening na de volgende Tweede Kamerverkiezingen het best een coalitie kunnen vormen?’</p>			

gaat niet gedomineerd door activisme uit een van de twee politiek-inhoudelijk te onderscheiden stromingen. Het feit dat partijleden uit beide richtingen even actief zijn, betekent dan mogelijk weer wel dat de kans op levendig debat over minderhedenintegratie en Europese eenwording aanzienlijk is.

Slotopmerkingen: geen ‘gespleten ziel’, maar diffuse richtingen

Discussie over een richtingenstrijd in de PvdA laait op gezette tijden op. Maar ach, ‘gedruisch en gekijf’ tussen socialistische voorlieden bestond in de negentiende eeuw reeds voordat er socialistische politieke partijen waren. Met het ontstaan van die partijen verdween de verdeeldheid niet, al werden enkele hoofdstromen zichtbaar. In Nederland was dat de sociaaldemocratie, voor de Tweede Wereldoorlog georganiseerd in de SDAP, daarna in de PvdA.

Als fusiepartij is de PvdA nooit een monolithische organisatie geweest. Als ‘Doorbraak’-partij streefde zij daarenboven principieel naar de vereniging van uiteenlopende levensbeschouwelijke richtingen. Intern pluralisme kan bijdragen aan levendig debat en aan democratische verhoudingen binnen de partij, maar draagt evenzeer het gevaar in zich van destructieve krachten, als geïnstitutionaliseerde vleugels of facties ontstaan die het eigen belang boven dat van de partij als geheel stellen. Daarvan is in de PvdA geen sprake. Sinds Nieuw Links in de jaren zestig van de vorige eeuw heeft zich geen grootschalige oppositionele groep meer gemanifesteerd. De laatste partijorganisatorische afsplitsing van de PvdA (DS’70) dateert uit dezelfde periode; het vertrek van Selçuk Öztürk en Tunahan Kuzu uit de Tweede Kamerfractie in november 2014 bleef vooralsnog beperkt tot de fractie.⁶⁹

Toch verstomde de discussie over verdeeldheid in de PvdA nimmer. De belangrijkste reden daarvoor wordt doorgaans gezien in het moderniseringsproces waaraan hedendaagse samenlevingen onderhevig zijn. Processen van individualisering en secularisatie tegen een achtergrond van toegenomen welvaart en internationale (inter)dependentie hebben onder meer geleid tot ander politiek gedrag (op massaniveau), waardoor partijen minder vanzelfsprekend als voorheen kunnen rekenen op een vaste kiezersachterban. De belangen van winnaars en verliezers van de modernisering zouden bovendien steeds minder door een en dezelfde politieke partij te behartigen zijn. Door deze ‘spagaat’ op het niveau van de kiezers zou ook de partij als vereniging van leden een ‘gespleten ziel’ hebben. Inhoudelijke interne verdeeldheid zou hiermee on-

losmakelijk verbonden zijn. En facties of vleugels mogen zich dan misschien niet krachtig en voor eenieder zichtbaar manifesteren, dat sluit de aanwezigheid van verschillende richtingen of tendenties binnen het ledenbestand niet uit. Zo zouden binnen de partij recentelijk sociaal-progressieven naast of wellicht zelfs tegenover sociaal-conservatieven staan. De vraag die in dit hoofdstuk centraal stond, was hoe groot de verdeeldheid onder leden van de PvdA is. Op basis van survey-onderzoek onder partijleden is een antwoord gegeven op die vraag.

Inhoudelijke verschillen van opvatting zijn er in de PvdA altijd geweest. Het ledenonderzoek uit 2008 maakt evenwel duidelijk dat die verdeeldheid in het algemeen gering is. Niet uit te sluiten is uiteraard dat verschillende crises, zoals die over de WAO in 1991, geleid hebben tot een afname van de interne verscheidenheid door het vertrek van specifieke categorieën partijleden. Hoe dan ook, in 2008 komt zowel bij belangwekkende politieke kwesties als bij een meer algemene politieke oriëntatie (links-rechts) een beeld naar voren van een behoorlijk eensgezinde partij. Scherp van elkaar te onderscheiden kampen zijn niet waar te nemen.

Dit algemene beeld van eensgezindheid moet worden genuanceerd voor specifieke thema's. Waar overeenstemming tussen leden bestaat ten aanzien van inkomensverschillen, sociale uitkeringen en euthanasie, is meer verdeeldheid te zien als het gaat over integratie van minderheden en Europese eenwording, ook al leidt dat – zoals gesteld – niet tot oppositionele blokken binnen de partij.⁷⁰ Dat op de zogenoemde culturele dimensie verdeeldheid wordt gevonden, verbaast niet echt: de PvdA profileert zich van oudsher als seculiere linkse partij met name op sociaaleconomische verdelingsvraagstukken en minder op een culturele kwestie als de integratie van minderheden, of de Europese Unie. De kans dat er verdeeldheid wordt gevonden op een andere dimensie dan de (sociaaleconomische) dimensie, die waarschijnlijk bij de meeste leden een voorname rol heeft gespeeld bij het lid worden van de PvdA, is dan ook groter. Toen vanaf het lange jaar 2002 – onder andere 9/11 en de Fortuyn-revolte – het minderhedenvraagstuk hoog op de politieke agenda kwam te staan, gevolgd door de moord op Theo van Gogh in 2004 en het referendum over de Europese grondwet in 2005, diende ook de PvdA haar standpunten over deze kwesties nader te bepalen, waarbij verschillen van mening konden ontstaan of zich nadrukkelijker bleken te manifesteren. Een vergelijking van gegevens uit 1999 en 2008 leert inderdaad dat de verdeeldheid op dit vlak in het laatste decennium is toegenomen.

De betrekkelijk geringe verdeeldheid die in 2008 viel waar te nemen onder de leden van de PvdA heeft overigens nagenoeg niet te maken met hun persoonlijke achtergrond. Het gevaar van een tot mislukken gedoemde dialoog van doven of stommen, die ontstaat wanneer opinies van partijleden op structurele wijze gekoppeld zijn aan vaststaande persoonlijke kenmerken, is daardoor niet groot. Serieuze verschillen in geslacht en leeftijd zijn er bij de onderzochte thema's niet. Nadere inspectie van opvattingen van hoger en minder hoog opgeleide partijleden dwingt echter wederom bij de kwesties van integratie van minderheden en Europa tot nuancering: de groep leden met een meer open attitude ten opzichte van Europese eenwording en de integratie van minderheden telt relatief veel hoger opgeleiden vergeleken met de groep die zich ten aanzien van deze vraagstukken meer gesloten opstelt. Een spagaat is ook hier niet zichtbaar, maar duidelijk is dat de spreiding van opvattingen toeneemt bij thema's die buiten de gekende sociaaleconomische dimensie liggen.

Vergelijkingen in de tijd maken duidelijk dat PvdA-leden zichzelf gemiddeld steevast links van het midden positioneren. Op grond daarvan kan niet worden gesproken van een verrechtsing van de PvdA onder de partijleden in de afgelopen decennia. Indien de door sommige criticasters geconstateerde 'verrechtsing onder Kok en Bos' al juist is, kan dat moeilijk anders betekenen dan dat die verschuiving op het niveau van politieke leiders plaatsvond, die zich aldus met hun (beleids)opvattingen verwijderden van de gemiddelde positionering van hun partijleden. Vanuit deze optiek bestaat er dan toch een soort 'spagaat', niet tussen partijleden onderling maar tussen leden en leiders.⁷¹

Wanneer men de samenhang tussen opvattingen over diverse thema's beschouwt, kan voorzichtig worden gesproken van een onderscheid tussen een sociaal-conservatieve en een sociaal-progressieve richting. Dergelijke diffuse richtingen zijn per definitie minder scherp omlijnd dan geïnstitutionaliseerde facties of vleugels, die in de PvdA ontbreken. Echte inhoudelijke breuklijnen bestaan niet in de partij en elke oproep om te kiezen voor één kant zal op het niveau van de leden waarschijnlijk niet worden gevolgd, maar er is voldoende verschil van mening bij specifieke thema's om debat te genereren. Daarmee past de huidige PvdA in een lange sociaaldemocratische traditie. Die begon weliswaar met 'gekijf en gedruisch' – de oproep 'Op socialisten, sluit de rijen' was verre van overbodig –, maar in de loop der tijd is die traditie meer waardering voor intern pluralisme gaan omvatten en is het zelfs als onderdeel opgenomen in het beginselprogramma. De verdeeldheid onder leden van de huidige PvdA weerspiegelt dat intern pluralisme maar kan moeilijk worden geduid als 'gesple-

ten ziel' of 'spagaat'. Recente ontwikkelingen als de opkomst en het belangrijker worden van een culturele dimensie naast de dominante sociaaleconomische en reeds ondergeschikte religieuze dimensie laten echter tevens zien, dat de PvdA niet achterover kan leunen in de veronderstelling dat dergelijke ontwikkelingen aan haar (ledenbestand) voorbijgaan. Ook hier zal de PvdA voortdurend moeten bewijzen dat zij een partij is 'die het overbruggen van tegenstellingen tot de kern van haar bestaansrecht heeft gedefinieerd'.

Van kiezers en campagnes

De electorale ontwikkeling van de PvdA

Philip van Praag

De oprichting van de PvdA kwam voort uit een breed gedragen politiek vernieuwingsstreven direct na het einde van de Tweede Wereldoorlog. De drie betrokken partijen, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie, hoopten een doorbraak in de oude verzuilde politieke verhoudingen te bereiken. De oprichting van de PvdA moest voor twee groepen kiezers aantrekkelijk zijn: de middengroepen en de christelijke arbeiders. De middengroepen moesten ervan overtuigd worden dat de nieuwe partij oog had voor hun belangen, de gelovige arbeiders dat de nieuwe partij niet alleen beter voor hun belangen opkwam dan de confessionele partijen, maar ook hun geloof respecteerde – niet als grondslag van een politieke organisatie, maar als persoonlijke inspiratiebron. Het winnen van deze kiezers mocht echter de steun onder de oude achterban van de SDAP, grotendeels opgegroeid in een antiklerikale traditie en veel waarde hechtend aan de klassenstrijd, niet aantasten. Een politiek programma ontwikkelen dat voor de verschillende groepen aantrekkelijk zou zijn, bleek in de praktijk een moeilijke opgave.

Bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen in 1946 sloeg de Doorbraak bij de kiezers (nog) niet aan, maar zeventig jaar later lijkt de doelstelling van de Doorbraak – het slechten van de machtspositie van de confessionele partijen – gerealiseerd. Het is echter niet de PvdA die uiteindelijk van de ineenstorting

van het confessionele bolwerk heeft weten te profiteren. De sterk veranderde samenstelling van de Nederlandse (beroeps)bevolking en de ingrijpende versobering van de verzorgingsstaat hebben de steun voor de PvdA de laatste decennia juist sterk aangetast.

De electorale geschiedenis van de PvdA kan globaal in vier perioden onderverdeeld worden. De overgang tussen de verschillende perioden verliep afgezien van de breuk in 2002 geleidelijk. Het tijdperk tot het einde van de jaren vijftig stond in het teken van de wederopbouw en de komst van de verzorgingsstaat en werd gedomineerd door Willem Drees. De tweede periode begon rond 1959 en werd in belangrijke mate beheerst door Joop den Uyl, die in 1967 voor het eerst lijsttrekker was. Met de overwinningsnederlaag van 1986 en het vertrek van Den Uyl als PvdA-leider brak de derde periode aan, waarin de partij op zoek ging naar een nieuwe koers – een heroriëntatie die onder Wim Kok ten tijde van de paarse kabinetten redelijk geslaagd leek. De huidige, vierde fase is begonnen met de dramatische Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en staat in het teken van desoriëntatie en voortgaande electorale neergang van de partij.

In deze bijdrage geef ik een korte beschrijving van deze vier perioden en ga in op de veranderende samenstelling van het electoraat van de PvdA en de campagnestrategieën die de partij aanwendde om haar electorale doelstellingen te verwezenlijken. Daarbij moet worden aangetekend dat er over de eerste vijftig jaar nauwelijks statistisch materiaal over de Nederlandse kiezers beschikbaar is.

De electorale dilemma's van de PvdA

Veel sociaaldemocratische partijen in West-Europa kwamen in het interbellum tot de conclusie dat de electorale steun uit de arbeidersklasse zijn bovengrens had bereikt. Verdere groei was alleen mogelijk door steun te verwerven onder de middengroepen, de uitdijende groep van kiezers die wel in loondienst werkte maar niet tot het traditionele proletariaat behoorde en zichzelf door de aard van hun werkzaamheden ook niet tot de arbeidersklasse rekende. Niet alle partijen waren daar even intensief en succesvol mee bezig, maar rond het midden van de twintigste eeuw gold voor alle sociaaldemocratische partijen dat hun electorale positie berustte op een coalitie van de arbeidersklasse en delen van de middengroepen.

Voor de Nederlandse sociaaldemocratie gold dat zij in het interbellum niet uitsluitend op zoek ging naar mogelijkheden om meer steun van de midden-groepen te verwerven. De vooroorlogse SDAP worstelde, in tegenstelling tot veel van haar zusterpartijen, met een tweede electoraal probleem. De partij zag tot haar teleurstelling haar aanhang onder de arbeidersklasse na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1918, enkele jaren later gevolgd door het algemeen vrouwenkiesrecht, maar in beperkte mate toenemen. De sterke electorale positie van de confessionele partijen, in het bijzonder de massale steun van katholieke arbeiders voor de Rooms-Katholieke Staatspartij, zorgde ervoor dat de Nederlandse sociaaldemocratie relatief zwak bleef. Het streven naar een 'doorbraak' was erop gericht daar een einde aan te maken, maar had weinig succes. Pas de ontkerkelijking en de ineenstorting van de katholieke zuil vanaf het midden van de jaren zestig leken nieuwe kansen te bieden.

De sterke groei van de middengroepen betekende daarnaast een nieuwe electorale uitdaging voor de PvdA. De middengroepen vormden nooit een homogene bevolkingsgroep. Het ging zowel om kleine zelfstandigen en ondernemers als om ambtenaren, onderwijzers en zelfstandige beroepsbeoefenaren die zich in verschillende mate thuis voelden bij traditionele politieke partijen als vvd, PvdA, Katholieke Volkspartij (kvp), Anti-Revolutionaire Partij (arp) en Christelijk-Historische Unie (CHU). Midden jaren zestig kwamen veelal hoog-opgeleide jongeren met een radicaal links wereldbeeld naar voren en daarnaast een groep kiezers die weinig affiniteit had met de traditionele partijen en hun paternalistische wijze van politiek bedrijven. De oprichting van D66 (toen nog geschreven als D'66) gaf deze tweede groep een politieke stem. De uitdaging om in een seculariserende samenleving haar steun te vergroten onder zowel de arbeidersbevolking als de zeer heterogene middengroepen werd daarmee een centraal strategisch thema voor de PvdA.

De electorale aantrekkingskracht van de PvdA en andere sociaaldemocratische partijen berustte op een wervend ideaal van een rechtvaardige wereld waarin de verschillende bevolkingsgroepen zich konden herkennen, en die zowel aan hun idealen als directe groepsbelangen beantwoordde. Deze coalitie was uitermate succesvol gedurende de opbouw en uitbouw van de verzorgingsstaat.¹ In de jaren vijftig wees de Amerikaanse socioloog Seymour Martin Lipset er echter al op dat in de arbeidersklasse sterk van de middenklasse afwijkende opvattingen over orde, gezag en individuele vrijheid leefden.² Deze verschillen bleven onzichtbaar zolang de opvattingen over een rechtvaardige economische ordening beide groepen in voldoende mate bond. Vanaf de eeuwwisseling

is echter duidelijk geworden dat dit verschil van opvatting ook onderwerpen betreft als de massale immigratie van groepen met een niet-westerse culturele achtergrond en de Europese integratie. De Zwitserse socioloog Hanspeter Kriesi en zijn medeonderzoekers constateren dat als gevolg van de globalisering naast de traditionele sociaaleconomische tegenstelling een nieuwe belangrijke tegenstelling in veel Europese landen is ontstaan.³ Deze wordt vaak aangeduid als de nieuwe culturele tegenstelling. De goed opgeleide middengroepen, die in de globalisering en open grenzen juist nieuwe kansen zien, positioneren zich de laatste vijftien jaar op deze nieuwe scheidslijn vaak tegenover delen van de arbeidersklasse. Deze laatste worden vooral geconfronteerd met de nadelen van deze ontwikkelingen en staan er minder positief tegenover. In veel Europese landen zijn nieuwe partijen ontstaan die zich langs deze breuklijn hebben gepositioneerd. De steun vanuit de arbeidersklasse voor linkse partijen is daardoor niet langer vanzelfsprekend.

De rooms-rode samenwerking (1946-1958)

Van 1946 tot eind 1958 nam de PvdA deel aan coalitiekabinetten waarvan de samenwerking tussen 'rooms' en 'rood' de kern vormde. De sociaaldemocraten drukten een belangrijke stempel op het beleid, maar het lukte hun niet een electorale doorbraak onder de katholieke arbeiders te realiseren, al boekten ze wel enkele electorale successen. Zo begon deze periode overigens niet. De PvdA hoopte uit te groeien tot de grootste partij van Nederland en verwachtte bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen minimaal 35 van de 100 zetels in de Tweede Kamer te krijgen. Velen hoopten zelfs op een zetel of 40. Dat optimisme was sterk gevoed door onderzoek van het NIPO. In februari 1946, rond de officiële oprichting van de partij, verwachtte het instituut dat 46 procent van de stemmen naar de PvdA zou gaan en slechts 40 procent naar de confessionele partijen.⁴ Drie maanden later behaalde de partij niet meer dan 28,3 procent, goed voor 29 zetels. De drie constituerende partijen hadden het bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in 1937 met 31 zetels beter gedaan.

Het tegenvallende resultaat had meerdere oorzaken. In de eerste plaats was het succes van de Communistische Partij van Nederland (CPN; 10,6 procent) ten koste gegaan van de nieuwe partij. In de tweede plaats, en minstens zo belangrijk, was de ontwikkeling in katholiek Nederland niet gunstig voor de PvdA. In oktober 1945 besloot een aantal vooraanstaande, met het vernieuwingsstreven

sympathiserende katholieke politici, alsnog de pas opgerichte KVP te gaan steunen. Vlak voor de verkiezingen volgden de bisschoppen met een oproep aan de gelovigen om op de KVP te stemmen. De uitslag liet zien dat de confessionele zuilen de oorlog hadden doorstaan en dat gold, paradoxaal genoeg, eveneens voor de socialistische zuil. De ‘rode familie’ van vakbond, partijkrant, omroep, verbruikerscoöperaties, culturele clubs en vele andere instellingen kwam in volle glorie terug, al waren de formele banden tussen de PvdA en enkele organisaties wat losser geworden.

De Kamerverkiezingen van 1948 verliepen niet beter. Na een campagne die in het teken stond van de onafhankelijkheid van Indonesië verloor de PvdA bijna 3 procent. Tegen de wens van de partij werd de rooms-rode coalitie verbreed met de CHU en de VVD. Ter compensatie kreeg de PvdA het premierschap aangeboden.⁵ Dat werd, met Willem Drees als minister-president, een ongekend succes. Zijn populariteit leidde ertoe dat het partijbestuur, onder grote druk van de leden, besloot met Drees als enige lijsttrekker aan de verkiezingen van 1952 deel te nemen – een breuk met de uit de SDAP stammende traditie om met meerdere, regionale lijsttrekkers te werken. De verkiezingsuitslag van 1952 liet voor het eerst duidelijke groei zien. Met een winst van ruim 3 procent kwam de partij iets boven de teleurstellende uitslag van 1946 uit. Mede dankzij de goede resultaten in een aantal zuidelijke steden werd de PvdA voor het eerst de grootste partij wat stemmenaantal betreft. Zij putte daaruit de hoop dat de Doorbraak naar de katholieke arbeiders alsnog zou slagen. In katholieke kring was menigeen daar eveneens beducht voor. Die angst leidde in 1954 tot het bisschoppelijke mandement, waarin de gelovigen werden opgeroepen de katholieke organisaties trouw te blijven.

Na het mandement volgde in 1956 een ongekend felle en incidentrijke verkiezingsstrijd tussen PvdA en KVP. Het ging in die campagne niet zozeer om beleidsinhoudelijke verschillen; het centrale thema was de ‘eenheid van de katholieken’ versus het principe van de ‘Doorbraak’. De PvdA voerde een opmerkelijk moderne campagne. Drees en andere kopstukken verplaatsten zich regelmatig per helikopter en de partij verraste veel Nederlanders door op de morgen van de verkiezingen huis aan huis het visitekaartje van minister-president Drees te verspreiden met de oproep te gaan stemmen. De PvdA werd met bijna 33 procent van de stemmen opnieuw nipt de grootste partij, een van de beste resultaten uit haar geschiedenis.

De schaarse onderzoeksgegevens uit deze periode laten zien dat de partij sterk het karakter had van een arbeiderspartij. In 1951 wees Joop den Uyl in een

intern verkiezingsrapport van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de partij, er al op dat volgens het NIPO 28 procent van de PvdA-kiezers employé of ambtenaar was.⁶ Het zeer summiere Nederlandse kiezersonderzoek uit 1956 bevat geen data over beroepsgroepen, maar laat zien dat driekwart van de kiezers van de partij behoorde tot de twee laagste welstandsklassen.⁷ Vooral de laagste groep, de zogeheten ‘volksklasse A’, was enigszins oververtegenwoordigd onder de PvdA-kiezers. Dat gold overigens ook voor de aanhang van de CPN. Opmerkelijk is dat de kiezers die in 1956 ouder waren dan 65 jaar en al ‘van Drees trokken’, dat wil zeggen een pensioen hadden op basis van de AOW, niet oververtegenwoordigd waren in de electorale achterban. Als het om levensbeschouwing gaat, vormde de PvdA zeker geen afspiegeling van de verzuilde Nederlandse samenleving. Slechts 7 procent van haar kiezers was katholiek, terwijl 33 procent van de representatieve steekproef katholiek was. Daarentegen waren vooral Nederlands-hervormden en andere protestantse richtingen oververtegenwoordigd met 45 procent, evenals kiezers die opgaven bij geen kerkgenootschap te horen. De Doorbraak richting katholieke kiezers kon ook in 1956 nog niet als erg geslaagd betiteld worden.

Bij de verkiezingen van 1959, noodzakelijk geworden na de val van het vierde kabinet-Drees in het najaar van 1958, verloor de PvdA – met zes lijsttrekkers, zonder de teruggetreden Drees en met de verkiezingsleuze ‘Voor uw toekomst, tegen een rechts kabinet’ – twee zetels. De partij werd door de kiezers verantwoordelijk gehouden voor de bestedingsbeperking van PvdA-minister van Financiën Henk Hofstra. In een veranderend politiek klimaat met teleurgestelde kiezers en dreigende oppositie speelde de Doorbraakgedachte geen rol in de campagne. In de jaren daarna werd er nauwelijks nog over gesproken. Als oppositiepartij wist de PvdA na 1959 het tij niet te keren. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 zette de neerwaartse trend zich door en leed de partij vijf zetels verlies. Eigen onderzoek van de partij liet zien dat kiezers meer gingen stemmen op basis van de politieke actualiteit en minder op basis van beginselen. Voor veel PvdA-kiezers werd het daardoor minder vanzelfsprekend om op ‘hun’ partij te stemmen.⁸

Het tijdvak van de polarisatie (1959-1986)

In de jaren van 1959 tot 1966 vond een ideologische en strategische heroriëntatie plaats die de basis legde voor een meer succesvolle electorale periode vanaf 1967. In de eerste plaats werd de relatie met de kiezer en de wijze van campag-

ne voeren op belangrijke onderdelen herzien. Tot 1956 waren geestverwante media als de VARA en *Het Vrije Volk* de belangrijkste kanalen om de achterban te informeren en te mobiliseren. In 1959 besloot de partij de kiezers anders te gaan benaderen en werd voor het eerst een reclamebureau ingeschakeld. Om de kiezers buiten de rode familie te bereiken werd een advertentiecampagne in landelijke en regionale dagbladen opgezet. Kranten als de liberale *NRC* en het neutrale *Algemeen Dagblad* weigerden deze advertenties.⁹

Het electorale verlies van 1963 vormde voor de PvdA aanleiding om de campagneorganisatie te herzien en een presentatieraad in te stellen die zich bezig diende te houden met het communicatie- en mediabeleid. Mede onder invloed van een artikel van de politicoloog Andries Hoogerwerf over de nog steeds bestaande politieke tegenstellingen onder de bevolking, scherpte de partij haar electorale strategie aan en ging zich meer met sterk levende politieke kwesties profileren.¹⁰ Een weerslag van het interne debat over modernisering van de verkiezingscampagnes kwam in 1966 naar buiten in een beschouwing van WBS-medewerker Ed van Thijn. Hij bepleitte niet alleen om enkele sterk levende strijdpunten in de campagne centraal te stellen, maar voegde daaraan toe dat eenheid van beleid en presentatie vereiste dat er voortaan met één lijsttrekker diende te worden gewerkt. Dat gebeurde inderdaad in 1967, maar zijn voorstel om de leuze ‘Een man om mee te werken, Den Uyl minister-president’ te gebruiken, ging het partijbestuur te ver.¹¹

In de tweede plaats ging de PvdA zich in deze jaren herbezinnen op haar programmatische doelstellingen. Het in 1963 verschenen rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*, de laatste publicatie van Den Uyl als directeur van de WBS, pleitte er – in navolging van de Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith – voor om de toename van het nationale inkomen in belangrijke mate te gebruiken om de collectieve voorzieningen uit te breiden. De groei van de collectieve sector zou een aanzienlijke bijdrage kunnen leveren aan meer sociale rechtvaardigheid en de mogelijkheid vergroten om iedereen gelijke ontplooiingskansen te bieden. Binnen de partij was niet iedereen enthousiast over deze nieuwe visie. De vakbondsvleugel was bang dat de groei van de collectieve uitgaven ten koste zou gaan van de onderhandelingsvrijheid van de bonden. Drees, inmiddels erelid, was zeer kritisch en zijn zoon Wim Drees jr. sprak misprijzend over professor Uylbraith.¹²

Het rapport had zowel de arbeidersachterban als de middengroepen veel te bieden. Voor de eerste groep was de verdere uitbouw van de verzorgingsstaat en de sociale zekerheid aantrekkelijk, voor de tweede waren de investeringen in het

onderwijs, culturele voorzieningen en de uitbreiding van de ontwikkelingshulp, een opkomend thema in de jaren zestig, van belang. Bij een hoge economische groei zou de uitvoering van het programma geen *zero-sum* karakter hebben: de winst of belangrijke programmapunten voor de ene groep ging niet ten koste van de andere. Het rapport vond al in het jaar van publicatie zijn weerslag in het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen, maar speelde in de campagne van 1967 een ondergeschikte rol. Voor Den Uyl zou het echter, zeker in zijn tijd als minister-president, een belangrijke politieke leidraad blijven.

Het electorale onderzoek dat de PvdA vanaf 1960 startte, gaf een scherp inzicht in de opvattingen van haar electorale achterban. Het liet zien dat de eigen kiezers sterk van mening verschilden en dat de belangen van midden-groepen en arbeiders niet vanzelfsprekend samenvielen. Het was een beeld dat de leiding niet altijd vrolijk stemde. De onrust van de jaren zestig en het electorale succes van partijen als D66 en de Boerenpartij, in 1967 beide met zeven zetels in de Tweede Kamer verkozen, maakten duidelijk dat de aanhang van de PvdA gevoelig was voor de aantrekkingskracht van twee sterk verschillende ideologische stromingen. De Boerenpartij, de eerste succesvolle uiting van rechts-populisme in de naoorlogse politiek, vond vooral weerklank bij de lagere inkomensgroepen.¹³ D66 en andere vernieuwingsbewegingen, zoals Nieuw Links binnen de PvdA, richtten zich op het stijgende aantal hoogopgeleide jongere kiezers.

Een uitgebreid onderzoek onder de Utrechtse leden van de PvdA door de socioloog Marcel van Dam, zelf zeer actief in Nieuw Links, bevestigde hoe groot de verdeeldheid ook onder de partijleden was. Ongeveer de helft had in 1969 een gunstig of zeer gunstig oordeel over Nieuw Links. Onder hen die jonger dan dertig jaar waren lag de steun nog aanzienlijk hoger; onder de ouderen, veelal laagopgeleid, veel lager. Een kwart van de leden behoorde tot de sociaaleconomisch conservatieve groep. Deze was van mening dat buitenlandse arbeiders geweerd dienden te worden zolang er in Nederland werkloosheid was, voelde weinig voor het vergroten van de hulp aan arme landen en vond dat de sociale voorzieningen te ruimhartig waren. De binding met de partij van deze leden, onder wie veel ouderen en laagopgeleiden, was zwak.¹⁴ Intern merkte WBS-directeur Hans van Stiphout op dat de verdeeldheid onder de PvdA-kiezers nog groter was dan onder de leden.¹⁵

Den Uyl, die als minister van Economische Zaken in het kortstondige kabinet Cals-Vondeling (1965-1966) een goede reputatie had opgebouwd, kon als lijsttrekker de neerwaartse trend aanvankelijk niet stoppen. De PvdA verloor

in 1967 zes zetels. Na deze verkiezingen stond Den Uyl voor de moeilijke taak om zijn gezag op te bouwen bij Nieuw Links en de partij bij elkaar te houden. Bovendien diende hij een antwoord te vinden op het electorale succes van D66 en de Boerenpartij en een strategie te ontwikkelen om te kunnen profiteren van het electorale verlies van de KVP.

De eerste missie werd snel en succesvol uitgevoerd. De eenheid van de partij werd bedreigd door de snelle opkomst van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links. Deze verlangde radicalere standpunten van de PvdA op het terrein van het buitenlands beleid en de inkomenspolitiek en wilde niet langer fundamentele tegenstellingen in de politiek verdoezelen in coalitiekabinetten met de confessionele partijen. Het lukte de partijleiding Nieuw Links binnen vier jaar in de partij te integreren. Dit was niet alleen de verdienste van Den Uyl, maar ook van Sjeng Tans, partijvoorzitter van 1965 tot 1969, en zijn opvolger Anne Vondeling.¹⁶ Het optreden van Nieuw Links riep echter veel weerstand op, vooral onder de oudere generaties, en leidde tot de afsplitsing van Democratisch Socialist 70 (DS'70) onder leiding van Drees jr. Ook oud-premier Drees sr. verliet uit protest de partij, maar werd geen lid van DS'70.

Ten opzichte van D66 koos Den Uyl voor een omarmingsstrategie. Den Uyl was weinig gelukkig met het ontstaan van de nieuwe partij. Hij nam op de avond van de Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967 het initiatief tot een lang gesprek met Hans van Mierlo. Dit charmeoffensief kreeg al snel als inzet om bij de volgende verkiezingen een stembusakkoord te sluiten met de Democraten. Dit zou kunnen bijdragen aan de gewenste tweedeling in de politiek, waarbij een progressief blok onder leiding van de PvdA zou komen te staan tegenover een conservatief blok. Een dergelijke tweedeling zou de kiezer invloed geven op de samenstelling van de regering en de politieke duidelijkheid kunnen bevorderen.¹⁷ Electorale motieven speelden hierbij zeker een rol. Den Uyl wilde zo de aantrekkingskracht van de PvdA voor gematigde midden-groepen versterken. Dat was ook de reden dat veel sympathisanten van Nieuw Links zeer huiverig stonden tegenover een te intensieve samenwerking met de pragmatische Democraten. Zij waren niet alleen voorstander van een radicaler en ideologisch bevlogen beleid, maar geloofden ook stellig dat een sterk afzetten tegen de confessionele middenpartijen, de zogeheten 'polarisatiestrategie', zou leiden tot een scheiding der geesten binnen deze partijen en een stroom van confessionele kiezers naar de PvdA op gang zou brengen. De anti-KVP-resolutie, die het 'beruchte' partijcongres in 1969 aannam, met de strekking dat niet met die partij zou worden geregeerd, was hier een uitdrukking van.¹⁸

Onder invloed van Nieuw Links kreeg de partij meer oog voor haar beeld in de media. Het leidde tot de instelling van een 'schaduwkabinet' onder leiding van Den Uyl met Van Mierlo als vicepremier, en een regeerakkoord van PvdA, D66 en de Politieke Partij Radikalen (PPR), een progressieve afsplitsing van de KVP. Het leverde in 1971 veel aandacht van de media op, mede doordat het schaduwkabinet dagelijks een persconferentie gaf. In PvdA-kring was men na de Kamerverkiezingen ervan overtuigd dat de winst van twee zetels, de eerste winst sinds 1956, mede hieraan te danken was. Het succes van DS'70 (acht zetels) onder leiding van Drees jr. had de partij niet geschaad.

Na de val van het centrumrechtse kabinet-Biesheuvel in 1972 gingen de drie progressieve partijen een stap verder in hun samenwerking. In de herfst van dat jaar namen zij deel aan de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen met een gemeenschappelijk programma, *Keerpunt 1972*. De progressieve drie stegen gezamenlijk van 52 naar 56 zetels, waarvan 43 voor de PvdA. Om te kunnen regeren bleef echter steun van andere partijen noodzakelijk. Na een lange en moeizame formatie kwam het kabinet-Den Uyl tot stand, met tien ministers van de drie progressieve partijen en zes van KVP en ARP.

De polarisatiestrategie en stembusakkoorden waren in de ogen van Den Uyl niet de middelen om het vertrouwen van de arbeidersaanhang terug te winnen. Hij was ervan overtuigd dat de PvdA vooral haar identiteit als sociaaldemocratische partij die opkomt voor de belangen van de gewone man, sterk diende uit te dragen. Hij keerde zich dan ook fel tegen de loonpolitiek van het kabinet-De Jong (1967-1971), haalde regelmatig het actieprogramma van de vakbeweging aan en bracht in het overleg met de progressieve partijen veel sociaaleconomische onderwerpen naar voren. Een stembusakkoord was acceptabel voor Den Uyl, maar het opgaan van de PvdA in een nieuwe progressieve partijformatie was voor hem nauwelijks bespreekbaar. Na de Kamerverkiezingen van 1971 zou hij zijn bedenkingen publiekelijk formuleren en waarschuwen voor een herhaling van 1946, toen grote groepen arbeiders zich niet herkenden in de nieuw opgerichte PvdA.¹⁹ Het voorstel tot de vorming van een progressieve volkspartij strandde uiteindelijk in 1973 op het partijcongres van de PvdA. Niet alleen Den Uyl was tegen, maar ook een belangrijk deel van de linkervleugel van de partij, onder wie veel leden afkomstig uit Nieuw Links.

Bij de vorming van zijn kabinet in 1973 waakte Den Uyl voor een te grote invloed van de linkervleugel. De regeringsverklaring van het kabinet stond in het teken van het bestrijden van ongelijkheid en achterstelling. Dit betekende onder andere een nivellerende inkomenspolitiek en afremming van de groei

van de particuliere consumptie ten gunste van het werk- en leefmilieu. Verder kreeg de democratisering van het onderwijs hoge prioriteit. Het motto van het kabinet luidde: ‘Spreiding van inkomen, kennis en macht’. De eerste oliecrisis (1973/74) dwong de ministers een deel van hun ambities aan te passen, maar de crisis werd ook gebruikt om de nivelleringsdoelstelling verder in te vullen. De substantiële verhoging van het minimumloon, de invoering van het minimumjeugdloon, de Arbeidsongeschiktheidswet (wao) en de stadsvernieuwing droegen verder bij aan de herkenbaarheid van het beleid.

In maart 1977, negen weken voor de Tweede Kamerverkiezingen, viel het kabinet over de grondpolitiek, een van de vier zogeheten ‘hervormingsvoorstellen’ van de PvdA.²⁰ De kabinetscrisis gaf de sociaaldemocratische campagne vleugels. De partij won tien zetels en behaalde met 53 zetels de beste uitslag uit haar geschiedenis. Het CDA (het electorale samenwerkingsverband van ARP, CHU en KVP, in 1980 uitmondend in een volledige fusie) kreeg 49 zetels, terwijl oppositieleider Hans Wiegel (VVD) de andere grote winnaar was. De liberalen stegen van 22 naar 28 zetels. De verkiezingen van 1977 vormden een groot persoonlijk succes voor Den Uyl. Niet alleen vanwege het centrale motto ‘Kies de minister-president, kies Den Uyl’, maar ook omdat hij zich in de campagne niet de politieke agenda van het radicale middenkader liet opdringen. Een traditioneel sociaaldemocratische profilering droeg ertoe bij dat de PvdA in 1977 in electoraal opzicht nog zeer sterk de signatuur had van een arbeiderspartij. Bijna de helft van de kiezers die zich tot de gewone of hogere arbeidersklasse rekende, stemde op de PvdA. Daarmee vormden zij 64 procent van de PvdA-kiezers, een duidelijke oververtegenwoordiging (zie tabel 1).²¹ De aantrekkingskracht op de kiezers die zichzelf tot de middengroepen rekenden was veel minder sterk: nog geen kwart van hen stemde PvdA. Onder hen waren veel links georiënteerde hoogopgeleide kiezers. Voor gematigde middengroepen die zichzelf rond het politieke midden plaatsten, was de partij minder aantrekkelijk.

De winst van de PvdA was in belangrijke mate behaald ten koste van de CPN. Ook onder voormalige kiezers van de PPR en onder jonge kiezers deed de partij het opvallend goed. Kiezers die in 1972 niet hadden gestemd – de opkomst was met 86 procent uitzonderlijk hoog – leverden eveneens een belangrijke bijdrage aan het goede sociaaldemocratische resultaat. In het zuiden wist de PvdA wel laagopgeleide KVP-kiezers aan zich te binden, maar in andere delen van het land verloor de partij enigszins aan het CDA.²² De uitslag van 1977 liet zien dat Den Uyl er nauwelijks in geslaagd was te profiteren van het verlies

van de confessionele partijen. De verlate Doorbraak kwam vooral de liberalen ten goede. De vvd groeide in tien jaar van een relatief kleine partij met ongeveer 10 procent van de stemmen naar een substantieel hoger niveau van rond de 18 procent. Dat zou geen eenmalige uitschieter blijken te zijn. Niet alleen kozen veel voormalige katholieke kiezers in 1972 al voor de vvd, Wiegel wist in 1977 ook PvdA-kiezers uit 1972 naar zich toe te halen.²³ Het rechts-liberale oppositiegeluid van Wiegel en zijn stellingname tegen de rol van de overheid sprak niet alleen veel kiezers uit de middengroepen aan, maar ook een langzaam groeiende groep uit de arbeidersklasse.

Na de kabinetsformatie van 1977, die voor de PvdA op een grote deceptie uitliep, veranderde het politieke profiel van de partij niet. Onder leiding van Den Uyl werd fel oppositie gevoerd tegen het kabinet-Van Agt/Wiegel van CDA en vvd. Het kon niet verhinderen dat een deel van de PvdA-kiezers afhaakte. Men verweet de partij de formatie te hebben verprutst door arrogant gedrag en zich vervolgens in de oppositie drammerig en betweterig te hebben opgesteld. De grondig voorbereide verkiezingscampagne van 1981 kon het tij niet keren. De PvdA probeerde met alle macht haar geloofwaardigheid als regeringspartij te herstellen, maar juist de concrete beloftes, zoals koopkrachtbehoud voor de laagste inkomens en het creëren van 300.000 nieuwe banen, deed de geloofwaardigheid van Den Uyl geen goed.²⁴ De partij verloor uiteindelijk negen zetels.

De campagne van 1981 was opmerkelijk omdat het een van de laatste traditionele, arbeidsintensieve campagnes van de PvdA was. De partij liet 15 miljoen folders drukken die de afdelingen in vier rondes dienden te verspreiden. Een organisatorisch hoogstandje was de folder die in de nacht na het slotdebat tussen de vier lijsttrekkers werd gedrukt en in 2,5 miljoen exemplaren in de vroege ochtenduren werd verspreid.²⁵

In het kortstondige tweede kabinet-Van Agt (CDA, PvdA en D66), waarin Den Uyl minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid was, bleek voor het eerst dat de PvdA electorale problemen krijgt als zij verantwoordelijkheid neemt voor een versobering van de verzorgingsstaat. De voorstellen van Den Uyl om de ziektewet te hervormen, inclusief een korting op de ziekengelden, leidde niet alleen tot een felle botsing met de vakbeweging onder leiding van FNV-voorzitter Wim Kok, maar ook tot een sterke daling in de kiezersgunst. Het uittreden uit het kabinet in mei 1982 herstelde echter het vertrouwen in de PvdA en tot verbazing van velen werd zij bij de verkiezingen in september met 47 zetels de grootste partij. Dankzij de winst van de vvd, van 26 naar 36

zetels, konden CDA en VVD echter een meerderheidscoalitie vormen, het eerste kabinet-Lubbers.

De actieve steun aan het maatschappelijk verzet tegen het centrumrechtse kabinetsbeleid, waaronder de massale acties tegen plaatsing van kruisraketten en een langdurige ambtenarenstaking, leverde de PvdA hoge scores op in de peilingen. Voormalig FNV-voorzitter Kok werd in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 gepresenteerd als de beoogde opvolger van Den Uyl. Hij kreeg de tweede plaats op de kandidatenlijst en stond samen met Den Uyl op de verkiezingsaffiches. Kok kreeg maar liefst 570.000 voorkeurstemmen. De PvdA won vijf zetels (de zogeheten ‘overwinningsnederlaag’) en kwam op 52, een van de beste uitslagen uit haar geschiedenis. Tot grote teleurstelling van de partij behielden CDA en VVD hun meerderheid dankzij de winst van negen zetels van het CDA, dat met 54 zetels de grootste partij werd.

Verkiezingsonderzoek liet zien dat ondanks de goede uitslag de electorale positie van de PvdA zwakke punten kende. In de laatste weken van de campagne hadden veel twijfelende potentiële kiezers uit het politieke midden, veelal behorend tot de maatschappelijke middengroepen, gekozen voor CDA en D66. Het CDA had daaraan in belangrijke mate zijn overwinning te danken. In de ogen van veel kiezers was de PvdA een zeer linkse partij, iets linkser dan in 1982 en 1981 en bijna even links als de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP). Het onderzoek kon verklaren dat de kleine linkse partijen sterk verloren aan de PvdA, maar liet tegelijk ook zien dat het gevaar dreigde dat op termijn veel meer kiezers uit het politieke midden de PvdA te radicaal zouden gaan vinden. In vergelijking met 1977, toen de partij een iets beter resultaat behaalde, bleek verder dat haar electorale positie in de Randstad in 1986 verzwakt was, in het bijzonder in de middelgrote welvarende gemeenten. De groei van de partij in het zuiden en het oosten van het land compenseerde dit verlies slechts gedeeltelijk.²⁶ Deze resultaten toonden het electorale probleem van de partij. Evenals in 1977 stemde ongeveer 50 procent van de kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekende op de PvdA, maar door de stijgende welvaart en de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking werd deze groep gestaag kleiner (tabel 1). De samenstelling van het PvdA-electoraat veranderde door deze ontwikkelingen. In 1986 rekende de helft van de PvdA zich nog tot de arbeidersklasse, in de jaren daarna zou dat sterk gaan dalen. Als de PvdA haar sterke electorale positie wilde behouden, dan diende zij aantrekkelijker te worden voor de in omvang toenemende middengroepen.

Tabel 1. Belangrijke kenmerken van de achterban van de PvdA en andere partijen (%), 1971-2012

	1971	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
<i>Aandeel vrouwen in electoraat partijen (in %)</i>													
PvdA	34	52	47	56	50	44	51	56	56	55	52	47	54
CDA	43	56	59	53	56	54	50	50	51	51	51	57	50
VVD	37	41	53	51	48	46	44	40	47	45	45	41	48
D66	45	58	48	49	41	46	51	56	57	51	45	45	50
SP	-	-	-	-	-	-	-	49	55	58	53	59	53
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	38	48	37	44	42
Alle kiezers	40	52	53	53	53	49	51	51	51	53	51	49	51
<i>Gemiddelde leeftijd electoraat van partijen</i>													
PvdA	-	43	43	44	44	-	48	45	51	50	49	52	51
CDA	-	46	47	48	48	-	52	54	53	52	51	56	61
VVD	-	41	42	41	42	-	43	43	49	48	46	46	49
D66	-	37	37	36	41	-	37	41	47	49	51	47	45
SP	-	-	-	-	-	-	34	44	47	45	45	49	45
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	50	50	46	47	49
Alle kiezers	-	43	43	43	44	-	46	45	49	48	48	49	50
<i>Aandeel (hoogste) arbeidersklasse (zelfbeeld) in electoraat partijen (in %)</i>													
PvdA	66	64	65	53	52	49	38	33	28	24	44	35	36
CDA	50	45	35	33	32	22	23	24	14	21	24	23	30
VVD	9	15	14	17	11	10	13	10	5	11	13	14	13
D66	28	32	45	20	25	20	26	9	9	13	15	13	7
SP	-	-	-	-	-	-	-	24	24	28	41	45	41
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	20	15	50	48	48
Alle kiezers	43	49	44	38	38	32	28	26	17	16	33	29	30
<i>Aandeel laagopgeleide kiezers in electoraat partijen (in %)</i>													
PvdA	-	72	58	53	49	56	46	38	23	24	27	23	22
CDA	-	70	55	57	50	49	44	44	24	21	24	24	34
VVD	-	50	25	24	14	25	29	18	13	11	10	9	11
D66	-	37	37	18	20	24	30	8	18	4	5	7	11
SP	-	-	-	-	-	-	-	29	28	15	20	25	23
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	24	-	37	38	39
Alle kiezers	-	64	49	46	43	45	40	31	20	17	24	22	22
<i>Links-rechtszelfplaatsing kiezers van partijen (herberekend) (0 = maximaal links, 10 is maximaal rechts)</i>													
PvdA	-	3.3	3.6	3.3	3.2	3.3	3.7	4.1	4.7	3.7	3.7	3.3	3.6
CDA	-	6.8	6.6	6.6	6.4	6.3	6.0	6.0	6.6	6.5	6.6	6.3	6.2
VVD	-	6.5	6.3	6.4	6.5	6.5	6.3	6.4	7.3	7.1	6.9	6.8	6.7
D66	-	4.4	4.4	4.4	4.4	4.3	4.4	4.4	5.3	4.9	5.1	4.6	4.9
SP	-	-	-	-	-	-	-	3.6	4.4	3.2	3.7	3.9	3.6
LPF/PVV	-	-	-	-	-	-	-	-	7.1	7.1	6.6	6.5	6.7
Alle kiezers	-	5.2	5.2	5.1	5.0	4.9	5.0	5.1	6.0	5.3	5.3	5.1	5.2

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1971- 2012

Heroriëntatie en zakelijkheid (1986-2002)

Enkele maanden na de formatie van het tweede kabinet-Lubbers droeg Den Uyl het fractievoorzitterschap over aan Kok. Daarmee werd een periode ingeleid van herbezinning op de politieke en electorale koers van de PvdA. De partij wenste haar politieke isolement te doorbreken en weer serieus genomen te worden als mogelijke coalitiepartner. Een inhoudelijke koerswijziging was daarvoor vereist. Verder wilde de PvdA haar electorale positie versterken, vooral ten opzichte van het CDA.

Na de Kamerverkiezingen nam het partijbestuur het initiatief tot inhoudelijke vernieuwing. De belangrijkste rapporten die in 1987 en 1988 verschenen, waren *Schuivende panelen*, door een commissie onder leiding van oud-minister Jan Pronk, en *Bewogen beweging*, door een commissie onder leiding van Kok. Het eerste rapport gaf een gedegen analyse van de maatschappelijke ontwikkelingen die de PvdA dwongen tot een aanpassing van haar programma en strategie. Het bood de partij in de eerste plaats een basis voor open discussie, maar gaf zelf geen duidelijke richting aan. Ook het partijbestuur slaagde daar in het vervolgtraject niet in. Wel werd het programmatische politieke isolement van de partij doorbroken en leek de partij klaar om weer te gaan regeren.²⁷

In *Bewogen beweging* stond de electorale en maatschappelijke positie van de partij centraal. Het belang van de verankering van de partij in de samenleving werd benadrukt, maar de eenzijdige oriëntatie op actiegroepen en sociale bewegingen verdween. Bovendien nam het rapport afscheid van de polarisatiestrategie en erkende het de centrale machtspositie van het CDA. Na decennia van verzet werd de consensusdemocratie weer voluit geaccepteerd.

In 1989 kreeg de PvdA onverwachts de kans om weer mee te regeren. Na de val van het tweede kabinet-Lubbers volgden in september 1989 vervroegde verkiezingen. Weliswaar verloor de PvdA drie zetels en behield het CDA zijn eerdere zetelwinst, maar de wens om weer te gaan regeren werd breed ondersteund in de partij. Kok werd in dit derde kabinet-Lubbers vicepremier en minister van Financiën. Als vakminister oogstte hij waardering, maar hij had grote moeite om een voor de achterban herkenbaar sociaaldemocratisch beleid te voeren. Dat bleek al bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990. Dat veel kiezers wegliepen was echter niet alleen een uiting van ontevredenheid over het regeringsbeleid van de PvdA, maar ook een protest tegen de bestuursstijl van veel lokale sociaaldemocratische politici. De wijze waarop de Amsterdamse

PvdA al decennialang de stad bestuurde, werd in de media gekarakteriseerd als 'Brezjnev aan de Amstel'.

Vanaf 1989 trad electoraal een dalende lijn in, maar wel een met grote schommelingen als gevolg van de sterk toegenomen volatiliteit van de kiezers. De pieken werden minder hoog en de dalen steeds dieper. De PvdA vervreemde zich van een groot deel van haar leden en kiezers toen het kabinet in juli 1991 met ingrijpende voorstellen kwam om de WAO aan te passen. De vakbonden waren woedend en in de partij brak een ware opstand uit tegen de plannen. Het interne verzet kon in september op een buitengewoon partijcongres gepacificeerd worden, mede onder druk van Kok die zijn positie als partijleider aan de uitslag van het congres verbond. Later zou duidelijk worden dat Kok in de zomer op het punt had gestaan af te treden.²⁸ De commotie rond de WAO kostte de PvdA in 1991 meer dan tienduizend leden (zie tabel 2 in de bijlage) en leidde tot forse verliezen in de peilingen. De partij zakte met enige regelmaat terug naar 25 zetels of minder, terwijl oppositiepartij D66, onder leiding van Van Mierlo, vaak op dertig zetels of meer stond. Sterker nog dan in 1982, toen Den Uyl probeerde de ziekwet te herzien, bleek dat het zeer moeilijk is voor een sociaaldemocratische partij om de eigen kiezers te overtuigen van de noodzaak om bepaalde onderdelen van de verzorgingsstaat te versoberen. Veel kiezers en partijleden beoordeelden het beleid als een te hoge prijs voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid. In de ogen van de kiezers schoof de partij onder leiding van Kok op naar het midden.

Het voorzittersduo Felix Rottenberg en Ruud Vreeman, aangetreden na de WAO-crisis, voerde niet alleen een aantal organisatorische veranderingen door, waaronder het afschaffen van de partijraad, maar zette ook een meer professionele campagneorganisatie op met communicatiedeskundigen, reclamemensen en electorale onderzoekers. De uitdaging voor het nieuwe campagne team was het vertrouwen in het sociale gezicht van de PvdA te herstellen. Daartoe werd in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 in de campagne de strijd tegen de werkloosheid centraal gesteld. Verder werd niet alleen het sociale profiel van Kok en zijn achtergrond als zoon van een timmerman uitgedragen, maar werd hij met de leuze 'Kies Kok' ook bewust geprofileerd als nieuwe minister-president. Het campagne team speelde daarbij in op het vertrek van CDA-leider Lubbers, waardoor voor het eerst sinds 1971 geen zittende minister-president aan de verkiezingen deelnam.²⁹ Een gewaagde strategie gezien de grote publieke waardering voor Van Mierlo, aanvoerder van het concurrerende D66, maar het werkte wel. In enkele maanden steeg het aantal Nederlanders dat

vertrouwen had in Kok als minister-president van 42 procent naar 61 procent. Aan de vooravond van de verkiezingen was Van Mierlo een goede tweede met 55 procent.³⁰

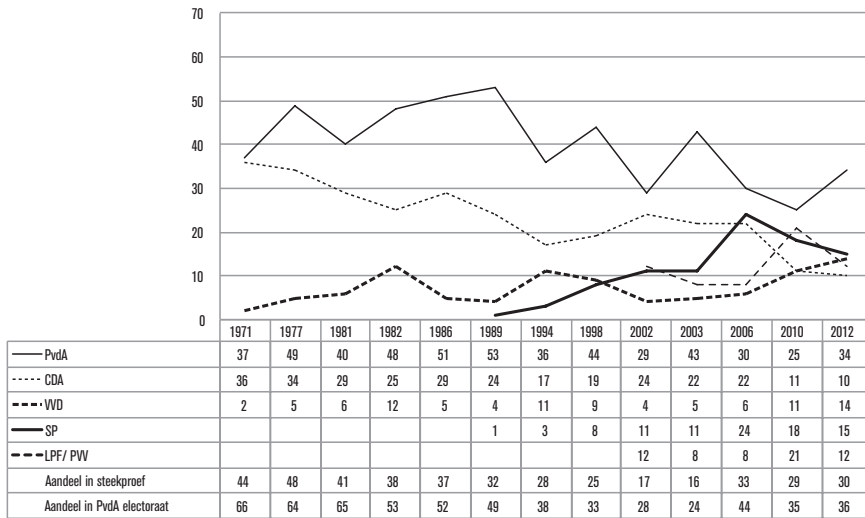
Nog meer dan in het verleden was de campagne op uitgebreid kiezersonderzoek gebaseerd en werd er voor Nederlandse begrippen veel gebruikgemaakt van betaalde publiciteit. Niet alleen adverteerde de PvdA in landelijke en regionale kranten, huis-aan-huis- en weekbladen, zij maakte ook veelvuldig gebruik van buitenreclame inabri's en op stations. Verder zond de partij radio- en televisiespotjes uit bij regionale en lokale zenders.

De uitslag van 1994 liet ongekend grote verschuivingen zien. De PvdA wist het verlies te beperken tot 12 zetels, mede dankzij het sterk gestegen vertrouwen in Kok, en werd met 37 zetels de grootste partij. De christendemocraten verloren, na een ongelukkige campagne van lijsttrekker Elco Brinkman, maar liefst 20 zetels en behielden er 34. D66 was de grote winnaar en steeg naar 24 zetels. Opmerkelijk was ook de winst van twee ouderenpartijen, samen 7 zetels, en de entree van de SP in de Tweede Kamer met 2 zetels. Vooral onder de kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenden, daalde de steun voor de PvdA sterk. Nog maar 36 procent van deze groep stemde op de PvdA. In 1989 was dat nog 53 procent geweest (zie figuur 1). D66 zag zijn aanhang onder de arbeiders stijgen tot 18 procent, een percentage dat daarna nooit meer gehaald werd. Het succes van de ouderenpartijen steunde ook deels op de arbeidersstem. Doordat het verlies onder de middengroepen iets minder groot was en door de groei van dit maatschappelijk segment, veranderde de samenstelling van het PvdA-electoraat. Met een aandeel van 38 procent vormde de arbeidersklasse nog maar een minderheid van de electorale achterban van de partij. Dit zou geen eenmalige verandering blijken te zijn (figuur 1).

Op uitdrukkelijk verzoek van D66 werd een 'paars' kabinet van PvdA, vvd en D66 gevormd – dat wil zeggen: zonder christendemocraten. Met Kok als premier en als motto 'werk, werk, werk' voerde het kabinet een beleid met sterk neoliberale kenmerken: privatisering van overheidsbedrijven, deregulering, lastenverlichting voor burgers en bedrijfsleven, sterke vermindering van het overheidstekort en het overdragen van bevoegdheden aan zelfstandige bestuursorganen. In enkele jaren werden meer dan 500.000 banen gecreëerd. In het buitenland werd vol bewondering gesproken over het 'Dutch miracle' en in het binnenland verstomde de kritiek op het poldermodel. Het kabinet kon zich, dankzij het succesvolle economische beleid, verheugen in een groeiende populariteit. Ondanks de Den Uyl-lezing van 1995, waarin Kok constateerde dat de

oude socialistische ideologie niet langer in staat bleek afdoende antwoorden te geven op de vragen van deze tijd, steeg het vertrouwen in Kok tot ongekende hoogten. In het najaar van 1997 had 82 procent van de Nederlandse kiezers veel tot zeer veel vertrouwen in Kok, de hoogst gemeten waardering die een zittend premier in Nederland ooit kreeg. *De Volkskrant* schreef naar aanleiding van dit onderzoek over een ‘bijna-heilig verklaring’.³¹

Figuur 1. Stemgedrag van de (hogere) arbeidersklasse (zelfbeeld) per verkiezingsjaar (%), 1971-2012

De verkiezingscampagne van 1998 stond sterk in het teken van de voortzetting van de paarse samenwerking onder leiding van Kok. De verwachte tweestrijd met de vvd over de eerste plaats bleef uit en al ver voor de verkiezingsdag werd duidelijk dat de PvdA ruim zou winnen en de grootste partij zou blijven. In het slotdebat kon Kok het zich permitteren de hoop uit te spreken dat D66 voldoende groot zou blijven om mee te doen aan het tweede paarse kabinet. De PvdA won uiteindelijk 8 zetels en kwam op 45 zetels, de vvd volgde met 38. D66 verloor 10 zetels en de SP steeg naar 5 zetels.

De verdere professionalisering van de campagne kwam in 1998 onder andere tot uiting in het onderzoek naar het centrale campagneconcept. Een campagne die zich sterk zou richten op traditionele PvdA-onderwerpen als ‘eerlijk delen’, zo bleek, zou aanzienlijk minder succesvol zijn dan een campagne waarin ook rechtse thema’s niet geschuwd zouden worden. Het leidde tot de campagne-

boodschap ‘sterk en sociaal’ en een immuniseringsstrategie. Door in een vroeg stadium heldere standpunten te formuleren over veelal rechtse issues als criminaliteit en defensie hoopte de partij niet kwetsbaar te zijn rond deze thema’s.³²

Het tweede kabinet-Kok was minder succesvol dan het eerste. Economisch bleef het goed gaan, maar het elan van de paarse coalitie was verdwenen. Kok kondigde eind augustus 2001 zijn verwachte vertrek aan. Half december benoemde het PvdA-congres Ad Melkert tot lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002. De snelle opkomst van Pim Fortuyn, eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland maar later met zijn eigen partij de LPF, zette de politieke verhoudingen op hun kop. In eerste instantie leek de PvdA daar geen last van te hebben.³³ Eind april 2002 stond de partij er echter met 30 tot 33 zetels aanzienlijk minder goed voor en was er veel kritiek te horen op de moeizaam verlopende verkiezingscampagne en op de televisieoptredens van Melkert. De LPF van Fortuyn scoorde op dat moment, afhankelijk van het onderzoeksbureau, 20 tot 25 zetels. Na de moord op Fortuyn op 6 mei zakte de PvdA verder weg.

Op 15 mei werd de PvdA nagenoeg gehalveerd en behield zij slechts 23 zetels. De LPF behaalde 26 zetels en het CDA steeg onder leiding van zijn nieuwe lijsttrekker Jan Peter Balkenende naar 43 zetels. Fortuyn kreeg steun uit alle lagen van de bevolking; de kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenden waren slechts licht oververtegenwoordigd. Bij de PVV van Geert Wilders zou die oververtegenwoordiging later veel grotere vormen aannemen. Opmerkelijk was de verdere groei van de SP, van vijf naar negen zetels. De PvdA-kiezers waren in verwarring alle kanten op gestoven. Ze stapten slechts in beperkte mate naar de LPF over; veel vaker kozen ze voor het CDA of bleven thuis.³⁴ Niet alleen PvdA-kiezers die zichzelf tot de arbeidersklasse rekenden waren weggelopen, maar ook de kiezers uit de middengroepen. De verhouding tussen beide groepen in de achterban veranderde wel nog iets: ruim 70 procent van de PvdA-kiezers behoorde naar hun eigen mening in 2002 tot de middengroepen (figuur 1).

Een electorale achtbaan (2002-2012)

Op de verkiezingsavond maakte Melkert zijn aftreden bekend.³⁵ Na de snelle val van het eerste kabinet-Balkenende van CDA, VVD en LPF werd Wouter Bos in een ledenraadpleging met grote meerderheid tot nieuwe lijsttrekker van de

PvdA gekozen. In de daaropvolgende verkiezingscampagne verraste hij vriend en vijand. Het eerste televisiedebat in de campagne, bij RTL op 3 januari 2003, gaf de PvdA een vliegende start. De kijkers riepen Bos tot overwinnaar uit, waarna een snelle stijging in de peilingen volgde tot rond de veertig zetels. Het bracht een onverwacht probleem met zich mee. Bos had steeds gesteld dat hij na de verkiezingen in de Tweede Kamer wenste te blijven. Nu er een reële mogelijkheid was dat de partij de grootste zou worden, wilden zowel de media als de andere partijen weten wie de kandidaat van de PvdA was voor het premierschap. Meer dan een week wist de partij het land in spanning te houden, totdat op de zondag voor de verkiezingen de Amsterdamse burgemeester Job Cohen werd gepresenteerd als de PvdA-kandidaat. Zijn vertrek uit Amsterdam bleek echter niet nodig. Op 22 januari bleef het CDA de grootste partij met 44 zetels. De PvdA volgde op kleine afstand met 41 zetels. De uitslag liet zien dat veel PvdA-kiezers die in mei 2002 waren afgehaakt, relatief gemakkelijk konden worden teruggewonnen.

Op basis van deze verkiezingsuitslag kwam uiteindelijk een coalitie van CDA, VVD en D66 tot stand. Onder leiding van Bos voerde de PvdA oppositie tegen dit steeds minder populair wordend tweede kabinet-Balkenende en gaf steun aan het brede verzet van de vakbonden tegen de plannen van het kabinet met het prepensioen. Opnieuw steeg zij tot ongekende hoogten in opiniepeilingen (soms zestig zetels). Pijnlijk voor de PvdA, die voluit campagne had gevoerd voor een 'ja' voor het Europese grondwettelijk verdrag, was dat de Nederlandse bevolking bij het raadplegend referendum in 2005 met ruime meerderheid tegenstemde. Toch bleef de partij hoog scoren in de peilingen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 werd een deel van de winst verzilverd, maar het resultaat bij de Tweede Kamerverkiezingen van november dat jaar viel tegen.

De uitslag was sterk beïnvloed door het voorstel van Bos om 'rijke' ouderen in de toekomst te laten meebetalen aan de AOW. Deze onverwachte aankondiging riep van meerdere kanten scherpe kritiek op en drukte de PvdA in het defensief. Het vormde voor het CDA het aangrijpingspunt voor een felle anti-Boscampagne waar de PvdA geen overtuigend antwoord op had. Zo lanceerde CDA-fractievoorzitter Maxime Verhagen al in een vroeg stadium de leuze: 'Met Bos bent u de klos'. Balkenende beet Bos in een radiodebat toe: 'U draait en bent niet eerlijk.' Uiteindelijk behaalde de partij in november 2006 slechts 33 zetels, ondanks het sterke verlies van D66. Grote winnaar was de SP, die op 25 zetels kwam, en de PVV van Geert Wilders, die 9 zetels behaalde. Een kwart van de arbeidersklasse stemde op de SP van Jan Marijnissen (zie figuur 1). Deels kwamen deze kiezers

van de PvdA, deels van GroenLinks en D66. De arbeidersaanhang was nog wel oververtegenwoordigd in de achterban van de PvdA, mede doordat de partij ook steun verloor onder de (lagere) middengroepen.³⁶ Opnieuw had een voorstel tot aanpassing van een kernelement van de verzorgingsstaat de PvdA veel stemmen en goodwill gekost, niet alleen onder de laagste sociaaleconomische bevolkingsgroepen, maar ook onder de middengroepen.

De verkiezingsuitslag van 2006 veroordeelde PvdA en CDA tot elkaar. Samen met de ChristenUnie werd een kabinet gevormd dat aanvankelijk zeer positief werd ontvangen maar al snel krediet verspeelde. Bos, minister van Financiën en vicepremier, kreeg publieke waardering voor de voortvarende aanpak van de kredietcrisis, maar de animositeit tussen CDA en PvdA en vooral tussen premier Balkenende en Bos verlamde het kabinet in toenemende mate. Onenigheid tussen beide partijen over de verlenging van het mandaat van de Nederlandse troepen in Uruzgan (in Afghanistan) bracht het kabinet in februari 2010 ten val. Bij de gemeenteraadsverkiezingen begin maart verloor de PvdA weliswaar zeer veel raadszetels, maar toch minder dan vóór de regeringscrisis werd verwacht.

Vlak na deze lokale verkiezingen kondigde Bos tot verrassing van velen zijn vertrek uit de politiek aan en presenteerde hij Job Cohen als zijn opvolger. Het gezag van Cohen als burgemeester van Amsterdam was groot, maar als lijsttrekker van de PvdA kon hij de verwachtingen niet waarmaken. Hij bleek in de vele televisiedebatten niet scherp genoeg te zijn en beschikte over onvoldoende parate kennis om indruk te maken op de kiezers. In een sterk versnipperd politiek landschap werd de VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 voor het eerst sinds haar oprichting de grootste partij met 31 zetels, op de voet gevolgd door de PvdA met 30 zetels, drie minder dan in 2006.

De kabinetsformatie van 2010 kende een verrassende uitkomst. Na een korte poging om een paars kabinet (plus GroenLinks) te vormen, koos de VVD voor een minderheidskabinet met het CDA, met gedoogsteun van de PVV van Wilders. Deze stap riep grote weerstand op in het CDA, maar het congres van de partij ging toch akkoord met de voorgestelde constructie. Voor het eerst sinds mensenheugenis had Nederland een minderheidskabinet, met als premier VVD-leider Mark Rutte. Cohen slaagde er niet in om overtuigend oppositie te voeren en trad in februari 2012 af. Kort nadat Diederik Samsom de ledenraadpleging om het PvdA-leiderschap had gewonnen, viel in april 2012 het kabinet. Na wekenlange onderhandelingen met VVD en CDA weigerde Wilders verantwoordelijkheid te nemen voor verregaande bezuinigingen.

Tabel 2. Opvattingen van de achterban van de PvdA en andere partijen over een drietal politieke onderwerpen (%), 1986-2012

	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
<i>Inkomensverschillen moeten verminderd worden (% eens)</i>									
PvdA	82	79	70	76	74	76	81	78	77
Arbeiders	85	78	76	80	77	78	82	81	80
Middengroepen	79	81	66	73	73	75	78	72	75
CDA	34	43	42	56	55	49	60	54	60
VVD	13	19	17	29	26	27	38	32	33
D66	47	57	47	57	53	58	62	56	47
SP	-	-	-	83	73	83	81	81	80
LPF/PVV	-	-	-	-	50	48	72	71	62
Alle kiezers	52	55	49	61	55	59	67	61	58

Etnische minderheden (buitenlanders) moeten zich volledig aanpassen (% eens)¹

PvdA	-	-	49	48	50	52	59	48	48
Arbeiders			59	54	62	55	71	60	52
Middengroepen			45	45	46	50	52	42	42
CDA	-	-	65	61	78	76	75	69	66
VVD	-	-	73	70	82	80	79	73	69
D66	-	-	46	40	57	53	48	49	40
SP	-	-		42	51	41	59	59	46
LPF/PVV	-	-			91	89	93	90	92
Alle kiezers	-	-	59	56	68	64	69	63	60

EU-eenwording is te ver (te snel) gegaan (% eens)²

PvdA	-	-	27	28	28	25	53	35	39
Arbeiders			31	40	34	32	68	55	50
Middengroepen			24	22	27	23	43	23	36
CDA	-	-	28	27	43	42	49	38	35
VVD	-	-	24	32	38	37	47	42	39
D66	-	-	30	17	21	22	38	26	16
SP	-	-	-	49	43	47	66	53	49
LPF/PVV	-	-	-	-	61	60	78	75	78
Alle kiezers	-	-	31	32	41	36	55	45	45

1 Vraag pas gesteld vanaf 1994, sinds 2006 wordt de term 'buitenlanders' gebruikt.

2 Vraag pas gesteld vanaf 1994. In 1994 was de formulering 'te snel', vanaf 1998 'te ver'.

De daaropvolgende verkiezingscampagne kreeg een onverwacht verloop door het sterke televisieoptreden van Samsom. In een positief getoonzette campagne viel hij andere partijen niet of nauwelijks aan, maar daagde ze uit het ‘eerlijke verhaal’ te vertellen over Europa, Griekenland, de problemen rond de euro en de noodzakelijke bezuinigingen. Mede door de zwakke campagne van SP-leider Emile Roemer wist de PvdA de leidende positie van de VVD nog te bedreigen. Na een nek-aan-nekrace in de peilingen behaalde de VVD 41 en de PvdA 38 zetels.³⁷ In een voor Nederlandse begrippen korte formatie smeedden Rutte en Samsom een tweepartijkabinet, dat echter niet over een meerderheid in de Eerste Kamer beschikte. Deze ‘constructiefout’ maakte het kabinet afhankelijk van de steun van oppositiepartijen en leidde tot regelmatig overleg over hervormingsvoorstellen en de begroting met de ‘constructieve’ oppositie van D66, ChristenUnie en SGP.

Meer dan bij de voorafgaande Tweede Kamerverkiezingen was de electorale achterban van de PvdA in 2012 een redelijk goede afspiegeling van de bevolking. De gemiddelde PvdA-kiezer was nauwelijks ouder dan de gemiddelde kiezer, iets vaker vrouw dan man en had een gemiddeld opleidingsniveau. Alleen de groep die zichzelf tot de arbeidersklasse rekende, was nog licht oververtegenwoordigd. Geen enkele andere partij kende in 2012 een dergelijke getrouwe afspiegeling van het electoraat.

Het goede resultaat betekende echter niet dat er sprake was van structureel herstel. De PvdA wist als oppositiepartij te profiteren van de problemen bij GroenLinks en de zwakke campagnes van SP en PVV, maar na 2012 bleek opnieuw dat de partij als regeringspartij die de verantwoordelijkheid neemt voor ingrijpende bezuinigingen en hervormingen, haar kiezers niet weet vast te houden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 ging de traditioneel sterke positie in steden als Amsterdam en Groningen verloren. Verontrustend voor de PvdA in Amsterdam – en andere grote steden – is ook dat de steun van kiezers met een Turkse of Marokkaanse achtergrond sinds 2006 duidelijk is afgenomen.³⁸ De uitslag van de Statenverkiezingen van 2015 was dramatisch voor de PvdA: de partij behield nog maar acht zetels in de Eerste Kamer, een verlies van zes zetels. In de zomer van 2015 scoorde de partij in de peilingen vaak minder dan 10 procent.

Slotbeschouwing

Zich spiegelend aan succesvolle Europese zusterpartijen koesterde de PvdA sinds haar oprichting de droom om uit te groeien tot een 40 procentpartij. In

1946 leek dat doel binnen handbereik. Ook in latere perioden suggereerden peilingen enkele keren dat deze droom alsnog gerealiseerd zou kunnen worden. De eerste keer was halverwege de jaren tachtig in de oppositie tegen het eerste kabinet-Lubbers en de tweede keer in de oppositie tegen het tweede kabinet-Balkenende. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 en 2006 werd een deel van de voorspelde winst gerealiseerd, maar de Tweede Kamerverkiezingen liepen in beide jaren uit op een deceptie. De teleurstellende ‘overwinningsnederlaag’ in 1986 was met 52 zetels overigens wel een van de beste resultaten uit de geschiedenis van de PvdA. De droom werd echter nooit gerealiseerd, terwijl de electorale dieptepunten steeds verontrustender werden. In plaats van zich te ontwikkelen tot een 40 procentpartij, kost het de PvdA sinds de eeuwwisseling grote moeite om een 20 procentpartij te blijven. Gezien over een langere periode is er sprake van een duidelijk dalende trend (zie figuur 1 in de bijdrage van Frans Becker en Gerrit Voerman).

De groeiende electorale problemen van de PvdA kunnen niet geweten worden aan falende campagnes van politieke leiders als Melkert (2002), Bos (2006) of Cohen (2010), of meer in het algemeen aan slechte campagnevoering. De partij kent een lange traditie van electoraal onderzoek, heeft in de loop der tijd veel vernieuwende campagne-ideeën in praktijk gebracht en heeft nooit geschuwd om gebruik te maken van nieuwe mogelijkheden, variërend van de inzet van helikopters in 1956 tot het gebruik van de vele digitale mogelijkheden in recente campagnes. Een professionele verkiezingscampagne kan binnen de omstandigheden van het moment een optimaal resultaat bewerkstelligen voor de partij. Dat kan grote winst betekenen, zoals de PvdA in 1977 en 2003 realiseerde, maar een goede campagne kan ook het verlies beperken, zoals in 1994 het geval was. Door de sterk afgenomen partijtrouw van de kiezers, de dominantie van televisie en de opkomst van nieuwe media is professionalisering onvermijdelijk. In een 24 uursnieuwsyclus dient de lijsttrekker zeer snel op elk relevant nieuwsfeit te reageren en is zijn rol in de campagne van groot belang. Dat heeft als gevolg dat de campagne in sterke mate een zaak wordt van een kleine groep rond de lijsttrekker. Het partijbestuur staat op afstand, met uitzondering van de partijvoorzitter, terwijl de partijleden de campagne nog maar in geringe mate dragen. De vraag is of de leden dat nog wel zouden willen of kunnen.

Aan de systematische verzwakking van de electorale positie van de PvdA liggen twee belangrijke langetermijnontwikkelingen ten grondslag: de ingrijpende verandering in de bevolkingssamenstelling en de ontwikkeling van politieke voorkeuren binnen de twee groepen die in dit hoofdstuk voor het gemak

zijn aangeduid als arbeidersklasse en de – inmiddels zeer heterogene – midden-groepen. De omvang van de groep kiezers die zichzelf tot de arbeidersklasse rekent, het kernelectoraat van de PvdA, neemt gestaag af en binnen deze slinkende groep wordt bovendien steeds minder op de PvdA gestemd. Als gevolg daarvan is de electorale achterban van de PvdA de laatste twintig jaar ingrijpend veranderd. Sinds 1994 bestaat de meerderheid van het PvdA-electoraat uit kiezers die zichzelf tot de middenklasse rekenen (zie tabel 1). Doordat de partij er echter niet in slaagt om haar positie binnen deze groeiende groep kiezers te versterken, brokkelt haar electorale positie sterk af.

De uitslag van 1977 is een goed vertrekpunt om deze ontwikkelingen te illustreren. In dat jaar beschouwde bijna de helft van de kiezers zichzelf als arbeider, terwijl de andere helft zichzelf tot de middenklasse rekende. Binnen de arbeidersklasse was de PvdA verreweg de belangrijkste partij met 49 procent van de stemmen, op ruime afstand gevolgd door het CDA met 34 procent (zie figuur 1). Onder de middenklasse was de PvdA echter met 24 procent van de stemmen allerm minst dominant aanwezig. Het CDA was onder deze groep het populairst met 36 procent, terwijl de VVD het toen onder deze kiezers niet beter deed dan de PvdA. In 1977 was de PvdA qua electorale achterban nog een echte arbeiderspartij; Den Uyl had zich vanaf 1966 intensief en met succes ingezet om de PvdA herkenbaar te laten blijven voor de lagere inkomens, zonder daarbij de middengroepen te vergeten.

De omslag vond plaats in 1994. Tot 1989 bleef ongeveer de helft van de arbeidersklasse PvdA stemmen. De dalende omvang van deze groep in de bevolking wist de partij tot dat jaar enigszins te compenseren door betere resultaten onder middengroepen te behalen. In 1989, toen de PvdA nog 49 zetels kreeg, hielden beide groepen elkaar ongeveer in evenwicht in de electorale achterban. Na het kabinet Lubbers-Kok (1989-1994) is dat drastisch veranderd. Nog maar 36 procent van de krimpende arbeidersklasse steunde de partij. Deze groep was daarmee nog steeds oververtegenwoordigd in de electorale achterban, maar voor het eerst overheersten de middengroepen met ruim 60 procent. Dat beeld veranderde daarna niet meer. Ondanks het feit dat ze de meerderheid van de achterban vormden, was er echter sprake van een ondervertegenwoordiging van de middengroepen. Dit drukte een zwaar stempel op de resultaten van de PvdA. In 1989 stemde 24 procent van de kiezers uit de middengroepen op de PvdA, een kleine twintig jaar later, in 2012, ging het om 22 procent, terwijl de VVD met 33 procent de sterke positie van het CDA onder deze groep heeft overgenomen.

Binnen de arbeidersklasse zijn de electorale concurrentieverhoudingen ook ingrijpend veranderd. In 1977 was het CDA de enige partij die eveneens over een grote aanhang binnen deze groep beschikte. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 had het sterk vergrijsde CDA nog maar een kleine aanhang onder de arbeidersbevolking. Twee nieuwe partijen hebben daarentegen een sterke positie opgebouwd onder de kiezers die zichzelf als arbeider beschouwen. De PVV kreeg steun van 12 procent van de kiezers uit deze groep, in 2010 zelfs 21 procent; de SP moest het in 2012 doen met 15 procent, maar in 2006 was dat 24 procent. Ook de steun voor de VVD groeide. Vrijwel ongemerkt heeft een andere partij veel aanhang verloren in deze groep: in 1994, toen Hans van Mierlo lijsttrekker was, stemde 18 procent van de arbeiders op D66, maar de Democraten hebben onder Alexander Pechtold geen enkele aantrekkingskracht meer op deze kiezers. Slechts 2 procent van hen stemde bij de Kamerverkiezingen in 2012 op D66.

Vanaf de jaren zestig werd duidelijk dat Lipset het scherp had gezien. Het was lang niet voor alle arbeiders vanzelfsprekend om op een linkse partij te stemmen. De vooronderstelling achter het Doorbraakstreven dat katholieke arbeiders links zouden gaan stemmen zodra ze zich niet meer door het geloof zouden laten leiden, bleek een misvatting te zijn. Een groot deel van de katholieke arbeiders (en de middengroepen) had een rechts wereldbeeld en deelde de PvdA-idealën over een rechtvaardige wereld en de rol van de overheid niet. Zij voelden zich meer aangesproken door de ideologie van de VVD.

Kiezers die wel geneigd zijn de PvdA te steunen, zowel uit de arbeidersklasse als uit de middengroepen, verwachten dat de PvdA de verzorgingsstaat verdedigt en zich inzet voor een rechtvaardige inkomensverdeling (zie tabel 2). Op dit punt bestaat er grote consensus onder de PvdA-kiezers. Het kan mede verklaren waarom elke keer als de PvdA verantwoordelijkheid neemt voor een belangrijke versobering van de verzorgingsstaat, kiezers uit beide maatschappelijke groepen de partij massaal de rug toekeren. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 moest de partij opnieuw een zware electorale tol betalen voor het nemen van de verantwoordelijkheid voor de ingrijpende bezuinigingen en hervormingen in de zorg door het kabinet van VVD en PvdA. Veel kiezers hebben weinig oog voor de zaken die de partij wel weet te realiseren en vinden dat de partij VVD-beleid uitvoert. In het verleden kwamen weggelopen kiezers na verloop van tijd nog wel terug, maar de kans daarop lijkt nu kleiner. De electorale concurrenten zijn geen kleine machteloze splinterpartijen, terwijl niet-stemmen ook een meer geaccepteerde optie is voor veel kiezers. Daar komt bij dat

het met de opkomst van nieuwe maatschappelijke en politieke problemen voor de PvdA lastiger wordt om een brug te slaan tussen beide groepen.

Onder de PvdA-kiezers bestaat de laatste vijftien jaar weinig consensus over onderwerpen als de integratie van minderheden of de Europese eenwording. In sommige verkiezingsjaren lopen de opvattingen tussen kiezers uit de arbeidersklasse en kiezers uit de middengroepen ver uiteen. Zo vond in 2006 68 procent van de arbeidersklasse en slechts 43 procent van de middengroepen dat de Europese eenwording te ver is gegaan. Rond de integratie van minderheden doen zich in sommige jaren vergelijkbaar grote verschillen in opvatting voor, bijvoorbeeld in 2002 en 2006 (zie tabel 2). Zij geven een duidelijke aanwijzing dat de door Kriesi en zijn collega-onderzoekers benoemde nieuwe culturele tegenstelling rond migratie en de Europese eenwording een probleem vormt voor de PvdA. De twee bevolkingsgroepen waar de PvdA electoraal op berust, denken er zeer verschillend over. Als dergelijke thema's sterk leven, zijn kiezers uit de middengroepen geneigd D66 te steunen en kiezers uit de arbeidersklasse de PVV en SP.

De electorale problemen voor de PvdA begonnen al ruim voor de snelle opkomst van Fortuyn na de eeuwwisseling en het manifest worden van deze nieuwe culturele tegenstelling. Het is echter wel waarschijnlijk dat deze tegenstelling de electorale positie van de PvdA verder heeft ondermijnd. Ook al vond er weinig directe uitwisseling van kiezers plaats tussen de PvdA en de PVV, de partij van Wilders wist wel veel kiezers te trekken met een PvdA-achtergrond. In 2010 gaf ongeveer de helft van de PVV-kiezers aan dat hun vader of moeder een partijvoorkeur had voor de PvdA.³⁹ Jongere, veelal laagopgeleide generaties, wier ouders in het verleden PvdA stemden, hebben geen of nauwelijks nog affiniteit met de partij.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 toonde de PvdA aan nog steeds een volkspartij te kunnen zijn – zij het in kleiner formaat dan weleer –, die meer dan de VVD, SP, D66 of PVV een goede afspiegeling vormt van de Nederlandse samenleving. De electorale uitdaging voor de PvdA om dit karakter te behouden als grote partij heeft vooral een programmatische kant. De PvdA heeft dringend behoefte aan een visie op de verzorgingsstaat, de europeanisering en globalisering waarin hoogopgeleide kiezers, grote delen van de middengroepen, en laagopgeleide kiezers zich kunnen herkennen. Alleen als de PvdA daar in slaagt, zal het haar lukken om onder de huidige omstandigheden met veel electorale concurrenten een middelgrote tot grote partij te blijven.

De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA

Frans Becker

Uitademing en inademing, geconcentreerde activiteit naar buiten en fundamentele bezinning naar binnen, gaan in een levende beweging die toekomst heeft, onverbreekelijk samen, zijn voorwaarden voor bezielend élan en visie.
(redactionele inleiding *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 1)

Over sociaaldemocratie en ideologie

Van de PvdA, belangrijkste erfgenaam van de sociaaldemocratische beweging in Nederland, zou men verwachten dat zij van aanvang af een ‘ideologische’ partij zou zijn: een partij die gestoeld was op een stevige ideologische basis en waarin de politieke keuzes door haar ideologie werden bepaald. Toch past wel enige voorzichtigheid als het om de rol van ideologie in sociaaldemocratische kring gaat. Om te beginnen het begrip zelf. Ideologie droeg in de jonge PvdA de geur van de vooroorlogse gesloten politieke denkwerelden met zich; de geur ook van de totalitaire stelsels die democraten verwerpen. Zoals Joop den Uyl, in die tijd directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, in 1956 schreef: ‘Het doen wat de hand vindt om te doen, zonder te geloven in de heilstaat of “het” socialisme, met een diepe bevrediging in het geluk de kleine taken te kunnen volvoeren is een winst van de bezettingsjaren, die meer uitzicht opent op een behoorlijke ontwikkeling van onze samenleving en de rol van de socialistische beweging daarin dan welke utopie ook.’¹ Hij sprak dan ook in positieve zin over de omwenteling van de socialistische partijen in West-Europa van ideologisch gebonden naar levensbeschouwelijk open partijen.

Daar komt bij dat er tussen de theorie en de politieke praktijk van alledag een zekere afstand bestond. De arbeidersaanhang van de PvdA was niet altijd gediend van de hoogstandjes van haar theoretici. Zo wees Willem Drees er

in de aanloop naar de oprichting van de PvdA in 1946 al op ‘dat velen van de intellectuelen die het in hun betrekkelijk kleine kring zo goed met elkaar konden vinden, zich niet voldoende rekenschap gaven van de stemming van de arbeiders en van de gevaren die erin lagen als men zich van grote groepen vervreemde’.² In vergelijkbare zin rapporteerde enkele jaren later een door de WBS ingestelde commissie inzake de zogeheten klimaatverschillen in de nieuwe partij: ‘De betoogtrant waarin zij [de arbeidersaanhang, FB] worden aangesproken, ondergaan zij veelal als te intellectualistisch. Vreemde woorden als antithese, collectiviteit, vermassalisering, zeggen hun weinig en ergeren hen.’³ De naoorlogse omstandigheden brachten in de PvdA bovendien vooral leidersfiguren voort ‘die meer door hun handelen dan door hun spreken wilden tonen waar hun voorkeuren lagen’, zoals Drees, Piet Lieftinck en Ko Suurhoff. ‘Ideologen’ als Willem Schermerhorn, Hein Vos en Marinus van der Goes van Naters ‘verdwenen na kortere of langere tijd naar de achtergrond’. Mede als gevolg van de gemengde samenstelling van de kabinetten ging in de nationale politiek de ‘wethouderscultuur’ overheersen, aldus politicoloog en voormalig directeur van de WBS Joop van den Berg.⁴

De dominantie van de bestuurspraktijk betekende geenszins dat de sociaaldemocratie het zonder inhoudelijke oriëntatie kon stellen. Ook dat verwoordde Den Uyl in 1956: werkelijkheidservaring en concrete hervormingsarbeid kunnen niet zonder perspectief. Anders geformuleerd: de sociaaldemocratie belichaamde een politiek project waarin de concrete hervormingsarbeid – zij het soms nogal losjes – verbonden was met een maatschappijanalyse, politieke waarden, en een opvatting over de gewenste maatschappelijke ontwikkeling. Daarbij was geen sprake van een hermetisch wereldbeeld, maar eerder van een ideologie *light*, een politiek perspectief van een levensbeschouwelijk pluriforme partij. De ideologie is te beschouwen als de kern van de politieke denkbeelden, die in programma en beleid van de PvdA gestalte kregen.

Het debat over de inhoudelijke opstelling van de PvdA en haar politieke denkbeelden – ooit omschreven als het geestelijk leven van de partij – vormt een substantieel onderdeel van de geschiedenis van de sociaaldemocratie. Er werd immers voortdurend nagedacht, geschreven en gedebatteerd – in eigen kring en met andersgezinden. De gespreksdeelnemers vormden een netwerk van denkers en schrijvers, een beperkte uitsnede uit de PvdA: politici, wetenschappers, publieke intellectuelen en die leden die geïnteresseerd waren in de programmatische ontwikkeling van hun partij. De gedachtevorming werd bovendien beïnvloed door ontwikkelingen buiten onze grenzen. In tegenstel-

ling tot de vroege Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), waarvoor de Duitse theorievorming toonaangevend was, kwam de inspiratie voor de PvdA, zo zullen we nog zien, vooral vanuit de Angelsaksische wereld.⁵

De neerslag van dit permanente gesprek is te vinden in de beginselprogramma's, in toonaangevende documenten van commissies of het wetenschappelijk bureau, in de algemene beschouwingen van de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, in de discussiebijdragen aan het maandblad *Socialisme en Democratie*, en in de talloze bijeenkomsten, conferenties, politieke toespraken en schriftelijke bijdragen in kranten en boeken, in opvattingen in parlamentsfracties, verkiezingsprogramma's en centrale onderdelen van regeringsprogramma's. Dat zijn de plaatsen waar de ideologie als het ware betrappt kon worden. De beginselprogramma's van 1947, 1959, 1977 en 2005 vormen weliswaar ideologische knooppunten, maar zij vertegenwoordigen slechts een beperkte uitsnede van de programmatische ontwikkeling. Zij codificeerden, met uitzondering van het eerste, vooral de politieke ervaringen en denkbeelden van het voorafgaande tijdperk, maar speelden vrijwel geen rol in het programmatische debat en de oriëntatie voor de periode erna.⁶ Ook het meest degelijke en consistente program uit 1959 werd al snel door de gebeurtenissen ingehaald. Hier zullen daarom niet de beginselprogramma's centraal staan, maar zal de aandacht worden gericht op de hoofdlijnen van de ideologische en programmatische ontwikkeling in bredere zin, en op enkele van de belangrijkste deelnemers daaraan.

Een verbindende verhaallijn wordt gevormd door de opvattingen over grondslagen en vormgeving van de verzorgingsstaat – maar het ideologisch palet van de PvdA was uiteraard aanzienlijk geschakeerder. In deze bijdrage onderscheid ik vier periodes in de ideologische ontwikkeling van de PvdA. De eerste is de periode van Drees (1946-1959), waarin – na een meer radicale vernieuwingspoging – stabiele economische groei centraal stond, gecombineerd met sociaal overleg, gematigde inkomensontwikkeling en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid en een rechtsorde van de arbeid. Een gemengde economie, kortom. De tweede is die van Den Uyl (1960-1986), waarin het om de verbreding en verdieping van de verzorgingsstaat ging: verbetering van de kwaliteit van het bestaan en democratisering van maatschappij en politiek. Leidend motto werd: spreiding van kennis, inkomen en macht. De derde is de periode van Wim Kok (1987-2002), waarin een tournure werd gemaakt naar hervorming van verzorgingsstaat en publieke sector. Marktwerking bij collectieve voorzieningen, liberalisering van markten en een activerende arbeidsmarktpolitiek gingen deel uitmaken van het sociaaldemocratisch program. De

activerende verzorgingsstaat werd een kernbegrip. Vanaf 2002 was sprake van wisselend leiderschap. In het politiek en maatschappelijk turbulente begin van de 21ste eeuw ontwikkelde de PvdA geen nieuw, uitgesproken profiel – daarvan was althans tot 2015 geen sprake.

De mate waarin de ideologie opspeelde en een bindend karakter had voor de praktische politiek verschilde per periode. In de periode-Drees werden, naar het woord van Theo van Lier, namens de PvdA lid van de Tweede Kamer van 1952 tot 1973, principieel belangrijke hervormingen pragmatisch geformuleerd. In programmatisch opzicht werd de PvdA in de loop van de jaren vijftig minder herkenbaar en het inhoudelijk debat verstomde. In de volgende periode ‘re-ideologiseerde’ de partij en hield een actief deel van de achterban de vinger strak aan de ideologische pols van de partij. In het tijdperk-Kok verzakelijkte de PvdA en schaarde zij zich geleidelijk in een hoofdzakelijk door anderen geformuleerde consensus. Voor zover er debat over de inhoudelijke koers werd gevoerd, kreeg dat steeds minder betekenis voor de praktische politiek. In die situatie is na 2002 geen verandering opgetreden. De PvdA had, aldus voormalig voorzitter van de Tweede Kamerfractie Thijs Wöltgens in 2007, last van ‘ideologische kaalheid’.⁷

De sociaaldemocratie beschikte over het vermogen zich aan te passen aan veranderende omstandigheden, zonder fundamentele doelstellingen uit het oog te verliezen: de beteugeling van het kapitalisme naar maatstaven van menselijke waardigheid, sociale rechtvaardigheid en – later – duurzaamheid. Vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn daarbij richtinggevende waarden geweest. De sociaaldemocratie, aldus historicus Piet de Rooy was een ‘emancipatiebeweging die in de politiek bescherming zocht tegen de amorele hardheid van de economie’.⁸ Zij beoogde in economisch, sociaal en cultureel opzicht het moderniseringsproces waardoor ons type maatschappij is gekenmerkt in goede banen te leiden en tegenwicht te bieden tegen de ongewenste gevolgen ervan. Dat was de kern van haar ideologische missie. De naoorlogse geschiedenis laat zien dat inmiddels ook de fundamentele doelstellingen zijn verschoven.

De jaren van Cobra en Drees

Terugkijkend op de naoorlogse periode valt achteraf, zo schrijven socioloog Kees Schuyt en architectuurhistoricus Ed Taverne in hun monumentale *1950. Welvaart in zwart-wit*, ‘het conflict op tussen aan de ene kant een succesvolle

economische wederopbouw en de daarbij behorende heroïek van tucht en ascese en anderzijds de ongecontroleerde energie en primitiviteit die niet alleen in het werk van de Vijftigers of Cobra doorzindert, maar ook in de opkomende populaire jeugdmuziek en -cultuur'.⁹ Als geen ander bood Willem Sandberg als directeur van het Stedelijk Museum in Amsterdam de ruimte voor het experiment. Hij schreef: 'kom binnen in de xxe eeuw/nu/aanpassing aan het verleden = langzame dood/aan de toekomst = leven.'¹⁰

Ook onder sociaaldemocraten heerste, direct na de bevrijding, een krachtige vernieuwingsdrang. Door ingrijpende ordening, sturing en planning van de economie wilden zij de grilligheid van het kapitalisme aan banden leggen en de invloed van de gemeenschap op de economie versterken. Een stelsel van sociale zekerheid moest een bodem aanbrenge in het bestaan van de werkende bevolking. In culturele zin achtten zij een op gemeenschapswaarden georiënteerde omwenteling nodig om de mens aan de massificatie te onttrekken – wel wat anders dan de Vijftigers en Cobra voor ogen stond. Voorts wilden zij een doorbraak tot stand brengen in de (partij)politieke verhoudingen en een einde maken aan de vooroorlogse politieke verstarring en antithese. Het eerste resultaat daarvan was de oprichting van de PvdA.

De bedoeling en verwachting was dat de nieuwe partij een doorbraak zou betekenen, dat wil zeggen alle krachten in het Nederlandse volk zou samenbinden die een vernieuwing van het politieke, sociale en economische leven in socialistische zin nastreefden: 'een waarlijk nieuw begin in ons politieke leven', aldus Willem Banning op het oprichtingscongres van de PvdA in 1946.¹¹ Om een brede volksbeweging te worden, zo stelde hij in een terugblik uit 1949, was een breuk nodig met de proletarische levensbeschouwing van de vooroorlogse sociaaldemocratie, die steeds meer remmend en isolerend was gaan functioneren. Voor hem waren motieven van geestelijke aard doorslaggevend bij de oprichting van de nieuwe partij. In de strijd tegen fascisme, nationaalsocialisme en communisme waren deze immers van beslissende betekenis gebleken. 'Honderd maal sterker dan alle interne critiek is de invloed der dictatoriale bewegingen geweest, die het democratisch-socialisme hebben teruggeworpen op zijn geestelijke fundamente n, nl. de geestelijke vrijheid, de betekenis van de menselijke persoonlijkheid, de verantwoordelijkheid voor de bronnen, waaruit onze nationale en Europese beschaving is gevoed en waaraan zij haar karakter ontleent.'¹²

Voor Banning was de belangrijkste van deze bronnen zonder twijfel het christelijk geloof, maar dat werd niet de basis van de nieuwe Doorbraakpar-

tij. In de PvdA ging een levensbeschouwelijk pluralisme heersen.¹³ De verschillende levensbeschouwingen kregen organisatorisch een plaats als werkgemeenschappen in de nieuwe partij. Het vooroorlogse socialisme werd bijgekleurd door haar fusiepartners. In het zoeken van overeenstemming met progressieve christenen en vrijzinnig-democraten moesten sommige hoofdpunten uit het vooroorlogs program worden gerelativeerd.¹⁴ Drees temperde de radicale vernieuwingsdrang en hooggespannen verwachtingen bij de totstandkoming van de PvdA. Hem stond een nieuwe partij voor ogen die verbonden zou zijn met de internationale sociaaldemocratie. Hij tilde zwaar aan het thema van de socialisatie en hechtte groot belang aan de blijvende band met de arbeidersklasse.¹⁵ Hij stelde daarmee continuïteit met de vooroorlogse sociaaldemocratie zeker.

Dominee Banning (1888-1971) was een drijvende kracht bij de vorming van de PvdA en ideologische leidsman van de nieuwe partij. Geen gemakkelijke functie in een partij die zich 'maar matig interesseerde voor ideologie'.¹⁶ Hij was geruime tijd voorzitter van de redactie van *Socialisme en Democratie*, toen nog maandblad van de PvdA, en spin in het web van het ideologisch debat in zijn partij. Hij speelde een vooraanstaande rol bij de totstandkoming van de beginselprogramma's van 1947 en 1959, zoals hij dat ook bij het opstellen van het beginselprogramma van de SDAP in 1937 had gedaan.

Hij had behoord tot de kleine groep religieus-socialisten in de vooroorlogse sociaaldemocratie. Christelijke normen en individuele verantwoordelijkheid waren leidraad bij zijn 'personalistisch socialisme', een toch wat vaag blijvend begrip waartoe Martin Buber hem al in de jaren twintig had geïnspireerd. Tegen de massificatie, het materialisme en het ongebreidelde individualisme van de moderne, kapitalistische maatschappij moest het socialisme een dam opwerpen. De verhouding tussen individu en gemeenschap vormde de centrale thematiek van zijn politieke denken: 'Het was aan het socialisme ervoor te zorgen dat individuele vrijheid en sociale gerechtigheid de grondslagen zouden vormen van een nieuwe, hogere vorm van gemeenschap, waarin het individu zich volledig zou kunnen ontplooiën'.¹⁷

De Doorbraak mag van grote betekenis zijn geweest om het alleenrecht van de politieke vertegenwoordiging van protestanten en katholieken door de confessionele partijen te betwisten, tot een breuk in de politieke verhoudingen leidde zij niet. Ook de radicale ideeën op het gebied van sturing, planning, beheersing en

democratisering van de economie, van andere inkomensverhoudingen, vermogensaanwasbelasting en vermogensheffing – nog door Drees in 1945 bepleit¹⁸ – werden niet gerealiseerd. In dat opzicht was er sprake van wat in het Duits zo mooi ‘verhinderte Neuordnung’ heet. De bevroren vernieuwers liepen vast, niet alleen omdat de maatschappelijke en politieke verhoudingen minder veranderingsgezind bleken, maar ook omdat hun ideeën niet altijd even uitvoerbaar waren, zoals de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie die minister van Economische Zaken Vos in het eerste naoorlogse kabinet voor ogen stond. Schermerhorn, minister-president van datzelfde kabinet, stelde in 1951 teleurgesteld vast ‘dat ook nu [als in 1918] de krachten van het behoud, in allerlei vorm werkzaam, aan de dag traden als de beveiligers van het oude en vertrouwde’.¹⁹

Het grote vernieuwingselan van direct na de oorlog kwam in de bedding van de rooms-rode coalitie – de regeringssamenwerking van de PvdA met de Katholieke Volkspartij (KVP), vanaf 1948 met enkele andere partijen aangevuld – en het pragmatisch vormgegeven socialisme van Drees terecht. De programmatische kern daarvan bestond uit het bevorderen van stabiele economische groei en volledige werkgelegenheid, beheerste loonontwikkeling, leniging van de woningnood en de opbouw van een stelsel van sociale zekerheid. Het overleg tussen sociale partners en met de regering kreeg een institutionele behuizing in de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad. Het was geen zwaar ideologisch geladen programma, maar zonder richting was het niet. Drees meende later dat Nederland onder zijn leiding wel degelijk stappen in socialistische richting heeft gezet, en onderstreepte het belang van grotere sociale zekerheid daarbij.²⁰

De sociale zekerheid was een van de belangrijkste ideologische herkenningspunten van de sociaaldemocratie in deze periode. Inspiratie ervoor kwam van de andere kant van de Noordzee. In de jaren vijftig, aldus Van Lier, overheersten ‘praktische en met name Engelse ideeën die, om slechts enkele voorbeelden te noemen, ontleend werden aan *The General Theory of Employment, Interest and Money* van John Maynard Keynes uit 1936 en aan William Beveridges *Full Employment in a Free Society* van 1942, studies die in die tijd als bijbels werden nageplozen en nagevolgd’.²¹ Het rapport van Beveridge, dat een eenvoudig en dekkend sociaal stelsel voor alle burgers beoogde, had voor de sociaaldemocratische minister van Sociale Zaken van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, Jan van den Tempel, aanleiding gevormd om een commissie in te stellen die een ontwerp voor de naoorlogse sociale zekerheid moest opstellen. De leiding ervan kwam in handen van Aat van Rhijn, representant van de

linkervleugel van de Christelijk-Historische Unie (CHU) die doorbrak naar de PvdA en als staatssecretaris mede verantwoordelijkheid voor de invoering van de eerste wetgeving zou dragen.²²

De commissie-Van Rhijn volgde in grote lijnen het Engelse voorbeeld. Zij pleitte voor sociale zekerheid voor iedereen, zonder onderscheid tussen loonarbeiders, zelfstandigen en mensen die niet in het arbeidsproces waren opgenomen en koos voor een gemengd systeem van verzekering (op basis van premiebetaling) en verzorging (met bijdragen uit de belastingen).²³ Deze voorstellen werden in de daaropvolgende jaren inzet van politieke machts- en ideeënstrijd, vooral tussen sociaaldemocraten en katholieken. De invoering van de Algemene Ouderdomswet (AOW) in 1956, waarvoor PvdA-minister Suurhoff verantwoordelijk was en die diende ter vervanging van de noodwet uit 1947, vormde een belangrijk compromis tussen PvdA en KVP na een langdurige controverse tussen voorstanders van een premievrij staatspensioen enerzijds en een vrijwillige ouderdomsverzekering anderzijds. De AOW werd een verplichte verzekering, bedoeld als bodemuitkering voor iedereen boven de 65 jaar. De katholieken konden zich vinden in het verzekeringsaspect, de PvdA in het verplichte en algemeen geldende karakter van de regeling.²⁴

De uitvoeringsorganisatie van de sociale zekerheid bleef een twistpunt. Terwijl de sociaaldemocraten daarin de staat een centrale rol toe wilden kennen, kozen de katholieken voor een belangrijke positie van de sociale partners. Voor de protestante partijen was dat nog sterker het geval. Zo werd in de Nederlandse coalitiepolitiek het merkwaardige mozaïek gevormd dat onze verzorgingsstaat is gaan heten. De sociaaldemocraten hadden op het eindresultaat bepaald niet het alleenrecht. De PvdA, zo stelde De Rooy terecht vast, heeft zich de naam verworven de architect te zijn van de verzorgingsstaat. 'Toch is de rol van de katholieken op het eerste gezicht groter.'²⁵

De centrale figuur in het wederopbouwsocialisme was Drees (1886-1988). De journalisten John Jansen van Galen en Herman Vuijsje noemden hem 'Wet- houder van Nederland'. Het ethisch socialisme van Banning mag een belangrijke rol in de formulering van de doelstellingen van de PvdA gespeeld hebben, Drees en de zijnen drukten een stempel op wat politiek tot stand werd gebracht. Hij was zonder meer de politieke aartsvader van de jonge PvdA. Geen ideoloog, maar wel met krachtige socialistische overtuiging, die hij in praktische compromissen met de politieke partners in de coalitiekabinetten van 1946 tot 1958 vormgaf, vanaf 1948 als minister-president.

Hij had een lange geschiedenis in de socialistische beweging achter zich, toen hij minister werd: sinds 1904 lid van de SDAP, gemeenteraadslid en wethouder te Den Haag, lid van de Provinciale Staten in Zuid-Holland, lid van het partijbestuur van de SDAP, lid van de Tweede Kamer. Tijdens de bezetting was hij een van de leidende personen van de Nederlands illegaleiteit.²⁶ Als verantwoordelijk minister voor de invoering van de Noodwet-Ouderdomsvoorziening in 1947 werd hij symbool van het streven van de sociaaldemocratie naar sociale zekerheid en bevestigde hij het gevoel onder de arbeidersbevolking van volwaardig burgerschap. Als minister-president oversteeg hij de politieke scheidslijnen en stond borg voor betrouwbaarheid en soberheid. De uitdrukking ‘verzorgingsstaat’, zo schreef hij terugblikkend, ging hem te ver; liever sprak hij van waarborgende staat.²⁷ De ontwikkeling die de PvdA in de jaren zestig en zeventig doormaakte, deed hem uiteindelijk besluiten zijn partijlidmaatschap te beëindigen.

Een belangrijke momentopname van de politieke denkbeelden in de PvdA is het grote planrapport *De weg naar vrijheid* uit 1951, dat in opdracht van het partijcongres werd opgesteld door een commissie met Vos als voorzitter en Den Uyl als secretaris. Van Lier, lid van de commissie, noemde het het enige werkstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse socialisme ‘waarin een totaalvisie is gegeven op het gehele socialistische beleid op langere termijn in één bestek’.²⁸ Jaap Burger, destijds voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, zei achteraf: ‘Ik vond het een dik boek.’²⁹

Het rapport besteedde niet alleen veel aandacht aan sociaaleconomische vraagstukken, maar ook aan cultuur en onderwijs. ‘Het kapitalistische tijdperk is in hoge mate gekenmerkt geweest door scherpe klasse-onderscheidingen en klasse-tegenstellingen. Zij leiden tot haat en afgunst en vervreemden de mensen van elkaar. Het streven naar gemeenschap, dat in het socialisme centraal staat, vereist een opheffing van die klasse-tegenstellingen, mede ter wille van de cultuur. Om deze opheffing te kunnen bereiken is in de eerste plaats een grotere gelijkheid van opleidingsmogelijkheden nodig, en vervolgens, dat die begaafden, die zich dank zij deze gelijkheid hebben kunnen ontwikkelen, ook de posities kunnen innemen waarop hun begaafdheid recht geeft.’³⁰

Het rapport markeerde, aldus socioloog en kritisch beschouwer van de sociaaldemocratie Bart Tromp, de proclamatie van de gemengde economie als socialistisch ideaal. ‘Kapitalisme, opgevat als het particuliere bezit van productiemiddelen, wordt ingetoomd enerzijds doordat een strategisch deel van die productiemiddelen in bezit of onder beheer van de gemeenschap komt, ander-

zijds doordat aan de particuliere zeggenschap grenzen worden opgelegd door de staat. De nadelige werking van de kapitalistische productiewijze in de reproductiesfeer kan en dient te worden tegengegaan door onderwijs- en cultuurpolitiek en een stelsel van sociale zekerheid.³¹ De nagestreefde maatschappijvorm is dan niet langer een alternatief voor het kapitalisme maar een naar sociaal-democratische maatstaven georganiseerde markteconomie – een opvatting die in het beginselprogramma van 1959 werd bevestigd.

Als correctie op het kapitalisme streefde de PvdA een ‘rechtsorde van de arbeid’ na, waarover het beginselprogramma van 1947 vermeldde: ‘Ten einde iedere werkende mens recht en bestaanszekerheid te waarborgen, worden de arbeidsverhoudingen geplatst in een rechtsorde, uitgaande van het beginsel, dat de arbeid een voorname zedelijke factor is en het centrale element in het voortbrengingsproces.’ Vakbondsbestuurder en Eerste Kamerlid Henk Oosterhuis gaf aan deze wat vage omschrijving bij de herdenking van tien jaar PvdA in 1956 de volgende invulling. Het ging, zo stelde hij, allereerst om een onderwijsstelsel dat gelijkheid van ontwikkelingskansen bood, ongeacht stand en financiële kracht van de ouders. Vervolgens om recht op arbeid, na te streven door een structurele en conjuncturele werkgelegenheidspolitiek; om het recht op vrijwaring van gebrek door een stelsel van sociale zekerheid. Om een sociaal minimuminkomen; om gelijk loon voor gelijke prestatie; om werktijdverkorting. En ten slotte om medezeggenschap – een der hoekstenen van het gebouw van de rechtsorde van de arbeid.³²

Ook al kwam van dit laatste op bedrijfsniveau in de jaren vijftig niet veel terecht, de gedachte eraan bleef levend. Ze kreeg een plaats in de voorstellen van een commissie van de WBS die onder leiding van de jurist Johan Valkhoff, met als rapporteur Max van der Stoel, in 1959 het rapport *De hervorming van de onderneming. Herziening van het vennootschapsrecht in verband met medezeggenschap in en toezicht op de onderneming* publiceerde. Het centrale thema ervan: hoe valt het functioneren van een markteconomie te verzoenen met een aanzienlijke invloed van werknemers- en van gemeenschapszijde? Het rapport is beïnvloed door de stelling van James Burnham in *The managerial revolution* uit 1941 dat de nieuwe managers in de onderneming een zelfstandige, onvoldoende gecontroleerde machtspositie dreigden te krijgen. Valkhoff en de zijnen bepleitten een krachtiger toezicht en evenwichtiger belangenvertegenwoordiging in het bestuur van de grote onderneming: een verruiming van taken en bevoegdheden van de raad van commissarissen alsmede vertegenwoordiging daarin van het werknemers- en het gemeenschapsbelang. Daarmee leverden zij een belangrijke bijdra-

ge aan een debat dat uiteindelijk zou uitmonden in de zogeheten Structuurwet van 1971 die het ondernemingsbestuur wettelijk regelde.³³

De weg naar vrijheid bood niet alleen een analyse van de Nederlandse samenleving en een programma voor binnenlands beleid, maar ook een plaatsbepaling in de internationale politiek. De tijd van het gebroken geweepte was, zij het niet overal in de PvdA, voorbij: de sociaaldemocratie koos in de Koude Oorlog tussen het communisme en de westerse, democratische wereld ondubbelzinnig partij. 'De verdediging van de vrije wereld is onder de huidige omstandigheden voor de westerse wereld de belangrijkste taak geworden van alle nationale en internationale politiek. De Partij van de Arbeid aanvaardt haar aandeel in deze taak met de daaraan verbonden consequenties, omdat het democratisch socialisme slechts in een vrije wereld kan worden verwerkelijkt. Zij stelt zich teweer tegen de gevaren van halfslachtingheid, afzijdigheid en defaitisme, die de weerstandskracht van de vrije wereld ondermijnen,' aldus het congres van de PvdA in 1951.³⁴

Een van de meest radicale verdedigers van het Westen was Jacques de Kadt (1897-1988). Tromp heeft hem ooit, naar de politiek geëngageerde Engelse schrijver, 'een Orwell uit Oss' genoemd, vanwege de opmerkelijke overeenkomsten tussen beiden: afkerig van illusies, antitotalitair, eigenzinnig, en, voeg ik eraan toe, begenadigd met een vlijmscherpe pen.³⁵ Voor De Kadt was het volkomen duidelijk 'dat onze eerste en ergste vijand niet het kapitalisme is, doch het communisme'.³⁶ Hij toonde zich in 1950 bekommerd om de grote achterstand van de Europese militaire organisatie. Deze achterstand, zo meende hij, hing ten nauwste samen met 'het gebrek aan een geest van weerstand' en bracht 'de vrede in gevaar'.³⁷ Onze enige weg blijft, aldus De Kadt, 'die van militaire en politieke kracht naar buiten en van geestelijke en sociale kracht naar binnen'.³⁸ Als het om die laatste ging, was hij even radicaal. De Kadt was niet de man van een beetje meer loon, maar van een cultureel avonturenbestaan.³⁹ Hij hekelde in zijn voor de Tweede Wereldoorlog verschenen boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* een sociaaldemocratie waarvan het ideaal niet verder reikte dan 'een warme stal, goed voer en een pretje op z'n tijd'. Voor hem ging de cultuur boven de economie.⁴⁰ De uitgesproken opstelling van de PvdA in de Koude Oorlog leidde overigens ook tot kritiek, in eigen huis en in linkse kring daarbuiten. Tegenstanders ervan organiseerden zich in 1957 in de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP).⁴¹

In de jaren vijftig ontstond voorts diepe verdeeldheid over Europese samenwerking, die voorlopig zou blijven bestaan. Vragen die in het Europa-debat

anno 2016 nog steeds een cruciale rol spelen, werden in de jaren vijftig al uitgebreid besproken, zoals of een politieke gemeenschap een noodzakelijke voorwaarde is voor economische integratie. Of een veel krachtiger Europese coördinatie van economische politiek nodig is. Of bij vergemeenschappelijking van budget ook Europese belastingen horen. En of het gevaar bestaat dat Europese samenwerking te veel op liberalisatie gericht blijft terwijl ordening van de economie buiten beeld blijft.⁴²

De verschillen van inzicht deden zich tot in de ministersploeg voor. ‘Mansholt had hoge verwachtingen van Europese integratie, terwijl Drees zich daarover geen illusies maakte,’ aldus Sizzo Mansholts biograaf Johan van Merriënboer.⁴³ Historicus Mathieu Segers heeft laten zien hoe al in 1951 een brandbrief van tien, voornamelijk jonge, ambtenaren aan het partijbestuur van de PvdA het debat over Europa op scherp zette. Zij achtten krachtige steun van de PvdA nodig voor ‘deelneming van ons land aan Europese federale samenwerking, ook waar deze van een continentaal karakter zou zijn’.⁴⁴

Er werd op het scherp van de snede over hun brief vergaderd, maar hun zin kregen ze niet. Binnen de PvdA was sprake van een richtingenstrijd tussen Atlantisch georiënteerde ‘traditionalisten’, met als representant – in de woorden van Segers – de ‘onaangepaste buitenlandvoerder en communistenvreter Jacques de Kadt’; de ‘gemeenschapsaanhangers’, aangevoerd door onder meer Mansholt, Ivo Samkalden, Van der Goes van Naters, Alfred Mozer en Jaap Burger; en daartussenin de ‘confederalisten’: voorzichtige, pragmatische voorstanders van Europese samenwerking rond een multilateraal vrijhandelsstreven, in evenwicht gehouden door intergouvernementele samenwerking. Dit ‘confederale’ model werd dominant in de PvdA, en Drees was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming.⁴⁵

Terwijl *De weg naar vrijheid* de PvdA veel zelfvertrouwen schonk (‘Laat Romme maar komme,’ zei Vos in afwachting van de naderende verkiezingsstrijd met de KVP onder leiding van Carl Romme), ontspoon zich tegelijkertijd een tamelijk fundamenteel debat in *Socialisme en Democratie* over ‘De geestelijke situatie van het socialisme’. Hoe stond het met de maatschappijanalyse, de maatschappijvisie, de politieke plaatsbepaling en de beginselen van de sociaal-democratie in een tijd van snelle verandering? Banning, De Kadt, Samkalden, Henk Hofstra, Fred. Polak, Jan Tinbergen, Hilda Verwey-Jonker – kopstukken van het sociaaldemocratisch denken deden eraan mee.

Beeldbepalend was de bijdrage van Den Uyl. De maatschappijanalyse, zo stelde hij in ‘Heroriëntering van het socialisme’, is het werk van enkelingen

gebleven en heeft onvoldoende doorgewerkt in de socialistische beweging. Hij doelde onder meer op het werk van Burnham, Aldous Huxley, Orwell en Jean Fourastié, dat nieuwe inzichten bood in de ontwikkeling van de economie, de arbeid, de technologie en de verhouding tussen individu en organisatie. Het socialisme, aldus Den Uyl, had een achterstand in maatschappijbeschouwing opgelopen en werd bedreigd door het gevaar 'dat het afglijdt tot een utiliteitsleer met een platte opportunistische politiek als consequentie'.⁴⁶ Tot een gezamenlijke conclusie kwam men niet. 'Karakteristiek was ook hier', aldus Banning in zijn samenvatting, 'dat allerlei mensen voortreffelijk denken in hun eigen schema's, maar uiterst moeilijk in aanpak en stijl van een ander kunnen komen; coöperatief denken blijft een niet eenvoudige taak, óók voor socialisten'.⁴⁷

De kwaliteit van het bestaan en de nieuwe sociale bewegingen

Aan het eind van de jaren vijftig signaleerden vooraanstaande sociale wetenschappers het einde van de ideologie als betekenisvolle politieke factor in de westerse wereld. Werden partijen geen 'catch-all parties' die steun onder een breed scala aan kiezersgroepen zochten en eerder zakelijke dan politiek-ideologische meningsverschillen uitvochten? Het politieke profiel van de PvdA was inderdaad na twaalf jaar coalitiepolitiek danig verbleekt. Was er nog wel een missie voor een sociaaldemocratische partij in de welvaartsstaat? In de oppositie na 1958 wist zij zich maar moeizaam te onderscheiden. Toenmalig partijvoorzitter Suurhoff sprak van 'behangen tegen de wind in'.⁴⁸

Schijn kan bedriegen. In de jaren zestig ontstond weer maatschappelijke reuring, verloren gezagsdragers hun vanzelfsprekende autoriteit, kwamen nieuwe issues op, werden oude tegenstellingen opnieuw tot politieke strijdpunten gemaakt en ontstond behoefte aan scherpere politieke profilering. Een nieuwe generatie ging zich roeren, gevormd naar meritocratische normen maar stuitend op de restanten van een oude standencultuur. Ook de PvdA onderging een 'verjongingskuur'.⁴⁹ Maar de breuklijn tekende zich niet simpelweg langs leeftijdsgrenzen af. De kritiek op de autoriteiten werd breder gedragen dan door een nieuwe generatie alleen. De ideeën over verandering en vernieuwing sloegen aan bij grote groepen in de maatschappij, vooral, maar niet uitsluitend, jongeren, aldus de historicus Doeko Bosscher.⁵⁰

De ideologische vernieuwing putte uit drie bronnen: de ideeën van Den Uyl, van Nieuw Links en van wat de 'nieuwe sociale bewegingen' is gaan heten.

Zij was een vorm van re-ideologisering in dubbel opzicht: het maatschappijkritische en maatschappijhervormende karakter van de sociaaldemocratie kreeg meer kleur en scherpte, terwijl tegelijkertijd de radicalere uitgangspunten van het partijkader een bindende werking voor de politici in parlement en regering gingen uitoefenen.

De programmatische expeditieleider van de PvdA in dit tijdsgewricht was Den Uyl (1919-1987). Hij was directeur van de WBS geweest, wethouder van Amsterdam, minister van Economische Zaken, lid van de Tweede Kamer en lijst-aanvoerder van de PvdA vanaf 1967.⁵¹ De essays die hij schreef en de WBS-rapporten waaraan hij bijdroeg vormden een coherent programma, dat vanaf het midden van de jaren zestig tot het midden van de jaren tachtig fungeerde als een soort ideologische ruggengraat van de PvdA.⁵² De begrippen vrijheid, gelijkwaardigheid, democratisering en de kwaliteit van het bestaan stonden daarin centraal.

Den Uyl was een hervormer van de kleine stappen en verrijkende doelstellingen.⁵³ Zijn reformisme stoelde allereerst op zijn opvatting van *gelijkwaardigheid*: de minst begaafde behoorde een gelijke mogelijkheid te hebben tot ontplooiing naar zijn aard als de meest begaafde. Er was, zo stelde hij eind jaren vijftig vast, nog steeds sprake van een ‘vervaarlijke’ geslotenheid van de elite. Vooral op het gebied van kennis en opleiding was de macht ongelijk verdeeld. Hij pleitte daarom voor meer investeringen in publieke voorzieningen, het onderwijs voorop, omdat een hoger scholingspeil de openheid van de samenleving zou vergroten.⁵⁴ Het antwoord op de beperkte mogelijkheden voor verticale mobiliteit zocht Den Uyl daarnaast in vergaande *democratisering*. Hij gebruikte daarvoor het aan Tony Crossland ontleende begrip ‘democratization of the participation’.⁵⁵ Dit moest niet alleen gelden voor de deelname van burgers aan de politiek, maar had ook betrekking op ‘het doortrekken van een nog onvoltooid politieke democratie in andere sectoren van de samenleving’.⁵⁶ Zoals in de onderneming.

Een derde element van Den Uyls politieke programma betreft *de beïnvloeding en coördinatie van de economie*. Hij achtte internationale ordening van de economie van groot belang met het oog op voortgaande economische groei en een rechtvaardiger welvaartsverdeling in de wereld. Den Uyl was bovendien een eigenzinnige cultuursocialist, die de volle nadruk legde op *vrijheid*. Er is, zo meende hij, ‘een pijnlijk gebrek aan individualisme, aan mensen, die het eigen leven volgens eigen keuze vorm geven’.⁵⁷ Maar vrijheid waartoe? ‘Zoals het so-

cialisme in de vorige eeuw tot taak heeft gehad, onrust en “begeerte” te wekken waar aanvaarding en berusting bestonden, toen vooral gericht op het sociale en economische, zo geldt dit thans voor het culturele.’ Keuzevrijheid is geen gegeven, zoals liberalen denken, maar moet steeds weer door mensen worden uitgebreid en vormgegeven – tegen de verdrukking in van commercialisering, gevestigde instituties en structuren en vooral ook de macht der gewoonte.⁵⁸

In Den Uyls programma kreeg het begrip ‘kwaliteit van het bestaan’ een centrale rol. Het is de titel van een rapport uit 1963 van de WBS, waarvan Den Uyl toen directeur was, en van het verkiezingsprogramma van de PvdA uit genoemd jaar. Het vormt de kern van het nieuwe profiel van de PvdA, dat Den Uyl ontwierp voor een socialisme in tijden van welvaart. Van grote invloed daarop was het boek *The Affluent Society* van de Canadees-Amerikaanse econoom John Kenneth Galbraith.⁵⁹ Galbraith had scherpe kritiek op het na de oorlog gevoerde keynesiaanse beleid, dat vrijwel de volle nadruk legde op het vergroten van economische output en inkomen. Voor Galbraith ging het niet alleen om de kwantiteit, maar ook om de kwaliteit van de economische groei: ‘increased production is not the final test of social achievement’.⁶⁰ Het resultaat van de naoorlogse groei was dat weliswaar de private welvaart enorm was toegenomen, maar de publieke voorzieningen daarbij sterk waren achtergebleven. Tegenover private rijkdom stond publieke armoede. Het was deze centrale gedachte van Galbraith die *Om de kwaliteit van het bestaan* tot uitgangspunt nam.⁶¹

‘In de geduldige cijfers van het nationale inkomen,’ aldus Den Uyl op het PvdA-congres in 1963, ‘telt de elektrische tandenborstel evenzeer als de verpleeghulp, de reclame-uitgaven voor het definitieve kalmeringsmiddel evenzeer als de entreprijzen voor de schouwburg, het commissarissentantième evenzeer als de blindenrente. Groei van het nationale inkomen per hoofd van de bevolking op zich zelf is geen waarborg voor het welzijn, voor de verbetering van de kwaliteit van het bestaan. [...] In onze maatschappij is het grote probleem niet het economische vraagstuk meer, hoe de machine draaiende te houden onverschillig wat er uit komt, maar het politieke vraagstuk, hoe de produktie zo goed mogelijk af te stemmen op het algemeen welzijn.’⁶²

Den Uyl bepleitte voorrang voor gemeenschappelijke voorzieningen – zoals meer en beter onderwijs, voorzieningen ten behoeve van bejaarden, subsidies aan de gezondheidszorg, aanleg van sport- en recreatiegebieden –, om de kwaliteit van het bestaan te bevorderen. Daar bedoelde hij ‘niet anders mee dan het *aanleggen van socialistische maatstaven* van vrijheid en gelijkwaardigheid aan

een samenleving, die over het technisch vermogen en de economische kunde beschikt om op steeds grotere schaal goederen en diensten te produceren'. *Om de kwaliteit van het bestaan* werd in de decennia daarna richtinggevend voor het optreden van de PvdA. Dat is niet in het minst te verklaren uit het feit dat de auteur ook de politicus was die er in die jaren praktisch vorm aan kon geven. Toen Den Uyl in 1971 het programma van de drie progressieve partijen (naast de PvdA ook D66 en de Politieke Partij Radikalen, PPR) presenteerde, verwees hij expliciet naar de WBS-nota uit 1963. Destijds, zo stelde hij, waren de geesten nog niet rijp voor de uitvoering van een dergelijk program, maar inmiddels waren de vooruitzichten daarvoor aanzienlijk gunstiger geworden.⁶³

Een tweede bron voor de herprofilering van de PvdA vormde de vernieuwingsbeweging Nieuw Links, een gezelschap dat met een enorme energie-explosie de sukkelende PvdA opschudde. Ontstaan uit verzet tegen de gezag-pigheid, programmatische fletsheid en het gebrek aan aantrekkingskracht voor nieuwe groepen en generaties publiceerde de groep in 1966 het geschrift *Tien over rood*, dat als een klarenstoot de vernieuwing en verjonging van de PvdA aankondigde. Inhoudelijk was het geen indrukwekkend geschrift, moet de waarnemer achteraf vaststellen, maar door de directe en soepele stijl, de stevig aangezette kritiek op de PvdA en een paar ruige politieke punten had het een enorme impact. Nieuw Links dwong de PvdA tot een meer radicale koers in program-matisch en strategisch opzicht (het strategisch aspect zou allengs wel erg gaan domineren), en wist een opening te scheppen naar het buitenparlementaire acti-visme, de nieuwe sociale bewegingen en nieuwe thema's in de politiek.⁶⁴

Op het gebied van de defensie- en buitenlandse politiek zette de komst van Nieuw Links een sterke radicalisering van de opvattingen in gang, met scherpe kritiek op de Amerikaanse interventiepolitiek in Vietnam, de rol van de NAVO en de aanschaf van nieuwe wapens, maar ook met uitgesproken standpunten ten opzichte van de oosterburen. Dat gold het programmapunt 'erkenning van de DDR', de Duitse Democratische Republiek, zowel als de kritische houding ten opzichte van de Berufsverbote in West-Duitsland.⁶⁵ Ook op sociaaleconomisch en cultureel gebied scherpten de nieuwlichters het PvdA-profiel aanzienlijk aan. Den Uyl was aanvankelijk niet onder de indruk van de intellectuele kracht van Nieuw Links, maar beseftte dat deze stroming de aansluiting betekende bij nieu-we maatschappelijke ontwikkelingen – een serieuze uitdaging, misschien wel een kwestie van overleven voor de sociaaldemocratie.

De ideologische herpositionering van de PvdA was ondenkbaar zonder de ingrijpende veranderingen in de maatschappelijke omgeving en het nieuwe acti-

visme dat zich maatschappelijk en politiek deed gelden.⁶⁶ Van de antipsychiatrie tot de derdewereldbeweging, van de antiapartheidsbeweging tot de kleinschalige stadsvernieuwers – overal bloeide het initiatief. Afgezien van deze laatste, waarover meer in de bijdrage van Pieter Nieuwenhuijsen in deze bundel, hebben drie bewegingen het programma van de PvdA sterk beïnvloed: de milieubeweging, het feminisme en het democratiseringsstreven.

Dat het milieuvraagstuk zo vroeg en indringend aan de orde is gesteld binnen de PvdA is de verdienste geweest van Mansholt en de naar hem genoemde commissie – een groep progressieve politici die onder zijn leiding het rapport van de Club van Rome als inspiratiebron had genomen voor een radicaal groen programma. De commissie, die begin jaren zeventig adviseerde aan de hierboven genoemde samenwerkende progressieve partijen, concludeerde dat een breuk met het traditionele groeidenken noodzakelijk was geworden. Mansholt, invloedrijk sociaaldemocratisch hervormer van de landbouwsector in Nederland en Europa, had op dit punt werkelijk een bekering doorgemaakt.⁶⁷ De voorstellen van Mansholt en de zijnen bevatten een curieuze mix van zeer stringente planning en sturing van de economie en vergaande democratisering om de burgers bij de besluitvorming te betrekken. Het is een tegenstrijdigheid die we bij het progressieve politieke denken in de jaren zeventig wel meer zullen tegenkomen. Rood werd niet opeens groen, maar de commissie-Mansholt wist de PvdA wel van de onontkoombaarheid van de milieukwestie te overtuigen. In het kabinet-Den Uyl vertegenwoordigde de enige vrouwelijke minister, Irene Vorrink, dit thema.

Op de PvdA had ook de tweede feministische golf grote invloed. De vrouwenbeweging ontwikkelde aanvankelijk initiatieven en ideeën buiten de gevestigde politieke instituties, maar zij trof binnen de PvdA een vruchtbare voedingsbodem aan. Het feminisme bepleitte een radicale cultuurverandering in maatschappelijke en politieke instituties om een einde te maken aan uitsluiting van vrouwen op tal van terreinen en aan de dwang tot vaste rolpatronen. Het feminisme introduceerde voorts een systematische uitwerking van het principe van gelijke rechten en gelijke kansen: ‘gelijkheid vertaald naar de helft’, zoals Joke Smit dit streven omschreef.⁶⁸ Gelijkheid had niet alleen betrekking op de sociaaleconomische en fiscale positie van vrouwen, maar ook op de verdeling van zorg en huishoudelijk werk, en op deelname en vertegenwoordiging in politiek en openbaar bestuur.

Het uitgangspunt van de vrouwenbeweging van zelfbeschikkingsrecht over eigen lichaam vond een politieke vertaling in het streven naar een wettelijke

regeling van de abortuskwestie. De PvdA nam in 1970 het initiatief tot vooruitstrevende wetgeving op dit terrein, maar de confessionele partijen en weifelende liberalen zorgden voor grote vertraging bij de oplossing. Binnen de PvdA drong de feministische kritiek op de bestaande verhoudingen – met de nodige ambivalentie – door, ook door de sterke presentie van de Rooie Vrouwen, zoals de vrouwenorganisatie van de PvdA sinds 1975 heette. Zij ontwikkelden zich tot een centrum voor discussie, actie en invloed, dat zich niet alleen op inhoudelijke kwesties zou richten, maar ook op evenredige vertegenwoordiging van vrouwen binnen en namens de PvdA.⁶⁹

Het streven naar democratisering en participatie – waarvan de studentenbeweging een krachtige motor was en dat ook in de vakbeweging sterk terrein had gewonnen – vormde een derde inspiratiebron voor de ideologische vernieuwing van de PvdA. Het ging daarbij om versterking van democratie en participatie, om te beginnen in de eigen partij door de leden meer bij de bepaling van politieke standpunten te betrekken, en vervolgens in de lokale en landelijke politiek door de kiezers meer invloed te geven. Daartoe dienden – overigens tevergeefs – de progressieve partijen in 1970 een wetsontwerp inzake de rechtstreeks gekozen formateur en de invoering van een districtenstelsel in. En ten slotte ging het om versterking van democratie en participatie in de maatschappij, door binnen instellingen zoals de universiteit en de onderneming de mogelijkheden tot deelname aan en controle op de besluitvorming te verruimen. Een zwaardere positie voor de ondernemingsraad vormde daarvan een concrete uitwerking.

De meest gezaghebbende denker en strateeg op het terrein van de democratie was Ed van Thijn (1934). Hij had zijn politieke coming of age beleefd in de instabiele Vierde Franse Republiek en zijn theoretische inzichten verdiept tijdens zijn studie politieke wetenschappen in Amsterdam. Daar maakte hij kennis met de democratieopvatting van Joseph Schumpeter. Hij had bij de WBS gewerkt, was voorzitter van de gemeenteraadsfractie van de PvdA in Amsterdam geworden, en werd voorzitter van de Tweede Kamerfractie van 1973 tot 1977. Daarna zouden nog een burgemeesterschap, ministerschappen en Eerste Kamerlidmaatschap volgen. Zijn drijfveer: het functioneren van de Nederlandse democratie te verbeteren.

Hij was er diep van overtuigd geraakt dat een democratisch systeem gebaseerd moest zijn op de dynamiek tussen regeringscoalitie en oppositie – in het parlement en bij verkiezingen. ‘Ons partijstelsel’, zo schreef hij in 1963, ‘biedt daarvoor geen ruimte.’⁷⁰ Hij bepleitte daarom een vernieuwing ervan ‘die

zal moeten uitgaan van de noodzaak om binnen ons meerpartijensysteem tot een zodanige hergroepering te komen dat tegenover de regeringscoalitie een “oppositiecoalitie” kan ontstaan die zich ten doel stelt bij de eerstvolgende verkiezingen de regeringscoalitie uit het zadel te stoten.⁷¹ Zijn opvattingen hadden niet alleen grote invloed op de stellingname van de PvdA ten aanzien van het functioneren van de parlementaire democratie,⁷² Van Thijn werd ook de architect van de polarisatiestrategie van de jaren zeventig toen hij de gewenste tweedeling vooral naderbij zag komen door een harde confrontatiestrategie met de confessionele partijen. Maar zijn denkbeelden over democratisering en participatie hadden een veel bredere strekking: ‘Een politieke beweging die de pretentie heeft de maatschappij te hervormen, zal deze maatschappij eerst open moeten breken, opdat alle burgers de kans krijgen zelf hun toekomst mede te bepalen. Dat betekent dat onze hele politieke en maatschappelijke besluitvormingsmachinerie op participatie moet worden afgestemd.’⁷³

De PvdA van Den Uyl voelde zich aangesproken door het streven naar democratisering van de nieuwe generatie: ‘In de democratisering in alle geledingen en op alle niveaus ligt de grote uitdaging voor de PvdA in de jaren zeventig.’ Maar Den Uyl verwierp het makkelijk gebruik van onwettige middelen en het antiparlementarisme van de actievoerders: ‘De PvdA is als democratisch socialistische partij gestempeld door haar aanvaarding van de vertegenwoordigende democratie als voertuig om maatschappelijke hervormingen tot stand te brengen.’⁷⁴

Het kabinet waarvan Den Uyl premier was (1973-1977), sloot in stijl en communicatie naadloos aan op de recente ontvoogding van de burger en werd er de representant van. In de woorden van zijn biografe Anet Bleich: ‘Qua werkwijze had deze regering veel weg van een debatingclub en ook in stijl, in de houding naar de bevolking toe onderscheidde ze zich. De premier en zijn ministers richtten zich niet van bovenaf, als excellenties, tot de burgers, maar straalden uit dat ze “gewoon” politici waren die in het volle licht van de openbaarheid hun werk wilden doen en open stonden voor suggesties en kritiek. Op zijn wekelijkse persconferenties probeerde Den Uyl de kabinetsbesluiten uit te leggen, in de hoop dat gewone mensen er iets van zouden vinden en zich er liefst ook mee gingen bemoeien. De herkenbaarheid van het beleid was voor het kabinet-Den Uyl een van de voornaamste prioriteiten.’⁷⁵

De nieuwe ideologische lading van de PvdA sloeg neer in het met de progressieve partners D66 en PPR opgestelde verkiezingsprogramma *Keerpunt 1972*, en in het programma van het kabinet-Den Uyl. ‘Spreiding van kennis,

inkomen en macht' werd het motto van de rode regeringsploeg met witte rand. Dit 'meest progressieve kabinet in de Nederlandse parlementaire geschiedenis' realiseerde belangrijke sociaaldemocratische programmapunten op het gebied van de inkomenspolitiek, de volkshuisvesting, de dekolonisatie. Jan Pronk voor de ontwikkelingssamenwerking en de zogeheten Nieuwe Internationale Orde; Jos van Kemenade voor onderwijshervorming en de middenschool; Van der Stoel voor een op mensenrechten gericht buitenlands beleid; Marcel van Dam en Jan Schaefer voor de nieuwe stadsontwikkeling – zij vertegenwoordigden de krachtige programmatische inzet van de PvdA, al ging die de achterban in een aantal gevallen nog lang niet ver genoeg.

Er bleef ook iets uit: de zo gekoesterde fundamentele maatschappijhervormingen, waarvan voorstellen op het gebied van de grondpolitiek, de vermogensaanwasdeling, de ondernemingsraad en investeringssturing het symbool vormden, werden niet gerealiseerd. Natuurlijk waren er de maatschappelijke weerstanden, van links en rechts, en was er bovendien de frictie binnen de coalitie, ook in de persoonlijke sfeer. Maar het politiek program zelf kende ook zijn zwakheden.⁷⁶ De maatschappijvernieuwers rekten het oorspronkelijke idee van *Om de kwaliteit van het bestaan*, dat toch al een sterk beroep deed op overheid en collectieve sector, tot buiten zijn grenzen op en overvroegen daarmee de handelingscapaciteit van de overheid. In een terugblik verwees Den Uyl ook naar ongelukkige timing: 'Ik vind dat het kabinet-Den Uyl in Nederland wat te laat aan bod gekomen is, het had er eigenlijk al in 1969-'70 moeten zijn. Je had dan veel meer kunnen bereiken op het gebied van de maatschappelijke hervormingen.'⁷⁷

In de jaren die volgden verloor de PvdA het politiek initiatief. Dat werd tijdelijk aan het oog onttrokken door een krachtig ideologisch profileringspunt: een antinucleair offensief, zowel tegen kernenergie als tegen modernisering van kernwapens. Maar de sociaaldemocratie raakte in verlegenheid en onthand in haar ideologische *heartland*: de sociaaleconomische politiek. De kern daarvan had steeds bestaan uit een combinatie van macro-economische bijsturing van de economie naar keynesiaans (of tinbergiaans) recept, en een herverdelingspolitiek via de welvaartsstaat door middel van progressieve belastingen, sociale zekerheid en collectieve voorzieningen. Dat model kwam onder druk te staan van nieuwe economische problemen, een overdaad aan regelgeving, praktische bezwaren en een neoliberal tegenoffensief. De stevige westenwind uit Ronald Reagens Verenigde Staten en Margaret Thatchers Verenigd Koninkrijk bereikte ook de Nederlandse kust, zij het dat de kracht toen wel wat was afgenomen.

Was de verzorgingsstaat in zijn uitgebreide vorm nog houdbaar? Alhoewel de PvdA bepaald geen exclusieve verantwoordelijkheid droeg voor de vormgeving ervan, identificeerde zij zich toch sterk met de bestaande verzorgingsarrangementen en wierp zij zich als de hoeder ervan op. Een van de weinige vooraanstaande politici die een discussie noodzakelijk achtten over de grondslagen van de verzorgingsstaat was voormalig staatssecretaris en toenmalig voorzitter van de Tweede Kamerfractie Wim Meijer. Hij pleitte voor meer ruimte voor zelfwerkzaamheid van groepen en individuen, een duidelijke bodem in de materiële voorzieningen, verbetering van de doelmatigheid en doeltreffendheid en meer samenhang in de organisatie van de voorzieningen.⁷⁸ Aan een dergelijke kritische benadering was de PvdA nog niet toe.

De herijking van haar economische denkbeelden was onvermijdelijk. Deze bewoog zich van verreichende plannings- en sturingsgedachten, zoals in het verkiezingsprogramma *Weerwerk* uit 1981, en een buitengewoon ambitieus banenplan in de regering-Van Agt II (1981-1982) naar meer pragmatische inzichten over herstel van de economie, zoals in het verkiezingsprogramma *Eerlijk delen* van 1982. Maar de PvdA slaagde er niet in een eigen, in eigen kring gedragen en overtuigend economisch program te ontwerpen. Tegen de achtergrond van de economische crisis en terugvallende werkgelegenheid aan het begin van de jaren tachtig was arbeidstijdverkorting nog het meest authentieke sociaaldemocratische thema.⁷⁹

Met de nieuwe setting had Den Uyl het moeilijk. Hij verzette zich krachtig tegen de opmars van wat hij 'Nieuw Rechts' noemde in een lange verkiezingsrede in Paradiso in 1981.⁸⁰ In wat zijn politieke testament werd, waarschuwde hij in 1985 voor de fragmentering – eerder noemde hij het een dreigende tweedeling – van de samenleving. 'Tweedeling is een gebrekkig begrip om een proces van splitsing en fragmentering, dat zich in onze samenleving voltrekt, aan te duiden. Het tegengaan van dit proces laat zich moeizaam omschrijven als een poging tot nieuwe integratie en versterking van samenhang. De boel bij elkaar houden, dat is het dus.'⁸¹ Ruim twee decennia later werd dat het motto van een nieuwe lijstaanvoerder van de PvdA.

De nieuwe zakelijkheid en rondfladderende veren

Het jaar 1986 zou een nieuw keerpunt blijken te zijn, nu in de richting van verzakelijking. Toen het uitstekende verkiezingsresultaat van 1986 niet verzil-

verd kon worden in regeringsdeelname, besloot het bestuur van de PvdA tot een grootscheepse herbezinning op het programma, de partijorganisatie en de maatschappelijke positie en strategie. Zij zocht daarmee een antwoord op de ingrijpende maatschappelijke veranderingen die zich vanaf de jaren zeventig in de westerse wereld voordeden.

Zoals vaak bij dit type verandering, vond de heroriëntatie plaats onder nieuw leiderschap: dat van Kok als voorzitter van de Tweede Kamerfractie en Marjanne Sint als partijvoorzitter. Het in 1987 verschenen rapport *Schuivende panelen*, resultaat van het bezinningsproces en tot stand gekomen onder leiding van Pronk, had een nieuwe programmatische plaatsbepaling van de sociaal-democratie tot doel. Deze werd noodzakelijk geacht als gevolg van de internationalisering van economie en cultuur, de aantasting van het milieu, de versnelende technologische ontwikkeling, en de individualisering als sociaal-cultureel verschijnsel. Daarbij kwam onvermijdelijk ook de rol van de nationale overheid als instrument en coördinatiemechanisme voor (sociaaldemocratische) politiek ter discussie te staan. Het rapport meende dat enerzijds op veel grotere schaal dan de nationale moest worden gedacht, en dat anderzijds de in onbruik geraakte schaal van maatschappelijke organisatie en lokale gemeenschap moest worden geherwaardeerd. Het rapport koos onomwonden voor een Europese oriëntatie van de PvdA, inclusief Europese partijvorming.⁸²

Het vernieuwingsdebat had, in de woorden van socioloog en sociaaldemocratisch bestuurder Bram Peper, in die tijd burgemeester van Rotterdam, meer het karakter van 'de partij bijpraten over wat zich in haar maatschappelijke omgeving afspeelt' dan van een coherente toekomstvisie.⁸³ Zeker, de PvdA zette een punt achter het radicale programma van de jaren zeventig en de bijbehorende polarisatiestrategie. Maar de partijleiding wist aan de uitkomst van het debat geen samenhang en richting te geven. De echte heroriëntatie voltrok zich regeerderwijs, vanaf 1989. Toen trad de PvdA toe tot een coalitieregering met het CDA onder leiding van Ruud Lubbers, en met Kok als minister van Financien. De optimistische toonzetting van het verkiezingsprogramma van 1989, dat gericht was op publieke investeringen na een periode van bezuinigingskabinetten, botste al snel op een harde financiële realiteit. En op een olopend aantal mensen dat een uitkering genoot in het kader van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO), in de richting van een miljoen. 'We hadden', zo zei Kok later, 'wel een stevig kader afgesproken over het financieringstekort, maar daarbij hadden we geen sociaaldemocratische visie ontwikkeld op de sociale zekerheid in slechtere tijden.'⁸⁴ Kok ging, ondanks de eerdere verzekering

van het tegendeel, toch akkoord met ingrijpende maatregelen in de WAO, tot grote teleurstelling en woede van een belangrijk deel van zijn achterban. De WAO-crisis markeerde een ideologische omslag in de sociaaldemocratische opstelling ten opzichte van de verzorgingsstaat. Van toen af aan werd de hervorming ervan een kernthema.

De centrale politicus van deze periode was Kok (1938). Hij had, anders dan zijn voorgangers, geen lange weg in de sociaaldemocratische partij afgelegd maar was vanaf 1961 diep verbonden geweest met de vakbeweging. Hij werd de gezichtsbepalende vakbondsman van Nederland door zijn rol bij de totstandkoming van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) en als eerste voorzitter van deze vakcentrale. Zijn bekendheid berustte niet alleen op de wijze waarop hij leiding had gegeven aan strijdbaarheid en acties van de vakbeweging, maar ook op zijn onderhandelaarschap bij de totstandkoming van het Akkoord van Wassenaar (1982), waarbij werkgevers en werknemers afspraken maakten over loonmatiging in ruil voor arbeidstijdverkorting ten behoeve van de werkgelegenheid. In 1986 zette hij de stap naar de politiek en volgde Den Uyl op.

Als minister van Financiën en vervolgens minister-president (1994-2002) werd hij het boegbeeld van solide financieel-economisch beleid en van het succesvolle poldermodel – ook al stond hij daar zelf niet kritiekloos tegenover.⁸⁵ Kok deed zich vooral kennen als een nuchter, praktisch politicus en bestuurder.⁸⁶ ‘Ik houd niet zo erg van droomkastelen. Je kan best naar iets verlangen, maar dan moet je wel uitgaan van hoe de wereld draait.’ Een belangrijk richtsnoer in zijn politieke handelen was de noodzaak voor de PvdA om zich aan nieuwe omstandigheden aan te passen. Schijnbaar onaantastbare verworvenheden moeten, zo meende hij, tijdig en bij voortdoring tegen het licht worden gehouden, ‘niet alleen vanwege de boze tegenkrachten, maar [ook] vanwege zich wijzigende internationale omstandigheden en concurrentieverhoudingen’.⁸⁷ Hij koos, aldus De Rooy, ‘voor een beleid dat de kans op werk – en daarmee zelfrespect – structureel groter maakte. Dat vergde het inzicht dat – zo kort mogelijk uitgedrukt – de winsten van de ondernemingen de banen van morgen opleverden. Dit was de kern van het Akkoord van Wassenaar, en dit bleef ook onder gewijzigde omstandigheden en met andere middelen het doel in de politieke loopbaan van Kok.’⁸⁸

Zijn reputatie als pragmaticus was definitief gevestigd met zijn Den Uyl-lezing uit 1995, toen hij zei: ‘De oude ideologie blijkt niet in staat afdoende antwoord te geven op sleutelvragen van deze tijd. Het afschudden van ideologische veren is voor een politieke partij als de onze niet alleen een probleem, het is in

bepaalde opzichten ook een bevrijdende ervaring.⁸⁹ Een wat ongelukkige formulering, vooral gezien het feit dat de PvdA al tamelijk slecht in het ideologisch verkleed stak, in een betoog dat verder vooral een pleidooi vormde voor een sterke Europese oriëntatie van de sociaaldemocratie en voor een programma van publieke investeringen. Tromp, bedreven in het uitdelen van kopstootjes aan de PvdA, schreef: ‘Zonder veren staat de rooie haan in zijn blote kont.’

In de jaren negentig waren het de ideeën van de Amerikaanse Democraten en het Britse New Labour die onder het label van de Derde Weg de Atlantische Oceaan en het Kanaal overstaken en een centraal referentiepunt werden voor het debat onder sociaaldemocraten op het continent, Nederland niet uitgezonderd. De Derde Wegpolitiek wilde een nieuwe synthese vinden tussen liberalisme en socialisme. Zoals Labour-leider Tony Blair aangaf: ‘Socialism in the nineties is the left-of-centre Third Way between the free market individualism of the right and the old-left statism. The Third Way returns to the human values of the Left – justice, solidarity, freedom – but rethinks how we deliver them. We are taking the historic values of the Left, and we are applying them to our new world of dynamic markets.’⁹⁰ Kort geformuleerd ging het bij de Derde Weg om minder staatsregulering, meer waardering voor de markt en de private sector, en meer nadruk op individuele verantwoordelijkheid van burgers. De verzorgingsstaat moest worden getransformeerd van een ‘safetynet of entitlements to a springboard of opportunities’.⁹¹ In een wereld in verandering werd verandering zelf een positief doel: ‘houden van verandering’ werd een centraal motto van de Derde Weg. Anthony Giddens verschaftte met zijn boek *The Third Way* de wetenschappelijke vlag voor de politieke lading. De Britten die zich na een diepgaande partijvernieuwing New Labour noemden, hadden een speciale opvatting over hun rol bij deze *cultural transfer*: ‘We cross the Ocean to learn; we cross the Channel to teach.’⁹²

Ook al hielden Kok en Ad Melkert afstand van de term Derde Weg, in feite liep de politiek-ideologische koers van de PvdA in deze periode vrijwel parallel aan het moderniseringsprogramma van de Amerikaanse president Bill Clinton en de Britse premier Blair. Zoals Clinton Kok op een bijeenkomst toevoegde: ‘Wim Kok, from the Netherlands, actually was doing all this before we were.’⁹³ Het internationale forum dat door politici, denktanks en academici onder de paraplu van de Derde Weg werd gevormd, bood Nederlandse sociaaldemocraten, zoals Wouter Bos, een podium om hun ideeën uit te testen.

De periode van de twee paarse kabinetten onder leiding van Kok (1994-2002) werd gekenmerkt door een nieuw zelfbewustzijn van de PvdA. Dat had meer te maken met haar bestuurlijke macht dan haar ideologische kracht. Zo waren in het regeer- en beleidsprogramma wel sociaaldemocratische voorkeuren zichtbaar, maar anders dan in eerdere tijdvakken was de PvdA nu niet toonaangevend. Binnen een door liberaal denken gedomineerd politiek klimaat zette de PvdA enkele eigen accenten. Dat de samenwerking tussen PvdA en VVD tot stand kon komen, betekende dat de politieke kloof die de partijen decennialang op grote afstand van elkaar had gehouden, overbrugbaar was geworden. In tweeërlei opzicht had dat een 'ideologische' betekenis. In de eerste plaats dat de sociaaldemocratie zich – zij het schoorvoetend – had aangepast aan de nieuwe consensus over het financieel-economisch beleid: een mix van aanbodeconomie, meer ruimte voor de markt, bezuinigingen, lastenverlichting en beperking van de sociale zekerheid.⁹⁴ In de tweede plaats dat door samenwerking tussen 'links' en 'rechts' een nieuwe tegenstelling kon opbloeien: die tussen de gevestigde machten en een tegen het establishment gerichte politiek.⁹⁵

De nieuwe zakelijkheid van de PvdA kwam tot uiting in haar bijdrage aan de paarse kabinetten. Het eerste en dominante element was ervoor te zorgen dat meer mensen aan het werk kwamen. 'Werk, werk, werk' werd het motto van Paars I. De Nederlandse verzorgingsstaat was steeds primair gericht geweest op inkomensgarantie voor hen die om wat voor reden dan ook buiten het arbeidsproces waren geraakt. Nu werd het een eerste prioriteit om mensen naar de arbeidsmarkt te geleiden – volgens sommigen in sociaaldemocratische kring al langer een onontkoombare aanpassing van de 'passieve' Nederlandse verzorgingsstaat.⁹⁶ Daarbij ging het om aanpassingen in het socialezekerheidsstelsel, het scheppen van banen met behulp van de overheid (zogenoemde Melkert-banen), en een activerend arbeidsmarktbeleid dat bovendien flexibiliteit zocht te combineren met zekerheid. De activerende verzorgingsstaat werd een kernbegrip van de PvdA.⁹⁷

Een tweede element had betrekking op de versterking van de Nederlandse economie, in het bijzonder door middel van publieke investeringen in de infrastructuur: een vorm van nationale beleidsconcurrentie in een ruimte die door de mondialisering en europeanisering van de economie werd bepaald. De paarse belastingpolitiek zou eveneens in het teken daarvan staan. De 'BV Nederland' werd een gangbare uitdrukking, het dienen van zijn belangen, ook door de overheid, richtsnoer voor het economisch beleid, zo niet voor het beleid tout court.

Een derde element vormde het bevorderen van marktwerking in de publieke sector, privatisering en verzelfstandiging van publieke voorzieningen en de introductie van bedrijfsmatige elementen in het besturen van publieke instellingen (het zogenoemde New Public Management). Het ging daarbij niet alleen om het verlichten van de overheidsfinanciën, maar ook om een meer ideologisch getint offensief van markt versus overheid. Deed de markt het niet gewoon beter? Het nieuwe marktdenken drong diep door in de sociaaldemocratische opvattingen over de rol van de overheid en de behartiging van het publieke belang. Misschien minder vast overtuigd van de superioriteit van de markt, zagen sociaaldemocraten toch ook talloze mogelijkheden om marktwerking te gebruiken om publieke doelstellingen en waarden te dienen. Zo presenteerde de sociaaldemocratische minister van Verkeer en Waterstaat Tineke Netelenbos in het tweede paarse kabinet concurrentie om het spoor en de ontvlechting van NS in het perspectief van een verbetering van het aandeel van het openbaar vervoer in de totale personenmobiliteit – een als in het publiek belang gedefinieerde doelstelling.⁹⁸

Het vierde element betrof de centrale positie die de burger als consument kreeg toebedeeld. De mondige burger, inmiddels bevrijd van zijn autoriteitsangst en in de private markt gewend om op zijn wenken te worden bediend, moest ook als het om publieke voorzieningen ging als consument worden beschouwd. De publieke voorzieningen dienden daarom op maat van individuele wensen te worden gesneden. En burgers moesten worden uitgerust met een rugzakje met rechten of geld om zelf te kunnen kiezen op welke wijze zij van hun publieke voorzieningen gebruik wilden maken – het ‘rugzakjes-socialisme’ met de klant als koning. Dit perspectief werd in een sociaaldemocratie die steeds meer betrokken was op individuele ontplooiing dan op gemeenschapszin, voor sommigen een nieuw ideologisch ankerpunt en een maatstaf om beleid aan te toetsen: de bevrijding van de burger, niet als werker of als *citoyen*, maar als consument.

Even leek zich in de jaren negentig juist over dit punt een heuse ideologisch getinte politieke controverse te gaan afspelen. De synthese van liberalisme en socialisme had voor enkelen meer dan een praktische betekenis: zij opende ook het zicht op een type politiek dat beantwoordde aan het levensgevoel van een nieuwe generatie. Rick van der Ploeg en Marjet van Zuylen, de ‘sociaalliberalen’ van de Tweede Kamerfractie van de PvdA tijdens Paars 1, zagen daarin de meerwaarde van paars. ‘De behoeften van consumenten zijn het oriëntatiepunt. Het innovatief inspelen op veranderende maatschappelijke ontwikkelingen wordt beloofd ten koste van het defensief in stand houden van bestaande

belangen. Dat is een sociaaldemocratische uitdaging zonder weerga. [...] Paars staat voor een andere politieke cultuur, en kan een voorbode en instrument zijn voor partijpolitieke en staatkundige vernieuwing.⁹⁹

Daartegenover waren kritische geluiden te horen vanuit de ‘vakbonds vleugel’ in de Tweede Kamerfractie. Ruud Vreeman, die eerder vakbondsbestuurder was geweest en samen met Felix Rottenberg het voorzitterschap van de PvdA bekleedde, markeerde een meer traditioneel sociaaldemocratische positie. Hij zag niets in de door zijn fractiegenoten Van der Ploeg en Van Zuylen voorgestane synthese van het Rijnlandse en Angelsaksische economische model: deze zou het slechtste uit beide naar boven brengen. ‘Is het niet modern in plaats van in westelijke richting wat meer naar Duitsland, Noorwegen en Zweden te kijken, landen toch die het doorgaans goed doen? Door te kiezen voor een beter leerlingstelsel, voor organisatie van scholing van werkenden, voor een activerend arbeidsmarktbeleid, het omzetten van improductief uitkeringsgeld in productieve banen in de collectieve sector en voor het omzetten van spaargelden in investeringen en banen? Maar vooral ook voor het versterken van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de groei van de werkgelegenheid?’¹⁰⁰

Een typerend discussiepunt werd het paarse wetsvoorstel tot verruiming van de openingstijden van winkels. Voor Vreeman streden hier twee soorten individualisme: dat van ‘ongeremdheid en impulsieve behoeftebevrediging’ tegenover een sociaal-individualisme ‘dat mensen als meer ziet dan consument’. Hij voelde zich meer verwant met de tweede opvatting vanuit zijn lange betrokkenheid bij het vraagstuk van de werktijden.¹⁰¹ Van der Ploeg en Van Zuylen keken vanuit een ander perspectief: ‘Het verruimen van de openingstijden van winkels maakt het voor tweeverdieners en eenpersoonshuishoudens makkelijker hun inkopen te doen.’¹⁰² De controverser zette niet door en van echte vleugelvorming was geen sprake. De economische wind in de rug in de tweede helft van de jaren negentig deed veel onenigheid verwaaien.

Vooraf onder hen die niet (meer) een direct politieke functie uitoefenden maar wel betrokken waren bij de programmatische ontwikkeling van de PvdA, ontstond onbehagen over de inhoudelijke partijkoers. Dat betrof allereerst het verdwijnen van welke ideologische richting of discussie dan ook. Socioloog en voormalig parlementariër Frans Leijnse bespeurde al bij aanvang van de paarse regeringsperiode dat politieke visie en politiek debat als hinderlijke complicatie werden beschouwd. ‘Deze afkeer van ideologische concepten heeft geleid tot een volkomen a-politieke politiek; nergens heeft het technocratische denken zo’n overheersende positie verworven als in Den Haag.’¹⁰³

Daarnaast ontstond weerstand tegen de beleidskeuzes die de PvdA maakte en werden daarvoor alternatieven geformuleerd. De kritiek richtte zich bijvoorbeeld tegen de als ‘traditioneel en defensief’ beschouwde economische strategie van het eerste paarse kabinet, want vooral gericht op loonmatiging, reductie van arbeidskosten en lastenverlichting, in plaats van op factoren als ‘kennisinfrastructuur, kwalificatieniveau en technologie’.¹⁰⁴ Tegen een te organisatorisch gerichte herziening van de verzorgingsstaat, die onvoldoende rekening hield met de nieuwe risico’s op de arbeidsmarkt en in het huishouden.¹⁰⁵ De WBS publiceerde kritische rapporten onder meer over marktwerking in de publieke sector, over de paarse belastingplannen en over het oprukken van een Angelsaksisch ondernemingsmodel waarin het kortetermijnbelang van ongeduldige aandeelhouders overheerste.¹⁰⁶ Maar deze geluiden uit de buitenring van de PvdA vonden nauwelijks gehoor in het politieke centrum.

Een contrapunt tegen de nieuwe zakelijkheid werd met volharding geformuleerd door toenmalig WBS-directeur Paul Kalma. Op verzoek van partijvoorzitter Rottenberg maakte hij een balans op van één jaar paarse coalitie. ‘Zorg om de financiële problemen van de overheid is steeds meer vermengd geraakt met een markt-ideologie, die in “meer markt, minder overheid”, in bezuinigingen, privatisering en lastenverlichting de oplossing voor de meest uiteenlopende problemen ziet. Een dergelijk “primaat van Financiën” brengt echter grote nadelen met zich mee,’ zo constateerde hij in *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit*. De bezuinigingen richtten sociale schade aan en verlaagden het niveau van de publieke voorzieningen. Vormden bezuinigingen en lastenverlichting wel de beste weg om de structuur van de Nederlandse economie op lange termijn te versterken?¹⁰⁷ Zijn beschouwingen werden in de Haagse partijtop met weinig enthousiasme ontvangen. Voorzitter van de Tweede Kamerfractie Jacques Wallage sprak van ‘een prul’ en ‘de sociaaldemocratie onwaardig’. Kok waarschuwde dat het document, met de aandacht die het publicitair zou trekken, ‘politiek verwarrend, respectievelijk contraproductief’ zou werken.¹⁰⁸

In 2004 keek Kalma terug op wat hij zag als twintig jaar verzakelijking en modernisering van de sociaaldemocratie. De PvdA was steeds meer ‘een bestuurderspartij met technocratische trekken’ geworden. ‘Inhoudelijk voegde ze zich, op één belangrijke uitzondering (het activerend arbeidsmarktbeleid), naar de economisch liberale beleidsconsensus. En de cultuurpolitieke dimensie die de sociaaldemocratie in eerdere perioden een zekere kleur en een extra aantrekkingskracht had gegeven, ging vrijwel geheel verloren. De partij belandde in het grensgebied tussen zakelijkheid en verzaking.’¹⁰⁹ In een tijd waarin de soci-

ale ongelijkheid weer begon toe te nemen achtte Kalma gelijkheid opnieuw de corebusiness van de sociaaldemocratie. Niet om de gelijkheid zelf, maar omwille van een eerlijke verdeling van ontplooiingskansen, om ‘de maatschappelijke voorwaarden waaronder individuele vrijheid gedijt’ en om ‘de richting waarin de vrijheid wordt aangewend’.¹¹⁰

Na de dreun

De verkiezingen van het jaar 2002 veroorzaakten misschien geen diep ingrijpende ‘ideologische’ breuk, maar deden de PvdA door toedoen van Pim Fortuyn wel op haar grondvesten schudden, eerst in Rotterdam en vervolgens in de rest van het land. De verkiezingsuitslag gaf aanleiding voor introspectie in sociaaldemocratische kring met zowel psychoanalytische als gedragstherapeutische trekken. *Socialisme en Democratie*, het maandblad van de WBS, verzorgde een serie ‘Na de dreun’, waaraan tal van politici, wetenschappers en commentatoren een bijdrage leverden.¹¹¹ Er vonden memorabele bijeenkomsten plaats, zoals die in Felix Meritis in Amsterdam, waar journalist Gerard van Westerloo de verzamelde sociaaldemocratische gemeente geselde met onbarmhartige kritiek op de wijze waarop de PvdA haar traditionele kiezers in de steek had gelaten. ‘Nee,’ zo hield hij zijn gehoor voor, ‘het is geen onversneden vreemdelingenhaat die deze Pimmetjesstemmers drijft, het is de haat tegen de socialen die, zegt hun privé-belevingswereld, de klootzak de hand boven het hoofd houden en vol van begrip zijn voor de dader zonder belangstelling voor het slachtoffer. En nee, het is geen rechts-extremisme dat de revolutie in gang gezet heeft, het is de afkeer van een in zichzelf opgesloten politieke cultuur die de privé-belevingswereld van de burger tot gevaarlijk want voor je het weet stigmatiserend en discriminerend terrein verklaard heeft.’¹¹²

Onvermijdelijk volgden nu de commissie en het rapport. De trend was al eerder ingezet, maar ook vanaf 2002 – in een serie ‘zelfreflectie tot over de pijngrens’ – zouden commissies en hun rapporten als pleisters voor de politieke wonden gaan fungeren, over het algemeen zonder het genezingsproces wezenlijk te beïnvloeden. Een commissie onder leiding van voormalig minister Margreeth de Boer publiceerde een diepgaande analyse van waar, wanneer en waarom het in 2002 misging. Het rapport noemde de ‘intern-bestuurlijke gerichtheid’ en ‘kleurloosheid’ van de PvdA als diepere oorzaken van het verlies, evenals de programmatische ‘onzekerheid’ en ‘verdeeldheid’. Van een leven-

dig debat over belangrijke kwesties was geen sprake: de PvdA was een ‘banen-machine’ geworden en werd gekenmerkt door ‘controlepolitiek’.¹¹³

In 2006 herhaalden kwaal en recept zich. Nu boog een commissie onder leiding van Vreeman zich over de verkiezingsnederlaag en publiceerde een rapport dat voort kon bouwen op een analyse die onder de titel *Verloren slag* door de WBS was uitgebracht.¹¹⁴ Niet alleen wezen Vreeman c.s. de hervormingskoers van de PvdA op het terrein van de verzorgingsstaat als oorzaak van de electorale terugval aan, ook meenden zij dat een bindend program steeds moeilijker te formuleren viel als gevolg van de electorale spagaat van de sociaaldemocratie tussen hoger en lager opgeleiden. De commissie bepleitte een politiek-ideologische herprofilering en wees drie prioriteiten aan: herstel van vertrouwen in de (semi)publieke sector, een adequate rechtsorde van de arbeid en ordening van de economie, en de ‘nieuwe sociale kwestie, die draait om de verhoudingen tussen oude en nieuwe Nederlanders’.¹¹⁵ Het partijbestuur noemde het rapport een ‘welkome bijdrage aan de revitalisering van de PvdA’ maar meende ook: ‘We moeten ons niet in de put laten praten.’¹¹⁶

Terwijl de PvdA van 1946 tot 2002 drie episodes had gekend van betrekkelijk stabiel en langdurig politiek leiderschap, werd het sindsdien aanmerkelijk onrustiger.¹¹⁷ Wisselend leiderschap zorgde voor verschillende programmatische accenten, en leverde het beeld op van een partij in ideologische onzekerheid, zo niet van een partij die in een ideologisch niemandsland terecht was gekomen. Het leiderschap van Melkert duurde slechts heel kort; na Kok te zijn opgevolgd, trad hij direct na de verkiezingsnederlaag van 2002 af. Bos leidde de PvdA van 2002 tot 2010. Na de verkiezingen van 2003, waarin de PvdA onder zijn aanvoering een comeback maakte, kondigde hij een grote ideologische vernieuwing aan. ‘Slagen we daar niet in, dan kunnen we de rest wel laten.’ Hij koos daarbij twee richtingen: een radicale verandering van het democratische systeem in de richting van een kiesstelsel naar Amerikaanse of Britse snit, en een relativering van wat hij het klassieke sociaaldemocratische gelijkheidsideaal noemde. Bos verwierp het streven naar gelijke uitkomsten en pleitte voor meer keuzevrijheid van de mondig geworden burgers bij het gebruik van collectieve voorzieningen. Hij wilde, zo zei hij, kleine ongelijkheid accepteren om de grote te voorkomen.¹¹⁸

In 2010 nam Job Cohen, tweemaal staatssecretaris namens de PvdA in de jaren negentig en sinds 2001 burgemeester van Amsterdam, het leiderschap van Bos over. Zijn centrale invalshoek was binding: ‘de boel bij elkaar houden’ was voor hem een essentieel sociaaldemocratisch uitgangspunt.¹¹⁹ In 2012 volgde Diederik Samsom Cohen op. Samsom, afgestudeerd in de technische

natuurkunde, was actief geweest in de milieuorganisatie Greenpeace en sinds 2003 Tweede Kamerlid. Het programma waarmee hij de verkiezingen van 2012 inging zette zich af tegen verdere marktwerking in de publieke sector en hetgeen als een doorgeschoten flexibilisering van de arbeidsmarkt werd gezien. In reactie op de politieke onrust en snelle regeringswisselingen sinds 2002 werd bij de formatie van het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA in 2012 de stabiliteit van het landsbestuur zijn belangrijkste prioriteit.

In deze periode brachten twee kwesties de PvdA tot een heroverweging van haar programmatische positie. Het maatschappelijk ongemak over de multiculturele samenleving en de nieuwe culturele verschillen leidde ook binnen de PvdA tot discussie over immigratie en integratie – een debat waarvoor Paul Scheffer begin 2000 een geruchtmakende aftrap gaf.¹²⁰ Het ging daarbij onder meer om de vraag of integratie vooral langs sociaaleconomische weg tot stand moest komen of dat juist culturele verschillen moesten worden overbrugd. Waar was aanpassing gewenst, waar waren de grenzen van pluriformiteit en diversiteit in het geding? Hoe moest de sociaaldemocratie omgaan met de spanning tussen heersende vrijzinnige waarden en meer traditionele waarden van sommige migrantengemeenschappen? Hoe succesvol was het gevoerde overheidsbeleid geweest?

De PvdA was al eerder de weg opgegaan van een aanzienlijk strikter immigratiebeleid. Het partijbestuur koos nu ook voor een hardere koers inzake integratie, getuige een conceptresolutie die in 2008 werd gepresenteerd: ‘Nieuwkomers, hun kinderen en kleinkinderen moeten zonder voorbehoud kiezen voor de Nederlandse samenleving.’ De nota erkende dat immigratie voor alle betrokken partijen een lastig proces is, met gevoelens van verlies en onbehagen. Handhaving van de rechtsstaat kreeg een centrale plaats. De culturele kant van het integratieproces werd nu sterker benadrukt, de wrijving die immigratie opriep evenzeer. ‘De Partij van de Arbeid gaat het conflict niet uit de weg. We normeren waar het moet, we tolereren waar het kan, we confronteren waar het nodig is.’¹²¹

Het schrijven van het partijbestuur riep scherpe reacties op, van uitgesproken instemming tot harde kritiek. Sommigen haalden opgelucht adem dat de PvdA nu eindelijk de noodzaak erkende van een ideologisch offensief tegen de haat gericht op het Westen; anderen spraken van een document waarin er lustig en onverantwoord op los werd gegeneraliseerd. En waarin het verlichte nationalisme te weinig inhoud kreeg: ‘Je moet niet de agenda van Wilders fluiten in een opgewektere toonsoort.’¹²² De gewraakte passage over de nieuwkomers, hun

kinderen en kleinkinderen haalde de uiteindelijke tekst niet. Maar onmiskenbaar verschoof de PvdA van positie, toon en aanpak, ingeklemd tussen tegenstrijdige electorale belangen en getekend door scherpe verschillen in opvatting.

Spanning riep ook de Europese integratie op. In de jaren negentig betoonde de PvdA zich een krachtig voorstander van verbreding en verdieping van de Europese integratie. Toen bij het referendum over het Europees grondwettelijk verdrag in 2005 een meerderheid van de Nederlandse bevolking tegenstemde, was dat niet alleen een ernstige tegenslag voor het zittende tweede kabinet-Balkenende, maar ook een affront voor de PvdA, die zich als oppositiepartij in de strijd had geworpen voor aanvaarding van het verdrag. Duidelijk bleek dat de achterban van de PvdA zich in meerderheid keerde tegen de koers van hun partij.¹²³ Bijkomend oncomfortabel feit was dat vooral de lager opgeleide kiezers zich tegen het grondwettelijk verdrag uitspraken, terwijl de hoger opgeleiden er positiever tegenaan keken – een scheidslijn die dwars door het sociaaldemocratisch electoraat liep.

De uitslag van het referendum leidde tot een heroverweging van het standpunt van de PvdA over Europese integratie. Een werkgroep boog zich over de kwestie en concludeerde dat de logica van de interne markt minder overheersend zou moeten worden in de vormgeving van het sociale beleid. Beslissingen over de verzorgingsstaat zouden op nationaal niveau moeten worden genomen. Meer in het algemeen zou Europese besluitvorming moeten worden beperkt tot die kwesties die niet op nationaal niveau opgelost konden worden.¹²⁴ De kritische tonen zijn daarna niet meer helemaal verdwenen. Maar met het uitbreken van de financiële crisis en de daaropvolgende economische en eurocrisis koos de PvdA onvoorwaardelijk voor de verdieping van de politiek-economische en financiële integratie, inclusief de straffe normen die aan het nationale budgettaire beleid werden gesteld. De enkele critici onder sociaaldemocratisch georiënteerde economen die een neokeynesiaans beleid voorstonden, kregen nul op het rekest.

Met de verkiezingsnederlagen van de Amerikaanse Democraten en de Europese sociaaldemocraten aan het begin van de nieuwe eeuw rees de vraag of de Derde Wegpolitiek aan de basis lag van de electorale neergang, en welke de contouren van een post-Derde Wegkoers zouden moeten zijn. Deze vragen stonden centraal in een internationale herbezinningsoperatie van een aantal progressieve denktanks, en vormde ook het centrale thema van de in 2010 gehouden Den Uyl-lezing van Bos, destijds vicepremier in het vierde kabinet-Balkenende. Hij meende dat veel aanhangers van de Derde Weg, en met hen veel politici van andere stromingen, de dynamiek van de markt in combinatie met globalisering

hebben onderschat. Dat de markt te temmen viel en een ‘servant of society’ kon zijn, bleek maar al te vaak ijdele hoop. De grootste tragedie van de Derde Weg, zo meende hij, was ‘gelegen in het feit dat de op zich noodzakelijke wending van de sociaaldemocratie naar een positievere houding ten opzichte van bedrijfsleven, vrije markt en ondernemerschap, plaatsvond op het moment dat het moderne kapitalisme van karakter aan het veranderen was. [...] Om het maar eens plastisch uit te drukken, de Derde Wegprogressieven sliepen in met een voorheen redelijk getemde vrije markt maar werden wakker met een ontketend monster.’

Maar deze verbale bezinning leidde, ook na de financiële crash en de diepe economische crisis, niet tot een wezenlijk andere programmatische koers. Zeker, met medewerking van sociaaldemocraten werd het toezicht op de banken verscherpt en werden de kapitaalseisen die aan hen gesteld worden verhoogd, maar de PvdA heeft niet gekozen voor een nieuwe ordening van de financiële sector. Bij de verdere hervormingen van de verzorgingsstaat zijn activering en een groter beroep op de individuele verantwoordelijkheid van burgers centraal blijven staan. De nadruk is komen te liggen op een disciplinerende en surveillerende verzorgingsstaat, ingeklemd tussen marktucht en overheidscontrole. Ondanks pogingen om het label af te schudden, lijkt de sociaaldemocratie in Nederland na 2002 dan ook nog niet uit de schaduw van de Derde Wegpolitiek te zijn gekropen.¹²⁵ Voor zover de koers werd aangepast, was dat als eerder: regerenderwijs. Zo werd het pensioenstelsel op de schop genomen als uitkomst van onderhandelingen in het vierde kabinet-Balkenende (waarvan naast de PvdA, het CDA en de ChristenUnie deel uitmaakten), hetgeen tot diepe verdeeldheid en een existentiële crisis in de FNV leidde. Sociaaldemocraten uit het in de herfst van 2012 aangetreden tweede kabinet-Rutte namen verantwoordelijkheid voor een grootscheepse decentralisatie van, annex bezuinigingen op belangrijke delen van de zorgsector – een van de meest ingrijpende herzieningen van de verzorgingsstaat sinds de jaren vijftig. Alleen van de correcties op de verregaande flexibilisering van de arbeidsmarkt kan gezegd worden dat ze op dieper stekend programmatisch denkwerk berusten.

Ter afsluiting

De politieke en maatschappelijke terugval van de PvdA sinds de eeuwwisseling heeft niet alleen een electorale, maar ook een ideologische kant. Actieve politici en bestuurders hebben de neiging gehad de tegenslagen te beschouwen als on-

verdiende pech. Met uitgekende verkiezingscampagnes, goede communicatie en hulp van de omstandigheden zou het weer goed moeten komen. Zij onderschatten hoezeer de ideologische positie van de sociaaldemocratie in het geding is geraakt, niet in het minst omdat zij de ideologische schutkleur van de huidige politieke omgeving heeft aangenomen en haar eigen politieke waarden op de achtergrond zijn geraakt. Van een eigen, duidelijk omschreven politiek project is inmiddels geen sprake meer. Zonder herkenbaar en bindend perspectief gaat het echter niet.¹²⁶ Dat was eerder niet anders.

Het programma van de PvdA van Drees kan worden gezien als een antwoord op de economische depressie en de politieke dreiging van de jaren dertig, de ervaringen van de bezettingstijd en de oorlogsvernietiging. Het programma van de periode-Den Uyl was een antwoord op de gestegen welvaart, het maatschappelijk protest en het verlangen naar meer democratie van de jaren zestig. Het programma van het tijdperk-Kok vormde het antwoord op de economische terugslag, de overgang naar een postfordistische economie en de overbelasting van de verzorgingsstaat van de jaren tachtig. Wil de sociaaldemocratie niet ‘een platte utiliteitsleer’ worden, dan zal zij opnieuw een eigen antwoord moeten formuleren op de kwesties van deze tijd. Daarvoor is een politiek leiderschap nodig dat niet voortdurend meebuigt met de maatschappelijke trends maar bescherming organiseert tegen de krachten van de globale marktsamenleving in een ‘postliberaal’ programma.¹²⁷ Daarbij gaat het om een verzorgingsstaat die bescherming biedt tegen de risico’s en fricties van onze huidige maatschappij in een tijdperk van globalisering en de kwaliteit van het bestaan centraal stelt. Om het doorbreken van nieuwe sociaaleconomische en sociaal-culturele ongelijkheden. Om het vinden van een nieuwe verstandhouding tussen vrijheid en gemeenschapszin. Om de democratie van levenselixer te voorzien. En om het kapitalisme door de democratie te laten beteugelen. Voor een dergelijke bezie-lende visie is ‘fundamentele bezinning naar binnen’, waarvan in het motto voor deze bijdrage sprake is, een eerste vereiste.

Met dank aan Peter van Dam voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Wat is er over van de rode familie?

De bijzondere relatie tussen PvdA en NVV/FNV

Simon Otjes

Inleiding

De PvdA en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en later de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) hebben altijd een ‘bijzondere relatie’ gehad. Thijs Wöltgens, op dat moment voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, omschreef die relatie in 1991 als volgt: ‘[d]e vakbeweging [legt] een bijzondere claim op de stellingname van de PvdA. Er bestaat een verwachtingspatroon dat de PvdA op dezelfde wijze behoort te reageren als de vakbeweging.’¹ In diezelfde periode schreef Cor Inja, destijds lid namens de FNV van de Sociaal-Economische Raad (SER): ‘[e]en centrumlinks kabinet gaat er in de praktijk al te snel vanuit dat het wel goed zit met de vriendschap en dat slechte daden onder vrienden vergeven moeten worden’.² Beiden deden deze uitspraken aan het begin van de jaren negentig, op het moment dat de verhoudingen tussen de PvdA en de FNV een absoluut dieptepunt hadden bereikt. De PvdA steunde – tegen de wil van de FNV – een inperking van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO). De uitspraken laten een patroon zien dat de relatie tussen de grootste vakcentrale en de sociaaldemocratische partij decennialang kenmerkte: wederzijdse gespannen verwachtingen ten aanzien van elkaars positie, gebaseerd op een historische en ideologische verwantschap. Door de functionele scheiding tussen de partij en de vakbond kunnen deze verwachtingen lang niet altijd waargemaakt worden, wat heeft geleid tot een aantal grote conflicten.

De historische verwantschap dateert al van het begin van de twintigste eeuw. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de voorloper van de PvdA, en het NVV waren onderdeel van de ‘rode familie’, een netwerk van gelijkgezinde organisaties. Ze deelden het sociaaldemocratische gedachtegoed, hadden de seculiere arbeidersklasse als achterban en aan de top van partij en vakcentrale bestond een grote personele overlap. Ze onderhielden zo een bijzondere relatie, maar sinds de hoogtijdagen van de verzuiling is er veel veranderd: het NVV fuseerde in 1976 met het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) tot de FNV, die formeel niet partijgebonden was maar zich in de praktijk sterk op de PvdA richtte. Sinds de eeuwwisseling is er bovendien een kaper op de kust. De SP, die in 1994 in de Tweede Kamer is gekomen, ontwikkelt zich tot een steeds grotere concurrent van de PvdA, en dat niet alleen in electoraal opzicht: binnen de FNV zouden de tomaten van de SP de rozen van de PvdA verdreven hebben.³

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de relatie tussen enerzijds NVV en FNV en anderzijds de PvdA zich heeft ontwikkeld sinds 1946. Doel is om te onderzoeken wat er is veranderd en wat gelijk is gebleven. Vier aspecten van die verhouding worden belicht: de organisatorische banden, de programmatische overeenkomsten, de personele overlap aan de top en de deels gemeenschappelijke basis.⁴ Het hoofdstuk is chronologisch van opzet en volgt de ontwikkeling van de relatie tussen partij en vakcentrale in vier tijdvakken: de verzuilde periode (van 1946 tot grofweg 1970), de jaren van radicalisering (van ongeveer 1970 tot 1980), de ‘nieuwe zakelijkheid’ van de partij en de vakcentrale (bij benadering van 1980 tot 2000), en tot slot de periode sinds de eeuwwisseling, waarin de SP zich actief binnen de FNV opstelt en uitgroeit tot een rivaal van de PvdA, zowel op electoraal terrein als wat betreft de invloed in de FNV.

Bij de beschrijving van de historische ontwikkeling van de relatie tussen PvdA en NVV/FNV wordt extra aandacht besteed aan vijf in het oog springende conflicten: over de vormgeving van de AOW in de eerste periode; over de loonmaatregelen van het kabinet-Den Uyl in de periode van radicalisering; over de ziektewet tijdens het eerste kabinet-Van Agt (een belangrijk breukpunt tussen de periode van radicalisering en de nieuwe zakelijkheid die daarop volgde); over de WAO tijdens het derde kabinet-Lubbers (het dieptepunt in de relaties in de zakelijke periode); en de aanvaring over de pensioenen (die de nieuwe rol van de SP in de FNV toont). Deze conflicten laten zien hoe de verhoudingen liggen als het er echt op aankomt. Eerst wordt kort de voorgeschiedenis van de relatie tussen partij en vakcentrale geschetst aan de hand van de band tussen de SDAP

en het NVV. In de conclusie van deze bijdrage komt de mate van continuïteit en verandering in de onderlinge relatie expliciet aan de orde.

De verhouding tussen SDAP en NVV (1906-1940)

De geschiedenis van de sociaaldemocratische vakbeweging is nauw verbonden met de sociaaldemocratische partijpolitiek. Het initiatief voor de oprichting van het NVV werd in SDAP-kringen genomen. De bestaande vakbondsfederatie, het syndicalistische Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS), stelde zich onafhankelijk op ten opzichte van politieke partijen. Het richtte zich uitsluitend op de economische strijd met de werkgevers en verwachtte weinig van de politiek. De aanleiding voor de oprichting van het NVV in 1906 was de mislukte algemene werkstaking in 1903 tegen de 'worgwetten' van het kabinet-Kuyper, die overheidspersoneel verboden had te staken. Het NAS had deze staking georganiseerd, maar SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra steunde haar niet.⁵ De staking liep op een fiasco uit: de publieke opinie keerde zich tegen de stakers.⁶

Na de staking riep Troelstra op tot de vorming van een nieuwe vakbond, 'vrij van revolutionaire slogans'.⁷ Deze 'moderne' vakcentrale moest zich ook richten op het realiseren van sociale wetgeving. Dit was niet de eerste keer dat hij dit idee opperde: in 1902 schreef hij al: '[n]iet meer *in* het NAS, maar daar buiten moet onze vakbeweging op goede grondslag worden georganiseerd. Als vaklui *zelf nu* de koe niet bij de horens pakken, zullen *mij* het doen.'⁸ De SDAP-leiding had een groot belang in de vorming van het NVV. De drijvende kracht achter de oprichting van het NVV was Henri Polak, een van de twaalf oprichters van de SDAP en voorzitter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond. Ondanks de gedeelde achtergrond was de verhouding tussen partij en vakcentrale aanvankelijk niet vanzelfsprekend. Het NVV was formeel niet verbonden aan de SDAP, zijn statuten verplichtten de vakcentrale slechts tot de bevordering van rechtvaardige arbeidswetgeving en tot samenwerking met gelijkgezinde organisaties.⁹ In 1913 stelde de eerste NVV'er zich verkiesbaar voor de SDAP.¹⁰ Leiders van de vakcentrale en de partij spraken elkaar informeel in tweewekelijkse ontmoetingen. Tot officiële organisatorische banden kwam het pas in 1928.¹¹ Het NVV en de SDAP stelden een zogeheten Algemene Raad in waarin hun beider besturen en de sociaaldemocratische Kamerfractie hun activiteiten coördineerden en elkaar consulteerden over stakingen, de kandidatenlijst, het programma en mogelijke kabinetsdeelname van de SDAP.¹² In 1937

werd besloten dat de NVV-voorzitter lid mocht zijn van de Tweede Kamerfractie en een ander lid van het dagelijks bestuur van het Verbond lid werd van de Eerste Kamer. Die afspraak werd na de Tweede Wereldoorlog gehandhaafd.¹³

Al met al kan de relatie tussen het NVV en de SDAP als een schoolvoorbeeld van de verzuiling worden gekenschetst: beide waren verweven in een netwerk van ideologisch gelijkgezinde organisaties en aan de top waren zij verstrengeld. Dergelijke hechte relaties kwamen ook elders voor: in de katholieke zuil bestonden zulke nauwe banden tussen partij en vakcentrale.¹⁴

Verzuilde verhoudingen (1945-1970)

Na de Tweede Wereldoorlog waarde de geest van vernieuwing door Nederland. Velen hoopten dat de verzuilde verhoudingen zouden worden doorbroken. De PvdA was een uiting van het streven om progressieven, of zij nu seculier, protestant of katholiek waren, te verenigen in één partij (zie ook de bijdrage van Joop van den Berg aan deze bundel).

Het NVV zat na de bevrijding in het slop. De vakcentrale was vanwege de collaboratie van een aantal bestuurders bezoedeld uit de Tweede Wereldoorlog gekomen.¹⁵ Ook de vakbondswereld werd beroerd door de vernieuwingsgeest. Dit uitte zich in de oprichting van een Eenheidsvakcentrale (EVC). In deze niet-verzuilde vakcentrale zouden alle vakbonden zich moeten verenigen.¹⁶ Op de achtergrond speelden leden van de Communistische Partij van Nederland (CPN) een grote rol in de EVC. De katholieke en protestantse vakcentrales hielden vast aan hun zelfstandige voortbestaan, maar de EVC en het NVV voerden verregaande onderhandelingen in 1946.¹⁷ Deze gesprekken liepen mede vanwege de op gang komende Koude Oorlog en het aanzwellende anticommunisme op niets uit.¹⁸ Een terugkeer naar de vooroorlogse verhoudingen wilde het NVV evenmin, 'daar op ons Verbond té veel het cachet werd gedrukt, dat het met één politieke partij verbonden was'.¹⁹ Dit zou met name hoofdarbeiders en overheidspersoneel kunnen afschrikken. De PvdA hield evenzeer de boot af: innige betrekkingen met het NVV zouden wellicht kiezers uit de middenklasse, zoals middenstanders en kleine boeren, verjagen.²⁰ De PvdA wilde immers uitgroeien tot een volkspartij.²¹ Ook meende zij dat de partij en de vakcentrale onderscheiden taken hadden en dat te sterke organisatorische banden zouden kunnen leiden tot ongewenste vermenging.²² Zowel de PvdA als het NVV wilde de achterban uitbreiden met middengroepen; beide zagen een lossere relatie als een voorwaarde daarvoor.

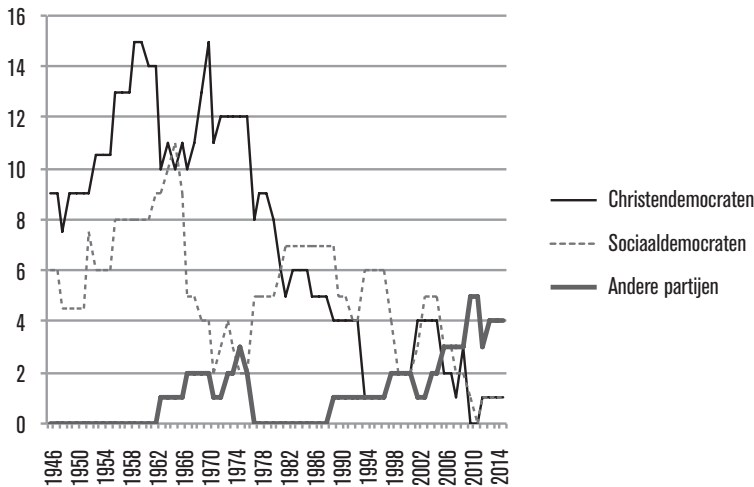
De formele banden van voor de oorlog werden verbroken, maar sterke organisatorische contacten tussen de partij en de vakcentrale bleven bestaan. Het NVV kon nog steeds rekenen op één zetel in de Eerste en de Tweede Kamerfractie van de PvdA.²³ Regelmatig ontmoetten de partijbestuurders, ministers en fractieleden van de PvdA en het NVV-bestuur elkaar.²⁴ Zoals te zien is in tabel 1, waren alle vijf NVV-voorzitters uit de periode 1945-1971 tegelijkertijd voor de PvdA lid van de Eerste of Tweede Kamer. Van 1946 tot 1967 was ongeveer een op de zes PvdA-Kamerleden afkomstig uit het NVV (zie figuur 1). Over de politieke kleur van het NVV kon in die tijd dan ook geen twijfel bestaan: in 1969 stemde 97 procent van de NVV-bestuursleden PvdA. Van hen bekleedde 42 procent een functie in de PvdA.²⁵ Ook aan de basis vielen partij en vakcentrale deels samen: in 1964 stemden vier op de vijf NVV-leden op de PvdA.²⁶ In 1968 was 44 procent van de PvdA-leden lid van het NVV.²⁷ De balans tussen beide organisaties was dus niet in evenwicht: waar de vakcentrale vrijwel volledig gericht was op de partij, bediende de partij een bredere achterban dan de vakcentrale.

Tabel 1. NVV/FNV-voorzitters en hun politieke functies, 1945-2015

Voorzitter	Centrale	Periode	Politieke functie	Periode	Partij
Evert Kupers	NVV	1928-1940 1945-1949	Tweede Kamerlid	1929-1940 1945-1948	SDAP PvdA
Henk Oosterhuis	NVV	1949-1957	Eerste Kamerlid	1946-1960	PvdA
Kees van Wingerden	NVV	1957-1959	Eerste Kamerlid	1956-1968	PvdA
Dirk Roemers	NVV	1959-1965	Tweede Kamerlid	1952-1967	PvdA
André Kloos	NVV	1965-1971	Eerste Kamerlid	1963-1982	PvdA
Harry ter Heide	NVV	1971-1973	-	-	-
Wim Kok	NVV FNV	1973-1976 1976-1986	Tweede Kamerlid Minister Minister-president	1986-1989 1989-1994 1994-2002	PvdA
Hans Pont	FNV	1986-1988	-	-	-
Johan Stekelenburg	FNV	1988-1997	Eerste Kamerlid	1999-2003	PvdA
Lodewijk de Waal	FNV	1997-2005	Lijstduwer Tweede Kamerverkiezingen	2010	PvdA
Agnes Jongerius	FNV	2005-2012	Europarlementariër	2014-	PvdA
Ton Heerts	FNV	2012-	Tweede Kamerlid	2006-2010	PvdA

Bron: Parlementair Documentatie Centrum (PDC)

Figuur 1. Vakbondsleden in de Tweede Kamer, 1946–2015

Aantal Tweede Kamerleden dat werkte voor CNV, KAB, NKV, NVV en FNV voor of tijdens hun Kamerlidmaatschap; uitgesplitst naar sociaaldemocraten (PvdA), christendemocraten (CDA en zijn voorlopers ARP, CHU en KVP), en andere partijen. Voor de vergelijkbaarheid zijn de aantallen Kamerleden voor 1956 met anderhalf vermenigvuldigd (tot dat jaar telde de Tweede Kamer 100 leden). Bron: Parlementair Documentatie Centrum (PDC)

De opbouw van een nieuwe economische ordening was een centrale en gedeelde doelstelling van de PvdA en NVV.²⁸ De partij had die zelf omschreven als een ‘rechtsorde van de arbeid’.²⁹ In het geïnstitutionaliseerde overleg tussen werknemers, werkgevers en regering werkten de PvdA, die vanaf 1946 tot 1958 met de Katholieke Volkspartij (KVP) de spil zou vormen van het landsbestuur, en het NVV als sociale partner samen.³⁰ In 1950 werd de Sociaal-Economische Raad (SER) opgericht om werknemers, werkgeversorganisaties en door de regering benoemde onafhankelijke deskundigen inspraak op het sociaaleconomisch beleid te geven.³¹ Van de zeven SER-leden die het NVV in 1950 had, waren er vier vooraanstaande PvdA’ers.

Het staatspensioen, de Algemene Ouderdomswet (AOW), werd een belangrijk onderdeel van de verzorgingsstaat die de politiek en sociale partners in deze periode samen opbouwden. De vormgeving van de AOW is een goede casus om de relatie tussen de PvdA als regeringspartij en het NVV als sociale partner nader te bezien. Een van de twistpunten bij de invoering van de AOW was of er gekozen moest worden voor een collectief gefinancierd omslagstelsel, of een kapitaaldek-

kingsstelsel gefinancierd uit individuele premies. PvdA-minister van Sociale Zaken Dolf Joekes wilde het tweede. Het NVV daarentegen, onder leiding van zijn secretaris Jan Berger, koos voor de eerste optie: de vakcentrale achtte een premiestelsel niet solidair omdat mensen onder het bestaansminimum de premies maar moeilijk konden opbrengen. PvdA-minister Joekes en het NVV stonden dus tegenover elkaar. Het NVV probeerde de steun van de PvdA voor zijn variant te krijgen, maar tevergeefs: de partij wilde haar minister niet afvallen. De PvdA wenste evenmin vertraging op te lopen, want ze wilde in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1952 goede sier maken met de nieuwe oudedagsvoorziening. Vervolgens zocht het NVV steun bij de protestantse en de katholieke vakcentrale. Deze steunden het voorstel-Berger wel. De vakcentrales kregen de werkgevers aan hun zijde, zodat het voorstel-Joekes niet op een meerderheid in de SER zou kunnen rekenen. Joekes besloot daarop zijn voorstel niet naar de SER te sturen. Na de Kamerverkiezingen van 1952 trad Berger toe tot de Tweede Kamer voor de PvdA en volgde Ko Suurhoff, daarvoor tweede voorzitter van het NVV, Joekes op als minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid. De nieuwe minister diende een nieuw wetsvoorstel in dat het voorstel-Berger grotendeels volgde en in 1956 werd aangenomen.³²

Om de uitbouw van de verzorgingsstaat te financieren, hielden de sociale partners vast aan de geleide loonpolitiek.³³ Het NVV was hiervan voorstander omdat langs deze weg ook een evenwichtige inkomensverdeling kon worden bereikt: een geleide loonpolitiek kon een gelijke ontwikkeling van de lonen verzekeren in de verschillende sectoren in de economie.³⁴ Onder werknemers was de steun voor de centrale regie veel kleiner: sinds het midden van de jaren vijftig waren er regelmatig wilde stakingen, dat wil zeggen niet gesteund door de vakcentrales.³⁵ Aan deze stakingen, zoals de ambtenarenstaking in Amsterdam in 1955, namen ook veel NVV'ers deel – tegen de wil van de NVV-leiding.³⁶ Deze stakingen toonden de afstand tussen leden en leiding van de vakcentrale. De CPN stelde zich wel achter deze stakingen op en achter acties tegen de overheidssturing van de lonen.³⁷ Het was de katholieke vakcentrale die voor het eerst openlijk twijfels uitsprak over deze centrale coördinatie.³⁸ Het NVV hield er juist aan vast. Volgens prominente vakbondsman en PvdA-Tweede Kamerlid Stan Poppe ging dit ten koste van de relatie met de achterban: '[i]n de tijd van de geleide loonpolitiek hadden veel vakbondsmensen het gevoel dat werknemersbelangen door de vakbondsleiding ondergeschikt werden gemaakt aan het beleid van de PvdA als regeringspartij'.³⁹ Het beeld ontstond dat 'de Nederlandse vakbonden zich gedroegen als gewillige instrumenten van [de] overheid'.⁴⁰

Zoals de psycholoog Theo Jonkergouw in de titel van zijn proefschrift stelde: vakbondsleiders werden de ‘bondgenoot en steunpilaar’ van en voor het corporatistische systeem, met als doel de legitimiteit van de sociaaleconomische besluitvorming te vergroten.⁴¹ De leiding van de vakbeweging zou volgens hem macro-economische belangen bij het loonoverleg zwaarder laten wegen dan de belangen van specifieke groepen in haar achterban.⁴²

Eind jaren vijftig werd de geleide loonpolitiek de facto losgelaten, alhoewel zij tot het midden van de jaren zestig de jure zou blijven bestaan.⁴³ De beëindiging ervan kwam niet door de druk van de vakcentrales, maar door ongeorganiseerd arbeidersprotest en doordat de economische expansie en de overspannen arbeidsmarkt een dergelijk restrictief beleid praktisch onuitvoerbaar hadden gemaakt.

De ontwikkeling van de geleide loonontwikkeling is cruciaal om de verhoudingen tussen de PvdA, de top van het NVV en zijn achterban te begrijpen. Jarenlang hield het NVV vast aan de geleide loonontwikkeling. Niet omdat al zijn leden dat zouden willen, maar om de gedeelde economische agenda van de PvdA en het NVV mogelijk te maken. Er was dus sprake van een verwijdering tussen een deel van de achterban van het Verbond en de top. Tegelijk lijkt de NVV-aanhang de PvdA electoraal trouw te zijn gebleven. Dat er geen acceptabel politiek alternatief was voor de PvdA, zal hierbij een grote rol gespeeld hebben – de CPN kwam voor velen niet in aanmerking.

Concluderend zien we in de naoorlogse verzuilingsperiode dat alhoewel binnen de ‘rode familie’ de formele banden tussen vakcentrale en partij waren doorgesneden, beide organisaties net als voor de Tweede Wereldoorlog nog altijd een bijzondere relatie met elkaar onderhielden: in personele, programmatische en electorale zin bleven de banden sterk. Bij de opzet van de AOW bleek hoe de vakcentrale in de nieuwe economische ordening nieuwe mogelijkheden kreeg om invloed uit te oefenen. Opvallend is de tegenstelling tussen de gematigde koers van de NVV-top, die gericht was op het steunen van de macro-economische doelen zoals de opbouw van de verzorgingsstaat, en het in de achterban levende sentiment dat de vakcentrale het meer zou moeten opnemen voor de materiële belangen.

Radicalisering (1970-1980)

Vanaf eind jaren zestig radicaliseerde de vakbeweging: het NVV maar ook de katholieke vakcentrale, het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), wijzig-

den hun strategie en inhoudelijke koers.⁴⁴ Deze radicalisering vond plaats in een sterk veranderende maatschappelijke context, waarin bestaande gezagsverhoudingen door een nieuwe generatie werden uitgedaagd. De NVV-top was niet leidend in deze ontwikkeling. De radicalisering bereikte van buitenaf de vakbeweging: aan de ene kant waren er eind jaren zestig wilde stakingen georganiseerd buiten het NVV om; CPN'ers, gewezen EVC'ers en maoïsten van de Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland (marxisties-leninisties) (KEN-ml) met hun eigen vakbond Arbeidsmacht speelden hierin een belangrijke rol.⁴⁵ De eerste opvallende acties zijn de wilde stakingen in Groningse strokartonfabrieken onder leiding van CPN'er Fré Meis (1968), de bezetting van het bedrijf Werkspoor in Utrecht (1969) en wilde stakingen in de Rotterdamse haven met een bijzondere rol voor de KEN-ml en wederom Meis.⁴⁶ Het NVV was zelfs meer dan het NKV geneigd om toe te geven 'aan de verleiding toch maar weer het onderhandelen voorop te zetten'.⁴⁷ Daarnaast sloten door Karl Marx geïnspireerde maatschappijkritische studenten zich bij de vakcentrale aan. Hoge verwachtingen had het NVV niet van hen, integendeel: 'als die gasten wat willen, dan zullen we ze er wel uitschoppen,' aldus Verbondsvoorzitter André Kloos, die in die tijd ook in beeld was als partijleider van de PvdA.⁴⁸ De studenten richtten samen met leden van NVV, NKV en het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) de Werkgroep voor een Maatschappijkritische Vakbeweging (WMV) op.⁴⁹ Binnen de werkgroep werd nagedacht hoe de vakbondsactiviteiten te verbreden en het klassenbewustzijn van de arbeiders te vergroten.

Vakbondsmensen zagen deze ontwikkelingen en moedigen het NVV aan om zich radicaler en maatschappijkritischer op te stellen.⁵⁰ In deze nieuwe context ging het NVV zich ook radicaler opstellen. De vakcentrale richtte zich niet langer uitsluitend op belangenvertegenwoordiging, maar steeds meer ook op maatschappelijke hervorming.⁵¹ Collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) werden beschouwd als een 'wapenstilstand' tussen kapitaal en arbeid.⁵² In de onderhandelingen met werkgeversorganisaties werden inkomensnivellering en bedrijfsdemocratie een belangrijker thema.⁵³ Het NVV-congres sprak in 1977 in de resolutie 'Vakbeweging en Maatschappij' zijn voorkeur uit voor economische planning op hoofdlijnen, een gelijkmatige verdeling van inkomens en democratisering van bedrijven, maar ook voor een rechtvaardige verdeling van inkomen wereldwijd en voor milieuzorg. Het NVV koos in dit document ook voor een onafhankelijke opstelling tegenover politieke partijen.⁵⁴ De vakcentrale stelde zich daarbij activistischer op, wat zich uitte in stakingen, bedrijfsbezettingen en nieuwe actievormen.⁵⁵ Daarbij ging zij zich sterker richten op het bedrij-

venwerk, dat rond 1972 echt vorm kreeg.⁵⁶ De Industriebond van het NVV liep voorop in deze radicale koers: voorzitter Arie Groenevelt was de ‘grote schrik voor ondernemend en rechts Nederland’.⁵⁷

Het NKV werd eveneens sterk beïnvloed door de WMV.⁵⁸ In 1976 vatte de katholieke vakcentrale haar gedachtegoed samen in een ideologisch testament voor de FNV, waarin zij samen met het NVV zou opgaan. Het NKV nam hierin afstand van het katholiek-sociale gedachtegoed en vatte maatschappelijke verhoudingen nu op in termen van een tegenstelling tussen werknemers en werkgevers.⁵⁹ De KVP wees deze linkse koers af. Begin jaren zeventig werden de organisatorische banden tussen de KVP en het NKV verbroken.⁶⁰ De electorale relatie met de KVP was ook niet langer exclusief: uit een peiling uit 1970 blijkt dat NKV-leden naast de KVP ook de PvdA en nieuwe partijen, zoals het in 1966 opgerichte Democraten 66 (D66) en de in 1968 van de KVP afgesplitste Politieke Partij Radikalen (PPR), als alternatief overwogen.⁶¹ De breuk tussen katholieke partij en vakcentrale is eveneens zichtbaar in figuur 1: tussen 1970 en 1980 daalde het aantal christendemocratische Kamerleden met een vakbondsachtergrond sterk.⁶² In minder dan vijftien jaar viel de katholieke zuil uit elkaar.

In dezelfde periode verlegde de PvdA haar koers onder invloed van Nieuw Links. Deze interne pressiegroep bepleitte een linkse politieke koers: de PvdA moest zich onder meer sterk maken voor arbeiderszelfbestuur en inkomensnivellering.⁶³ Nieuw Links was kritisch over de steun die de NVV-top in het verleden had gegeven aan de geleide loonpolitiek.⁶⁴ Omdat de radicalisering van de vakbeweging en van de partij nagenoeg parallel verliep, bleef de programmatische verwantschap groot.⁶⁵ Het PvdA-beginselprogramma van 1977, dat duidelijk het stempel van Nieuw Links droeg, sloot op een aantal terreinen nauw aan bij de visie die er binnen het NVV geformuleerd was: de belangrijkste thema’s voor het NVV, een rechtvaardige inkomensverdeling en een democratische organisatie van bedrijven waren voor de PvdA eveneens belangrijke onderwerpen.⁶⁶ Maar ook milieu en internationale solidariteit kregen aandacht van beide. Wat betreft de personele banden tussen vakbeweging en partij, forceerde Nieuw Links juist een splitsing. De partijvernieuwers meenden dat er in de gedemocratiseerde PvdA geen ruimte meer kon zijn voor een vaste vertegenwoordiging van het NVV in het partijbestuur of de Kamerfracties.⁶⁷ In 1971 verliet het laatste PvdA-Kamerlid dat tegelijkertijd NVV-bestuurder was de Tweede Kamer. Deze dubbelfuncties waren overigens aan de kant van de vakcentrale evenmin iedereen bevallen: Kloos was volgens zijn opvolger Wim Kok als NVV-voorzitter al ‘merkbaar af en toe in de problemen [gekomen] met die combinatie van petten’.⁶⁸

Het was tijd voor een nieuwe relatie. De PvdA richtte zich daarbij niet meer exclusief op het NVV, maar op de gehele vakbeweging. De partij richtte in 1971 de Werkgroep Bedrijfsdemocratisering op. Via deze werkgroep wilde zij contact houden met de vakbeweging.⁶⁹ In de werkgroep zat een aantal sociaaldemocratische vakbondsmensen, zoals Johan Stekelenburg (NVV). De verhouding tussen de PvdA en de vakbeweging moest vorm krijgen in regionale werkgroepen, waarin de gewestelijke besturen van de partij en vakbondskaderleden die ook partijlid waren, overlegden over bedrijfsdemocratisering en regionale werkgelegenheid. Binnen de PvdA werd er veel van het bedrijvenwerk verwacht.⁷⁰ Het partijcongres gaf de Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in 1977 de opdracht zich met alle sociaaleconomische onderwerpen bezig te houden, met uitzondering van het arbeidsvoorwaardenbeleid: dat was het domein van de vakbeweging.⁷¹

De Werkgroep Bedrijfsdemocratisering werd echter nooit wat ervan verwacht werd. Zij steunde vooral op persoonlijke contacten; de regionale werkgroepen kwamen slechts mondjesmaat tot stand. Al in 1978 observeerde de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA: 'de banden tussen de partijtopy en de vakbeweging [...] zijn weliswaar altijd hecht geweest, maar op plaatselijk en regionaal niveau zijn ze vaak al heel wat losser.'⁷² De Werkgroep had daarin niet kunnen voorzien. Zij werd in 1991 opgedoekt als onderdeel van een grote reorganisatie van de partij.⁷³

Aan de basis veranderde de verhouding tussen de PvdA en het NVV ook: in 1970 verwachtte 56 procent van de NVV-leden PvdA te gaan stemmen. Een echte electorale concurrent was er niet: de tweede partij onder de NVV'ers was D66. Ongeveer een op de tien NVV'ers dacht op de Democraten te zullen stemmen.⁷⁴ Waar de NVV-achterban veel minder dan in de verzuilde periode op de PvdA stemde, bleef vergeleken met 1968 een min of meer even groot deel van de PvdA-leden NVV-lid: eind jaren zeventig was dat 42 procent. Dat waren overigens lang niet allemaal handarbeiders: een op de zes PvdA-leden was lid van de ambtenarenvakbond Abva.⁷⁵

Het NKV en het NVV zochten vaker het conflict op met de regering: een belangrijk geschilpunt tussen de vakcentrales en het centrumrechtse kabinet-De Jong (1967-1971) betrof de mogelijkheid dat de minister passages uit cao's kon schrappen voordat hij ze algemeen verbindend verklaarde.⁷⁶ De vakbeweging beschouwde dit als een onaanvaardbare inbreuk op haar positie. In reactie op het wetsvoorstel weigerden het NVV en het NKV hun zetels in de SER in te nemen totdat de minister aan hen had verzekerd dat hij geen gebruik zou maken van deze clausule.⁷⁷ De vrijheid van vakcentrales en werkgevers om onderling

afspraken te maken over arbeidsvoorwaarden zou tot in de jaren negentig een gevoelig punt blijven voor de vakbeweging. Nu er een einde was gekomen aan geleide loonpolitiek, wilde zij zich kunnen profileren op dit punt.⁷⁸

In 1973 trad de centrumlinkse regeringscoalitie aan van PvdA, D66, PPR, KVP en ARP, met PvdA-leider Joop den Uyl als premier. Het kabinet koos voor de spreiding van inkomen, kennis en macht, een formulering die Den Uyl geleend had van de NVV-Industriebond.⁷⁹ Twee van de vier fundamentele hervormingen die het kabinet wilde verwezenlijken waren typische NVV-punten, namelijk de vermogensaanwasdeling en de verzelfstandiging van de ondernemingsraad. De verschillen tussen de sociaaldemocraten en de vakcentrale hadden primair een strategisch karakter: Den Uyl erkende tegenover een zaal vol radicale NVV'ers dat hij 'tot het zondige ras der reformisten' behoorde.⁸⁰ Eerder al had Den Uyl geschreven dat 'vernieuwers pas aanvaard worden als ze bewezen hebben ook het bestaande behoorlijk te onderhouden'.⁸¹ 'Ondanks alles' had Industriebondvoorman Groenevelt Den Uyl veel succes gewenst met zijn kabinet.⁸²

Toen de vraag wederom opkwam of de politiek zich mocht bemoeien met gemaakte afspraken tussen werkgevers en werknemers, kwamen het NVV en de PvdA tegenover elkaar te staan.⁸³ Het kabinet-Den Uyl greep in december 1975 in de loonontwikkeling in vanwege de groeiende werkloosheid die het gevolg was van de economische crisis. De NVV-top reageerde furieus: voorzitter Kok dreigde het vertrouwen op te zeggen in het kabinet. Binnenskamers twijfelde hij aan de ideologische kleur van de regeringscoalitie: '[w]e hebben het over een links kabinet tussen aanhalingstekens'.⁸⁴ Volgens Kok was er sprake van een 'definitieve breuk tussen de progressieve regering en de vakbeweging'.⁸⁵ De verhoudingen tussen beide verbeterden pas nadat de PvdA eind 1977 naar de oppositie was teruggekeerd.⁸⁶

Mede als gevolg van de radicalisering kwam er een nauwere samenwerking tussen de vakcentrales op gang. Dat leidde begin jaren zeventig tot een samenwerkingsverband van NVV, NKV en CNV. Het CNV stelde zich hierbinnen echter onafhankelijk op: de vakcentrale waakte over haar gematigde, christelijk-sociale identiteit.⁸⁷ NVV en NKV, die ideologisch meer op elkaar waren gaan lijken, trokken vervolgens samen verder op. In 1976 vormden ze de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV); in 1982 fuseerden zij formeel.

In haar statuten legde de FNV haar politieke en levensbeschouwelijke onafhankelijkheid vast.⁸⁸ De Federatie wilde geen formele banden met politieke partijen onderhouden, maar de bijzondere relatie met de PvdA bleef bestaan. De partij was in 1976 in electoraal opzicht de grootste onder de FNV-leden: 42

procent van hen gaf aan op de PvdA te stemmen en 12 procent op de KVP.⁸⁹ De relatie tussen de top van de FNV en de PvdA was zakelijker dan eerder de band tussen die van het NVV en de PvdA, maar er waren nog steeds veel persoonlijke en warme banden.⁹⁰

In 1977 trad er een kabinet aan van CDA en VVD. Deze regeringscoalitie voerde een centrumrechts sociaaleconomisch beleid. Prominente CDA'ers uit de vakbondshoek drongen er bij premier Dries van Agt op aan een goede relatie met de FNV op te bouwen, maar in diens herinnering speelden vakbonden gedurende zijn premierschap geen rol van betekenis.⁹¹ Dat is een opmerkelijke interpretatie van de geschiedenis, want de jaren van het kabinet-Van Agt waren een drukke periode voor de vakbonden: massale demonstraties in Den Haag waren voor menig FNV-bond een nieuwe vorm van protest om uiting te geven aan het verzet tegen de voorgenomen bezuinigingen van het kabinet. Ook de PvdA verzette zich luidkeels tegen het regeringsbeleid.⁹² Nu de partij weer in de oppositie zat en zij en de FNV in het kabinet-Van Agt een gemeenschappelijke tegenstander hadden gevonden, verbeterden de verhoudingen tussen beide organisaties.

Samenvattend zien we in deze periode dat de verhouding tussen de PvdA en het NVV en later de FNV meer onder druk kwam te staan. De achtergrond werd gevormd door de grotendeels parallel verlopende radicalisering van de PvdA en het NVV: zowel de partij als de vakcentrale schoof inhoudelijk gezien op in linkse richting. Toch werd hun relatie gecompliceerder, toen de PvdA in 1973 ging regeren. De partij voelde zich in economisch zwaar weer genoodzaakt in te grijpen in de loonontwikkeling – wat voor de vakbeweging een zeer gevoelig punt was. Aan de basis was er ook een verwijdering zichtbaar: de PvdA was niet langer de enige partij onder de leden van de grootste Nederlandse vakcentrale, zij het dat zij nog wel de meeste stemmen trok. De personele banden veranderden ingrijpend: de gedemocratiseerde PvdA stelde geen prijs meer op vaste NVV-zetels in bestuur en fracties; het aantal Kamerleden met een vakbondsachtergrond daalde sterk tussen het midden van de jaren zestig en het midden van de jaren zeventig. Tegelijkertijd hechtte de partij wel aan een band met de vakbeweging in brede zin, die vorm kreeg in de Werkgroep Bedrijfsdemocratisering.

Nieuwe zakelijkheid (1980-2000)

Van de 'rode familie' was na de jaren zeventig geen sprake meer: de sociaal-democratische zuil was uiteengevallen in afzonderlijke onderdelen die soms ten

onder gingen (zoals het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk*), dan weer fuseerden (zoals het NVV) of zelfstandig bleven voortbestaan (de PvdA bijvoorbeeld, of de VARA). Ondanks deze organisatorische desintegratie werd de bijzondere relatie die de PvdA met het NVV had onderhouden, voortgezet met de FNV. De functionele verscheidenheid van partij en vakcentrale zorgde wel voor spanningen. Deze waren al in 1980 door politicus/vakbondsman Poppe aangekondigd. Hij voorspelde dat wanneer zijn partij zou regeren in een periode van een economische crisis en daarmee verantwoordelijkheid op zich zou nemen voor bezuinigingen, er conflicten konden ontstaan met de vakbeweging.⁹³ Poppe kreeg gelijk: tweemaal zou zich een ‘broedertwist’ tussen de FNV en de PvdA voordoen. Deze conflicten leken van een andere orde dan eerdere botsingen, vooral omdat de sociaaldemocraten als regeringspartij nu ingrijpende bezuinigingen op de sociale zekerheid steunden. Maar ook de FNV koos vaker voor het compromis. Zowel de vakcentrale als de partij verlegde haar koers naar het politieke midden, maar omdat deze ontwikkeling nu niet parallel verliep en beide zich onafhankelijker van elkaar opstelden, leidde dit tot enkele botsingen.

Met de steun van de FNV was de PvdA toegetreden tot het kabinet-Van Agt II, dat verder bestond uit CDA en D66. De Federatie had hierop aangedrongen omdat zij wenste ‘verschoond [te] blijven van een kabinet dat ons vijandig is’.⁹⁴ Den Uyl stelde als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een versoering van de ziektewet voor.⁹⁵ Hij hoopte zo de financiële ruimte te creëren voor zijn banenplan. De ingreep betekende een wijziging in lopende cao’s – een uiterst gevoelig punt voor de vakbeweging, zoals Den Uyl eerder als premier al gemerkt had.⁹⁶ In de FNV ontstond het beeld dat Den Uyl de vakbeweging geen eigen onderhandelingsruimte gunde.⁹⁷ Zo’n tweehonderd bestuurders van de Federatie, onder wie Industriebondvoorzitter Groenevelt, stuurden een brief aan het PvdA-bestuur waarin ze aangaven uit de partij te zullen stappen als die zou vasthouden aan deze plannen.⁹⁸ In reactie daarop stelde het partijbestuur het kabinet voor niet in te grijpen in lopende cao’s.⁹⁹ De top van de PvdA besloot wel een ‘nieuw realistische koers’ te willen varen, waarmee bedoeld werd dat bezuinigingen niet uit de weg moesten worden gegaan en dat er minder beroep op solidariteit zou worden gedaan.¹⁰⁰

De ziektewet van Den Uyl speelde de PvdA intern ook parten: sociaaldemocraten die lid waren van de PvdA en de FNV voelden zich ‘verscheurd’.¹⁰¹ Het bestuur van het PvdA-gewest Utrecht vreesde voor een ‘groeiende tegenstelling tussen vakbeweging en de partij’ die ‘[o]p de langere termijn [...] de socialistische beweging slechts grote schade toe [kan] brengen’.¹⁰² Sommige leden

van de FNV, zoals Lodewijk de Waal, kozen voor de CPN.¹⁰³ De communisten waren van oudsher kritisch over de betrekkingen tussen de PvdA en de FNV (en haar voorganger NVV); zij meenden dat de top van de vakbeweging altijd de actiegerichte basis zou pogen af te remmen.¹⁰⁴

De FNV demonstreerde tegen de maatregel van Den Uyl met werkonderbrekingen.¹⁰⁵ De PvdA-leider werd door de Industriebond FNV 'Minister van Asociale Zaken' genoemd.¹⁰⁶ De SER volgde de FNV en gaf een negatief advies over het wetsvoorstel. Vanwege de protesten en de kritiek van de SER trok Den Uyl zijn plannen in.¹⁰⁷ De hele crisis vormde volgens FNV-voorzitter Kok een 'klein trauma' tussen de vakbeweging en de PvdA.¹⁰⁸ Partijvoorzitter Max van den Berg wilde na de crisis de relaties tussen de FNV en de partij verbeteren: het was volgens hem 'óf samen optrekken met de vakbeweging, óf afzonderlijk in mootjes gehakt worden'.¹⁰⁹

De aanvaring met de FNV kwam de PvdA electoraal duur te staan: de sociaaldemocraten verloren meer dan een derde van de stemmen bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 1982. In de partij groeide de weerstand tegen regeringsdeelname: bezuinigingen die ten koste zouden gaan van de koopkracht van minima vormden uiteindelijk het breekpunt. Opnieuw werd de partij door de vakbeweging uit elkaar gespeeld: terwijl de PvdA-bewindspersonen de mogelijkheden overwogen, wezen enkele FNV-leiders de bezuinigingen af: zij pleitten voor terugkeer van de PvdA naar de oppositie.¹¹⁰ Het kabinet struikelde toen de voorgenomen bezuinigingen concreet moesten worden ingevuld. Bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen boekte de PvdA weliswaar drie zetels winst, maar zij werd uitgerangeerd doordat CDA en VVD een meerderheid haalden en gezamenlijk het kabinet-Lubbers vormden.

De PvdA had mede door druk van de FNV het kabinet verlaten. Ondertussen zette de Federatie een koers naar het midden in; zij keerde terug naar het harmoniemodel om de groeiende werkloosheid te bestrijden.¹¹¹ Het begin hiervan was het zogeheten Akkoord van Wassenaar, waarin vakbonden en werkgeversorganisaties in 1982 loonmatiging overeenkwamen in ruil voor arbeidstijdverkorting en de uitbreiding van de arbeidsplaatsen.¹¹² Door deze overeenkomst, die het begin inluidde van een lange periode van loonmatiging, te sluiten met de werkgevers hoopte de vakbeweging een einde te maken aan de voortdurende overheidsbemoeienis met de arbeidsvoorwaarden.¹¹³ De relatie tussen de FNV en de centrumrechtse kabinetten-Lubbers van CDA en VVD bleef evenwel gespannen omdat de vakcentrale zich verzette tegen de bezuinigingen. Met name de ambtenarenbond Abvakabo verweerde zich fel tegen de korting op de salarissen

van zijn achterban.¹¹⁴ Gedurende zulke conflicten met centrumrechtse kabinetten was de boosheid van FNV'ers 'oprecht, maar professioneel', aldus Inja.¹¹⁵ Contacten met de PvdA waren gedurende zulke conflicten 'vanzelfsprekend', omdat de partij en de vakcentrale zich beide tegen het kabinetsbeleid kantten.¹¹⁶

De relatie tussen de top van de PvdA en de FNV, in casu Den Uyl en Kok, werd door de laatste omschreven als informeel, onregelmatig en gericht op het uitwisselen van informatie.¹¹⁷ Al sinds de late jaren zeventig was het voor Den Uyl duidelijk dat Kok hem zou moeten opvolgen, omdat hij goed lag bij de achterban van de PvdA.¹¹⁸ Dat de FNV onder leiding van Kok ondertussen in conflict was gekomen met Den Uyl over de ziektewet en uitgerekend onder het eerste kabinet-Lubbers vrede had gesloten met de werkgevers, had Den Uyls voorkeur niet veranderd.¹¹⁹ Pas in 1986 zou Kok kiezen voor de Haagse politiek.¹²⁰ Hij werd nummer twee op de kandidatenlijst van de PvdA voor de Tweede Kamer, na Den Uyl. Vlak na de Kamerverkiezingen volgde Kok, zoals gepland, Den Uyl op als partijleider. Kok was overigens niet de enige die de overstap van de FNV naar de PvdA maakte. Na 1982 verbeterde de personele band tussen partij en vakcentrale: in de jaren tachtig waren vier tot zeven PvdA-Kamerleden afkomstig uit de Federatie, zoals figuur 1 toont.¹²¹ Tabel 1 laat zien dat Kok niet de laatste FNV-voorzitter was die na het voorzitterschap een politieke functie bij de PvdA aanvaardde.

De positie van de FNV tegenover de centrumrechtse regering was ambigu. Enerzijds had zij het Akkoord van Wassenaar gesloten, waarmee zij het eerste kabinet-Lubbers een enorme dienst bewees, anderzijds had ze grote bezwaren tegen het bezuinigingsbeleid van het kabinet. Al in 1984 besloot de Federatie om bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 campagne te gaan voeren onder het motto 'Kiezen voor nieuwe kansen'. Het doel was bij te dragen aan de komst van een nieuwe regeringscoalitie in Den Haag.¹²² De FNV had voor de campagne drie miljoen gulden over. De Abvakabo trok bovendien eenzelfde bedrag uit voor een eigen campagne.¹²³ De ambtenarenbond adviseerde de kiezers geen VVD of CDA te stemmen.¹²⁴ De twee partijen behielden ondanks de inspanning van de FNV hun meerderheid en zetten de regeringssamenwerking voort. Bij de Kamerverkiezingen van 1986 stemde 18 procent van de FNV-leden CDA en 49 procent PvdA.¹²⁵ Ten opzichte van tien jaar eerder was het percentage PvdA-stemmende FNV'ers gestegen.

In 1988 legde de PvdA van haar kant de verhoudingen met de vakbeweging vast in het rapport *Bewogen beweging*: '[o]ok in de toekomst zullen afspraken worden

gemaakt vanuit een zelfstandige afweging, zowel in de vakbeweging als in de partij, en niet in de eerste plaats vanuit een ideële verbondenheid'.¹²⁶ Er moest dus meer respect komen voor de onderlinge functionele verschillen tussen vakbond en partij, waarbij de wederzijdse verwachtingen getemperd dienden te worden.

Nog geen drie jaar later kregen de vakcentrale en de partij een conflict dat vanwege de grote onderlinge verwachtingen escaleerde. In 1989 vormde de PvdA samen met het CDA het derde kabinet-Lubbers. Partijleider Kok werd minister van Financiën. Het kabinet ontkwam niet aan bezuinigingen. Deze bleken bij de kiezers van de PvdA weinig populair: de partij verloor meer dan een derde van haar zetels bij de Statenverkiezingen van 1991.¹²⁷ In eerste instantie beloofden de sociaaldemocraten de WAO buiten de bezuinigingen te houden: '[w]ie de WAO wil afschaffen, moet eerst mij afschaffen,' zei Elske ter Veld, de uit het NVV en de FNV voortgekomen sociaaldemocratische staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.¹²⁸ Kok had in het voorjaar op de televisie gemeld niet aan de hoogte en duur van de uitkering te komen.¹²⁹ In de zomer kondigde het kabinet aan de instroom van het aantal arbeidsongeschikten in de WAO te willen inperken; daarnaast wilde het toch de duur en de hoogte van de uitkering limiteren. Ook werd er ingegrepen in bovenwettelijke uitkeringen in cao's – waarmee de politiek in de ogen van de vakbeweging opnieuw in het domein van werkgevers en werknemers trad.¹³⁰ FNV-voorzitter Stekelenburg wilde meewerken aan een nieuw pakket maatregelen, maar werd teruggefloten door de bij de Federatie aangesloten bonden: zij eisten actie.¹³¹ Nog geen twee dagen na het kabinetsvoorstel kondigde de FNV een hete herfst aan.¹³² Naar aanleiding van de eerste kritiek werden de scherpe randjes van het plan af gevijld, maar dat was voor de vakbeweging onvoldoende.¹³³

De FNV bereidde stakingen en demonstraties voor, van klein tot massaal.¹³⁴ Voor het partijbureau van de PvdA zette de Federatie een picketline op.¹³⁵ Zo'n 150 bedrijven gingen geheel of gedeeltelijk in staking op Prinsjesdag.¹³⁶ Een kwart miljoen mensen nam deel aan een FNV-demonstratie tegen de WAO-voorstellen van het kabinet.¹³⁷ FNV-vicevoorzitter Karin Adelmund en de Industriebondvoorzitter Bé van der Weg riepen de PvdA op om uit het kabinet stappen.¹³⁸

Net als in 1982 sloeg het conflict van de PvdA met de FNV over naar de partij zelf. Wederom worstelden leden met hun loyaliteit aan de vakcentrale en aan de partij.¹³⁹ Meer dan honderd mensen die van beide organisaties lid waren, spraken in een open brief hun zorgen uit over de kabinetsvoorstellen.¹⁴⁰ De PvdA-Kamerleden Bert Middel, Piet de Visser en Frans Moor (die laatste kwam uit het NVV voort) spraken zich tegen de plannen uit.¹⁴¹

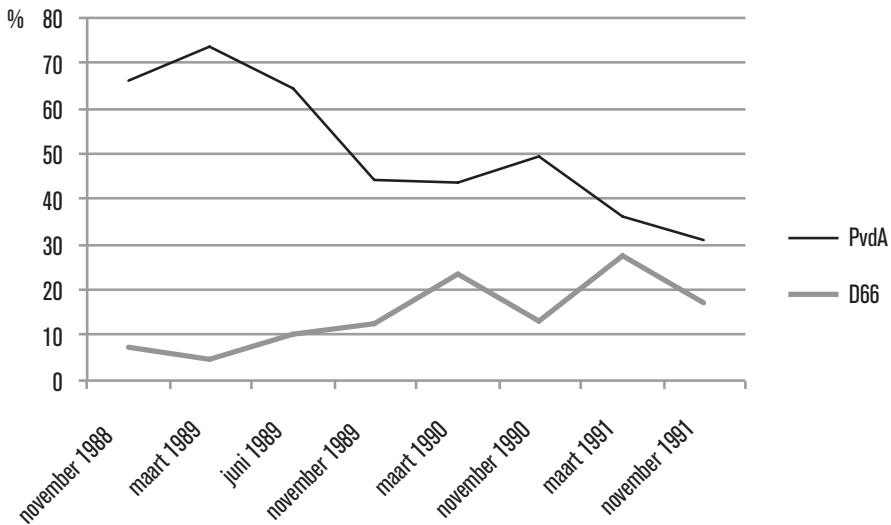
Het kabinetsvoorstel kreeg steun van een meerderheid in de Tweede Kamer, terwijl de sociaalliberalen van D66 de lijn van de FNV kozen.¹⁴² Kok wilde er zeker van zijn dat zijn beleid gedragen werd door de partij. Op een buitengewoon partijcongres in september stelde hij de vertrouwenskwestie: als de congresafgevaardigden zijn beleid zouden verwerpen, dan zou hij aftreden. Voorafgaand aan het congres ging hij bij de partijafdelingen langs. Hij trof bij aankomst demonstrerende FNV-leden buiten de zaaltjes, maar wist de PvdA-leden binnen te overtuigen.¹⁴³ De sfeer op het congres was gespannen: om de afgevaardigden wel onder druk te zetten maar niet te irriteren demonstreerden er slechts een tiental FNV'ers bij de ingang van de congreslocatie.¹⁴⁴ Hoewel veel van de sprekers binnen scherpe kritiek leverden op het kabinetsbeleid, sprak uiteindelijk 81 procent van de afgevaardigden er hun steun voor uit. Kok kon aanblijven.¹⁴⁵

De 'bijzondere' relatie tussen de top van de FNV en de PvdA had in 1991 haar absolute dieptepunt bereikt. Vakbondsleden hadden het gevoel dat ze 'tegen [hun] eigen partij [moesten] gaan staken'.¹⁴⁶ De botsing leidde tot bespiegelingen over de aard van de onderlinge verhouding, van zowel vakbonds- als partijzijde. Volgens De Waal, sinds 1988 voorzitter van de Dienstenbond FNV, zou een kabinet van CDA en VVD het niet erger hebben kunnen maken. De PvdA was wat hem betrof niet langer meer de natuurlijke bondgenoot van de Federatie: 'een bijzondere relatie hebben we niet'.¹⁴⁷ In een intern memo schetste Inja, die de FNV in de SER vertegenwoordigde, een grimmig beeld van de PvdA. De partij was 'onherkenbaar voor mensen die de ruggengraat vormen van de FNV, de hard werkende mensen'.¹⁴⁸ Hij meende dat niet de partij maar de vakbeweging de achterban van de PvdA het best vertegenwoordigde. De FNV zou wat hem betrof niet langer geassocieerd mogen worden met een partij met zo'n ijzig imago als de PvdA. Inja vond dat wanneer de PvdA deel uitmaakte van de regering, zij zich te snel rijk rekende met de steun van de FNV (zie zijn aan het begin van deze bijdrage geciteerde uitspraak).

In een openbare lezing in Eindhoven merkte Wöltgens, in die tijd fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer, op dat de reactie van de FNV op de bezuinigingen onder kabinetten waarin de PvdA zitting had krachtiger was dan op bezuinigingen onder centrumrechtse kabinetten.¹⁴⁹ Deze hooggespannen verwachtingen van vakbondszijde miskenden volgens hem het functionele onderscheid tussen de PvdA en de FNV. In zijn ogen zou de partij voor 'een groter geheel en een groter belang' staan dan de vakcentrale.¹⁵⁰ De FNV moest daarom niet verwachten dat de sociaaldemocraten dezelfde standpunten zouden innemen als zij.

De WAO-crisis had grote gevolgen voor de PvdA. De partij verloor in 1991 20 procent van haar leden. Ook electoraal kreeg zij een flinke knauw: in de peilingen kwamen de sociaaldemocraten op 14 procent uit – op dat moment een historisch dieptepunt.¹⁵¹ De PvdA verloor ook steun onder de FNV-leden, zoals figuur 2 laat zien.¹⁵² In 1988, toen de PvdA nog in de oppositie zat, kon zij rekenen op rond de 70 procent van de stemmen van de FNV-leden. Eind 1991 was hier nog maar 30 procent van over. D66 ontpopte zich tot een serieuze concurrent: de sociaalliberalen gingen van minder dan 10 procent naar rond de 20 procent van de stemmen van FNV-leden.

Figuur 2. Percentage stemmen van FNV-leden voor PvdA en D66, 1988-1991

Steun voor PvdA en D66 onder FNV-leden 1988-1991. In 1989, 1990 en 1991 zijn er in verschillende golven vragen gesteld over stemgedrag en vakbondslidmaatschap.

Bron: Eurobarometer (2013)

In 1992 moest de PvdA een nieuwe partijvoorzitter kiezen, nadat Marjanne Sint was afgetreden na zware kritiek op haar functioneren tijdens de WAO-crisis. Felix Rottenberg en Ruud Vreeman stelden zich eerst elk afzonderlijk maar daarna als duo kandidaat.¹⁵³ Ze vertegenwoordigden twee vleugels: Rottenberg de vernieuwende, sociaalliberale vleugel en Vreeman, voorzitter van de FNV-Vervoerdersbond, de vakbondsvleugel.¹⁵⁴ Door het partijcongres werden zij als voorzitter respectievelijk vicevoorzitter aangewezen. Samen zetten zij

een nieuwe lijn uit: ze wilden de banden met de vakbeweging herstellen. Op de kandidatenlijst in 1994 kwamen prominente FNV'ers te staan zoals Adelmund, die het gezicht was geweest van de kritiek van de Federatie op het derde kabinet-Lubbers. Er was echter ook plaats voor sociaalliberalen die weinig ophadden met de FNV, zoals de econoom Rick van der Ploeg.¹⁵⁵ De vernieuwing bleek verder uit de open manier waarop de PvdA in haar verkiezingsprogramma van 1994 schreef over het WAO-echec: de partij erkende dat ze fouten had gemaakt bij de herziening van de WAO – een belangrijk punt voor mensen behorende tot de vakbondsvleugel, zoals Adelmund.¹⁵⁶

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 leidde de PvdA een zware nederlaag: de partij verloor twaalf zetels, de grootste teruggang tot dan toe. Vergeleken met de peilingen ten tijde van de WAO-crisis was er echter een zeker electoraal herstel zichtbaar. Van de FNV-leden stemde 45 procent op de PvdA.¹⁵⁷ Het belangrijkste voor de PvdA was evenwel dat zij de grootste partij van Nederland was geworden. Kok werd premier van het kabinet van PvdA, VVD en D66. Hij had als FNV-voorzitter leren wheelen en dealen met zijn ideologische tegenstanders.¹⁵⁸ De zogeheten parse coalitie werd gevormd onder een gunstig gesternte: de economie groeide en de werkloosheid daalde. De PvdA omarmde de overlegeconomie, die internationaal gezien werd als een voorbeeld van de Derde Wegpolitiek, met name omdat die werkgelegenheid boven inkomensgroei stelde en een grotere rol aan marktspelers gaf.¹⁵⁹ De FNV koos, volgens voorzitter Stekelenburg, voor een strategie waarbij ze minder gebruikmaakte van de media en meer van het lobbycircuit. Dit was volgens hem effectiever.¹⁶⁰ Werkgevers en werknemers kwamen gemakkelijk tot afspraken over lonen en het kabinet kon met gesubsidieerde arbeid de structurele werkloosheid aanpakken en de koppeling tussen uitkeringen en lonen herstellen.¹⁶¹

In deze gunstige sociaaleconomische context normaliseerde de verhouding tussen de FNV en de PvdA weer. Volgens Stekelenburg, van 1988 tot 1997 voorzitter van de Federatie, was hun onderlinge relatie anders dan die tussen de FNV en de andere partijen: de PvdA was een van de partijen waarmee de FNV zaken deed, 'maar wel één waarmee we ietsje meer proberen na te denken over strategie'.¹⁶² Voor de FNV was er bovendien weinig andere keuze dan voor de PvdA. D66, dat eerder wel een optie was, vormde nu geen alternatief aangezien de PvdA samen met deze partij regeerde.¹⁶³ Door de inzet van Vreeman en Rotenberg steeg het aantal uit de FNV afkomstige leden van de PvdA-fractie, zoals te zien is in figuur 1. In de SER verzette de Federatie zich niet tegen de liberalisering en privatiseringen die onder de kabinetten-Kok werden doorgevoerd

en beperkte zij haar inzet primair tot het debat over arbeidsvoorwaarden.¹⁶⁴ Het middenkader van de Federatie was minder geneigd om terug te keren tot de PvdA. Een deel had tijdens de WAO-crisis het partijlidmaatschap opgezegd en had niet veel op met de pragmatische koers van de PvdA.¹⁶⁵ Aan de basis bleef de PvdA de grootste partij: in een peiling uit 1996 was 48 procent van de FNV-leden van plan PvdA te gaan stemmen.¹⁶⁶ Op de tweede plaats kwam de VVD, met 14 procent. De linkse Socialistische Partij (SP) haalde 5 procent van de stemmen.

Die laatste partij had haar wortels in de jaren zeventig. Ze had zich afgesplitst van de KEN-ml die, zoals hiervoor beschreven, een bescheiden rol speelde in de radicalisering van de vakbeweging. De vakbond Arbeidersmacht van de KEN-ml was bij de splitsing van de partij overgegaan naar de SP en zou actief blijven in bedrijven tot aan het begin van de jaren tachtig.¹⁶⁷ Sinds het begin van de jaren negentig deed het aan de SP verbonden platform Solidair hier en daar mee aan de verkiezingen voor de ondernemingsraden.¹⁶⁸ Bij Solidair stond de SP-inbreng voorop. Daarnaast ondersteunde de SP van oudsher stakingen met soep, flyers, broodjes en koeken.¹⁶⁹ In 1994 was de partij met twee zetels in de Tweede Kamer gekomen. Zij had kunnen profiteren van het zetelverlies van de PvdA.

In het midden van de jaren negentig veranderde de SP haar strategie: ze besloot niet langer apart van de FNV te opereren, maar daarbinnen.¹⁷⁰ Hans van Hooft, lange tijd een leidende SP'er, zei hierover in 1996: '[a]ls SP'ers binnen de bond kun je een plaats innemen in [het] krachtenveld. Je legt contacten met de beste mensen en staat er bovenop als er wat gebeurt.'¹⁷¹ Een van de voormannen van Solidair, Wim van der Dorst, stelde dat het actief worden van SP'ers binnen de FNV gericht moest zijn op wederzijds voordeel: '[w]ij gebruiken de vakbond om onze ideeën uit te dragen. De vakbond mag ons gebruiken om haar werk te doen.'¹⁷² Oud-Solidair-vertegenwoordigers in ondernemingsraden werden nu op FNV-lijsten verkozen.¹⁷³ Solidair vormde zich om tot een werkgroep binnen de SP die bijeenkomsten organiseerde voor partijleden die binnen de FNV actief waren en onregelmatig een bedrijvenkrant uitgaf.¹⁷⁴ Zo probeerde de SP voet aan de grond te krijgen in de FNV.¹⁷⁵

De SP stond traditioneel zeer kritisch tegenover de FNV-top.¹⁷⁶ Met de compromissen die de vakcentrale sloot met de werkgevers en het kabinet zou zij de belangen van de leden verkwanselen. Achter deze verwijten school kritiek op de strategie van de FNV: zij richtte zich volgens de SP te veel op het sociaal overleg van werkgevers en werknemers. De partij miste in de Federatie de wil om actie te voeren als zulke onderhandelingen tot onvoldoende resultaat hadden geleid. Net als eerder de CPN vond de SP dat de FNV veel te consensusgericht was. De leiding

van de vakcentrale was in haar ogen te veel vervlochten met het poldermodel en zou op te grote afstand van de leden staan.¹⁷⁷ Bij dit onderscheid tussen top en basis bleef het niet: Jef Kleijnen, een van de leidende figuren binnen Solidair, maakte binnen het kader van de FNV onderscheid tussen activistische vakbondsleden en ‘koffieslurpers’, die door de mand vielen als er iets moest gebeuren.¹⁷⁸

In de periode van nieuwe zakelijkheid lijkt de relatie tussen de FNV en de PvdA bepaald te worden door zowel de positie van de partij in de regering als het economisch tij. Toen de PvdA tijdens economisch slechte tijden als regeringspartij de verantwoordelijkheid nam voor bezuinigingen, kwam het twee keer tot een groot conflict met de FNV. De Federatie verdedigde de belangen van de mensen die getroffen werden door de bezuinigingen die de PvdA voorstond. Toen de PvdA vervolgens regeerde in economisch goede tijden, bloeide het consensusmodel op.¹⁷⁹ Zat de PvdA in de oppositie, dan kon zij samen met de FNV demonstreren tegen het beleid van centrumrechtse regeringen, maar de vakcentrale moest uiteindelijk soms zakendoen met het kabinet.

De FNV als *battle ground* van PvdA en SP, vanaf 2000

In het voorgaande is de bijzondere relatie tussen de PvdA en het NVV dan wel de FNV al drie keer ten grave gedragen. Toch herstelde deze band zich telkens weer. De reden hiervoor was dat de FNV (en eerder het NVV) geen reëel, werkbaar alternatief had voor de PvdA.¹⁸⁰ De progressieve partijen die in de vorige eeuw zijn ontstaan, zoals de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), D66, de PPR en GroenLinks, hadden alle een middenklassekarakter en vormden bij verkiezingen uiteindelijk geen serieuze concurrent voor de PvdA onder het NVV- en FNV-kader. Vanwege het sterke anticommunisme in het NVV kon de CPN nooit tot een echte rivaal uitgroeien. Dat werd anders met de opkomst van de SP in de jaren negentig. Deze nieuwkomer profiteerde van de pragmatische koers van de PvdA onder Kok. Op felle wijze viel zij de PvdA en premier Kok aan. In 1998 behaalde de SP bij de Tweede Kamerverkiezingen vijf zetels, in 2002 en 2003 negen zetels. Zo werd de SP na de eeuwwisseling voor de PvdA een belangrijke kaper op de kust – niet alleen in electoraal opzicht, maar ook wat betreft de relatie met de FNV.

De activiteiten van SP en Solidair binnen de FNV kwamen rond 2004 in een stroomversnelling toen het Tweede Kamerlid Agnes Kant met experts en werknemers uit de zorg het comité ‘Zorg geen markt’ oprichtte.¹⁸¹ Tijdens bij-

eenkomsten in het kader van dit initiatief werden aanwezige SP-leden en sympathisanten opgeroepen om lid van en actief te worden in de FNV. De Abvakabo kreeg te verstaan dat ze nauwelijks leden had in de thuiszorg. In reactie hierop ging de FNV niet-georganiseerde groepen, zoals medewerkers in de thuiszorg en schoonmakers, organiseren en mobiliseren. Met dit *organizing* hielden een aantal FNV-kaderleden zich bezig die ook actief lid van de SP waren, zoals Lilian Marijnissen, dochter van SP-voorzitter Jan Marijnissen, en Ron Meyer, raads-lid in Heerlen. De SP organiseerde bijeenkomsten waar activistische FNV'ers en SP-Kamerleden cao-onderhandelingen bespraken. Op deze bijeenkomsten werden de argumenten van de SP aangedragen die de vakbondsleden in de discussies binnen de FNV konden gebruiken. Ook via de sociale media bracht de SP haar standpunten onder de aandacht van de FNV-leden. Zo probeerde de partij de FNV te stimuleren om zich meer actiegericht op te stellen.

Geleidelijk aan nam de invloed van de SP binnen de FNV toe. Dit ging vergezeld van een groeiend electoraal aandeel van de partij in de ledenaanhang van de FNV: bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 kreeg de PvdA 31 procent van de stemmen van FNV-leden en de SP 28 procent. In maart 2007 waren de rollen omgedraaid: de steun voor de PvdA was gedaald naar 26 procent en voor de SP gestegen naar 32 procent.¹⁸² Voor het eerst was de SP in de peilingen onder de FNV-leden groter dan de PvdA.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 veranderde het politieke landschap. De PvdA belandde na een zware nederlaag in de oppositie. In 2003 trad het centrumrechtse kabinet-Balkenende II aan van CDA, VVD en D66. In die tijd veranderde ook de politieke agenda: het nieuwe kabinet zette in op een brede hervormingsagenda en tussen 2003 en 2013 was de oudedagsvoorziening een terugkerend thema.¹⁸³ De FNV verdedigde het recht van werknemers om eerder te kunnen stoppen met werken. In 2004 stelde het kabinet voor de VUT- en pre-pensioenregelingen af te schaffen. De Federatie leidde het verzet hiertegen: samen met de andere vakcentrales en met steun van de linkse partijen, PvdA, GroenLinks én SP, organiseerde zij een demonstratie op het Museumplein in Amsterdam waaraan een kwart miljoen mensen meededen.¹⁸⁴ Het kabinet gaf toe: de vervroegde pensionering bleef mogelijk.¹⁸⁵ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 riep de FNV de kiezers op om niet op de regeringspartijen CDA, VVD en D66 te stemmen.¹⁸⁶

Ten tijde van het centrumrechtse kabinet-Balkenende II wist de SP zich scherp te profileren. In 2006 behaalde de partij bij de Kamerverkiezingen 25

zetels, maar een plaats in de regering was niet voor haar weggelegd: vvd en D66 maakten plaats voor PvdA en ChristenUnie, het CDA bleef zitten. Het centrum-linkse, vierde kabinet-Balkenende stond programmatisch dicht bij de vakbeweging. Door de financiële crisis van 2008 veranderde dit. Aanvankelijk werden de sociale partners door het kabinet intensief betrokken bij de crisisaanpak, maar naarmate de crisis voortduurde ontstond er een kloof tussen regering en vakbeweging.¹⁸⁷ Het kabinet besloot te doen wat geen van de coalitiepartijen in haar verkiezingsprogramma had voorgesteld: een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. De FNV verzette zich hier fel tegen: de maatregel was volgens Federatievoorzitter Agnes Jongerius ‘ondoordacht, onnodig en oneerlijk’.¹⁸⁸ Begin 2009 bood de regering de sociale partners de mogelijkheid om een alternatief te formuleren voor de verhoging van de pensioenleeftijd. Dit werd gezien als een overwinning van de FNV: voorzitter Jongerius achtte zichzelf de ‘koningin van de AOW’.¹⁸⁹ Haar triomfantelijkheid bleek uiteindelijk ongegrond: noch bij de werkgevers, noch bij de PvdA kon de FNV op steun rekenen voor haar alternatieven. Dat de PvdA de kabinetsplannen vervolgens met verve uitdroeg als de manier om de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat te verzekeren, verzwakte de onderhandelingspositie van de FNV tegenover de werkgevers.¹⁹⁰ De SP verzette zich net als de Federatie tegen de maatregel: de partij zette een grootse mediacampagne op onder het motto ‘65 blijft 65’.¹⁹¹

De FNV zette vervolgens in op de actielijn.¹⁹² Het lukte de Federatie echter maar mondjesmaat om de werknemers te mobiliseren: niet meer dan 15.000 mensen betoogden op een grote actiedag tegen de maatregel.¹⁹³ De opkomst bij deze demonstratie lag een ordegruote lager dan bij die voor het prepensioen vijf jaar eerder. 28 bestuurders van de FNV stuurden een felle open brief aan de Tweede Kamerfractie van de PvdA. Opnieuw: het aantal ondertekenaars lag een ordegruote lager dan bij de WAO-crisis of de ziektewetcrisis. De partij was volgens hen ‘vervreemd van haar oorspronkelijke achterban en [verloor] zo haar basis en bestaansrecht’.¹⁹⁴ Federatievoorzitter Jongerius uitte ook scherpe kritiek: de PvdA had wat haar betreft ‘de laatste band met de rode familie’ doorgeknipt.¹⁹⁵ Ze zag een strikte scheiding van de verantwoordelijkheid van vakcentrale en partij: ‘[m]ijn FNV-verantwoordelijkheid is om mensen een stem te geven die de dupe worden en die niets meer van de opstelling van de PvdA begrijpen’.¹⁹⁶ PvdA-Kamerlid Marriëtte Hamer daarentegen bleef juist spreken van ‘lotsverbondheid’ tussen de PvdA en de FNV: dit uitte zich volgens haar in intensief contact tussen beide organisaties (al had de vakcentrale in deze onderhandelingen haar zin niet gekregen).¹⁹⁷

De PvdA was waar het ging om de AOW niet langer een natuurlijke bondgenoot van de FNV. De Federatie moest op zoek naar nieuwe medestanders in haar strijd voor de handhaving van de AOW-leeftijd op 65 jaar. Voorzitter Jongerius liet weten daarvoor met iedereen (met de ‘duvel en z’n ouwe moeder’) te willen samenwerken.¹⁹⁸ Aan de linkerkant van het politieke bestel had SP vergelijkbare opvattingen als de FNV over de AOW. Aan de rechterkant verzette de PVV zich tegen de maatregel. Jongerius kondigde aan zelfs met de PVV te willen praten. Hiervan kwam het niet; het FNV-kader hield dit tegen vanwege discriminerende uitspraken van PVV-leider Geert Wilders. Een deel van de FNV-leden keek echter anders naar de PVV: uit een peiling in 2009 bleek dat de PVV, SP en PvdA ieder 15 procent van de leden van de Federatie achter zich hadden.¹⁹⁹

Eind 2009 liet Jongerius in een interview doorschemeren dat de FNV de pensioenleeftijdverhoging zou aanvaarden: ‘[w]e blijven ons verzetten tegen de kabinetsplannen, maar we gaan ervanuit dat die doorgaan en doen daarom al het mogelijke om de schade beperkt te houden.’²⁰⁰ Toen de PvdA in februari 2010 uit het kabinet-Balkenende IV stapte, ontstond er een *window of opportunity*: een akkoord tussen werkgevers en werknemers over de pensioenleeftijd zou de nieuwe regering confronteren met een *fait accompli*.²⁰¹ Dat lukte inderdaad, waarna de overeenkomst met de werkgevers in een referendum door 80 procent van de FNV-leden werd goedgekeurd, bij een opkomst van 13 procent.²⁰² Zo kwam de FNV terug aan de onderhandelingstafel, waar zij het kabinet-Rutte van VVD en CDA trof, dat werd gedoogd door de PVV. In 2011 tekende FNV-voorzitter Jongerius een akkoord over de verhoging van de pensioenleeftijd met het kabinet. De twee grootste bonden van de Federatie, FNV-Bondgenoten en Abvakabo, steunden dit niet. Beide bonden hadden door ‘organizing’ een groot aantal leden gekregen onder schoonmakers en thuiszorgmedewerkers en daardoor een activistischer bestuur.²⁰³ Zij eisten speciale regelingen om mensen met zware beroepen te beschermen.²⁰⁴ De onenigheid leidde tot een groot intern conflict. Abvakabo en FNV-Bondgenoten vertegenwoordigden samen meer dan de helft van de FNV-leden, maar hadden geen meerderheid in de Federatieraad, waarin alle aangesloten bonden zitting hebben.²⁰⁵ Tot groot ongenoegen van de twee bonden hield de Federatieraad vast aan het pensioenakkoord. Beide eisten tevergeefs het aftreden van Jongerius.²⁰⁶

De tegenstellingen binnen de FNV werden weerspiegeld in de opstelling van de PvdA en de SP. Deze laatste partij wees in de Tweede Kamer het akkoord af: de FNV-top had volgens haar niet gekozen voor de belangen van werknemers.²⁰⁷ De PvdA daarentegen onderhandelde juist met het centrumrechtse minder-

heidskabinet over het pensioenakkoord – zonder de steun van gedoogpartner PVV was de steun van de sociaaldemocraten cruciaal.²⁰⁸ De PvdA slaagde erin regelingen te bedingen voor werknemers met zware beroepen, waarna zij met de plannen instemde: de partij droeg er zo aan bij dat het FNV-compromis de steun kreeg van de Tweede Kamer.²⁰⁹

Het conflict tussen de twee grootste bonden en de Federatievoorzitter zou een keerpunt blijken te zijn in de recente geschiedenis van de FNV. In december 2011 besloot de leiding om de structuur van de vakcentrale ingrijpend te vernieuwen.²¹⁰ In deze reorganisatie speelden niet alleen prominente PvdA'ers als Eerste Kamerlid Han Noten en Tweede Kamerlid Jetta Klijnsma een belangrijke rol, maar ook een SP'er, Tuur Elzinga, die tegelijkertijd FNV-kaderlid en Eerste Kamerlid was.²¹¹ Belangrijkste uitkomst was de democratisering van de organisatie, waarbij de leden meer invloed kregen. Voortaan zou de voorzitter van de Federatie direct worden verkozen. Verder kwam er een eveneens direct verkozen ledenparlement waaraan belangrijke beslissingen, zoals over sociale akkoorden, zouden worden voorgelegd.²¹²

Nadat Jongerius in 2012 was teruggetreden, werden er een jaar later voor het eerst in de geschiedenis van de FNV voorzitterverkiezingen gehouden. Interim-voorzitter Ton Heerts, die van 2006 tot 2010 Tweede Kamerlid voor de PvdA was geweest, kwam als winnaar uit de bus. Hij versloeg Abvakabo-voorzitter en oud-PvdA-raadslid Corrie van Brenk, die gold als representant van de actiegerichte vleugel binnen de FNV. Heerts, die als vertegenwoordiger van de consensusgerichte stroming werd gezien, kreeg 62 procent van de stemmen, bij een opkomst van slechts 13 procent van de leden.²¹³ Hij was de eerste FNV-voorzitter die voor zijn periode als voorzitter een politieke functie voor de PvdA had gehad; daarvoor was de volgorde altijd andersom geweest – Kok, Stekelenburg en Jongerius waren na hun Federatievoorzitterschap doorgestroomd naar de PvdA. Slechts 7 procent van de FNV-leden stemde voor het ledenparlement.²¹⁴ De gekozenen vertegenwoordigen formeel geen partijen of stromingen binnen de Federatie, maar bepaalde economische sectoren. Het ledenparlement weerspiegelt het pluralisme binnen de vakcentrale: sympathisanten van vrijwel alle politieke partijen zijn er te vinden, van 50PLUS tot en met de VVD.²¹⁵ PvdA en de SP kunnen op de meeste sympathie rekenen.²¹⁶

De verhoudingen binnen het ledenparlement vertaalden zich in 2012 in een verkapt stemadvies: bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen na de val van het eerste kabinet-Rutte sprak de FNV zich uit tegen het begrotingsakkoord dat GroenLinks, D66, ChristenUnie, VVD en CDA in het voorjaar van 2012 hadden

gesloten.²¹⁷ De aan de FNV gelieerde Vakbond van Schoonmakers was explicie-
ter en ‘schaarde zich 100% achter de SP’.²¹⁸ Dit was weliswaar geen FNV-beleid,
maar het toont wel aan dat de SP voet aan de grond had gekregen in de Federa-
tie. Nadat de PvdA in de herfst van 2012 met de VVD het tweede kabinet-Rutte
vormde, werd een aantal vakbonden intensief betrokken bij de beleidsvorming
voor terreinen als arbeidsmarkt, onderwijs en gezondheidszorg.²¹⁹ De Algeme-
ne Onderwijsbond en de Abvakabo weigerden echter de akkoorden met het
kabinet op het gebied van onderwijs en zorg te steunen. Ook bij de onderhande-
lingen over de ambtenaren-cao’s eind 2015 stonden juist PvdA-bewindslieden
ver af van de FNV-onderhandelaars.²²⁰

Als men in deze periode kijkt naar de relaties aan de top, dan is te zien dat
het aantal PvdA-Kamerleden met een vakbondsachtergrond in 2010 tot het ab-
solute minimum was gedaald. Aan de zijde van de FNV is de gerichtheid op de
PvdA groter: van de acht SER-leden die de FNV in september 2015 had, hadden
er drie functies in de PvdA bekleed en twee in GroenLinks – van de overige
drie was niemand SP-lid, althans niet publiekelijk.²²¹ Een relatief groot deel van
de PvdA-leden was FNV-lid: in 2008 bedroeg dit aandeel 39 procent.²²² In re-
actie op de rol die de SP binnen de FNV speelde, probeerde de PvdA de banden
met de Federatie weer te verstevigen. De in 2012 aangetreden partijvoorzitter
Hans Spekman zette een informele gespreksgroep op met de FNV-voorzitter,
lobbyisten en beleidsmedewerkers van de FNV, en Kamerleden en fractiemede-
werkers van de PvdA en hemzelf als partijvoorzitter. Deze groep komt twee- tot
viermaal per jaar bij elkaar om de politiek van de dag te bespreken. Hier krijgen
de FNV’ers de gelegenheid om input voor de standpunten van de PvdA te leve-
ren. Om PvdA-leden die actief zijn in de vakbeweging met elkaar te verbinden,
richtte de partij in 2013 ook het Netwerk Kwaliteit van de Arbeid op.²²³

Het beeld dat sinds de eeuwwisseling naar voren komt, is van een verdeel-
de FNV. De gematigde vleugel is gericht op compromissen met de regering en
werkgeversorganisaties en op samenwerking in de ‘polder’. Deze stroming kan
leven met de ingrijpende hervormingen van de verzorgingsstaat of probeert
de scherpe randjes hiervan af te schuren.²²⁴ Daarnaast manifesteert zich bin-
nen de Federatie een radicalere richting die door actie te voeren het kabinet en
werkgeversorganisaties tot betere afspraken wil dwingen. Deze vleugel staat
behoudender tegenover sociaaleconomische veranderingen. In de kern is het
een tegenstelling, in de woorden van FNV-voorzitter Heerts, tussen ‘polderen
en folderen’.²²⁵

Deze spanning is er altijd in de FNV geweest, maar vertaalt zich nu voor het eerst in partijpolitieke voorkeuren: de Federatie is een van de battle grounds waar de PvdA en de SP elkaar treffen. Uit peilingen onder de FNV-leden blijkt dat beide partijen elkaar ongeveer in balans houden. De actiegerichte, radicale vleugel van de FNV heeft een goede band met oppositiepartij SP. Dit uit zich in steun van deze partij bij acties en demonstraties en in regelmatig overleg tussen actiegerichte FNV'ers en SP'ers. Deze stroming is betrekkelijk sterk in de achterban van de Federatie maar vormt geen meerderheid, gezien het feit dat de SP in peilingen onder de FNV-leden grofweg even groot is als de PvdA en dat de leden in 2012 een consensusgerichte Federatievoorzitter kozen en niet de actiegerichte tegenkandidaat. De op consensus georiënteerde vleugel van de FNV, die sterk vertegenwoordigd is in de Federatietop, is meer gericht op de PvdA. In de SER bijvoorbeeld zitten namens de FNV wel PvdA'ers, maar geen personen van wie publiekelijk bekend is dat ze SP'er zijn. Dat neemt niet weg dat wanneer de PvdA verantwoordelijkheid neemt voor verstrekkende hervormingen van de verzorgingsstaat, de relatie met de FNV stroef wordt. Het is overigens niet zo dat de vleugels een-op-een overeenkomen met de partijpolitieke voorkeur: toen Van Brenk bijvoorbeeld kandidaat-voorzitter was, was ze lid van de PvdA.

Conclusie

De verhouding tussen de PvdA enerzijds en het NVV en de FNV anderzijds kent vele hoogte- en dieptepunten. Vier keer in de afgelopen veertig jaar (in 1975, 1982, 1991 en 2009) zagen betrokkenen het definitieve einde van de bijzondere relatie, toen de PvdA zich genoodzaakt voelde om als regeringspartij in economisch lastige tijden ingrijpende maatregelen voor te stellen die indruisten tegen de opvattingen van de vakcentrale. Toch is er ook sprake van opvallende continuïteit. De ontwikkeling van beide organisaties is ook deels parallel verlopen.

De verwantschap van het NVV met de sociaaldemocratische partij gaat terug tot de totstandkoming van de vakcentrale in 1906: het Verbond is opgericht door een prominente SDAP'er, die werd aangemoedigd door de SDAP-leider. Na de Tweede Wereldoorlog bouwden de PvdA en de vakcentrale samen met hun katholieke en protestantse bondgenoten een nieuwe sociaaleconomische orde op. De samenwerking tussen vakcentrale en partij was een fundamentele voorwaarde hiervoor: de verzorgingsstaat werd mede mogelijk gemaakt doordat de vakcentrales vasthielden aan een gecontroleerde loonontwikkeling, tegen de wil

van een deel van hun achterban. In deze periode bestond er een bijzonder sterke band tussen de top van de PvdA en het NVV. De leiding van de vakcentrale was consensusgeoriënteerd, richtte zich op onderhandelingen en samenwerking met werkgevers en overheid, en op loonmatiging. Zij stond ver af van het radicale deel van haar achterban, zoals te zien is in de discussie over de geleide loonpolitiek.

In de jaren zeventig maakten de PvdA en het NVV en vanaf 1976 de FNV een parallelle radicalisering door. Dat betekende niet dat alles tussen hen pais en vree was; in de familierelatie hebben altijd functionele spanningen bestaan tussen de vakcentrale, die de materiële belangen van haar achterban verdedigt, en de partij, die verschillende belangen moet afwegen, met name wanneer zij deel uitmaakt van de regering. Zowel de FNV als de PvdA matigde haar koers in de jaren tachtig. Twee keer ondervond de partij dat het bijzonder lastig is om zonder steun van haar oude bondgenoot te bezuinigen op de sociale zekerheid. Toen ze dit toch probeerde, kwam de relatie met de FNV zwaar onder druk te staan. In het midden van de jaren negentig werkten beide weer goed samen onder een gunstig economisch gesternte.

De relatie tussen de PvdA en de grootste vakcentrale is altijd complex geweest. Het is niet simpelweg het geval, zoals historicus en filosoof Ger Harmsen ooit stelde, dat 'vakbonden winnen waar linkse partijen aan de macht zijn'.²²⁶ Het consensusgerichte deel van de vakcentrale zag het liefst dat de PvdA deel uitmaakte van het kabinet, zodat dan met gelijkgezinden zaken kon worden gedaan. Wanneer de PvdA in de oppositie zat, was volgens Kok de afstand tussen de partij en dit deel van de vakbeweging groter, dat dan moest onderhandelen met centrumrechts.²²⁷ De actiegerichte vleugel kon in het algemeen beter samenwerken met de PvdA als deze in de oppositie zat.²²⁸ In het geval dat de partij meeregeerde, was zij voor het actiegerichte deel op haar best 'een remmende factor', en in tijden van bezuinigingen zelfs een politieke tegenstander.²²⁹ Voor de PvdA was (en is) een goede relatie met de FNV een belangrijke voorwaarde om als regeringspartij beleid uit te voeren. De conflicten die ontstonden wanneer de vakcentrale zich verzette tegen ingrijpende bezuinigingen die de PvdA voorstond, sloegen steeds terug op de partij: de vakbondsvleugel kwam dan tegenover de partijtopy te staan. De FNV en de PvdA vonden elkaar echter na ingrijpende conflicten telkens weer, ook omdat er voor de FNV-top geen werkelijk politiek alternatief was.

Zo was de situatie althans tot 2000. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw kregen de verschillen tussen de activistische en consensusgerichte vleugel in de FNV een duidelijke partijpolitieke vertaling. De radicale stroming, die aan

de basis beter vertegenwoordigd is dan aan de top, heeft haar eigen voorkeuren voor bepaalde middelen, standpunten en bondgenoten. De SP is met haar activistische karakter en haar op het behoud van de verzorgingsstaat gerichte programma een serieuze optie. Voor de meer consensusgerichte top is de SP nog steeds geen goede partner, zolang deze partij in de oppositie zit. De PvdA-leiding is er veel aan gelegen om de samenwerking met de huidige FNV-top voort te zetten, want anders dreigt de vakcentrale nog verder af te drijven.

De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012

Ron de Jong en Henk van der Kolk

Inleiding

Op 9 februari 1946 werd de Partij van de Arbeid opgericht als een fusiepartij van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (vdb) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei van dat jaar verwierf de nieuwkomer ruim 28 procent van de geldig uitgebrachte stemmen. In 1948 verloor de PvdA enkele procentpunten en kwam zij uit op iets minder dan 26 procent.

In de periode daarna wisselde het electorale fortuin van de PvdA regelmatig. Hoogtepunt waren de Tweede Kamerverkiezingen in 1977 (33,8 procent) en dieptepunt de Kamerverkiezingen in 2002 (15,1 procent). Oppervlakkig bezien bevond de PvdA zich in 2012 electoraal in een gelijke situatie als in 1948. De stemmenaandelen die de sociaaldemocraten in die twee verkiezingen behaalden (25,6 procent in 1948 en 24,8 procent in 2012), liggen immers dicht bij elkaar. Maar achter deze percentages ging een geheel ander electoraat schuil: het grootste deel van het kiezerskorps uit 1948 was inmiddels overleden en nieuwe kiezers waren ervoor in de plaats gekomen. Ondanks deze grote verandering biedt een vergelijking van de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 met die van 2012 vanwege de bijna gelijke uitslag een goed uitgangspunt om zowel veranderingen als constanten uit de afgelopen 65 jaar in kaart te brengen. Dit ‘in kaart brengen’ nemen we letterlijk: in deze bijdrage worden de electorale ontwikkelingen bekeken vanuit geografisch perspectief.

Door de uitslagen voor de PvdA van 1948 en 2012 naast elkaar te zetten, maken we enkele geografische constanten en veranderingen zichtbaar.¹ Geografische vergelijkingen van verkiezingsuitslagen op verschillende tijdstippen worden echter bemoeilijkt door de voortdurende gemeentelijke herindelingen. Nederland telde in 1948 nog 1016 gemeenten, maar dat aantal was in 2012 gezakt tot 418. Enkele van die gemeenten waren in 1948 op geen enkele manier in beeld, namelijk vier gemeenten in de provincie Flevoland en de gemeenten Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Het tonen van de uitslagen van 1948 en 2012 in de gemeentelijke indeling van de betreffende jaren zou dan ook weinig duidelijkheid verschaffen. We rekenen dan ook de uitslag van 1948 om naar de gemeentelijke indeling van 2012. Daarbij laten we het grootste deel van Flevoland wit en worden de Caribische eilanden niet getoond. Bovendien noodzaakt deze operatie ons tot het virtueel samenvoegen van enkele gemeenten, omdat hun herindeling een simpele vergelijking in de tijd onmogelijk maakt.² Uiteindelijk maken we een vergelijking in de tijd voor 403 gemeenten.³

Constanten en veranderingen: drie thema's

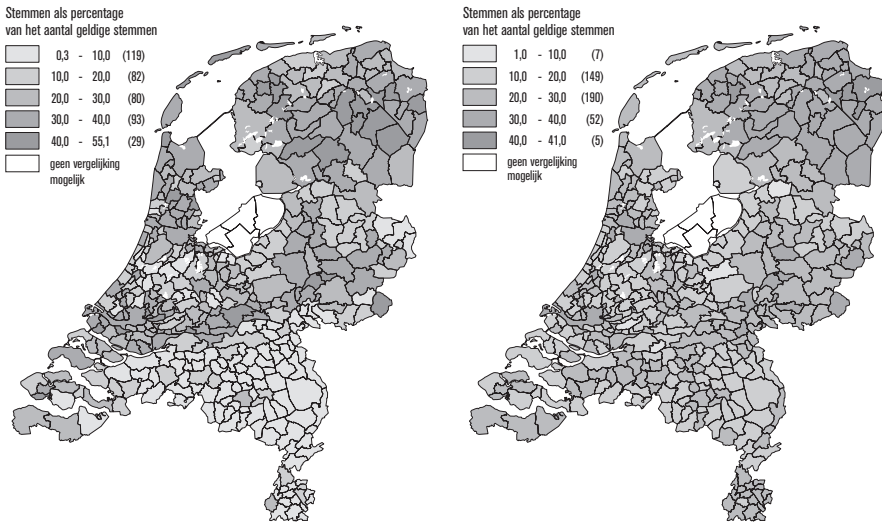
Uit een vergelijking van de kaarten 1 en 2 blijkt dat in sommige gebieden waar de aanhang voor de PvdA in 1948 relatief sterk was, in 2012 weinig is veranderd. Het gaat om Groningse gemeenten als Hoogezand-Sappemeer en het naastgelegen Menterwolde, Stadskanaal/Veendam, Bellingwedde, om de Drentse gemeenten Borger-Odoorn, Assen, Aa en Hunze, en om de Friese plaatsen Boarnsterhim, Leeuwarden en de noordelijk daarvan gelegen gemeente Leeuwarderadeel, Smallingerland (waarbinnen Drachten ligt) en Heerenveen.⁴ Daarnaast waren de grote steden boven de grote rivieren belangrijke steunpunten. Deze gemeenten waren zowel in 1948 als in 2012 bolwerken van de PvdA.

In andere gemeenten waar de PvdA in 1948 relatief veel aanhang bezat, was de partij in 2012 duidelijk zwakker geworden. Hiertoe behoren onder andere het rivierengebied in het westen van Gelderland (Neerijnen, Geldermalsen, Lingewaai en Zaltbommel), het voormalige eiland Voorne-Putten (nu behorend tot de stadsregio Rotterdam), en veel gemeenten in Noord-Holland.

Kaart 3 maakt de verschuivingen in de afgelopen 65 jaar nog beter zichtbaar dan een vergelijking van de vorige twee kaarten. We zien bijvoorbeeld naast de eerder al vermelde in het oog springende verschillen ook dat Drenthe in 2012 weliswaar nog net als in 1948 tot de sociaaldemocratische bolwerken behoort,

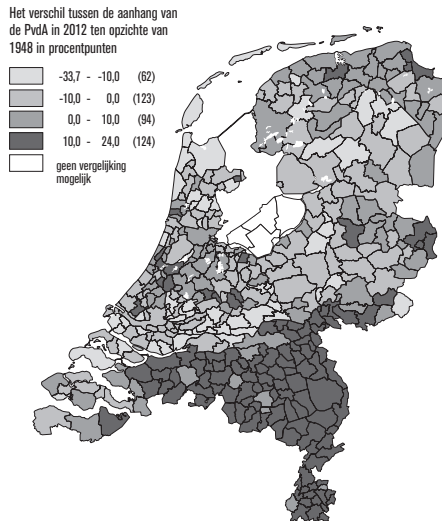

Kaart 1 en 2. Aanhang voor de PvdA in 1948 en 2012, in de indeling van 2012

maar dat de partij in deze provincie wel achteruit is gegaan. Verder wordt duidelijk dat de PvdA in Groningen en Noord-Holland boven het IJ vanuit een vergelijkbare uitgangspositie in 1948 verschillende electorale wegen is ingeslagen: bescheiden winst in Groningen en sterk verlies in Noord-Holland.

Kaart 3. Verschil aanhang PvdA in 1948 en 2012, in de indeling van 2012

Meest opvallende verandering is de Doorbraak van de PvdA naar het zuiden van het land: terwijl de percentages PvdA-stemmers in 1948 beneden de grote rivieren nog bijzonder laag waren, was in 2012 het verschil tussen de gebieden boven en onder de grote rivieren veel kleiner geworden. De eerste vraag die we in deze bijdrage stellen, is hoe we die laatste verandering moeten duiden.

De tweede vraag die in deze bijdrage aan de orde komt, gaat meer in het algemeen over de mate waarin de aanhang van de PvdA tussen gemeenten verschilt in beide jaren. In 1948 zijn er 119 gemeenten (van de 1016, dus bijna 12 procent) waar de aanhang van de PvdA lager is dan 10 procent. In 2012 is dat aantal geslonken tot zeven gemeenten (van de 418, dus nog geen 2 procent). Ook het aantal gemeenten waar de PvdA juist relatief veel aanhangers telde, was in 2012 sterk afgenomen. In 1948 waren er 29 gemeenten met een PvdA-aanhang van meer dan 40 procent (bijna 3 procent van de gemeenten) en in 2012 waren dat er nog maar vijf (1 procent van de gemeenten). De steun voor de PvdA was in 2012 geografisch dus gelijkmatiger gespreid dan in 1948. Dat is mede toe te schrijven aan de Doorbraak naar het zuiden, maar er lijkt meer aan de hand. We beschrijven deze trend en gaan na hoe we die gelijkmatiger spreiding kunnen verklaren.

Het weergeven van uitslagen in kaarten heeft naast voordelen, zoals het in één oogopslag kunnen waarnemen van verschuivingen in de aanhang, ook nadelen. Een daarvan is dat de kaarten soms een bedrieglijke continuïteit suggereren. Zo lijkt de positie van de PvdA in de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tussen 1948 en 2012 verhoudingsgewijs stabiel. Maar de percentages in die gemeenten tonen niet dat het *aantal* kiezers daar tussen 1948 en 2012 relatief sterk is afgenomen. De bevolkingsgroei in Nederland is sinds de Tweede Wereldoorlog namelijk niet evenwichtig over alle gemeenten gespreid. Een geografische beschrijving met daarin gelijkblijvende percentages kan verhullen dat door de relatieve stagnatie van de bevolkingsgroei of zelfs krimp van een gemeente, de aanhang van een partij sterk verandert. De vraag wat het effect van deze onevenwichtige spreiding van de bevolkingsgroei op de kenmerken van de PvdA-aanhang heeft, vormt het derde en laatste onderwerp van onze bijdrage.

Doorbraak naar het zuiden

In 1946 wilde de nieuwgevormde PvdA uitgroeien tot een brede volkspartij voor verschillende sociale groeperingen en religieuze gezindten. Het partijstelsel waarin partijen op confessionele grondslag een centrale positie innamen,

diende plaats te maken voor een ‘natuurlijk’ stelsel met progressieve en conservatieve partijen. De hechte verzuilde structuren rondom de Katholieke Volkspartij (KVP) en Anti-Revolutionaire Partij (ARP) stonden de electorale expansie van de PvdA echter in de weg. Daartoe was een ‘doorbraak’ naar de confessionele arbeiders en de lagere middenklasse noodzakelijk. Symbool daarvoor stonden Noord-Brabant en Limburg: de twee bijna homogeen katholieke provincies waar de sociaaldemocraten tijdens het interbellum nauwelijks voet aan de grond hadden gekregen.

Heel succesvol leek de Doorbraak naar de katholieke kiezers in 1946 echter niet te zijn. Na het tellen van de stemmen bleef de PvdA landelijk steken op 28,3 procent van de stemmen. Dat was 1,6 procentpunt lager dan de bij de fusie betrokken partijen in 1937 nog hadden gehaald. De KVP had juist 2 procentpunten gewonnen.

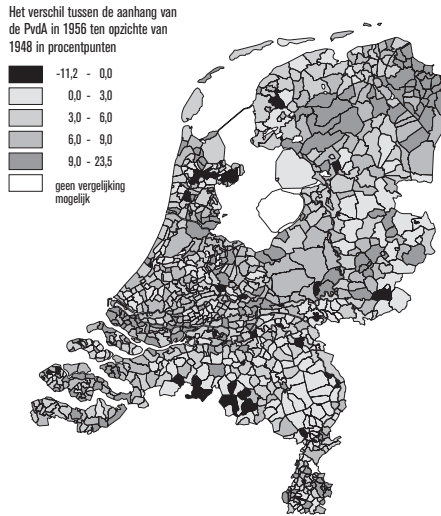
Ondanks deze uitslag zagen sommige sociaaldemocraten aanwijzingen voor een beperkte doorbraak. Een van hen was de latere partijleider Joop den Uyl, volgens wie het verlies dat de PvdA aan de linkerkant had geleden (de Communistische Partij van Nederland – CPN – ging er in 1946 zeven zetels op vooruit) gedeeltelijk werd gecompenseerd door winst op de confessionele partijen.⁵ Hij werd in deze analyse bijgevallen door de secretaris van de KVP, die meende dat in het zuiden veel katholieken op de PvdA hadden gestemd.⁶

Of de PvdA in 1946 werkelijk veel stemmen had behaald onder katholieke kiezers laat zich niet gemakkelijk vaststellen, omdat in die tijd onderzoeken naar individuele stemvoorkeuren nog niet werden uitgevoerd. Toch kan wel een indruk worden verkregen wanneer we naar Noord-Brabant en Limburg kijken, waar destijds meer dan 90 procent van de kiezers katholiek was. In 1937 bedroeg de gezamenlijke aanhang van de SDAP, VDB en CDU in zowel Limburg als Noord-Brabant ruim 7,5 procent van de stemmen. In 1946 was de steun voor de PvdA landelijk zoals gezegd lager uitgevallen dan die voor de drie samenstellende partijen in 1937. In de twee zuidelijke provincies had de PvdA met 12,5 procent juist een beter resultaat behaald dan in het interbellum. Het is dus zeer wel mogelijk dat er in 1946 van een bescheiden winst onder katholieken sprake was, hoewel niet kan worden uitgesloten dat het bijvoorbeeld ging om nieuwe, niet-katholieke inwoners of om een winst ten koste van andere partijen dan de KVP.

Hoewel de PvdA tussen 1946 en 1958 in de rooms-rode kabinetten, waarvan de sociaaldemocratische voorman Willem Drees vanaf 1948 premier was, nauw samenwerkte met de KVP, verhinderde dit niet dat de partij tijdens de verkiezingen tegen diezelfde KVP al een polarisatiestrategie voerde voordat het

woord in de jaren zestig opgang zou maken.⁷ In 1952 en 1956 boekte de PvdA onmiskenbaar een flinke winst. De partij ging van 25,6 procent in 1948 naar 29,0 procent in 1952 tot 32,7 procent in 1956, waarmee zij voor het eerst in haar tienjarige bestaan meer zetels behaalde dan de KVP.

Kaart 4. Veranderingen (in procentpunten) in de aanhang van de PvdA, 1948-1956

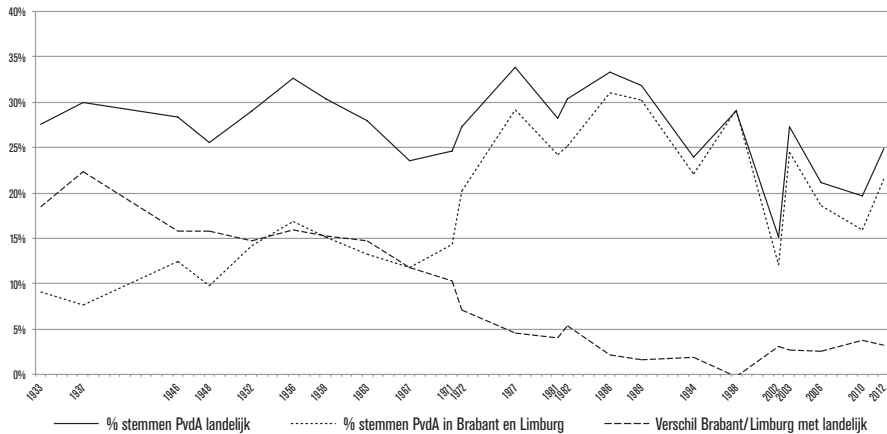
PvdA en KVP waren het niet eens over de herkomst van deze sociaaldemocratische winst. De KVP beweerde dat de groei van haar concurrent in de Mijnstreek volledig was toe te schrijven aan de binnenlandse migratie van niet-katholieke arbeiders van boven de grote rivieren.⁸ Om deze bewering te onderzoeken, toont kaart 4 de aanhang voor de PvdA in 1956 ten opzichte van de aanhang in 1948.⁹ De verschillen tussen de gemeenten in Noord-Brabant en Limburg zijn tamelijk groot. In Noord-Brabant had de PvdA onbetwistbaar vooruitgang geboekt in de steden. In Bergen op Zoom, Breda en vooral Tilburg, 's-Hertogenbosch en Helmond hadden in 1956 duidelijk meer kiezers op de PvdA gestemd dan in 1948. In Limburg was de winst vooral in Maastricht, Roermond en de Mijnstreek behaald. Op het platteland van Noordoost-Brabant was de aantrekkingskracht nauwelijks toegenomen en in een reeks Noord-Brabantse gemeenten langs de Belgische grens was er zelfs sprake van achteruitgang. Het is dus inderdaad mogelijk dat migratie van arbeiders uit het noorden van het land naar de Mijnstreek en naar de opkomende industrie in en rond de Brabantse grote

steden heeft bijgedragen aan de bescheiden winst van de PvdA in de jaren vijftig. Maar het is ook denkbaar dat katholieke arbeiders in de grote steden in het zuiden in die jaren de overstap naar de PvdA hebben gemaakt. Van een brede, alle gemeenten omspannende, sociaaldemocratische doorbraak naar de katholieke kiezers was in ieder geval geen sprake.

Grafiek 1 laat zien dat de verschillen tussen de resultaten van de PvdA en haar voorlopers in het zuiden en de landelijke uitslag in 1946 weliswaar kleiner waren dan in 1937, maar tot 1963 nog fors bleven. De electorale lotgevallen in de jaren vijftig verbleekten bij de omvangrijke verschuivingen die optraden toen de katholieke zuil vanaf het midden van de jaren zestig begon af te brokkelen. Door secularisering (geloofsafval), ontkerkelijking (minder kerkbezoek) en ontzuiling (een minder sterke band tussen kerklidmaatschap en partijkeuze) daalde het percentage KVP-kiezers in de (voorheen) katholieke gemeenten.

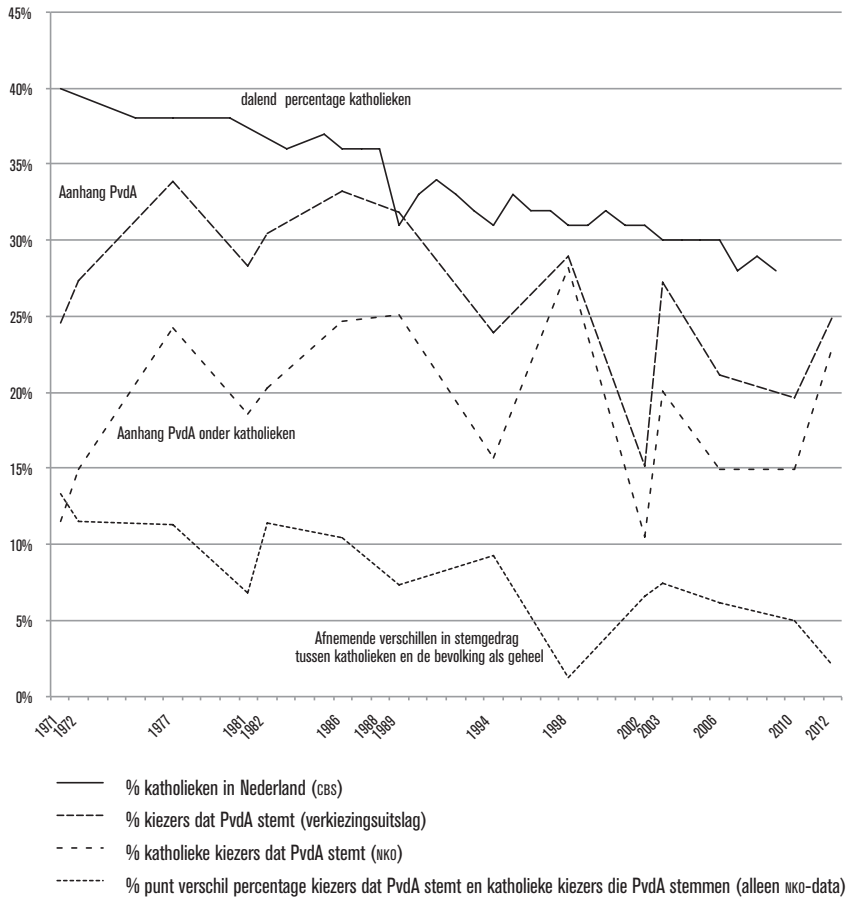
Het individuele stemgedrag kan uiteraard niet in kaart worden gebracht met gegevens over gemeenten. Daarvoor moeten we gebruikmaken van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO), dat bestaat uit een enquête onder de kiezers. In grafiek 2 is voor de periode 1971-2012 het percentage PvdA-kiezers en het percentage PvdA-kiezers onder mensen die zich katholiek noemen weergegeven.

Grafiek 1. Het verschil in aanhang van de PvdA en haar voorlopers in Limburg en Noord-Brabant enerzijds en Nederland als geheel anderzijds, 1933-2012

De ononderbroken lijn geeft de aanhang weer van de SDAP, VDB en CDU samen (1933-1937) en van de PvdA (1946-2012). De stippellijn toont de aanhang van dezelfde partijen in Noord-Brabant en Limburg. De onderbroken lijn geeft het verschil weer tussen het landelijk percentage en het percentage in Noord-Brabant en Limburg samen.

Grafiek 2. Percentage katholieke kiezers dat op de PvdA stemt, 1971-2012

Grafiek 2 laat zien dat het aandeel katholieken in het electoraat na 1970 gestaag is afgenomen (geloofsafval). Er waren daardoor in 2012 meer niet-katholieke kiezers en die stemden relatief iets vaker PvdA dan katholieke kiezers. In de tweede plaats laten de gegevens zien dat verschillen in stemgedrag tussen (overgebleven) katholieken en niet-katholieken in de loop van de tijd steeds kleiner zijn geworden: de overgebleven katholieken stemmen ten opzichte van niet-katholieke kiezers relatief vaker op de PvdA dan in het verleden (ontzuiling).

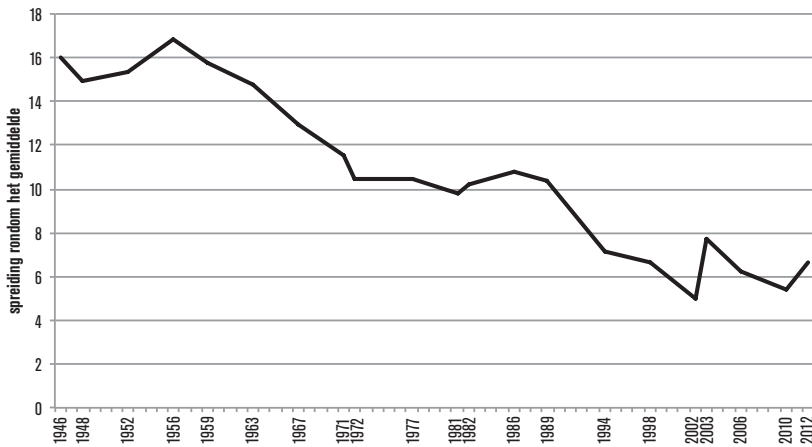
Onze kaartjes en grafieken illustreren de eerste grote verandering tussen de Kamerverkiezingen van 1948 en 2012. De daling van het aantal katholieken in Limburg en Brabant en de ontzuiling van het katholieke stemgedrag hebben

ervoor gezorgd dat de PvdA in het zuiden voet aan de grond kreeg. Als gevolg daarvan zijn de electorale verschillen tussen het noorden en het zuiden van het land veel kleiner geworden. Dat neemt niet weg dat het verschil dat in 1948 nog zo duidelijk aanwezig was, in 2012 nog steeds bestaat: nog altijd is de PvdA in het zuiden relatief wat zwakker dan boven de grote rivieren.

De geografische spreiding van de PvdA-stem

Een tweede verandering in de geografische steun voor de PvdA is goed te zien als we kijken naar de verdeling van gemeenten naar de mate van het stemmen-aandeel. Het aantal gemeenten met een aanhang voor de PvdA van boven de 40 procent lag in 1948 nog op 29, maar was in 2012 gedaald tot 5. Bovendien waren er in 2012 geen gemeenten waar die aanhang boven de 45 procent lag, terwijl die er in 1948 nog wel waren. Deze trend kunnen we laten zien door voor alle verkiezingsjaren de spreiding te berekenen van de electorale steun per gemeente voor de PvdA.¹⁰ De gebruikte spreidingsmaat geeft aan in hoeverre de steun voor de PvdA in gemeenten afwijkt van de gemiddelde steun.

Grafiek 3. *Mate van gemeentelijke verschillen in de aanhang van de PvdA, 1946-2012 (per jaar, dalend aantal gemeenten)*

Grafiek 3 laat zien dat de verschillen tussen gemeenten afnemen waar het gaat om de steun voor de PvdA. Het is niet zo dat in 2012 de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing in de eerste de beste gemeente al aangaf wat de landelijke

uitslag zou zijn geworden, maar een aldus gemaakte voorspelling zou in 2012 veel beter zijn uitgekapt dan in 1948. Verder valt op dat de toenemende geografisch gelijkmatige spreiding van de PvdA-stem een langdurig proces was dat bij de Tweede Kamerverkiezing in 1956 inzette. Deze evolutie werd onderbroken in de periode 1972-1989, toen de spreiding op gelijk niveau bleef, waarna een nieuwe sterke daling optrad die tot 2002 aanhield.

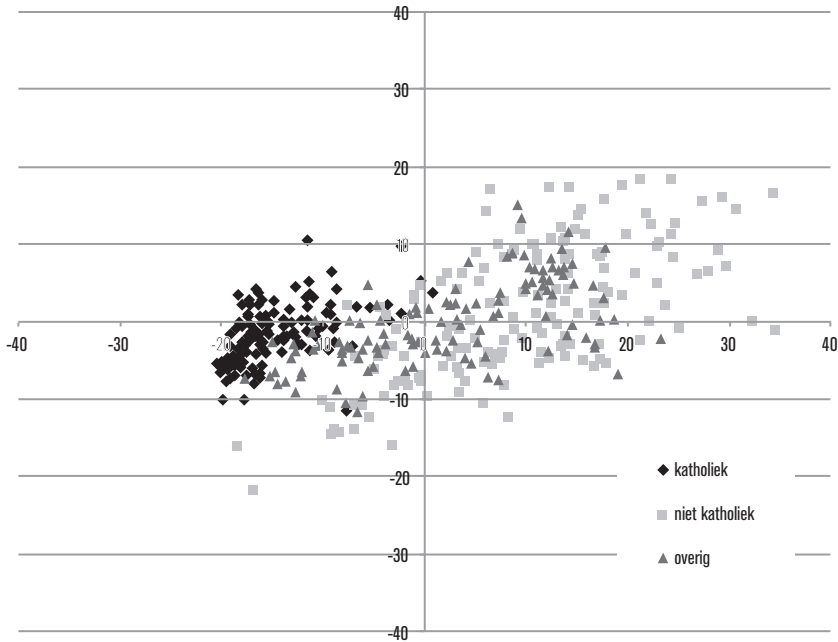
De dalende trend in grafiek 3 wordt deels veroorzaakt door het afnemend aantal gemeenten. Als enkele kleine gemeenten worden samengevoegd, dan is de nieuw gevormde gemeente meestal minder afwijkend van het gemiddelde dan de samenstellende delen daarvoor waren. Maar een herberekening van de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van 1948 naar de gemeentegrenzen van 2012 laat vrijwel eenzelfde daling zien als die in grafiek 3.¹¹ In grafiek 4 wordt dit getoond door voor de 403 gemeenten in 2012 de afwijking aan te geven ten opzichte van het gemiddelde in 1948 en 2012. In de grafiek is elke ruit, driehoek of vierkant een gemeente zoals die in 2012 bestond. De waarde op de horizontale x-as geeft in procentpunten de afwijking weer ten opzichte van de gemiddelde uitslag in 1948. De waarde op de y-as geeft in procentpunten de afwijking weer ten opzichte van de uitslag in 2012. Gemeenten die rond het kruispunt van beide lijnen liggen, waren dus in beide verkiezingen voor de PvdA in electoraal opzicht een gemiddelde gemeente.

Gemeenten als Urk en Bunschoten (de blokjes linksonder) weken in 1948 in negatieve zin al sterk af van de landelijke verdeling van stemmen, en daar was in 2012 niet veel in veranderd. Omgekeerd was de steun voor de PvdA in Leeuwarden en in Hoogezand-Sappemeer (rechtsboven) in 1948 al bovengemiddeld hoog, en dat was in 2012 nog steeds het geval. Het verband in de figuur is mede door dit soort 'stabiele gemeenten' behoorlijk sterk: verschillen die we in 1948 aantreffen, zijn zo'n 65 jaar later nog steeds zichtbaar.

Verder zijn de verschillen tussen de gemeenten in 2012 minder extreem. Dat is wat we in grafiek 3 ook zagen. Lagen de verschillen in 1948 nog tussen de -22 en +35 procentpunt, in 2012 liggen die op een uitzondering na tussen de -20 en +20 procentpunt. Weliswaar zijn er ook in 2012 grote negatieve uitschieters te vinden, maar hun aantal is sterk verminderd en bovendien wijken er nog maar enkele gemeenten meer dan -10 of +15 procentpunten af van het gemiddelde percentage. De positieve uitschieters lagen in 2012 lang niet meer zo ver boven het gemiddelde als in 1948. In 2012 waren er veel meer gemeenten rond de nullijn dan in 1948. Dat is dus de eerdergenoemde toegenomen gelijkmatige geografische verdeling van de PvdA-kiezer.

Grafiek 4. Afwijkingen in de steun voor de PvdA in gemeenten ten opzichte van het gemiddelde percentage in drie groepen, ingedeeld naar het percentage katholieken in 1947 (403 gemeenten, 1948 en 2012)

Een belangrijke verklaring voor de toegenomen gelijkmatige spreiding moeten we uiteraard zoeken in de hiervoor besproken Doorbraak van de PvdA in het (voorheen) katholieke zuiden des lands. Om dat te laten zien, hebben we in grafiek 4 de gemeenten verdeeld in drie groepen: de gemeenten waar bij de volkstelling van 1947 meer dan 60 procent van de inwoners katholiek was (ruiten, 125 gemeenten), de gemeenten waar minder dan 20 procent zich katholiek noemde (blokken, 159 gemeenten) en de gemeenten die daartussenin lagen (driehoeken, 119 gemeenten). Duidelijk is te zien dat katholieke gemeenten bij de Tweede Kamerverkiezing van 1948 bijna zonder uitzondering lager scoorden dan de gemiddelde Nederlandse gemeente. Het gaat hier voornamelijk om katholieke gemeenten waar de PvdA voor de grote veranderingen in de jaren zestig eigenlijk geen voet aan de grond had. Ook in 2012 tonen deze gemeenten een relatief iets lagere score voor de PvdA, maar de groep bevond zich in dat jaar wel veel dichterbij de nullijn; dat wil zeggen de lijn die de landelijk gemiddelde steun voor de PvdA weergeeft. Dit duidt erop dat gemeenten die in 1947 sterk

katholiek waren, in 2012 wat betreft steun voor de PvdA veel minder afwijken van de gemiddelde Nederlandse gemeente dan in 1948.

Uit de grafiek is ook af te lezen dat er meer aan de hand is dan alleen de Doorbraak naar de katholieke kiezer. Dat is ook logisch als we de verkiezingen van 1948 en 2012 vergelijken. Omdat de uitslagen in deze twee verkiezingsjaren op geaggregeerd niveau goed vergelijkbaar zijn, moet een winst in het zuiden samengaan met een evenzo groot verlies elders. Gemeenten waar de PvdA in 2012 relatief veel zwakker was dan in 1948 zijn bijvoorbeeld Zeevang, Den Helder, Schermer, Hellevoetsluis, Krimpen aan de IJssel en Neerijnen. Wat is er gebeurd in deze en dit soort gemeenten?

Laten we vooropstellen dat sommige van deze gemeenten zeer sterk zijn gegroeid en dat de samenstelling van deze gemeenten minder eenzijdig is geworden. Daardoor leken die gemeenten in 2012 meer op de gemiddelde Nederlandse gemeente dan in 1948. Gemeenten als Hellevoetsluis en Krimpen aan de IJssel veranderden na 1948 sterk als gevolg van verstedelijking. Hellevoetsluis was als voorhaven van Rotterdam weliswaar ooit een belangrijke plaats geweest, maar daar was als gevolg van het graven van de Nieuwe Waterweg in de negentiende eeuw eigenlijk al niets meer van over. Bovendien werd in de Tweede Wereldoorlog een groot deel van de resterende bebouwing gesloopt door de bezetter. Na de bevrijding leek Hellevoetsluis ten dode opgeschreven. Het aantal kiesgerechtigden lag toen net boven de 3000. Maar na samenvoeging met twee aangrenzende dorpen werd de plaats in 1976 aangewezen als groeigemeente van Rotterdam. In 2012 was het aantal kiesgerechtigden ten opzichte van 1948 vertienvoudigd. In vrijwel niets lijkt het huidige Hellevoetsluis dus op de gemeente van na de oorlog en het is niet vreemd dat de PvdA daar anno 2012 anders scoorde dan 65 jaar eerder.¹²

Maar grote veranderingen in de relatieve steun voor de PvdA hangen niet alleen samen met urbanisatie. Het is bijvoorbeeld opvallend dat enkele van de plaatsen waar de PvdA in 1948 relatief sterk was maar in 2012 niet meer, in 1937 nog een sterke aanhang bestond voor de VDB.¹³ De PvdA was in 1948 in die gemeenten wellicht zo sterk omdat voormalige vrijzinnig-democratische kiezers in dat jaar op de PvdA stemden: de VDB was in 1946 immers in de PvdA opgegaan. De gemeente Zeevang, ook anno 2012 een kleine gemeente met nog geen 6500 inwoners, ontstond in 1970 uit een fusie van vijf zeer kleine gemeenten. In veel van deze gemeenten werd voor de oorlog op de VDB gestemd en was na de oorlog de PvdA sterk aanwezig. Anno 2012 speelde de PvdA echter geen relatief sterke rol meer. Iets vergelijkbaars geldt voor de gemeente Schermer. Het is mogelijk dat de voormalige vrijzinnig-democratische achterban zich in

de loop van de jaren heeft afgekeerd van de PvdA, of dat hun kinderen andere keuzes maakten dan hun ouders.

De achtergrond van de afname van de geografische verschillen in de spreiding van de PvdA-stem moeten we dus niet alleen zoeken in de Doorbraak in het katholieke zuiden. Er zijn meer trends die aan dit proces hebben bijgedragen, zoals urbanisatie en, wellicht, het vertrek van de voormalige VDB-kiezers. Dit soort ontwikkelingen kan ook een verklaring bieden voor het eigenaardige feit dat de spreiding van de PvdA-stem in de periode 1971-1989 niet verder afnam, terwijl we zagen dat in die jaren de verschillen tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten juist wel kleiner werden. Een voor de hand liggende verklaring voor deze 'stabiele' periode hebben we echter nog niet kunnen vinden.

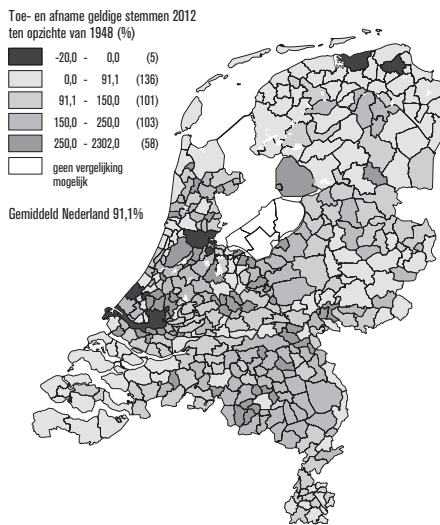
Het effect van relatieve groei en krimp van gemeenten

Het vergelijken van de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 en 2012 met behulp van kaarten suggereert in een aantal opzichten een bedrieglijke continuïteit. Het aandeel van gemeenten in de totale aanhang van de PvdA hangt namelijk niet alleen af van percentages, maar ook van het aantal kiesgerechtigde inwoners in die gemeenten en van de opkomst van die kiesgerechtigden. Tussen 1948 en 2012 steeg door bevolkingsgroei en de daling van de kiesgerechtigde leeftijd het aantal kiesgerechtigden van 5.413.204 naar 12.689.810 – een toename dus van 134 procent. Maar niet in alle gemeenten nam het aantal kiesgerechtigden in gelijke mate toe: ongelijkmatige economische ontwikkelingen met als gevolg binnenlandse migratie en het aanwijzen van sommige gemeenten tot groeigemeente in het kader van de ruimtelijke ordening konden leiden tot grote verschillen. Sommige randgemeenten van steden als Rotterdam, Utrecht, Nijmegen en Eindhoven namen snel in bevolkingsomvang toe nadat ze als groeikernen waren aangewezen. Een gemeente als Zoetermeer, qua omvang nu de derde gemeente van Zuid-Holland, lijkt in vrijwel niets meer op het kleine, voornamelijk agrarische dorp uit de jaren zestig. Hetzelfde geldt voor Houten en Spijkenisse. Maar lang niet alle plaatsen ontwikkelden zich zo onstuimig. Veel gemeenten in Noord-Nederland, het oosten van Gelderland, het zuiden van Limburg, Zeeland, en de Noordzeekust van Noord-Holland bleven achter bij de gemiddelde bevolkingstoename.

Het aantal geldig uitgebrachte stemmen steeg in de periode 1948-2012 ook: van 4.931.499 in 1948 naar 9.424.235 in 2012, ofwel een stijging van 91,1 procent.

Dat deze toename lager is dan die van het aantal kiesgerechtigden, dat 134 procent bedroeg, komt vooral door het afschaffen van de opkomstplicht in 1970 en de daarmee gepaard gaande daling van de opkomst. In vijf gemeenten woog de groei van het aantal kiesgerechtigden niet op tegen de daling van de opkomst; zodoende werden daar in 2012 minder geldige stemmen uitgebracht dan in 1948. Dat was het geval in De Marne en Loppersum (beide in Noord-Groningen), en in de grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In kaart 5 is de toename (en afname) van het aantal geldige stemmen weergegeven.

Kaart 5. Veranderingen in het percentage geldige stemmen, 1948-2012

De kaart doet al vermoeden dat de ongelijkmatige groei in het aantal geldige stemmen invloed heeft gehad op de geografische verdeling van stemmen voor de PvdA. Het zijn immers de eerdergenoemde bolwerken in Groningen en de grote steden (zie kaart 1) die (ruimschoots) *onder* de gemiddelde groei zijn gebleven: de PvdA was en bleef vooral sterk in gemeenten die relatief niet zo sterk groeiden of die zelfs een kleiner kiezerskorps kregen. Hoe ingrijpend deze verschuivingen zijn geweest, kunnen we goed illustreren aan de hand van de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag.

Al vrij snel nadat de SDAP in 1897 voor het eerst aan de verkiezingen deelnam, behoorden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag tot de bolwerken van de sociaaldemocratie. Dit zou zo blijven. In 1918 stemde in de grote steden 31,6 procent van de kiezers op de SDAP. In 1948 lag dat percentage op 32,8 procent en

in 2012 op 32,3 procent. In alle drie jaren was dit percentage ook ruim boven het landelijke gemiddelde. Maar wanneer we de ontwikkeling van het aantal geldige stemmen erbij betrekken, blijkt dat de drie grote steden (G3) in 2012 voor de PvdA electoraal een minder grote rol speelden dan in 1948.

Tabel 1. Het aandeel stemmen op de PvdA in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, 1948 en 2012

	1948		2012	
	Nederland	G3	Nederland	G3
Kiesgerechtigden	5.413.204	1.229.636	12.689.810	1.387.230
Geldig uitgebrachte stemmen	4.931.499	1.068.697	9.424.235	935.118
Opkomstpercentage (geldige stemmen)	91,10%	86,91%	74,27%	67,41%
Stemmen op de PvdA	1.262.888	351.010	2.340.750	301.994
Procent geldige stemmen op de PvdA	25,61%	32,84%	24,84%	32,29%
Aandeel PvdA in totaal van de aanhang van deze partij		27,79%		12,90%

In tabel 1 hebben we rekening gehouden met gemeentelijke herindelingen die plaatsvonden sinds 1948, en zijn dus de kiezers uit de gemeenten Rozenburg en Weesperkarspel bij die van Rotterdam respectievelijk Amsterdam gevoegd; dit heeft echter weinig invloed op de gepresenteerde cijfers. In 1948 werden bijna 5 miljoen geldige stemmen uitgebracht; 1 miljoen van die stemmen kwam uit Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In 1948 woonde dus een op de vijf kiezers in een van deze drie grote steden. In 2012 waren er in die steden ten opzichte van 1948 in totaal ruim 100.000 stemmen *minder* uitgebracht, terwijl het aantal geldig uitgebrachte stemmen in Nederland was gegroeid tot 9,5 miljoen. Door deze ontwikkeling was in 2012 minder dan een op de tien kiezers in de grootste drie steden woonachtig.

Deze daling had gevolgen voor het belang van de drie grote steden voor het verkiezingsresultaat van de PvdA. In 1948 woonden in de drie steden samen iets meer dan 350.000 PvdA-kiezers. Daar woonde dus iets meer dan een op de vier PvdA-kiezers. In 2012 was dat aantal gedaald tot 300.000, ofwel tot ongeveer een op de acht. Ondanks de nagenoeg gelijke verkiezingsresultaten in 1948 en 2012 zijn de drie grootste steden vanuit electoraal oogpunt in 2012 dus veel minder belangrijk dan in 1948.

Het afgenomen electorale belang van de grote steden voor de PvdA wordt veroorzaakt door zowel de relatieve afname van het aantal kiesgerechtigde inwoners als door de relatief sterke daling van de opkomst in die steden vanaf de jaren zeventig. Het is echter vooral de eerste factor die heeft bijgedragen aan de geschetste ontwikkeling. Het percentage kiesgerechtigden dat in een van de drie grote steden woonde, daalde tussen 1948 en 2012 van bijna 23 procent naar minder dan 11 procent. De opkomst bij de verkiezingen daalde weliswaar ook fors, maar doordat deze teruggang landelijk ook optrad was het effect hiervan veel beperkter dan het effect van de relatieve daling van het aantal kiesgerechtigden.¹⁴

Meer in het algemeen lijkt in gemeenten waar de PvdA in 1948 relatief sterk was, het electoraat tot 2012 relatief weinig te zijn gegroeid; dit geldt vooral voor gemeenten in de provincies Groningen, Friesland en Drenthe. In gemeenten waar de PvdA in 1948 minder aanwezig was, is het electoraat juist meer toegenomen.

Slot

In de verdeling van de PvdA-stem over het land zijn duidelijke geografische constanten aan te wijzen. In sommige gemeenten, zoals het protestants-christelijke Urk en Bunschoten, heeft de PvdA nooit voet aan de grond gekregen. In andere gemeenten in vooral Friesland en Groningen bleef de steun voor de PvdA in de afgelopen 65 jaar sterk. Hoe kan dat als het kiezerskorps van 1948 (mensen die in dat jaar dus ten minste 23 jaar waren en in 2012 dus minstens 87) in 2012 vrijwel volledig is vervangen door nieuwe kiezers?

De verklaring voor die stabiliteit kan enerzijds worden gevonden in de relatief stabiele sociaaleconomische en religieuze samenstelling van de bevolking van veel gemeenten. Ondanks de daling van het aantal 'verzuilde' stemmers in de afgelopen decennia valt een deel van het stemgedrag nog steeds te verklaren uit individuele kenmerken als religieuze overtuiging en sociaaleconomische status. Als de samenstelling van een gemeente niet sterk verandert, zal ook het stemgedrag in die gemeente betrekkelijk stabiel blijven. Verder weten we dat jongeren deels worden gesocialiseerd in het stemgedrag van hun ouders.¹⁵ Als die jongeren in de gemeente blijven wonen waar ook hun ouders en grootouders zijn opgegroeid en hebben gestemd, zal een deel van de uitslag stabiel blijven, zelfs als die jongeren inmiddels 'ontzuild' zijn en tot een andere sociaaleconomische klasse zijn gaan behoren.

Maar naast deze constanten is er in de afgelopen decennia ook veel veranderd. Tussen 1967 en 1977, toen het stemgedrag van (voormalige) katholieke kiezers steeds meer op het stemgedrag van de gemiddelde kiezer ging lijken, beleefde de PvdA eindelijk de Doorbraak waarvoor de partij in 1946 was opgericht. Verder leidden vooral de grote demografische veranderingen tot een veranderde spreiding van de PvdA-stem: sommige gemeenten groeiden van kleine homogene agrarische gemeenschappen uit tot grote forenzengemeenten. Tegelijkertijd bleef de bevolkingsomvang in sommige sociaaldemocratische bolwerken als Noord-Nederland en de grote steden achter bij de gemiddelde toename van de bevolking. De PvdA wist haar aanhang in die steden en die regio's naar verhouding wel op peil te houden, maar het kwantitatieve belang van die gebieden voor de landelijke uitslag werd steeds geringer.

In de loop van de tijd is ook de electorale concurrentie van de partij sterk veranderd. Net zoals Den Uyl in 1948 nog kon betogen dat er wel degelijk een bescheiden winst op de KVP was gemaakt maar dat die winst weer was verloren aan de CPN, zo kon in 2012 worden geredeneerd dat een deel van de veranderingen in de aanhang van de PvdA werd veroorzaakt door de concurrentie van vooral de Socialistische Partij (SP). Dat verband was tussen 2003 en 2006 inderdaad heel sterk: waar de PvdA verloor, won de SP.¹⁶ Maar in alle andere verkiezingsjaren na het parlementaire debuut van de SP in 1994 was die relatie tussen verlies (of winst) voor de PvdA en winst (of verlies) voor de SP bijzonder zwak. Dat blijkt al als we de landelijke uitslagen naast elkaar leggen, maar het wordt nog eens bevestigd als we naar de uitslagen van de afzonderlijke gemeenten kijken.¹⁷ Op het niveau van gemeenten is er dus geen sprake van een eenduidig verband tussen winst en verlies van de PvdA en winst en verlies van de SP.

Achter de in kwantitatief opzicht vergelijkbare uitslagen van 1948 en 2012 gaat dus een wereld van veranderingen schuil. Die veranderingen hebben ten dele een geografische component en zijn voor een deel terug te voeren op veranderde electorale verhoudingen. Om al die veranderingen en constanten op hun juiste waarde te schatten, moet dit soort onderzoek worden gecombineerd met onderzoek op individueel niveau. Pas dan kan het belang van een geografische benadering van stemgedrag worden bepaald.

De PvdA in de steden

Een geschiedenis van het naoorlogse wethouderssocialisme

Pieter Nieuwenhuijsen

Sociaaldemocratie en lokaal bestuur in Nederland hebben iets met elkaar. ‘In de steden,’ stelde politicoloog Joop van den Berg eens, ‘is de sociaaldemocratie sinds jaar en dag de sterkste politieke kracht. Belangrijker nog: de sociaaldemocratie is tevens de stroming die het karakter en de vormgeving van het gemeentelijke bestuur in Nederland in belangrijke opzichten heeft bepaald. Niet alleen in Nederland, ook in veel landen om ons heen is sociaaldemocratisch stadsbestuur paradigmatisch geweest voor het gemeentelijk bestuur in het algemeen.’¹

Inderdaad, de historische bijdrage van de Nederlandse sociaaldemocratie aan het lokaal bestuur mag er zijn, daarover bestaat geen meningsverschil. Dat de gemeente in de eerste helft van de vorige eeuw tot een belangrijk instituut zou uitgroeien, valt moeilijk los te zien van de politieke successen van de rode wethouders uit die tijd. Tijdens het interbellum lieten de Amsterdamse sociaaldemocratische wethouder Floor Wibaut en zijn tijdgenoten zien wat de gemeente kon betekenen voor haar ingezetenen. In de naoorlogse jaren drukten wethouders, burgemeesters en gemeenteraadsleden van PvdA-huize hun stempel op woningbouw, stadsvernieuwing, stedelijke ontwikkeling, onderwijs, cultuur en emancipatie.

De in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) was de eerste landelijke partij die ‘modern gemeentebeheer’ benaderde als een politiek project. In 1899 presenteerde zij een landelijk *Gemeenteprogram* dat als leidraad

gold voor sociaaldemocraten in het hele land. Drie jaar later volgde de oprichting van een vereniging van raadsleden met een daaraan verbonden advies- en informatiebureau, in 1907 verscheen een eigen vakblad, *De Gemeente*. Daarmee was ze andere politieke partijen duidelijk vooruit. Programmatisch was de nog prille sociaaldemocratie schatplichtig aan de liberalen, die in hun ‘roze’ of ‘radicale’ periode aan het einde van de negentiende eeuw al eerste stappen hadden gezet op terreinen als stedelijke inrichting, krotopruijing en het stichten van gemeentelijke nutsbedrijven.

Het aantreden in 1914 van Wibaut als wethouder in Amsterdam betekende het startsein van een traditie van geëngageerd sociaaldemocratisch stadsbestuur, ook wel aangeduid als het ‘wethouderssocialisme’, die door de PvdA werd voortgezet. Dankzij een sterke electorale basis, politieke denkkraft en bewezen bestuurskracht veroverde de PvdA in veel grote en middelgrote steden een positie van ‘onontkoombaarheid’: ze kon niet of bezwaarlijk gepasseerd worden bij de samenstelling van het college van burgemeester en wethouders (B en W). De vrijwel permanente bestuurlijke aanwezigheid van de PvdA in vele steden laat zich hieruit verklaren.

Maar bij het eeuwfeest in 2014 (‘honderd jaar wethouderssocialisme’) viel er weinig te vieren voor de PvdA. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar leed de partij de pijnlijkste verkiezingsnederlaag uit haar geschiedenis. Zij viel terug naar het ongekend lage resultaat van 10 procent van de stemmen – bij de raadsverkiezingen van 2006 was dat nog ruim 25 procent. Het aandeel raadszetels van de PvdA daalde navenant (zie figuur 1). In vrijwel alle steden ging de ‘onontkoombare’ status verloren, met als gevolg dat de partij in vele traditionele sociaaldemocratische bolwerken buiten de bestuurscolleges belandde, zoals Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Tilburg, Maastricht, Dordrecht en Enschede. De politieke concurrentie, in de steden zo vaak naar het tweede plan verwezen, mocht tevreden vaststellen dat de PvdA nu wat haar machtspositie betrof een ‘gewone’ partij was geworden. De sociaaldemocratische ‘machtsmachine’ moest een flinke stap terug doen. Over het hele land genomen bezette de PvdA na de collegeformaties van 2014 nog slechts 9 procent van de wethoudersposten, terwijl dat in de periode 2006–2010 nog 27 procent was (zie figuur 2). Nog niet eerder was de PvdA bestuurlijk zó uitgerangeerd.

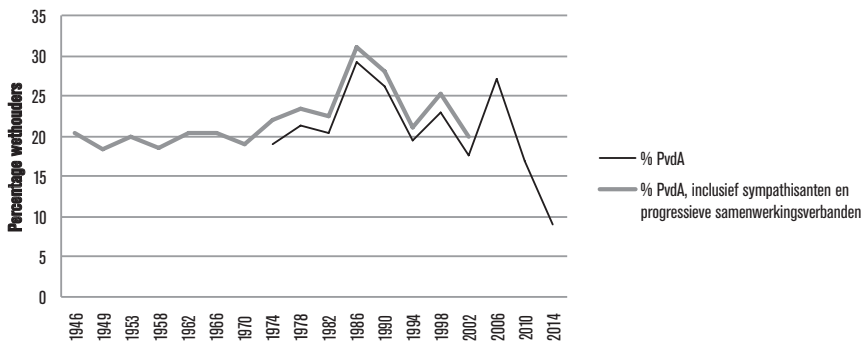
Ontegenzeggelijk heeft de PvdA bij deze gemeenteraadsverkiezingen veel last ondervonden van de landelijke politieke situatie. Lokaal kreeg de partij de rekening gepresenteerd voor haar medeverantwoordelijkheid voor het impopulaire beleid van het kabinet-Rutte II, waarvan zij met de VVD deel uitmaakte.

Figuur 1. Percentage raadsleden PvdA, 1946-2014

Figuur 1 geeft voor de periode 1946-1970 het aandeel PvdA-raadsleden (inclusief ‘geestverwanten’ en ‘sympathisanten’) op het totaal aantal raadsleden weer, en voor de periode 1974-2014 het aandeel raadsleden van de PvdA en van de ‘progressieve combinaties’ waarvan de PvdA vaak deel uitmaakte. Dit betekent dat het werkelijke aandeel PvdA-raadsleden altijd (wat) lager zal zijn dan de bovenste lijn aangeeft. Vanaf 1974 is in de figuur ook de ondergrens zichtbaar; deze geeft het aandeel raadsleden weer waarvan het zeker is dat ze op door de PvdA ingediende lijsten zijn verkozen. Zie ook de uitgebreide toelichting bij tabel 3 in de bijlage. Bron: CBS-verkiezingsstatistieken (1949-2002) en opgaves Kiesraad (2006-2014).

Figuur 2. Percentage wethouders PvdA, 1946-2014

Voor figuur 2 geldt hetzelfde als wat onder figuur 1 is vermeld, zij het dat er in plaats van ‘raadsleden’ ‘wethouders’ moet worden gelezen. Sinds 2006 ontbreken de afzonderlijke gegevens van de progressieve samenwerkingsverbanden; naar alle waarschijnlijkheid zijn deze in de aantallen wethouders van de deelnemende partijen opgenomen. Zie verder tabel 4 in de bijlage. Bron: CBS-verkiezingsstatistieken (1949-2002) en www.binnenlandsbestuur.nl en www.vng.nl (2006-2014).

Maar ook dit kan niet verhullen dat de trend bij gemeentelijke verkiezingen al langer minder gunstig is. Flink verloren werd er ook al in 2010. Eigenlijk heeft de PvdA na het topjaar 1986 (met 31,6 procent van de stemmen) bij gemeenteraadsverkiezingen vooral terugval gekend, met 1998 en 2006 als gunstige uitzonderingen. Na een eeuw wethouderssocialisme is het electorale beeld op zijn zachtst gezegd broos. De sociaaldemocratie is inmiddels niet meer ‘de sterkste politieke kracht’ in de gemeente, zoals Van den Berg in 1988 nog kon schrijven, en of die tijd ooit nog zal terugkomen is ronduit twijfelachtig geworden.

Het is niet eenvoudig om zich te wagen aan een (beknopte) geschiedenis van iets veelomvattends als de gemeentepolitiek van de PvdA. De materie strekt zich uit over een lange tijdlijn en is bovendien zeer breed en divers: de PvdA bestuurde in honderden gemeenten, groot en klein, en dat besturen speelde zich af op de meest uiteenlopende beleidsterreinen. Een betoog hierover valt alleen inzichtelijk te maken bij een selectieve en gestileerde aanpak. Vandaar de keuze om me te concentreren op de steden, groot en middelgroot. Het wethouderssocialisme komt daar nu eenmaal het meest geprofileerd naar voren, dankzij de vanouds sterke positie van de PvdA in de gemeenteraden en de colleges. Inhoudelijk leg ik het zwaartepunt bij de ruimtelijkeontwikkelingspolitiek en daarmee verbonden terreinen als volkshuisvesting, stadsvernieuwing en stedelijke vernieuwing. Juist op dit voor de ontwikkeling van de steden strategische domein heeft de PvdA vaak een leidende rol gespeeld en komen de eigen karakteristieken van het naoorlogse wethouderssocialisme het duidelijkst naar voren.

De lange tijdlijn wordt inzichtelijk gemaakt door te werken met een indeling in vier opeenvolgende generaties PvdA-stadsbestuurders: wederopbouwers, sociale ingenieurs, stadsvernieuwers en stedelijke ontwikkelaars. Telkens staan de volgende vragen centraal: voor welke maatschappelijke opgaven zag deze generatie zich gesteld? Wat was haar sociaaldemocratisch geïnspireerd project? En welke erfenis liet ze na? De bij de indeling vermelde jaartallen zijn indicatief bedoeld. Van een scherpe cesuur is nu eenmaal bij de opvolging van generaties nauwelijks sprake. Aan het slot van deze bijdrage maak ik een stap naar het heden: wat is de huidige staat van de sociaaldemocratische stadspolitiek en welk toekomstperspectief heeft zij?² Vooraf aan dit alles gaan enkele gedachten over de verhouding tussen sociaaldemocratie en lokaal bestuur, over de vooroorlogse erfenis van de SDAP en over hoe deze nalatenschap in de PvdA doorwerkte.

Ambigüiteit over lokaal bestuur

De verbondenheid met het lokaal bestuur ten spijt, heeft het sociaaldemocratisch denken over de gemeente steeds een ambigu karakter gehad. Een hartstochtelijk verdediger van gemeentelijke autonomie is de Nederlandse sociaaldemocratie in elk geval nooit geweest. Met de principiële erkenning van gemeentelijke autonomie als belangrijke waarde in zichzelf had ze moeite. De communalistische idee dat de gemeente een democratisch lichaam is met een eigen identiteit, vond maar moeizaam ingang bij de hoofdstroom binnen de SDAP. Voor de PvdA lag het weinig anders.

De bestuurskundige Henk Brasz constateerde in zijn dissertatie uit 1960 over het communalisme in Nederland dat dit voor de sociaaldemocratie vooral instrumentele betekenis had en geen principe was.³ SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra verwoordde deze instrumentele visie wel heel pregnant met zijn befaamde boutade: 'Zijn wij sterk in de gemeente, dan zijn wij voor gemeentelijke autonomie, maar zijn wij sterk in de Kamer, dan zijn wij tegen.' De essentie van communalisme is nu juist dat de lokale autonomie onder alle omstandigheden wordt gerespecteerd, ongeacht de nationale politieke krachtsverhoudingen. De belangrijkste tegenspeler op dit punt van Troelstra was Wibaut, maar ook hij was zeker geen communalist pur sang.⁴

De lokale politiek, het optreden van de eigen wethouders in het bijzonder, ging een belangrijke plaats binnen de partij innemen. Geen politieke stroming heeft haar gemeentelijke iconen zozeer gekoesterd als de PvdA. Namen als Wibaut, Monne de Miranda, Willem Drees of Emanuel Boekman uit het interbellum, of Jan van der Ploeg en Jan Schaefer, belangrijke voortrekkers van de stadsvernieuwing in de naoorlogse periode, hebben een prominente plaats in het sociaaldemocratische geschiedbeeld ingenomen. De bestuurlijke prestaties en verworvenheden uit het verleden worden ervaren als een dierbaar bezit. Mede daardoor komen nederlagen bij gemeenteraadsverkiezingen bij de PvdA hard aan, harder dan bij andere partijen, zo lijkt het. Alleen al de dreiging van een echec bij de gemeentelijke stembus kan tot politieke onrust leiden en zelfs de kabinetsdeelname van de PvdA in gevaar brengen.⁵

Deze gekoesterde traditie weerhield de PvdA, bij haar oprichting in 1946 vrijwel meteen tot regeren geroepen, er echter niet van om een strakke centralistische lijn te volgen bij de wederopbouw en de opbouw van de verzorgingsstaat. De gemeenten kregen weliswaar veel nieuwe taken en verantwoordelijk-

heden, maar deze waren overwegend uitvoerend van aard met weinig eigen lokale beleidsruimte: de gemeente als ‘rijksfiliaal’. De egalitaire ideologie van de partij woog hier zwaarder dan lokale diversiteit. Mede hierdoor werd ook de financiële autonomie van de gemeenten kort gehouden; de ruimte voor lokale belastingheffing bleef altijd zeer klein.⁶

Onder invloed van de neoliberale tijdgeest van de jaren tachtig en negentig zou de positie van de gemeenten nog verder verschromelen als gevolg van functieverlies op diverse fronten. Met de financiële verzelfstandiging van de woningcorporaties werd de gemeentelijke invloed op de sociale volkshuisvesting aanzienlijk ingeperkt. Gemeentelijke woningbedrijven gingen op in private corporaties. De gemeentepolitie ging op in regionale korpsen – inmiddels trouwens alweer vervangen door een nationale politie. Het openbaar onderwijs werd op afstand van de gemeenteraad gezet en kwam in beheer van commissies. Gemeentelijke nutsbedrijven kwamen in private handen. De PvdA, van 1989 tot 2002 in de regering en inmiddels de Derde Weg toegedaan (zie hiervoor de bijdrage van Steven Wolinetz aan deze bundel), heeft weinig verzet geboden tegen deze ontwikkeling.

Dit verlies aan bestuurlijke relevantie heeft een negatief psychologisch effect gehad op de positie van de gemeenten als publiek instituut. Ze waren minder in beeld en konden minder betekenen voor haar burgers. Van alle partijen heeft de PvdA, als volkspartij met een electoraat dat veel van de overheid verwacht, waarschijnlijk het meest van deze ontwikkeling te lijden gehad.⁷

Ongeveer in dezelfde periode kwam binnen de PvdA ook een andere denkrichting op. Ten tijde van de grote bezuinigingen van de jaren tachtig – en tegen de achtergrond van de tweede oliecrisis en de teloorgang van de traditionele industrie – brak in brede kring het inzicht door dat de verzorgingsstaat aan herijking toe was en de solidariteit op een andere manier moest worden georganiseerd. Zochten christendemocraten de oplossing in minder staat en meer ruimte voor het maatschappelijk middenveld (‘zorgzame samenleving’), de sociaaldemocratie op haar beurt meende de solidariteit beter te kunnen organiseren via de gemeenten. In de zoektocht naar een minder bureaucratische verzorgingsstaat, waarin beleids- en uitvoeringsorganisaties beter samenwerken en professionals dicht bij de burgers hun werk kunnen doen, hadden gemeenten betere papieren dan de ministeries en hun rijkskantoren, was de redenering. Deze gedachte stond al centraal in het in 1986 verschenen rapport *Gemeenten als proeftuin – voor een houdbare verzorgingsstaat* van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk instituut van de PvdA.⁸

Het was wachten tot het begin van deze eeuw alvorens deze gedachten beleid zouden worden. Met de wetten Werk en bijstand (2005) en Maatschappelijke ondersteuning (2007) kregen de gemeenten nieuwe verantwoordelijkheden op sociaal gebied, met meer beleidsvrijheid. Maar de liefde voor het lokaal bestuur was wel deels ingegeven door bezuinigingsdrang, en dus werd het decentralisatie met een efficiëntiekorting. Den Haag was tot de conclusie gekomen dat het beter kon vertrouwen op de zuinigheid van de gemeenten dan op de eigen ministeries en loketten.

Op grotere schaal zou dit zich in een volgend decennium herhalen, met de drie grote decentralisaties op sociaal terrein – afgesproken in het regeerakkoord van het kabinet-Rutte II. Aangejaagd door de verantwoordelijke PvdA-bewindslieden werd deze operatie in 2015 van kracht. Belangrijke onderdelen van de verzorgingsstaat werden hiermee een gemeentelijke verantwoordelijkheid, zoals de zorg voor de jeugd, de langdurige zorg aan huis en de begeleiding naar werk aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Ook ditmaal werd een zeer forse efficiëntiekorting toegepast, met de aantekening van de regering dat burgers en hun netwerken zelf een groter aandeel moeten gaan leveren: de zogeheten ‘participatiesamenleving’. Over die kortingen en over de participatiesamenleving zal het laatste woord zeker nog niet gesproken zijn. De bestuurlijke rol van de gemeenten is door deze operatie behoorlijk versterkt. Voor het eerst zijn zij nu een volwaardige speler op het gebied van zorg, welzijn en arbeid en kunnen zij op deze terreinen veel voor hun burgers betekenen. Een welkome impuls voor de lokale politiek en voor de PvdA in het bijzonder.

Deze versterkte profilering op sociaal terrein sluit goed aan bij een algemene trend, namelijk het toegenomen belang van de stad. Na enkele decennia van economische en sociale neergang, waarin vele duizenden bewoners de stad inruilden voor suburbane bestemmingen of overloopkernen, vertonen bijna alle steden de laatste jaren weer groei. Steden zijn de motor geworden van de economie en van innovatie, de cultuur floreert er. De kenniseconomie met creatieve bedrijvigheid gedijt er goed, niet alleen in Nederland: het gaat om een wereldwijd fenomeen.

De Nederlandse steden hebben deze successen voornamelijk op eigen kracht gerealiseerd. Met de stadsvernieuwing, het grote sociale project van de jaren zeventig en tachtig, zijn ze uit een diep dal gekropen en is hun verval gestuit – mede dankzij rijkssteun overigens. Plaatselijk was daarbij vaak een toonaangevende rol weggelegd voor PvdA-wethouders. Na 1990 staat stedelijke vernieuwing voorop – een brede agenda, waarmee steden de nieuwe, hoogopgelei-

de middenklasse aan zich wisten te binden om zo aansluiting te vinden bij de kenniseconomie. Het is opvallend dat de rijksoverheid hier nauwelijks aan te pas kwam. De steden bepaalden zelf deze agenda en realiseerden haar, wat veel zegt over hun gestegen zelfbewustzijn.⁹

De vooroorlogse erfenis

Bij de verschijning van het eerste *Gemeenteprogram der SDAP* in 1899 kende de jonge partij slechts twee gemeenteraadsleden; op de eerste wethouders was het nog wachten tot 1907 (Goor en Leeuwarderadeel). Het program stond in het teken van de noodzakelijk geachte vervanging van het kapitalisme door collectivistisch beheer. Het bevatte pleidooien voor uitbreiding van het gemeentelijk grondbezit en het in gemeentebestuur brengen van de voorzieningen van water, licht en warmte. Exploitatie van ‘tramwegen, telefonen en elektrische beweegkracht’ zou eveneens een gemeentelijke taak moeten worden. Andere programmapunten: zorg voor de werklozen en een behoorlijke bezoldiging van lagere beambten en werklieden in gemeentedienst; kosteloos ‘voorbereidend, lager, herhalings- en ambachtsonderwijs’; zorg voor ‘den gezondheidstoestand door het bouwen van gemeentewege van arbeiderswoningen, beantwoordend aan de eisen van de gezondheidsleer en beschikbaar ook voor de armsten’. Drankbestrijding behoorde eveneens een taak te zijn van de gemeente. En opmerkelijk voor die tijd: de (kroon)benoeming van de burgemeester moest een bevoegdheid worden van de gemeenteraad.¹⁰

De politieke doorbraak van de SDAP kwam in 1919, bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen onder het algemeen kiesrecht (voor mannen). Het aantal raadszetels steeg in één klap van 415 naar 1217, het aantal wethouderszetels van 16 naar 83. De bestuurscolleges van de grootste gemeenten begonnen nu snel rood te kleuren. In 1914 werd Wibaut in Amsterdam wethouder van Volkshuisvesting en Arbeidszaken. In het college kreeg hij spoedig gezelschap van partijgenoot Willem Vliegen, in 1919 gevolgd door De Miranda. In datzelfde jaar kregen Rotterdam (met Arie Heijkoop en Arie de Zeeuw) en Den Haag (met Drees en Willem Albarda) hun eerste rode wethouders.

Aan de wethoudersbenoemingen was binnen de SDAP nog een felle strijd voorafgegaan over de vraag of men al dan niet moest deelnemen aan het dagelijks bestuur van de gemeente. Op het partijcongres van 1919 werd dit conflict min of meer beslecht ten gunste van de gouvernementele opvatting. Het prak-

tisch reformisme kreeg nu de wind in de zeilen. ‘Onze gemeentepolitiek,’ stelde het nieuwe *Gemeenteprogram* van 1919, ‘kan zich zoowel op het platteland als in de steden elken dag bemoeien met tientallen aangelegenheden, die het leven der ingezetenen ten nauwste raken.’ Daarop volgde een breed opgetuigd programma dat pleitte voor zorg voor woning, voeding, opvoeding, ontwikkeling, gezinszorg, ‘vereenvoudiging van de arbeid van de huisvrouw’ en gezondheidszorg. ‘Gelukt het om de sociaaldemocratische gemeentepolitiek op een of meer dezer gebieden de leiding te doen geven, dan ligt daarin een machtige propaganda van elken dag, die sterk spreekt tot de massa der arbeiders.’¹¹

De rode gemeentepolitiek liet zich het meest zichtbaar en duurzaam vertalen in de sociale volkshuisvesting en de stadsontwikkeling. Het ‘zo bewoonbaar mogelijk maken van het kapitalisme’ kon hier letterlijk vorm krijgen.¹² Veel aandacht werd daarbij geschonken aan de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit. In samenwerking met idealistische architecten en woningbouwverenigingen werden fraaie woningbouwprogramma’s ontwikkeld. Amsterdam werd het mekka van de sociale volkshuisvesting, nationaal en internationaal. Alleen al tussen 1921 en 1926 werden in de hoofdstad 39.000 woningen gebouwd, onder verantwoordelijkheid van De Miranda. Ook elders wisten SDAP-wethouders zich als volkshuisvesters te onderscheiden: Heijkoop in Rotterdam, Eltjo Ruggé in Groningen, Servaas Baart in Delft en Marius Reinalda in Haarlem.

Andere speerpunten waren de uitbreiding van de gemeentelijke nutsfuncties en diensten, onderwijs en gezondheidszorg. Op sociaal gebied werden voorzieningen en inkomensmaatregelen getroffen om het welzijn en de bestaanszekerheid te vergroten van burgers die dit het meest nodig hadden. Drees, in Den Haag jarenlang wethouder van Sociale Zaken, gold hier als toonaangevend. Voor de socialistische cultuurpolitiek was dat Boekman, van 1931 tot 1940 wethouder van Onderwijs en Kunstzaken in Amsterdam. Zijn vooruitstrevend kunstbeleid dat theater, muziek en beeldende kunst voor de arbeidersklasse toegankelijk maakte, kreeg in brede kring bekendheid en zou na zijn dood in de naoorlogse periode voortleven. In steden waar ze sterk genoeg was, wist de SDAP in betrekkelijk korte tijd de levensomstandigheden van velen die daar anders geen uitzicht op hadden gehad, fors te verbeteren. Deze episode van het wethouderssocialisme is later wel aangeduid als voorloper van de verzorgingsstaat.

In de jaren dertig raakte onder druk van de crisisonstandigheden de glans er enigszins vanaf. Bovendien viel de partij ten prooi aan interne conflicten over de oppositievoers: konden sociaaldemocraten op lokaal niveau nog wel be-

stuurlijke verantwoordelijkheid dragen nu de crisispolitiek van de behoudende regering de gemeenten tot omvangrijke bezuinigingen dwong? Felle twisten hierover leidden in 1932 zelfs tot de afsplitsing van de linkervleugel, die zich organiseerde in de Onafhankelijke Socialistische Partij. Belangrijke crisismaatregelen op het gebied van openbare werken, zoals de aanleg van het Amsterdamse Bos, bleven door het politieke tumult binnen de SDAP enigszins aan het zicht onttrokken.

De PvdA en de erfenis

Welke invloed had de erfenis van de SDAP op de gemeentepolitiek van de in 1946 opgerichte PvdA? De omstandigheden van voor en na de oorlog verschillen aanzienlijk. Allereerst was de ideologische basis veranderd: was de SDAP een klassenpartij voor arbeiders, fusiepartij PvdA pretendeerde een brede en inclusieve volkspartij te zijn, waar ook de progressieve middenklasse zich bij kon thuis voelen. De raadsleden, wethouders en burgemeesters van de PvdA moesten bovendien onder een geheel ander gesternte hun werk doen. De oorlogsschade moest worden hersteld en de wederopbouw van steden en dorpen ter hand genomen – een megaproject dat tot in de jaren zestig zou duren.

Omdat de SDAP pas in 1939 tot het landsbestuur zou toetreden, hadden de sociaaldemocratische wethouders nooit de steun genoten van partijgenoten in de regering. Voor de bestuurders van de PvdA gold dat voordeel van meet af aan wel. Gezondheidszorg, onderwijs en bestaanszekerheid konden nu via de landelijke politiek voor elke Nederlander worden gewaarborgd, waar dit in de SDAP-tijd nog per gemeente moest worden bevochten. Dat met de opbouw van de nationale verzorgingsstaat de politieke aandacht verschoof naar het nationale niveau, zagen de gemeentebestuurders van de PvdA dan ook niet als een probleem. Er stond immers genoeg tegenover. De meest gezaghebbende sociaaldemocraten waren nu nationale figuren als Drees, Ko Suurhoff of Sicco Mansholt. Wethouders met landelijk gezag (zoals Wibaut, De Miranda of Drees) zocht men nu in de gemeenten tevergeefs.

Desondanks was er ook veel continuïteit. Ook in de PvdA stond de lokale politiek, in het bijzonder die in de steden, hoog aangeschreven. De interesse voor figuren als Wibaut, Drees en De Miranda bleef in PvdA-kring groot. Een belangstelling die trouwens gedeeld werd door historici: geen politieke stroming is zo ‘verwend’ met biografieën van haar lokale voormannen als de so-

ciaaldemocratie.¹³ De fascinatie voor het verleden betrof in de eerste plaats de prestaties in de volkshuisvesting en de stadsontwikkeling. Dat ook binnen de PvdA grote belangstelling bestond voor deze portefeuilles lag dan ook voor de hand. Geruggensteund door een goede band met de woningcorporaties ontwikkelde de PvdA zich op deze terreinen tot een geduchte speler. Hoogtepunt in dit opzicht vormden de jaren van de stadsvernieuwing, toen in de meeste grote en middelgrote steden deze portefeuille in PvdA-handen was (zie hierna).

De handelingspraktijk in de lokale besturen valt te typeren als gouvernementeel en resultaatgericht. De partij sloot daarmee aan bij het praktisch reformisme van de SDAP van na 1919. Wibaut had al eens gesteld dat de gemeentepolitiek van de sociaaldemocratie zich vooral onderscheidde ‘in de omvang, in de kracht en in de snelheid waarmee de maatregelen worden doorgevoerd’.¹⁴ De PvdA afficheerde zich als *de* bestuurspartij ter linkerzijde, en haar politieke macht in de meeste steden stelde haar in staat om belangrijke resultaten te boeken en zo de toon te zetten in het bestuur.

Met haar jarenlange overwicht in de steden (dankzij haar status van ‘onontkoombaarheid’) is de vanzelfsprekendheid waarmee de PvdA daar de lakens kon uitdelen zich soms ook tegen haar gaan keren. Zolang de onontkoombaarheid stand hield, bleef dit zonder direct gevolg. Maar na de slechte verkiezingsuitslag in 2010 en de nog dramatischer nederlaag van 2014 moest de PvdA in veel gemeenten tot haar schrik ontdekken dat er bij andere partijen jegens haar de nodige wrevel en wrok bestonden, kennelijk gebaseerd op de wijze waarop ze in een lange reeks van jaren haar macht had uitgeoefend. Toen door electoraal verval de status van onontkoombaarheid was komen te vervallen, vloog de PvdA zonder pardon de bestuurscolleges uit in gemeenten waar ze altijd de boventoon had gevoerd. In 2010 betrof dat bijvoorbeeld Leiden, Arnhem, Breda, Amersfoort en zelfs Pekela. In 2014 was de lijst nog aanzienlijk indrukwekkender. Zodra de PvdA niet meer onmisbaar was voor de collegevorming, werd het voor de andere partijen blijkbaar verleidelijk om haar maar eens niet daarvoor uit te nodigen.

Dit roept vragen op over de stijl van besturen en machtsuitoefening door de PvdA. Het samengaan van macht (de positie van grootste raadsfractie) en dadendrang om het eigen programma maximaal te realiseren, heeft kennelijk op veel plaatsen tot een bestuursstijl geleid die de PvdA nogal wat vrienden heeft gekost. Een niet mis te verstane waarschuwing uit eigen kring werd kort voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 verwoord in een artikel dat mede geschreven was door een langjarige insider en voormalig directeur van de WBS.

Daarin wordt gesproken van ‘zelfingenomen machtsaanspraken’ van een partij die decennialang in de stedelijke gemeenten ‘de richtinggevende maar ook de alles en iedereen dominerende kracht is geweest’. Wat ergernis bij andere partijen oproept ‘zijn niet zozeer de overtuigingen van en in de PvdA, maar het bijna provocerende vertoon van intellectuele superioriteit, de wel slimme maar ook slopende stijl van onderhandelingen en het wel grote geloof in het belang van programma-akkoorden’.¹⁵

Ook aan de media ging de soms discutabele bestuursstijl niet voorbij. Toen aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 een *NRC*-journalist de hoofdstedelijke PvdA portretteerde als ‘Brezjnev aan de Amstel’, bleek dat voor veel kiezers herkenbaar – de partij verloor in Amsterdam althans zo’n 40 procent van haar electoraat. Evenmin vleidend was het portret dat *Vrij Nederland* enkele jaren later publiceerde over de PvdA-raadsfractie in Arnhem.¹⁶ Hoe representatief beide journalistieke bijdragen zijn, blijft de vraag bij gebrek aan deugdelijk onderzoek. Wel is een aantal factoren te traceren die bestuurders vatbaar maken voor het verwijt van arrogantie. Zo hebben wethouders de op zichzelf begrijpelijke wens om in de vier jaar die hun gegeven is iets na te laten: een bouwwerk, een cultuurtempel enzovoort, wat de verleiding tot ‘doordouwen’ in de hand werkt. Als erfgenamen van Wibaut – niet voor niets werd hij ‘de Machtige’ genoemd – staan PvdA-bestuurders hier mogelijk extra bloot aan. De term wethouderssocialisme werkt deze houding misschien ook wel in de hand. En het feit dat de checks-and-balances in het Nederlandse gemeentelijke bestel vaak gebrekkig functioneren, draagt bij aan een gesloten bestuurscultuur met weinig ruimte voor kritische geluiden.¹⁷

De wederopbouwers – de jaren vijftig

Waren, schrijft de journalist Ad van Liempt in *Na de bevrijding*, de bezettingsjaren de ergste uit de Nederlandse geschiedenis, de jaren van het moeizame herstel waren de zwaarste.¹⁸ De autoriteiten stonden in 1945 voor een opgave die latere generaties zich moeilijk kunnen voorstellen. Een toegetakeld en uitgemergeld land moest op de been worden geholpen, terwijl er aan alles gebrek was. Aan de in juli 1945 aangetreden noodgemeenteraden, benoemd door plaatselijke kiescolleges, was de taak om het bestuur weer op gang te brengen. In veel gemeenten werden in snel tempo wederopbouw- en uitbreidingsplannen gemaakt, die geheel in het teken stonden van herstel van de oorlogsschade en

het lenigen van de enorme woningnood. Die woningnood zou de naoorlogse politiek enkele decennia domineren.

De woningproductie had sinds 1942 stilgelegen. Als gevolg van de baby-boom nam na 1945 het tekort aan woningen alleen maar toe: van 200.000 naar 300.000 in 1950. Tussen 1940 en 1970 groeide de bevolking van 8,8 naar 12,9 miljoen inwoners; in dezelfde periode steeg het aantal huishoudens van 2,3 naar 3,6 miljoen. Tot ver in de jaren zestig gold de woningnood als ‘volksvijand nummer één’. Om deze te bestrijden werd er veel, snel en goedkoop gebouwd, vooral zogeheten woningwetwoningen.

Bij de eerste naoorlogse gemeenteraadsverkiezingen in juli 1946 behaalde de PvdA bijna 2200 gemeenteraadsleden, goed voor 439 wethouderszetels (zie figuur 1 en 2). Ter vergelijking: de SDAP haalde in het voor haar electoraal succesvolle jaar 1935 in de gemeenten 1474 raadszetels en 160 wethoudersposten.¹⁹ Bovendien verschaftte de benoeming van 83 burgemeesters en één commissaris der Koningin de naoorlogse ‘democratisch-socialisten’ een erkenning die de SDAP nooit ten deel was gevallen. Tekenend daarvoor was ook de gastenlijst op het eerste partijcongres over gemeentepolitiek, dat in oktober 1946 in de hoofdstad plaatsvond. Daarop stonden de namen van de minister van Financiën, de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, een lid van de Raad van State en de burgemeester van Amsterdam – allen lid van de PvdA.

Gemeenschapsvorming en wijkgedachte

Over de urgentie van herstel en wederopbouw bestond in de gemeenten brede overeenstemming. Wel gaf de PvdA de wederopbouw haar eigen ideologische inkleuring door deze te verbinden aan gemeenschapsvorming. Crisis en oorlog hadden diepe sporen achtergelaten, ook in geestelijk opzicht. Er was daarom meer nodig dan fysiek herstel, meende de PvdA. In haar gemeentelijk urgentieprogramma *De grote inzet* van 1946 betoogde ze dat dit zou moeten samengaan met maatschappelijke vernieuwing door gemeenschapsvorming. Nodig was een geestelijk antwoord op de sociale ontworteling die crisis, oorlog en bezetting teweeg hadden gebracht. De opbouw van de verwoeste steden, aldus het urgentieprogramma, moest samengaan met het kweken van ‘een socialistische gezindheid, zich uitende in het overwinnen van een op eigen belang gericht streven door gemeenschapszin’. Aan de gemeenten werd een bijzondere rol toegekend bij het tot stand brengen van een ‘grondige verandering in de geesten der mensen’.²⁰

De wijkgedachte had al eerder opgang gemaakt in de Verenigde Staten en Engeland, waarna zij na 1945 ook Nederland bereikte. Deze zienswijze bood een praktische vertaling van het sociaaldemocratische gemeenschapsdenken. Invloedrijk in Nederland was de in 1946 verschenen studie *De stad der toekomst, de toekomst der stad*.²¹ De auteurs van deze multidisciplinaire ‘stedebouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap’ zagen in de wijkgedachte een antwoord op de vervlakking en vervreemding die als inherent werden beschouwd aan het leven in de grote stad. In een snel veranderende wereld ging het erom van wijken stabiele en gezonde sociale gemeenschappen te maken, die als buffer konden fungeren tegen de gevaren van het moderne stedelijke leven: anonimiteit, zedenverwildering en zinnenprikkelend amusement. De wijken dienden tevens de plek te zijn waar de verschillende zuilen met elkaar zouden kunnen samenleven. De Nederlandse rijksoverheid ondersteunde de wijkgedachte door subsidiëring van het lokale maatschappelijk opbouwwerk. Dit had als taak de bevolking te motiveren en te activeren bij de culturele en sociaaleconomische wijkopbouw en het gesprek daarover met de overheden te organiseren.²²

De sporen van de wijkgedachte zijn onder meer terug te vinden in de volkshuisvestingspolitiek en de stedenbouw van de jaren vijftig. Het was de tijd dat PvdA-gemeentebestuurders en idealistische architecten elkaar vonden in het ordeningsprincipe van de wijkvorming. De menselijke maat van de wijk zou het antwoord zijn op wat men ervoer als de chaotische onoverzichtelijkheid van de stad, die de vervreemding en het isolement van haar bewoners in de hand werkte. Door de aanleg van wijken van een overzichtelijke omvang, een eigen karakter en met aanwezigheid van wijkvoorzieningen zou het gemeenschapsbesef en het buurtgevoel van de bewoners worden gestimuleerd. Deze karakteristieken trof men aan in uitbreidingswijken die tijdens de vroege wederopbouwperiode zijn gebouwd nabij de stadscentra. Met gemeenschapszin en de menselijke maat als architectonische uitgangspunten ontstonden leefbare wijken met een groot aandeel eengezinswoningen, betaalbare huren en veel groen. Voorbeelden zijn Zuidwijk en Pendrecht in Rotterdam, Heseveld in Nijmegen, Moerwijk in Den Haag, Jeruzalem en de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam.

Maar deze idealistische, (relatief) kleinschalige wederopbouw van de jaren vijftig kon niet het antwoord zijn op het nijpende naoorlogse woningtekort. De roep om een expansieve, grootschaliger aanpak van de woningbouw werd daarom steeds luider. Ook de demografische prognose – 20 miljoen Nederlanders in het jaar 2000 – deed hier haar invloed gelden. Grootschalige massaproductie

ging de wederopbouw en de stadsuitbreiding dicteren. Dat de wijkgedachte daarmee naar de achtergrond verdween had overigens ook sociologische oorzaken. De opkomende welvaart en de toegenomen mobiliteit verschaften de stelling een actieradius die de wijk ver oversteeg. De directe woonomgeving kon daardoor niet langer worden beschouwd als een primair en reëel integratiekader van menselijke activiteit.

De wijkgedachte verdween overigens niet voorgoed van de PvdA-agenda. Sporen ervan keren in de volgende decennia in nieuwe gedaanten herhaaldelijk weer terug. Versterking van sociale cohesie werd daarbij het sleutelbegrip. We zien dat achtereenvolgens in de stadsvernieuwing ('bouwen voor de buurt'), in de sociale vernieuwing, bij de herstructurering van achterstandswijken, de programma's voor de zogeheten krachtwijken of Vogelaarwijken, en de vorming van gemeentelijke sociale wijkteams in het kader van de herijking en decentralisatie van de lokale zorg en hulpverlening.

Sociale ingenieurs van de modernisering – de jaren zestig

De ruimtelijkeontwikkelingspolitiek van de jaren zestig is achteraf gezien de minst gewaardeerde periode uit de naoorlogse stadsgeschiedenis. Het zijn de jaren van ingrijpende modernisering van de stadscentra via grootschalige reconstructies, van sanering en sloopwoede en van leegloop van de steden naar randgemeenten en zogeheten overloopgebieden. De PvdA had een betekend aandeel in deze politiek. De verantwoordelijke bestuurders – de generatie van de sociale ingenieurs van de modernisering – lieten zich leiden door stedenbouwkundige concepten die in de jaren dertig al waren ontwikkeld en die in de expansieve jaren zestig voluit de ruimte zouden krijgen. Wat bewoog deze moderniseerders en wat was hun politieke project?

Het Nederland van de jaren zestig had met imponerende groeicijfers, gemiddeld vijf procent jaarlijks, de economische wind stevig mee. Dit was onder meer te danken aan de industrialisatiegolf van de jaren vijftig. De nieuwe welvaart die deze met zich meebracht stelde nieuwe eisen aan de inrichting van de stedelijke gebieden. De opkomende massaconsumptie vroeg om uitbreiding van de winkel- en uitgaansfunctie in de stadscentra, die ook nog eens een snelgroeiend autoverkeer moesten zien te verwerken. De toename van de zakelijke dienstverlening, die zich in de jaren zestig begon af te tekenen, leidde bovendien tot een stijgende vraag naar kantoorruimte in de stadscentra.

Om deze veranderingen te kanaliseren moest de economische en sociale centrumfunctie van de steden worden versterkt. De binnensteden dienden te worden aangesloten op een nieuwe infrastructuur van werk, welvaart, consumptie en verzorging. Gemeentebestuurders, ook van de PvdA, kozen voor grootschalige reconstructie en vernieuwing van de binnensteden, gebaseerd op een scherpe scheiding van de functies wonen en werken. ‘Cityvorming’ werd een gevelegd begrip, een goede bereikbaarheid van het stadscentrum voor het autoverkeer maakte er deel van uit. De vrees bestond dat zonder aanpassing aan het snelgroeiende autoverkeer de steden geen toekomst zouden hebben. Praktisch kwam deze gedachte neer op de bouw van kantoorpanden en de aanleg van winkelboulevards, royale toegangswegen en parkeergarages. Blevén zulke ingrepen uit, aldus de stadsbestuurders, dan zouden de economische ontwikkelingsmogelijkheden en groeiende welvaart aan onze steden voorbijgaan.

En dan was er de reeds vermelde demografische uitdaging: prognoses wézen op 20 miljoen Nederlanders in 2000. Deze toekomstverwachting bracht omvangrijke woningbouwactiviteiten op gang: aan de randen van de steden, in de dorpen in het buitengebied, en later in daartoe aangewezen groeikernen op afstand van grote en middelgrote steden. De uitbreidingswijken en groeikernen werden ontworpen volgens een patroon van strikte functiescheiding. Deze bouwactiviteit in het open landschap zouden het aanzien van Nederland ingrijpend veranderen.

Ons land stond hierin overigens niet alleen. De moderniseringsgolf van de jaren zestig trok een spoor door heel Europa. Voor Nederland betekende zij: Deltawerken, megaruilverkavelingen op het platteland, Botlek en Europoort in de Rotterdamse haven, aanleg van het Westelijk Havengebied in Amsterdam, havenontwikkeling bij Delfzijl, het Rijkswegenplan, het nieuwe Schiphol, een metronet in Rotterdam en Amsterdam. En ook: suburbanisatie, stadsuitbreidingen, groeikernen elders. En dus ook: leegloop van steden.

De moderniseerders werden gedreven door een groot geloof in wat krachtig en planmatig overheidsbestuur vermocht. Daarnaast streefden zij als sociale ingenieurs via ruimtelijke ontwikkeling en ingrepen ook maatschappelijke doelen na. Zoals: goede huisvesting voor iedereen, met ‘licht en lucht en groen’, en welvaart toegankelijk maken voor de massa van de bevolking. Geld voor publieke uitgaven was er als nooit tevoren, dankzij de economische groei en de Groningse gasbel. In Nederland stegen tussen 1950 en 1973 de overheidsuitgaven van 26,8 naar 45,5 procent van het bnp – bijna een verdubbeling.

Al met al was het een aangenaam politiek klimaat voor de doeners en regenten van de PvdA. Roel de Wit (PvdA), in de jaren zestig wethouder van Amsterdam en daarna commissaris der Koningin in Noord-Holland, schetst het optimisme uit die jaren: ‘Het was de tijd van de absolute economische groei, daar was nog geen aarzelen bij. Het was de tijd dat hier in het provinciehuis in Haarlem de deelname aan kernenergie in Dodewaard nog ieders instemming had, het waren de jaren van Kennedy.’²³

PvdA tekent voor stadsreconstructies

De PvdA, in menig stadsbestuur verantwoordelijk voor de portefeuilles stadsontwikkeling en volkshuisvesting, kende weinig terughoudendheid. De boot van de zich snel ontwikkelende economie mocht niet worden gemist. Modernisering van de (binnen)steden bood volgens de partij de beste garantie om de opkomende welvaart bereikbaar te maken voor de massa, en werd zo verbonden met een sociaal vooruitgangsidee. Het befaamde adagium ‘elke arbeider een auto’ van PvdA-leider Joop den Uyl, paste geheel in deze denkwijze. De snelwegen die dwars door de stad gepland werden, verbonden de massa met de nieuwe consumentenparadijzen en grootschalige winkelcentra die in de binnensteden moesten verrijzen. Dat de PvdA nogal wat dure wensen had ter uitbreiding van de collectieve sector leverde nog een extra argument om ruimte te maken voor economische expansie in de binnensteden, ook al moesten hele volksbuurten daarvoor wijken.²⁴ De royale vergoeding die gemeenten voor hun saneringsoperaties bij het rijk konden declareren, maakte de keuze voor sloop alleen maar gemakkelijk. Voor instandhouding en verbetering bestond geen vergelijkbare financiële regeling.

Stadssanering werd door de PvdA in die jaren verwelkomd als een strategie tegen de verkrotting van de oude wijken in of grenzend aan de binnensteden. Men vond die buurten maar een troosteloze bedoening, waar weinig aan verloren kon gaan. Een illustratie van deze denktrant vormt het al uit de jaren vijftig daterende rapport *Mens en stad, Amsterdam vandaag en morgen* van de Federatie Amsterdam van de PvdA. De stadssaneringsoperatie die daarin werd bepleit, zou moeten leiden tot ‘een vrijer en schoner leven met meer ruimte, licht en groen voor de duizenden, die thans nog in half vervallen huizen en in eindeloze grauwe straten gedoemd zijn hun bestaan te slijten’. De rapporteur was het gemeenteraadslid Joop den Uyl.²⁵

De geringschatting van de sociale en culturele waarden van de bestaande binnenstad wakkerden de saneringslust alleen maar aan. In Rotterdam, het

PvdA-bolwerk aan de Maas, werd de toon daarvoor al vroeg gezet. De leegte die er was ontstaan door het Duitse bombardement van de binnenstad in 1940 zagen beleidsmakers als een uitgelezen kans om een geheel nieuw model stad te ontwerpen dat aansloot op de toekomst. In een toelichting op het in 1946 opgestelde plan voor de binnenstad werd benadrukt dat verlangen naar het verleden daarbij geen rol kon spelen. Dierbare herinneringen mochten niet verhelen dat de oude stad vele tekortkomingen vertoonde. ‘Wanneer wij onze stad herbouwd willen hebben, dan zal zij evenwel moeten zijn als een geheel nieuw, goed passend kleeft.’²⁶ De belerende stijl zegt veel over de paternalistische tijdgeest. Burgers werd weinig gevraagd, de overheid ging uit van de door haar veronderstelde behoefte bij de burgers.

Ook steden zonder oorlogsschade, waar de bestaande sociale en stedenbouwkundige verbanden nog intact waren, wilden niet achterblijven. En vaak waren het PvdA-wethouders die tekenden voor grootschalige sanering, of het nu Amsterdam was, Zwolle, Den Haag, Dordrecht of Utrecht. In Amsterdam voorzag de in 1955 verschenen *Nota Binnenstad* in radicale ingrepen in de oude Jodenbuurt ten faveure van cityvorming en werd ook de woonfunctie van de negentiende-eeuwse woongordel ter discussie gesteld. In een vervolgnota uit 1968 dreigden de Jordaan, de Nieuwmarktbuurt, de Weteringbuurt en de Plantage dit lot te gaan delen. Het Haagse *Structuurplan* uit 1957 stelde dat het centrum binnen afzienbare tijd zou moeten worden aangepast aan de ‘eisen en verlangens’ van een moderne samenleving. Voor 1970 moest daarom zestien hectare op de schop zijn genomen.²⁷ In Dordrecht kwamen de bestuurders tot de conclusie dat de binnenstad gesaneerd moest worden om tot economisch centrum van het hele Drechtstedengebied te worden opgekrikt.²⁸

Nog jarenlang zouden brede, winderige straten, detonerende gebouwen of ongerijmde parkeerplaatsen in de Nederlandse stadscentra getuigen van deze jarenzestigpolitiek. Buurten die decennia, zo niet eeuwen, het stadsbeeld hadden bepaald, vielen ten offer aan stadsreconstructie (zoals de Utrechtse Stationsbuurt) of werden na sloop onherkenbaar volgens het modernisme herbouwd (zoals het Amsterdamse Kattenburg).

Achteraf mag de voorzienigheid worden bedankt dat veel van die meeslepende en expansieve moderniseringsideeën niet zijn gerealiseerd: ze werden uiteindelijk door de tijd ingehaald. Aan het einde van de jaren zestig – de tijden werden intussen steeds rebelser – raakten de beleidsmakers in het defensief als gevolg van het opkomend maatschappelijk verzet tegen de gevoerde politiek van de sloophamer. Voor het icoon van het moderniseringstijdperk, Hoog Catherij-

ne, kwam het verzet evenwel te laat, al moet worden erkend ('met de kennis van nu') dat deze betonnen kolos – met de handtekening van PvdA-wethouder Theo Harteveld – de slaperige provinciestad Utrecht ook de nodige economische schwung heeft gebracht.

Stad zonder benzinedampen

De onverminderd snelle groei van de bevolking, de stijgende welvaart, het verval van de oude stadswijken en de cityvorming joegen intussen de woningvraag enorm op. Voor de omvangrijke bouwopgave boden de steden onvoldoende plek, dus ontstond er een trek naar buiten. Grote bouwactiviteit kwam nu op gang in gebieden aan de stadsrand, in randgemeenten en in groeikernen, die op enige afstand waren gelegen van de grotere steden. Het dominante ontwerp bestond uit uniforme midden- en hoogbouw, met licht, lucht en groen, en gebaseerd op een strikte scheiding van functies. Slecht gehuisveste of weggesaneerde bewoners van de binnensteden verruilden en masse hun bovenwoning voor deze nieuwbouw. De Amsterdamse nieuwbouwwijk Bijlmermeer werd de hoogmis van dit nieuwe, functionalistische bouwen. Op het door sociaaldemocraten gedomineerde stadhuis in de hoofdstad werd de omvangrijke stadsuitbreiding verwelkomd als een toonbeeld van progressieve, sociale volkshuisvesting. Hier werd een stad gebouwd zonder benzinedampen, een stad in het groen met niettemin goede verbindingen met het centrum, dankzij een geplande metroverbinding. Veel licht en lucht, maar sfeer?

Dit huisvestingsideaal zag de PvdA ook weerspiegeld in het overloopbeleid, waar ze zeer voor ijverde. Als gevolg van dat beleid trokken honderdduizenden woningzoekenden en weggesaneerden uit de grote centrumsteden naar van hogerhand als groeikern aangewezen satellietgemeenten als Purmerend, Alkmaar, Hoorn, Lelystad, Almere, Houten, Nieuwegein, Capelle aan den IJssel, Spijkenisse, Hellevoetsluis en Zoetermeer. Ook hier uitbreidingen met veel licht, lucht en groen, kilometers lang en zonder sfeer.

De wethouders van de sociale ingenieursgeneratie handelden ongetwijfeld in de oprechte overtuiging dat de ingrepen die zij voorstonden in de stadscentra de sociale vooruitgang dienden. Maar de tragiek van deze bestuurderslichting was dat ze veel wegsaneerde in de steden, zonder dat daar een hoogwaardig en gevarieerd stedelijk milieu voor in de plaats kwam. Door de enorme terugloop van het inwonertal zou deze saneringspolitiek onbedoeld sterk bijdragen aan het verdere verval van de steden.²⁹

De grootschalige reconstructiepolitiek – geen exclusief Nederlands tijdverdrif overigens, in heel Europa was in de steden iets dergelijks gaande – werd een bedreiging voor de Europese stad. In de woorden van architectuurcriticus Ed Taverne is de Europese stad de urbane uitingsvorm van burgerlijke vrijheid en van de emancipatoire kracht die zij met zich meebrengt. In haar architectuur – een esthetisch bedacht, compact ensemble – draagt de Europese stad de sporen van de opkomst van de burgerlijke samenleving. Die geschiedenis is alom aanwezig in de dagelijkse omgeving.³⁰

Aan het einde van de rebelse jaren zestig won het maatschappelijk verzet tegen het sanerings- en reconstructiedenken steeds meer aan kracht. Er kwam een herwaardering op gang van de architectonische en maatschappelijke waarde van historische binnensteden. Ook in de naar moderne maatstaven slechte negentiende-eeuwse arbeiderswijken was het niet alleen kommer en kwel. Ze konden ook worden beschouwd als een sociaal waardevol milieu. Een nieuwe generatie die zich in deze visie herkende, zou in een zich snel verjongende en radicaliserende PvdA het roer overnemen: de stadsvernieuwers.

Stadsvernieuwers – de jaren zeventig en tachtig

Opzienbarend was de snelheid en de radicaliteit waarmee in Nederland de omslag van modernisering naar stadsvernieuwing gestalte kreeg. Het gepolariseerde en gepolitiseerde maatschappelijke klimaat van de jaren zeventig droeg daar zeker toe bij. In de PvdA werden bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 en 1974 de wederopbouwers en sociale ingenieurs afgelost door een jongere generatie lokale politici, die crisis en oorlog niet of veel minder bewust hadden meegemaakt en die sterk beïnvloed waren door de antiburgerlijke vrijheidsdrang van de jaren zestig.

Door de opkomst van Nieuw Links maakte de PvdA een reïdeologisering door en kwam haar emancipatiestreven weer meer op de voorgrond te staan. Al aan het einde van de jaren zestig startte de WBS met het project ‘Gelijkheid’, dat uitwerking kreeg in een reeks rapporten. ‘Spreading van inkomen, kennis en macht’ werd – niet toevallig – het motto van het in 1973 aangetreden kabinet-Den Uyl. De toestand in de steden vormde een dankbaar werkterrein voor deze emancipatoire ideologie. Was de binnenstad niet de ontmoetingsplaats voor iedereen? Geen cityvorming! Negentiende-eeuwse arbeidersbuurten? Niet wegsaneren, maar rehabiliteren!

Radicalisering, reïdeologisering, een nieuwe generatie met een ander wereldbeeld, het kwam allemaal samen in de lokale afdelingen van de PvdA, tot dan overwegend gekenmerkt door een cultuur van volgzzaamheid. Plannen uit het vorige (moderniserings)tijdperk werden nu resoluut afgeserveerd en alles wat ook maar zweemde naar die ‘oude’ politiek raakte in diskrediet.

Een landelijk aandacht trekkend voorbeeld hiervan was de Amsterdamse metrokwestie, die de plaatselijke PvdA tot aan de rand van de afgrond bracht. Een in 1970 nog unaniem genomen raadsbesluit tot aanleg van een metrolijn naar de Bijlmermeer bleek drie jaar later de partij volledig te splijten. Gold het in 1970 nog als logisch en acceptabel dat de aanleg van zo'n vitaal stuk openbaar vervoer ook offers met zich meebracht – in de oude binnenstad moesten er woningen voor wijken –, toen enkele jaren later de consequenties daarvan onder ogen moesten worden gezien was Leiden in last. Actievoerders ontmaskerden het ‘progressieve’ metroplan (ondergronds openbaar vervoer!) als een megalomane echo van de sloopwoede uit een vorig decennium. Toen hun eis om met de aanleg te stoppen werd overgenomen door de ledenvergadering van de PvdA, raakte de gemeenteraadsfractie in grote problemen. De verantwoordelijke wethouder Han Lammers, die enkele jaren eerder Neêrlands bekendste volksbuurt de Jordaan van de sloop had gered, moest uiteindelijk na veel gekrakeel het veld ruimen. In zijn val sleurde de wethouder ook het linkse meerderheidscollege met zich mee, dat de PvdA in 1974 nog zo onberaden had geformeerd. De metrolijn werd afgebouwd, maar van de bouw van nieuwe metrolijnen werd voorlopig afgezien.

Amsterdam was niet de enige stad waar binnen de PvdA spanningen ontstonden over de nieuwe benadering. Zeker zo interessant was de casus Groningen. In de hoofdstad van het Noorden had de jonge, in 1970 aangetreden PvdA-wethouder voor Stadsontwikkeling Max van den Berg twee jaar later met een binnenstadsnota zijn visitekaartje voor een nieuwe aanpak afgegeven. Deze nota trok landelijk de aandacht en zou voor de gemeentepolitiek van de PvdA in de jaren zeventig trendsetzend blijken. De toon in de Groninger *Doelstellingsnota* werd al meteen gezet door de daarin bepleite accentverlegging: de tot dan toe eenzijdige aandacht voor nieuwe stadsuitbreidingen aan de rand moest verschuiven naar de kwaliteit en leefbaarheid van de binnenstad. De voorgenomen opdeling van de binnenstad in functiegebieden werd ingeruild voor het idee van de compacte en herbergzame stad: de binnenstad als multifunctioneel centrum, waarin gewoond, gewerkt en gerecreëerd kan worden. In de woonwijken zouden verpauperde woningen worden gerenoveerd of vervangen door

compacte nieuwbouw. Deze buurten zouden worden opgeschoond en het voorzieningenaanbod verbeterd. Een verkeerscirculatieplan moest het autoverkeer in het stadscentrum weren ten gunste van de fietser en de voetganger.³¹

De nota werd door de gemeenteraad aanvaard, maar later ontstond toch een conflict tussen de jonge en oude garde over de financiën, dat dwars door het college liep, dat daardoor ten val kwam. Voor dit afspiegelingscollege kwam een onversneden links program- of meerderheidscollege in de plaats, het eerste in zijn soort in een grote stad. In Groningen kwamen zo de twee belangrijkste sociaaldemocratische vernieuwingsprojecten van de jaren zeventig samen: de (kleinschalige) stadsvernieuwing en de politisering van het lokaal bestuur door vorming van program- en meerderheidscolleges. Gesproken werd wel van het Groninger model.³²

Een inspiratiebron van buiten voor de *Wende* die door de Nederlandse steden trok en niet ongenoemd mag blijven, was het boek *The Death and Life of Great American Cities* van de Canadees-Amerikaanse publiciste en stadsactiviste Jane Jacobs. Het verscheen al in 1961, maar kreeg onder Nederlandse beleidsmakers pas betrekkelijk laat invloed. In antwoord op de sociale ingenieursmentaliteit van de moderniseerders deed zij uit de doeken hoe steden in het echte leven functioneren. Het boek was een warm pleidooi voor een dynamische en levendige stad waarin mensen niet alleen wonen, maar ook werken, winkelen en spelen, en die zo een bron van inspiratie is voor alle bewoners. In zo'n stad passen geen grootschalige stadsreconstructies, noch de aanleg van snelwegen door woonwijken en stadscentra, maar wél een intensieve bebouwing, met de menselijke maat als uitgangspunt en menging van functies, omdat deze leidt tot buurten met een levendig straatbeeld.

Interessant bij Jacobs was ook hoe zij de economie van de stad centraal stelde, anders dan in Nederland, waar de stadsvernieuwing lange tijd vrijwel louter als een sociaal project werd gezien. Economische dynamiek en innovatie ontstaan in haar visie door de kruisbestuiving tussen mensen die actief zijn voor uiteenlopende functies in de buurt. Haar gedachtegoed is tot op de dag van vandaag van invloed gebleven op de stadspolitiek in vele landen.

Bouwen voor de buurt

De tegenbeweging had de cityvorming de pas afgesneden en de keuze bevorderd voor instandhouding van de oude volkswijken, die eerder leken te zijn voorbestemd voor sanering en sloop. Behoud, herstel en vernieuwing van de bestaande woningvoorraad waren een verwaarloosd bestuurlijk terrein; daar-

op toegesneden visie, regelgeving, financieel instrumentarium en ambtelijke expertise waren onderontwikkeld. In de gehele naoorlogse periode waren de ambtelijke diensten gepreoccupeerd geweest met stadsuitbreidingen aan de randen. Ook woningcorporaties, ontwerpers en bouwbedrijven waren hiermee vertrouwd. De neiging bij alle betrokkenen was dus groot om in de oude wijken net zo te werk te gaan. Tegen de nieuwe, op behoud en herstel gerichte aanpak bestond dan ook veel institutioneel verzet.

Maar in de PvdA was het tij definitief gekeerd. In Amsterdam en ook in andere steden prevaleerde de kleinschalige, op behoud gerichte aanpak volgens het principe ‘bouwen voor de buurt’: de stadsvernieuwing was in de eerste plaats bedoeld voor de zittende bewoners. Daar het veelal buurten betrof met veel goedkope woningen voor kleine huishoudens met een bescheiden inkomen, leidde deze aanpak tot zeer hoge percentages woningwetbouw. Dat de PvdA hiervoor koos hing ontegenzeggelijk ook samen met de coalities die de partij op veel plaatsen was aangegaan met buurtactivisten – die overigens niet zelden ook tot het actieve partij kader behoorden.

Nu de te volgen koers vaststond en het kabinet-Den Uyl inmiddels voor een brede doeluitkering had gezorgd – de zogeheten Interim Saldo Regeling (1977), waar later het Stadsvernieuwingfonds uit voortkwam –, kon er vaart worden gemaakt. Bij het maken van plannen woog het maatschappelijk draagvlak zwaar, getuige de belangrijke rol die bewoners konden spelen in de gemeentelijke projectgroepen.

Politisering van het bestuur

Ook de wijze van politiek bedrijven onderging veranderingen onder invloed van de generatie van de stadsvernieuwers. De roep vanuit de samenleving om meer democratie, meer transparantie en duidelijker keuzemogelijkheden voor de kiezer vroeg om een antwoord. De lokale politiek van de jaren zestig was te zeer verstarnd om daarin te kunnen voorzien. Met openbaarheid was het matig gesteld: raadscommissies vergaderden nog in beslotenheid. Depolitisering had decennialang de toon gezet, het automatisme van afspiegelingscolleges was er de uitdrukking van. Deze garandeerden het dagelijks bestuur een breed draagvlak in de gemeenteraad, maar dat had ook zijn prijs. In de raad ontbrak het zo aan een getalsmatig substantiële oppositie. Raadsverkiezingen waren een stembusstrijd zonder machtsvraag: alle belangrijke partijen keerden toch wel terug in het college. Bij de formatie van het college speelden verkiezingsprogramma's

nauwelijks een rol; niet zelden kon worden volstaan met een paar telefoongesprekken tussen fractieleiders.

Onder dit gesternte was de positie van de raad tegenover het college zwak, de ambtelijke invloed groot en de invloed van de kiezer op de machtsvorming en de collegesamenstelling klein. Dit stelsel leidde niet tot een politiek herkenbaar gemeentebestuur. En er ontbrak nog iets: het burgemeesterschap bleef buiten het democratisch proces. De eerste burger werd aangesteld door de kroon en daar kwam geen kiezer aan te pas. In zo'n gedepolitiseerd bestel werd de besluitvorming in de gemeenteraad overheerst door de wethouders en het ambtelijk apparaat. Jacques Wallage typeerde de bestuurscultuur die hij als raadslid in Groningen in 1970 aantrof, als volgt: 'De macht van de ambtenaren, de geheimhouding jegens de raad, de paternalistische houding van de PvdA die beter dan wie ook wist wat goed was voor de arbeiders, het vormde een cultuurpolitiek schild, waarachter het oude-jongens-krentebrood-bestuur hoogtij vierde. En dat schild zorgde ervoor dat elke discussie of in psychologische termen of in onbegrijpelijke techniek werd ondergedompeld. Te kiezen viel er weinig.'³³

Stof voor hervormers bood het rapport *Gemeentelijke democratie* van de WBS, dat in 1970 verscheen.³⁴ Het bevatte een pleidooi voor een door de gemeenteraad gekozen burgemeester en de aanbeveling om te breken met de vanzelfsprekendheid van het afspiegelingscollege. De samenstelling van het college van B en W moest de uitkomst zijn van programmatische onderhandelingen tussen partijen, vanuit de wil om samen de gemeente te gaan besturen: een programcollege. Niet een brede, maar een werkbare meerderheid in de raad volstond daarbij. Dat schiep ook ruimte voor een kwantitatief sterke oppositie. De aanwezigheid van een bindend collegeprogramma zou de invloed van de raad(smeerderheid) versterken. De politieke partijen werd aanbevolen om voorafgaand aan de verkiezingen de kiezers duidelijkheid te verschaffen over hun coalitievoorkeur.

Beide aanbevelingen werden spoedig landelijk PvdA-beleid. Het *Raads- en Statenprogramma 1974* introduceerde naast uitgangspunten en spelregels voor de collegevorming ook nieuwe structuren voor de verantwoording van bestuurders aan de ledenvergadering en voor hun binding aan het verkiezingsprogramma. Op het met voeten treden van dit 'contract met de kiezers' stond als ultieme sanctie de terugroeping door de plaatselijke PvdA-ledenvergadering. Kwam het zover, dan werden betrokkenen geacht hun zetel ter beschikking te stellen, ook al kon dit formeel niet worden afgedwongen.³⁵ Vooral dit zogeheten *recall*-recht

was omstreden onder PvdA-bestuurders. Na 1970 waren er binnen nogal wat afdelingen spanningen gerezen over de vraag waar het politieke primaat lag: bij de raadsfractie, de wethouder of de afdeling(svergadering). De nadere landelijke regeling van 1974 was nodig bevonden om duidelijkheid te scheppen over de diverse posities en verantwoordelijkheden.

Onder de nieuwe verhoudingen lag de primaire loyaliteit van de PvdA-wethouder voortaan niet langer bij het college, maar bij de raadsfractie. Binnen het college diende de wethouder als vooruitgeschoven post te ijveren voor het standpunt van de fractie. De afdelingsvergadering, in diens rol als bewaker, is verantwoordelijk voor de verkiezingsbeloften.

De praktijk bleek echter weerbarstig. Wat was het bewaken van kiezersbeloften nog waard als het eigen verkiezingsprogramma toch al verwaterd was bij het afsluiten van het collegeprogramma? Raakte de wethouder in zijn rol van vooruitgeschoven post van de raadsfractie niet in een permanente spagaat, gezien de eenheid die het college van B en W (toch al een compromissenfabriek) moet uitstralen? De nieuwe spelregels brachten dan ook niet overal de gewenste checks-and-balances.

Ook de niet-linkse partijen aanvaardden schoorvoetend dat programmatische onderhandelingen aan de basis moeten liggen van de collegeformatie en dat afspiegeling daarbij geen automatisme hoeft te zijn. Onoverkomelijke moeite daarentegen hadden CDA en VVD met de vorming van (linkse) meerderheidscolleges met uitsluiting van de centrumrechtse partijen, zoals in Rotterdam gebeurde, waar in 1974 zelfs een college werd gevormd met louter PvdA-wethouders. Premier Den Uyl werd in de Tweede Kamer ter verantwoording geroepen voor deze 'machtsgreep' van zijn partijgenoten in de gemeenten.

In de jaren tachtig zouden bij de PvdA de scherpe kantjes van de polarisatie- en politiseringsstrategie ervanaf gaan. Door minder goede praktijkervaringen (instabiel, onevenredig grote invloed van kleine linkse fracties) was het enthousiasme bij de PvdA voor besturen met zuiver linkse colleges weggeëbd. Op hun beurt aarzelden andere partijen niet langer om als het zo uitkwam een meerderheidscollege te vormen, waarin voor de PvdA geen plaats was. De controverse was gepacificeerd.

Wat deze vernieuwingen hebben opgeleverd? Door het toegenomen gewicht van verkiezingsprogramma's moesten partijen zich meer rekenschap geven van hun visie op gemeentepolitiek. Bovendien kon zo de kiezer een beter inzicht worden geboden in programmatische verschillen tussen partijen en wat de gevolgen kunnen zijn van hun stemkeuze. De aanwezigheid van een bestuursak-

koord kwam de interne cohesie van de bestuurscolleges en de slagvaardigheid en effectiviteit van besturen ten goede. Het college ging van start met een werkprogramma dat voldoende steun had in de raad; de raad(smeerderheid) had op zijn beurt meer greep op het college.

Keerpunt stadsvernieuwing

De stadsvernieuwingsperiode is een zeer belangrijk keerpunt geweest in de ontwikkeling van de Nederlandse steden. De betekenis ervan gaat verder dan het opknappen van oude wijken. Door de breuk met het modernisme dat de steden in zijn greep had gekregen, is de dreigende, mogelijk blijvende aantasting van 'de Europese stad' tijdig een halt toegeroepen. Het al decennia voortdurende verval van de (binnen)steden kon worden gestuit. De renaissance van de stad die we aan het begin van de eenentwintigste eeuw mogen beleven zou niet mogelijk zijn geweest zonder het 'Keerpunt stadsvernieuwing'.

Een paar getallen geven een beeld van de omvang van deze operatie. In de jaren 1980-1989 is in totaal 105 miljard gulden in de stadsvernieuwing geïnvesteerd, waarvan een derde afkomstig was van het rijk.³⁶ In de acht jaar dat Schaefer wethouder was in Amsterdam (1978-1986) werden daar in de stadsvernieuwingswijken 30.000 nieuwe woningen gebouwd en 70.000 gerenoveerd.³⁷ Ook in andere steden nam de stadsvernieuwing een hoge vlucht. De kwaliteit van het wonen en de leefbaarheid van de betrokken buurten namen sprongsgewijs toe.

Nu we toch het beeld van 'keerpunt' gebruiken, moet zeker ook de katalyserende rol worden genoemd van *Keerpunt 1972*, het gemeenschappelijk programma waarmee PvdA, D66 en de Politieke Partij Radikalen (PPR) de verkiezingen van dat jaar ingingen. Op initiatief van een aantal sociaaldemocraten uit de grote steden werd daar de bijlage *Redt onze steden* aan toegevoegd. Daarin werd de 'jarenlange verwaarlozing door de centrale overheid van de stedelijke vraagstukken' gehegeld: 'In en rondom de stadscentra [...] zijn noodgebieden ontstaan.' Een pakket aan maatregelen werd geëist met betrekking tot grondpolitiek, stadsvernieuwing, volkshuisvesting, onderwijs en financiën. Het kabinet-Den Uyl zou er een begin mee maken.

De PvdA heeft de stadsvernieuwing altijd graag mogen claimen als bij uitstek 'haar' project, en daar valt het nodige voor te zeggen. Met als belangrijke kanttekening dat het de regeringspartijen CDA en VVD waren die in de bezuinigingsjaren tachtig de overheidsuitgaven voor stadsvernieuwing overeind hiel-

den. En was het niet CDA-staatssecretaris van Volkshuisvesting Gerrit Brokx die in 1985 de Wet op de Stadsvernieuwing door het parlement loodste? Men zou ook kunnen zeggen: de agendamacht van de oppositionele PvdA was in die jaren blijkbaar aanzienlijk als het ging om de stadsvernieuwing.

Maar waar het uiteindelijk moest gebeuren, in de gemeenten, was het overwicht van de PvdA in die jaren heel groot. In grote en middelgrote steden hadden bijna steeds PvdA'ers de portefeuille stadsvernieuwing en aanverwante portefeuilles. 'Plaatselijke linkse reuzen' noemt historicus Herman de Liagre Böhl hen, met de wethouders Schaefer en Van der Ploeg (Rotterdam, 1974-1988) als voortrekkers en boegbeelden. Als 'linkse reuzen' in andere steden noemt hij: Adri Duivesteijn (Den Haag, 1980-1989), Tinus van de Water (Haarlem, 1974-1982), Cees Waal (Leiden, 1974-1983), Nico Lamers (Dordrecht, 1979-1990), Eef Klaassens-Postema (Eindhoven, 1974-1982), Henri Lenferink (Arnhem, 1994-2003), Wim Hompe (Nijmegen, 1982-1998), Max van den Berg (Groningen, 1970-1978), diens opvolger Ypke Gietema (1978-1992) en John Wevers (Maastricht, 1974-1994).³⁸

Met de stadsvernieuwing wist de PvdA haar stempel te drukken op een sociaal megaproject, dat zeer herkenbaar was voor haar achterban. De gemeentelijke verkiezingsuitslagen waren in die jaren vrijwel steeds gunstig voor de partij. Ook al leert de ervaring dat de landelijke politiek van grote invloed is op lokale verkiezingsuitslagen, het stevige stadsvernieuwingsprofiel zal de PvdA zeker geen kwaad hebben gedaan. Dat geldt ook voor de goede verstandhouding die de PvdA had met (buurt)actievoerders – zo goed als toen zou het dan ook nooit meer worden.

Er waren ook schaduwzijden en tegenvallers. Zo viel op de resultaten 'volkshuisvestelijk' nog wel het nodige af te dingen. Door voorrang te verlenen aan renovatie (in plaats van sloop-nieuwbouw) bleef de sfeer in de buurt misschien wel behouden, maar de gerenoveerde woningen waren niet zelden klein en gehorig. De gemiddelde kwaliteit van de woningvoorraad ging daarmee onvoldoende omhoog – toch een hoofddoel van de stadsvernieuwing. Af te dingen viel ook het nodige op de architectonische kwaliteit van de nieuwbouw, die matig en soms ronduit armoedig was. Lovenswaardige inspanningen om tot betere architectuur te komen kwamen onder meer van Duivesteijn in Den Haag en Wevers in Maastricht.

Ronduit een tegenvaller was dat de centrale leus en doelstelling 'bouwen voor de buurt' maar zeer ten dele werd gehaald. Slechts gemiddeld twintig procent van de zittende buurtbewoners blijkt daarvoor te hebben gekozen.

Sommigen wilden de opknopbeurt niet afwachten in een wisselwoning, maar verhuisden liever meteen naar elders. Anderen schrokken terug voor de hoogte van de huur na de vernieuwing. Oudere bewoners vertrokken naar een woonvoorziening voor ouderen.³⁹

Tegenover deze uitstroom van laagbetaalden stond geen instroom van bewoners met een middeninkomen. Door het zware accent op sociale woningbouw en het laag houden van de huren, bleven de stadsvernieuwingswijken uitsluitend bestemd voor de laagste inkomensgroepen, waaronder veel immigranten. Ze liepen daarmee het risico wijken te worden met een concentratie van achterstand, armoede en integratieproblemen. Wijken die vernieuwd waren om de kansarmen perspectief te bieden moesten zo een of twee decennia later aanschuiven in de rij van ‘probleemcumulatiegebieden’ of ‘aandachtswijken’.

Het sterkst zou zich dit voordoen in Rotterdam en Den Haag. Voormalige stadsvernieuwingswijken in Amsterdam en Utrecht ontlieden dit lot tot op zekere hoogte, omdat daar vaker sprake was van ‘gentrificatie’ (dat wil zeggen: de sociale, economische of culturele opwaardering door de instroom van mensen met hogere inkomens dan wel opleiding). Onvrede over deze onbedoelde erfenis van de stadsvernieuwing heeft in Rotterdam vrijwel zeker bijgedragen aan de opkomst van Leefbaar Rotterdam in 2002, die mede ten koste ging van de PvdA in de Maasstad.

Intermezzo: Breuklijnen

Achteraf bezien is het opvallend hoe ongestoord de stadsvernieuwing zich in de jaren tachtig heeft kunnen voltrekken als een verzorgingsstaatproject pur sang, terwijl in die jaren het ideologisch tij al aan het keren was. Het proces was volledig (overheids)budget gestuurd, zonder marktinvloeden. Initiatief en uitvoering lagen bij de gemeenten, in samenwerking met de woningcorporaties; de nationale overheid faciliteerde met geld en regelgeving.

De stadsvernieuwing ten spijt, konden veranderingen niet uitblijven. Een herlevend liberalisme stelde de verzorgingsstaat ter discussie met sanering als gewenst gevolg. De PvdA paste zich schoorvoetend aan, herijkte haar visie op de verzorgingsstaat en moest dit bekopen met een breuklijn door haar electoraat. En daarbij bleef het niet. Er voltrok zich nog een tweede breuklijn, en wel op het vlak van normen en waarden.

De verzorgingsstaat onder vuur

Onder invloed van Nieuw Rechts dat aan de macht kwam in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië, kwam de verzorgingsstaat onder vuur te liggen: die was onbetaalbaar geworden en een te zware last voor het bedrijfsleven. Later, in de jaren negentig en verder, zou daaraan globalisering als overweging worden toegevoegd. Deze dwong de vaderlandse, op export gerichte economie tot vergroting van haar concurrerend vermogen.

Ook de overheidsbureaucratie kreeg felle kritiek: uit haar voegen gegroeid en een niet te temmen neiging tot permanente groei. Dit alles betekende een breuk met de consensus van de naoorlogse periode, toen in Europa overal verzorgingsstaten werden opgebouwd. De marktsector moest nu de ruimte krijgen door lastenverlaging, liberalisering en deregulering. En dat betekende: sanering van de verzorgingsstaat. In Nederland bekende het eerste kabinet-Lubbers van CDA en VVD zich bij zijn aantreden in 1982 tot deze nieuwe liberale koers. De PvdA verzette zich daar aanvankelijk tegen, maar geleidelijk ging bij de sociaal-democraten de hand van de rem af – ten tijde van het derde kabinet-Lubbers, waarin de PvdA samenwerkte met het CDA, en zeker toen ze met D66 en de VVD in 1994 de paarse coalitie vormde. ‘Was de PvdA in het verleden nog een intellectuele tegenkracht op het terrein van de liberalisering en de marktwerking, tijdens Paars I was ze bekeerd,’ aldus de bestuurskundige Jouke de Vries.⁴⁰

Met die bekering heeft de PvdA in de jaren daarna geworsteld. Haar medeverantwoordelijkheid voor omvangrijke bezuinigingen op publieke voorzieningen en weinig populaire hervormingen van de verzorgingsstaat heeft bij een deel van het traditionele electoraat het vertrouwen ondermijnd. Dat heeft de ruimte geschapen voor de opkomst van de SP en daarmee een splijting van traditioneel links. Sinds het begin van de jaren negentig kan de PvdA niet meer op een vaste en vanzelfsprekende aanhang rekenen. Dit vindt uiteraard zijn weerslag in de gemeenten. Vanaf die tijd lukte het ook daar niet meer om de kiezers vast te houden. Het beeld is volatiel, de trend gaat per saldo naar beneden (zie figuur 1).

Managementstaat

De managementstaat deed zijn intrede. Door de gemeenten maakte het New Public Management zijn zegetocht. Deze vernieuwingsbeweging, overgewaaid uit Amerika, stelde de markt ten voorbeeld voor sturing binnen het overheids-

apparaat. De introductie van markt, managers en meetbaarheid zou voor een nieuwe dynamiek zorgen bij de verbureaucratiseerde overheid en haar kostenefficiënter maken. Bovendien zou de dienstverlening worden verbeterd. Gemeenten gingen burgers en bedrijven beschouwen als klant, de te leveren diensten heetten voortaan producten. Voor die leverantie werden prestatie-indicatoren ontwikkeld. Op basis van resultaatmeting werd een interne afrekencultuur in het leven geroepen.

Doordat de prestatie-indicatoren vooral procedureel en juridisch van aard waren, bood dit marktspel in de regel weinig inzicht in het maatschappelijk rendement van het publieke handelen. De papierwinkel van prestatieafspraken en verantwoordingsrapportages droeg daar al evenmin aan bij. Het New Public Management bleek vooral een beweging die zich gemakkelijk in de eigen staart beet. Gezegd moet worden dat de PvdA, als bij uitstek de partij van de publieke sector, zich al te gemakkelijk heeft vereenzelvigd met de managementstaat, waarin papieren prestaties belangrijker zijn dan wat uitvoerders als leraren, bejaardenverzorgers en politiemensen daadwerkelijk bijdragen, beroepsgroepen waar de sociaaldemocratie vanouds veel aanhang genoot. De vereenzelving met de managementcultuur heeft het vertrouwen in de partij onder een belangrijke groep publieke professionals geen goedgedaan.

Waardeoriëntatie

In de jaren negentig werd bovendien een kloof manifest tussen plaatselijke politieke en bestuurlijke elites en een belangrijk deel van het electoraat met betrekking tot beider waardeoriëntatie. Hechtte de politieke elite sterk aan postmateriële waarden of het ‘op de kaart zetten’ van de stad, veel burgers voelden weinig voor grote stedelijke projecten of dachten meer in termen van zichtbaar en direct eigenbelang. Dit werd duidelijk bij een aantal gemeentelijke referenda, zoals over de aanleg van een metrolijn of de nieuwe wijk IJburg in de hoofdstad (1997) en de herinrichting van de Grote Markt in Groningen (2005). Steevast genoten zulke projecten een zeer brede steun in de raad, maar onderworpen aan een kiezersuitspraak bleek een meerderheid van de opgekomen kiezers tegen.⁴¹

Deze kloof speelde een belangrijke rol bij de opkomst van de lokale partijen in de jaren negentig. Lokale partijen pretendeerden een nieuw soort politiek te vertegenwoordigen, een politiek die zich primair richtte op kleine zaken, op behoud van het eigene, op inspraak voor de burger en op bestrijding van ‘het stad-

huis'.⁴² Deze partijen, die vaak nogal wat lager opgeleiden aantrokken, wisten ook onder PvdA-kiezers de nodige aanhang te verwerven. Van later datum zijn de Leefbaar-partijen, die vooral in stedelijke gemeenten optraden en doorgaans een veel politiekere agenda hadden. Sommige, zoals Leefbaar Rotterdam, profileerden zich sterk op het gebied van immigratie en openbare veiligheid.

Had de PvdA in de jaren negentig de opkomst van de lokale en Leefbaar-partijen tijdig bestudeerd, dan was zij in 2002 waarschijnlijk niet zo overvallen geweest door de Lijst Pim Fortuyn. De sociaaldemocraten moesten tot hun schrik ontdekken dat zij onvoldoende antwoord hadden op zowel het immigratie- als het veiligheidsvraagstuk, althans geen antwoord dat het traditionele electoraat van laagopgeleiden kon overtuigen.

Stedelijke ontwikkelaars – vanaf 1990

Terwijl de stadsvernieuwing nog op volle toeren draaide, diende zich in de tweede helft van de jaren tachtig een nieuw perspectief op de stad aan: stedelijke vernieuwing. Dat begrip had niet alleen betrekking op de oude wijken, maar op de stad als geheel. Het succes van de omvangrijke hersteloperatie in de oude wijken kon niet verhelen dat de stad er nog steeds niet goed voor stond. De stagnatie, aan het begin van de jaren zeventig al ingezet, hield aan en verdiepte zich met de teloorgang van de traditionele industrie, die veel steden hard trof. De uittocht van bewoners met middeninkomens, in de jaren zestig al begonnen, had doorgezet. De vier grote steden hadden als gevolg daarvan aan het einde van de jaren tachtig honderdduizenden inwoners verloren, voornamelijk aan groeikernen en groene randgemeenten. Dit massale vertrek van bewoners met een middeninkomen ging hand in hand met een instroom van arme huishoudens, waaronder veel immigranten, die hun intrek namen in de goedkope woningen in de stadsvernieuwingsgebieden en in de naoorlogse portiekwoningen. Als gevolg van deze 'negatieve' migratiebewegingen dreigden deze wijken concentratiegebied te worden van armoede en integratieproblematiek. De vrees bestond dat zo de leefbaarheid van de steden verder zou worden aangetast en dat deze met moeilijk beheersbare problemen zouden worden geconfronteerd: verloedering, concentratie van armoede en werkloosheid, spanningen in de multiculturele samenleving.

Een antwoord werd gezocht in drie richtingen. Om de steden sociaaleconomisch op de been te helpen, moesten de middengroepen sterker aan de stad

worden gebonden. Verder diende de concentratie van armoede en achterstand te worden tegengegaan. En tot slot moest de economische basis van de stad worden versterkt. Deze trits vormde de boodschap van twee belangrijke landelijke ruimtelijkeordeningsnota's: de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening van minister Ed Nijpels (VVD) uit 1986 en de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra ('Vinex') van zijn sociaaldemocratische opvolger Hans Alders, vijf jaar later.

Voorals Alders zou een tastbare erfenis achterlaten met de introductie van de 'Vinex-wijk'. In overleg met provincies en gemeenten werden vele tientallen woningbouwlocaties aangewezen aan de stadsranden. Overloop naar de groeikernen was niet langer het devies, maar groei van de stad. De Vinex-woningen waren grotendeels bestemd voor de middenklasse. Voor sociale woningbouw gold een plafond van 30 procent, de overige woningen waren bestemd voor de koopsector. Het groeikernenbeleid, dat een aderlating had betekend voor de steden, werd afgebouwd. De stedelijke groei zou voortsbewerkstelligd moeten worden door binnenstedelijke (her)ontwikkeling op vrijkomende locaties in de stad, wat weer naadloos aansloot bij het concept van de compacte stad. Door het verdwijnen van industrieën en havenfuncties in of nabij de stadscentra ontstonden daarvoor veel mogelijkheden. En belangrijk: de gewoonte om vrijkomende nuts- of industriële gebouwen te slopen maakte plaats voor herbestemming.

De veranderende positie van de stad kan niet los worden gezien van de ingrijpende economische transformatie die zich vanaf de jaren zeventig begon te voltrekken. In de gehele westerse wereld verdwenen tal van traditionele industriële bedrijven. Van wat bleef verliet veel de stedelijke gebieden, gezien de vestigingsvoordelen, zoals bereikbaarheid, die elders bestonden. Weliswaar werd dit economisch verlies enigszins gecompenseerd door de opkomst van de postindustriële diensteneconomie, maar dit was aanvankelijk niet voldoende. Bovendien bleken veel van de arbeiders die hun baan in de industrie hadden verloren, niet over de kwalificaties te beschikken om hun weg te vinden in de diensteneconomie. Onder deze *Modernisierungsverlierer* bevonden zich naar verhouding veel (niet-westerse) immigranten, die overigens hun gezin nog maar net uit het thuisland hadden laten overkomen. Met deze ongelukkige timing en samenloop van omstandigheden – vader werkloos zonder veel uitzicht op een nieuwe baan en een zwak geïntegreerd gezin dat zijn weg nog moet vinden – werd de kiem gelegd voor veel van de latere integratieproblemen.

Door het gevoerde beleid begon rond de eeuwwisseling het inwonertal van de steden weer te stijgen. Dankzij het aanbod van koopwoningen vestigde zich bovendien een ander type huishouden in de stad: de moderne stedelingen,

hoogopgeleiden die zich aangetrokken voelden tot het gevarieerde stedelijk milieu met zijn sfeer en zijn culturele voorzieningen. Zij vormden het aanbod op de arbeidsmarkt van de kennis- en diensteneconomie, die nu de motor werd van de werkgelegenheidsgroei.⁴³

Met de kenniseconomie kwam een nieuw paradigma op van stedelijke economische politiek. Kennisintensieve bedrijven lieten zich bij hun vestigingskeuze leiden door de aanwezigheid van een rijkgeschakeerd arbeidsaanbod van hoogopgeleide mensen met de juiste kwalificaties. In de kenniseconomie zou de werknemer niet het werk achternagaan, zoals in de industriële economie, maar waren de rollen omgekeerd. Steden probeerden daarom aantrekkelijk te worden voor de hoogopgeleide professionals, ook wel aangeduid als de creatieve klasse. De bedrijvigheid volgde dan als vanzelf. Dat ging steden met een aantrekkelijk stedelijk klimaat, waar dienstverlening vanouds al een belangrijke rol speelde, overigens beter af dan steden met een sterk industrieel verleden. Amsterdam had kortom betere papieren dan Rotterdam of Enschede.

Sociale vernieuwing

De stadsvernieuwing? Die ging aanvankelijk ook na 1990 door, maar de meeste steden stopten in de eerste helft van de jaren negentig met hun programma's. Het derde kabinet-Lubbers van CDA en PvdA besloot in 1992 dat de vrijgevigheid van de jaren tachtig niet zou worden voortgezet. Nog 11 miljard gulden was beschikbaar tot 2005 voor steden die hun programma's nog niet hadden gerealiseerd. Met het noemen van een einddatum was ook de eindigheid van de stadsvernieuwing vastgesteld.

Dat laatste stuitte op verzet van de steden. Was er geen concentratie van sociale problemen in kansarme wijken, toch vaak voormalige stadsvernieuwingsgebieden? Waren er geen extra investeringen nodig om de naoorlogse wijken aan te pakken? Het eerste kabinet-Kok nam deze bezwaren ter harte en sloot met de vier grote steden in 1995 een convenant dat de basis zou zijn voor het grotestedenbeleid. Het uitgangspunt daarvan was: wil de stad economisch vitaal zijn en blijven, dan vraagt dat ook om veiligheid en leefbaarheid.

Het zou een nieuwe stap zijn in een reeks van sociale programma's van het rijk voor achterstandswijken, vijf jaar eerder begonnen met het initiatief van de sociale vernieuwing van PvdA-minister Ien Dales in het derde kabinet-Lubbers. Daar de problematiek in genoemde wijken alleen maar toenam en stadsvernieuwing en sociale vernieuwing als interventies onvoldoende waren

gebleken, werd in 2007 door het kabinet-Balkenende IV op aandrang van de meeregerende PvdA een nieuw omvattend programma gelanceerd onder de leus ‘Van probleemwijk naar prachtwijk’. Een veertigtal wijken werd uitverkoren, die al gauw de naam ‘Vogelaarwijk’ kregen, genoemd naar de verantwoordelijke bewindsvrouw Ella Vogelaar (PvdA). De meeste ervan waren zogeheten zwarte buurten, met ‘spanningen omdat vooral de oorspronkelijke bewoners – zeg maar witte senioren – zich geminacht, gepiepeld voelen’, aldus de minister.⁴⁴ Haar programma kwam overigens moeizaam van de grond omdat het kabinet er te weinig geld voor had gereserveerd.

Middenklasse binden aan de stad

Ook bij de stedelijke vernieuwing speelden sociaaldemocratische wethouders een belangrijke rol. Maar het verschil met de stadsvernieuwing kon niet groter zijn, onder de gewijzigde maatschappelijke opgaven en de in (neo)liberale richting opgeschoven tijdgeest. Stadsvernieuwing was een klassiek sociaaldemocratisch project, was overheidsprimaat en behelsde sociale huurwoningen, woningcorporaties en bewonersgroepen. De stedelijke vernieuwing was veel meer economisch gedreven met een grote rol voor de markt en sterk inspeland op de vraag van de middenklasse. Het ging nu om versterking van de concurrentiepositie van de steden, wat vroeg om een aantrekkelijk vestigingsklimaat en een hoogwaardige leefomgeving en bouw van koopwoningen. Daarvoor moest worden samengewerkt met veel partijen: bedrijfsleven, beleggers en projectontwikkelaars, instellingen van onderwijs en cultuur en zo meer. En natuurlijk de woningcorporaties, maar deze waren sinds hun verzelfstandiging ook marktpartij geworden. Het begrip ‘gedifferentieerde bevolkingsopbouw’ deed zijn intrede voor de kansarme wijken. Het werd de aanzet voor omvangrijke plannen tot ‘herstructurering’ van de woningvoorraad in bedoelde wijken: het bouwen van koopwoningen in wijken met verder hoofdzakelijk sociale huurwoningen, of het verkopen van corporatiewoningen in deze wijken.

De stedelijke vernieuwing vergde een nieuwe rolopvatting van PvdA-gemeentebestuurders. De stadsvernieuwers moesten stedelijke ontwikkelaars worden. Dat ging de meesten vlot af. De stedelijke vernieuwing werd ervaren als een noodzakelijke en welkome nieuwe fase in de ontwikkeling van de stad. Verdergaan met overwegend sociale woningbouw was geen optie meer. Zo zei de Amsterdamse wethouder Louis Genet, de opvolger van Schaefer op de portefeuille stadsvernieuwing, het bouwen van koopwoningen te verwelkomen als

‘de kroon op de stadsvernieuwing’.⁴⁵ Wennen was het wel. Wethouders en ambtenaren, gewoon om alleen met woningcorporaties en bewonersgroepen zaken te doen, gingen nu uit eten met projectontwikkelaars, tot voor kort het type mens dat PvdA-bestuurders liever buiten de deur hield.

In de eenentwintigste eeuw zette deze ontwikkeling versterkt door. De steden werden steeds belangrijker als centra van de kenniseconomie en brandpunt van economische groei, innovatie en cultuur. Zij zagen hun inwonertal weer stijgen. Grote projecten werden weer populair, in naam van de vooruitgang van de stad. PvdA-wethouders waren vaak de stuwende kracht achter grootstedelijke projecten die de economische basis en de concurrentiekracht van de stad moesten versterken – van de Kop van Zuid in Rotterdam, het Oostelijk Havengebied, de IJ-oeveren en de Zuidas in Amsterdam, het nieuwe stadhuis in Den Haag, het Sphinx-Ceramieproject in Maastricht, het Stationsgebied in Amersfoort, de Waalsprong in Nijmegen tot de Zaanoevers in Zaanstad. Bij de omvangrijke transformaties zijn de fouten uit de jaren zestig – het beleid van cityvorming dat veel afbrak maar daar niets stedelijks voor in de plaats stelde – goeddeels vermeden. Mede dankzij de aandacht voor ruimtelijke kwaliteit en de sterke inbreng van architecten lukte het op veel plaatsen een stedenbouwkundige meerwaarde voor de stad te realiseren.

Spanning in de PvdA

De stedelijke vernieuwing heeft veel goeds betekend voor de Nederlandse steden. De renaissance die de stad in deze jaren wereldwijd doormaakt, is al aangeduid als ‘de triomf van de stad’, naar het gelijknamige boek van de Amerikaan Edward Glaeser. Maar zeker in de aanvangsjaren ging het binnen de PvdA niet allemaal zonder slag of stoot. De bestuurders wilden wel, maar het middenkader, opgegroeid met het ‘politieke comfort’ van de stadsvernieuwing, liet zich niet zomaar overtuigen.

Onbegrijpelijk was dat niet. Hoe betekenisvol ook, de stedelijke vernieuwing miste de sociaaldemocratische herkenbaarheid die de stadsvernieuwing voor de PvdA juist zo sterk maakte. En los daarvan: gaf het wel pas voor de PvdA om zoveel prioriteit te geven aan koopwoningen en dure huurwoningen, terwijl de behoefte aan sociale huurwoningen of aan ouderenhuisvesting nog altijd groot was? Verkoop van woningwetwoningen, dat was tot voor kort toch onbestaanbaar? En die grote bouwprojecten die het gezicht van de stad onherkenbaar veranderden?

In 1992 portretteerden de journalisten Leonard Ornstein en Max van Weezel twee PvdA-wethouders met dadendrang en hun moeizame verstandhouding tot de plaatselijke partijafdeling. Bestuurders die het belang van hun stad voorstellen, werden ze genoemd. Beiden vertimmerden hun stad voor de komst van een groot project. De PvdA-leden in Zaanstad zagen weinig in het Zaanoe-verproject van hun wethouder. Koopwoningen, samenwerking met beleggers, dat kon nooit in het belang zijn van ‘onze mensen’. De ander, verantwoordelijk voor het nieuwe Stationsgebied in Amersfoort, kreeg het verwijt van zijn partijgenoten dat hij van zijn stad een Manhattan aan de Eem wilde maken. Had de wethouder zijn hart misschien verpand aan het bedrijfsleven?⁴⁶ ‘De tragiek is dat de omslag in hun denken zo snel ging dat de traditionele achterban deze jonge, haastige generatie bestuurders niet meer kon volgen,’ schreven Ornstein en Van Weezel. ‘Vooral in de oude wijken wendden mensen zich af. Daar ontstond een sentiment van: de PvdA’ers houden zich bezig met projectontwikkelaars en ze vergeten de eigen achterban.’⁴⁷ De keuze voor ‘versterking’ van arme naoorlogse wijken – lees: voor een gemengde bevolkingssamenstelling – door de bouw van koopwoningen en duurdere huurwoningen paste bij het streven om deze buurten voor verder afglijden te behoeden. Maar psychologisch was het lastig te verkopen.⁴⁸

In een essay uit 2009 stelde oud-PvdA-voorzitter Ruud Vreeman, in die tijd burgemeester van Tilburg, dat hier twee mentaliteiten of oriëntaties in het stedelijk lokaal bestuur tegenover elkaar staan: het anticiperen op de toekomst versus het conserveren, ofwel het onderhouden van de ‘basics’ in de stad. Bij dat laatste gaat het om veiligheid, onderhoud, de aanpak van sociale problematiek, woonlasten, de volkshuisvesting, de gemeentelijke dienstverlening, de handhaving van de regelgeving. Veruit de meeste energie in het lokaal bestuur wordt besteed aan deze basics. Daarin investeren is nooit controversieel, iedereen is ervoor. Maar bij op de toekomst gerichte initiatieven, die per definitie risicovol zijn, zit de weerstand uit de samenleving ingebakken. ‘Hoewel dat heel logisch en heel belangrijk is, gaat dit ten koste van het nadenken over de concurrerende positie van de stad in de toekomst,’ schetste Vreeman het bestuursdilemma. De (traditionele) achterban van de PvdA houdt niet van deze op de toekomst gerichte, inherent riskante initiatieven. Wordt een stad te risicomidend, zo waarschuwt hij, dan loopt ze de kans de boot naar de toekomst te missen. Dan gaan bijvoorbeeld de mogelijkheden die de kenniseconomie biedt aan haar neus voorbij. Het is een herkenbaar dilemma voor een partij als de PvdA, die nogal eens klem lijkt te zitten tussen moderniseren en conserveren. De les van Vreemans

analyse lijkt te zijn: hoe beter het onderhoud van de basics, des te gemakkelijker de maatschappelijke acceptatie van moderniseringsprojecten.⁴⁹

Slot

Nog nooit telde de PvdA zo weinig kiezers, gemeenteraadsleden en wethouders als na het electorale debacle van 2014. De PvdA verkeert, net als haar zusterpartijen elders in Europa, als politieke stroming in zwaar weer en de staat van de partij in de gemeenten is er een afspiegeling van. Wat de weg naar herstel extra ingewikkeld maakt, is dat de weggelopen kiezers alle kanten uit zijn gegaan; de middenklasse holt naar D66, de laagbetaalden naar de SP. Of naar de rechtspopulisten, zoals in Rotterdam en in andere oude industriegebieden, die ooit PvdA-bolwerken waren. Het heeft ontegenzeggelijk iets tragisch, want er is geen stroming in de lokale politiek die zo'n lokaalbestuurlijke prestatielijst uit het verleden heeft te verdedigen als de PvdA. Maar voor hernieuwd succes zal het toch echt aankomen op aansprekende visies op de toekomst. Het lijkt er echter op dat het de huidige generatie PvdA-bestuurders ontbreekt aan een leidend en aansprekend project.

Welke inspiratie valt er anno 2016 voor de PvdA te halen uit onze tour d'horizon langs vier generaties, met elk hun leidend project? De wederopbouw met oog voor gemeenschapsvorming, de modernisering, de stadsvernieuwing en de stedelijke vernieuwing? Laat ik beginnen bij het praktisch handelen. De PvdA zal meer aandacht moeten schenken aan het maken van vrienden in de politiek. Decennialang uitgeoefende overmacht in raden en colleges hebben hun sporen nagelaten in de betrekkingen met andere partijen. Het lijkt erop dat de sociaaldemocraten hiervoor een prijs hebben moeten betalen bij de collegevorming in 2014, toen bleek dat door groot zetelverlies de PvdA haar status van onontkoombaarheid had verloren. In nogal wat steden hadden andere partijen opmerkelijk weinig compassie met de gehavende PvdA.

Bij het 'vrienden maken' zou het aangaan van structurele samenwerking (bijvoorbeeld via een verkiezingspact) met andere linkse partijen prioriteit moeten hebben, in elk geval met de SP en GroenLinks. Afhankelijk van plaatselijke verhoudingen kunnen daar andere groeperingen bij worden betrokken. Ervaringen uit de jaren zeventig, toen de PvdA met D66 en de PPR in veel gemeenten een progressieve samenwerking aanging, kunnen hier tot voorbeeld strekken. De politieke krachtsverhoudingen zijn momenteel van dien aard dat links zich een gescheiden optrekken op lokaal niveau niet langer kan veroorlo-

ven. Zo'n bundeling van krachten kan ook als heilzaam medicijn fungeren tegen de huidige politieke versnippering in de gemeenteraden, die effectief en stabiel besturen nogal bemoeilijkt.

Met name van de stadsvernieuwingsperiode valt te leren hoe belangrijk het is voor de PvdA dat er een aansprekend en herkenbaar sociaaldemocratisch project is. Een andere les uit die jaren is de waarde van samenwerking met maatschappelijke actievoerders en organisaties. Dat vergrootte het politieke gezag van de PvdA en gaf de stadsvernieuwing extra vaart.

De generatie van de stadsvernieuwers onderscheidde zich ook met haar bekommernis om het functioneren van de lokale democratie. Die moest veertig jaar geleden worden opgeschud en in de huidige tijd lijkt dat niet anders, zo leert het maatschappelijk debat van de laatste jaren daarover. De aandacht daarbij gaat vooral uit naar de vergroting van het zelforganiserend vermogen van de samenleving ('doe-democratie') en het verruimen van de mogelijkheden voor directe democratie. Het functioneren van het formele systeem (verkiezingen, representatie, democratische machtsvorming en dergelijke) lijkt echter te worden vergeten, terwijl dat toch alle reden geeft tot zorg. De opkomst bij verkiezingen neemt zienderogen af. Als er niets verandert, koersen de Nederlandse gemeenten af op lage opkomstcijfers van Angelsaksische snit. Een onopgelost probleem waaraan gewerkt moet worden is de zwakke relatie tussen de stem van de kiezer en de daaropvolgende machtsvorming en het collegebeleid. De wil van de kiezer wordt bij de huidige gang van zaken te weinig recht gedaan. De PvdA moet ervoor opkomen dat partijen voor de verkiezingen duidelijkheid verschaffen over hun collegevoorkeur, want nu houden partijen de kaarten liever voor de borst, de kiezer in het ongewisse latend. Beter ware het nog als partijen voor de verkiezingen stembusakkoorden afsluiten, wat bij de huidige versnippering, zoals hiervoor al werd aangegeven, geen kwaad kan. Ten slotte dient de gekozen burgemeester (door rechtstreekse verkiezing of via verkiezing door de raad) er zo snel mogelijk te komen. Dat lijkt op het eerste gezicht een open deur; deze wens staat immers al decennialang in de verkiezingsprogramma's van de PvdA. Maar een zekere lauwheid kan de partij niet worden ontzegd. Dat in 2015 nog bijna de helft van haar senaatsfractie tegen een voorstel tot 'deconstitutionalisering' van de kroonbenoeming stemde, mag als een veeg teken worden beschouwd. Door de burger een betere kans op identificatie en binding te geven aan zijn gemeente, wordt ook aansluiting gevonden bij het WBS-project Van Waarde. Daarin wordt 'binding' genoemd als een van de vier klassieke sociaaldemocratische waarden.

Als zich al een nieuw sociaaldemocratisch project aandient voor de gemeentepolitiek van de komende jaren, dan ligt dit in het sociale domein. De zorg daarvoor kent een lange traditie in de PvdA – de gemeenschapsvorming tijdens de wederopbouw, het bouwen voor de buurt in de stadsvernieuwing, de sociale vernieuwing in de jaren negentig –, al heeft deze altijd in de schaduw gestaan van de meer robuuste en zichtbare ruimtelijkeontwikkelingspolitiek. Maar het gemeentelijke sociale domein is nu krachtig opgewaardeerd als gevolg van de grote decentralisatieoperaties. Deze bieden gemeenten de mogelijkheid om een volwaardige overheid te zijn op sociale terreinen waar gemeenten vroeger nauwelijks zeggenschap hadden – zorg, jeugd en gezin, arbeid –, en die tot het hart van de verzorgingsstaat behoren. De PvdA draagt dan ook een zware verantwoordelijkheid voor het welslagen van deze decentralisaties.

Deze nieuwe verantwoordelijkheid voor het sociale domein biedt bovendien een interessant nieuw speelveld voor de waardegeoriënteerde politiek die door het wetenschappelijk bureau van de PvdA wordt bepleit met haar project Van Waarde. Loopt er niet een rechtstreekse lijn tussen deze nieuwe verantwoordelijkheden en klassieke sociaaldemocratische waarden als bestaanszekerheid, goed werk, binding en verheffing? Zo ligt er toch weer een kans op een aansprekend en leidend project in de sociaaldemocratische gemeentepolitiek. In de ‘sociale’ traditie van Drees nog wel.

Het najagen van een illusie?

De PvdA en Europa

Gerrit Voerman

De PvdA is van meet af aan voorstander geweest van de Europese integratie. Daarbij speelden zowel politieke als economische overwegingen een rol: het ging erom de aartsvijanden Duitsland en Frankrijk met elkaar te verzoenen en de groei van de welvaart te bevorderen door het slechten van handelsbarrières in West-Europa. Anno 2016 zijn deze motieven voor de PvdA nog steeds leidend. De voortschrijdende supranationale samenwerking wordt als een garantie gezien voor vrede, politieke stabiliteit en welvaart op het Europese continent.

Naast politieke en economische beweegredenen had de PvdA op het Europese vlak echter ook een uitgesproken ideologisch geïnspireerde doelstelling. In 1950, toen het proces van de Europese integratie daadwerkelijk op gang kwam, legde de partij een duidelijk verband tussen de totstandkoming van een Europese federatie en de verwezenlijking van een op democratisch-socialistische leest geschoeide maatschappij. 'Geen socialisme zonder Europa. Geen Europa zonder socialisme', zo sprak de partij destijds hoopvol uit.¹ Een planhuishouding op Europese schaal in combinatie met een democratisch en politiek verenigd Europa werd noodzakelijk geacht om een dergelijke samenleving te realiseren. Van een 'rood' Europa kwam het niet, maar dat neemt niet weg dat binnen de PvdA de hoop daarop lange tijd bleef sluimeren. In de jaren negentig, nadat de partij haar ideologische veren had afgeschud, verdween ook de gedachte van een socialistisch Europa, maar daarmee kwam aan het wensdenken niet

geheel een einde: geen socialistisch Europa, maar wellicht toch wel een sociaal Europa, of een welvaartsstaat op Europees niveau. Ook daarvan kwam echter niet veel terecht. De PvdA moest aanvaarden dat terwijl de door haar gesteunde economische integratie voortschreed, het sociale beleid op Europees niveau een ondergeschoven kind bleef.

In deze bijdrage wordt de opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa beschreven, vanaf het begin van de jaren vijftig tot 2016. De partij heeft met elke nieuwe ronde van de Europese integratie ingestemd, wat vaak gepaard ging met (enig) debat in eigen gelederen over de grondslag en vormgeving ervan. Aanvankelijk ging het erom of Atlantische samenwerking niet de voorkeur moest hebben boven Europese, en of Europa niet een eigen plaats moest innemen tussen de beide grootmachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. In de decennia die volgden werd er regelmatig gediscussieerd over de aard van de politieke samenwerking – intergouvernementeel of communautair –, over de verhouding tussen economische en politieke integratie, en over de relatie tussen de economische en sociale component. Stond de gemeenschappelijke markt centraal, of ging het ook om de sociale voorwaarden voor de markt?

Daarbij leefde lange tijd in de PvdA de impliciete overtuiging dat Europa uiteindelijk zou kunnen uitgroeien tot een sociaaldemocratisch project en dat een verenigd Europa zou beantwoorden aan de sociaaldemocratische normen van sociale rechtvaardigheid. Deze kant van de opstelling van de PvdA ten opzichte van Europa is tot nu toe altijd onderbelicht gebleven. Het is het relaas van een droom die een illusie werd, en dat wellicht voor iets breeders staat: terwijl de PvdA telkens weer steun verleende aan de totstandkoming van een stabiel en welvend Europa, werd zij op een zeker moment wakker in een Europa waarin de vrije markt centraal was komen te staan en waarvan de sociale component nooit echt uit de verf was gekomen. Bovendien werkte de partij de afgelopen decennia mee aan het overhevelen van budgettaire bevoegdheden aan Brussel, waarmee zij de nationale speelruimte voor een actief werkgelegenheidsbeleid zelf inperkte. Zo heeft de PvdA, of meer in het algemeen de Europese sociaaldemocratie, bijgedragen aan haar eigen onvermogen.

De jaren vijftig: tussen federaal en confederaal

De Partij van de Arbeid kwam in 1946 tot stand, toen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en enkele andere partijen fuseerden. Het idee van

de Europese integratie sloot nauw aan bij het gedachtegoed van de nieuwe partij. Van de SDAP, verreweg de grootste fusiepartner, erfde de PvdA haar internationalistische karakter, dat eigen is aan de socialistische beweging.² Van meet af aan was haar doel, althans in haar programma's en andere publicaties, de vorming van een 'federatief Europa', dat de partij als een logisch uitvloeisel zag van 'de oude internationalistische idealen van het socialisme'.³ Een verenigd, democratisch Europa, waarin landen een deel van hun soevereiniteit zouden afstaan, was noodzakelijk om Duitsland in de westerse samenwerking te incorporeren en meer in het algemeen om duurzame vrede, vrijheid, democratie en welvaart mogelijk te maken. In nationaal verband haar doelstellingen realiseren zou niet lukken, zo meende de PvdA. 'Slechts in een federatief Europa zal het democratische socialisme zijn volle constructieve kracht kunnen ontplooiën'.⁴

Zonder reserves streefde de PvdA naar economische en politieke eenwording, dat wil zeggen een geleide, planmatige economie met een internationale werkverdeling binnen een Europese 'democratische federatie'. Ze beschouwde het federatieve ideaal ook als een soort cultuuroopdracht, als een middel om de gemeenschappelijke grondslagen van de westerse beschaving te verdiepen, 'zowel tegen geestloze, materialistische vervlakking als tegen collectivistische uitholling'.⁵ Met dat laatste werd vanzelfsprekend het communisme bedoeld, waartegen de vooroorlogse sociaaldemocraten al krachtig stelling hadden genomen en ook de PvdA zich scherp keerde. Niettemin meende de partij aanvankelijk dat een onafhankelijk, krachtig, democratisch-socialistisch 'Verenigd Europa' zich tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie moest positioneren. Na de communistische machtsovername in Tsjecho-Slowakije in 1948 gaf de partij dit concept van de 'Derde Weg' op en streefde zij naar Atlantische samenwerking, een jaar later resulterend in steun aan de dan opgerichte NAVO.⁶ Ook de Europese samenwerking beschouwde zij nu als instrument tegen de dreiging van de Sovjet-Unie.⁷

In het in 1951 verschenen, invloedrijke rapport *De weg naar vrijheid* bepleitte de PvdA naast economische eenwording en planning de 'gelijktijdige politieke integratie in de zin van totstandkoming van een supra-nationaal gezag'. Een deel van de nationale soevereiniteit moest worden afgestaan aan een dergelijk 'West-Europees politiek gezagslichaam', waaraan economische bestuurscolleges als de Hoge Autoriteit van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) ondergeschikt dienden te zijn. Dat overkoepelende 'gezagslichaam' moest op zijn beurt weer gecontroleerd worden door een parlementair orgaan.⁸ Hiermee was de uitermate positieve houding van de PvdA ten aanzien

van de Europese eenwording en de institutionele vormgeving daarvan voor de komende decennia vastgelegd.⁹ Daarbij bleef in de partij de hoop sluimeren dat een federaal Europa schaalvoordelen en instrumenten zou bieden om de door de PvdA gewenste sociale hervormingen door te voeren en de economische ontwikkeling wezenlijk te sturen in de richting van volledige werkgelegenheid – doelstellingen die de sociaaldemocraten in het Nederlandse politieke bestel minder eenvoudig konden realiseren aangezien zij niet beschikten over een parlementaire meerderheid en zij coalities met andere partijen moesten vormen. Wat in Nederland niet haalbaar was, moest dus via Europese weg worden verwezenlijkt. ‘Dit inzicht voedde het Euro-idealisme in de PvdA,’ aldus de jurist R. Heyting.¹⁰ Een van de vertegenwoordigers van deze stroming was Marinus van der Goes van Naters, van 1946 tot 1951 voorzitter van de Tweede Kamerfractie en daarna tot 1967 Tweede Kamerlid. ‘De gedachte van socialistische planning, dit besef, dat integratie méér is dan alleen liberalisatie van de internationale handel, is juist door de Nederlanders [d.w.z. de PvdA’ers, gv] steeds weer naar voren gebracht, ook internationaal.’¹¹ De vraag rees vervolgens hoe er in Europa een socialistische meerderheid tot stand moest komen. Zeker was wel dat dit zonder de toetreding van het Verenigd Koninkrijk – en dus de sterke Labour Party – geen eenvoudige zaak zou zijn.

De voorkeur van de PvdA voor supranationale instellingen met verstrekende bevoegdheden die de Europese eenwording ten koste van de nationale soevereiniteit gestalte moesten geven, is mede daarop terug te voeren. De EGKS, de Europese Defensie Gemeenschap (EDG), waarvan het overigens niet zou komen, de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en Euratom kregen alle de steun van de sociaaldemocraten. Zij hoopten niet zelden ooit de nieuwe bovenstatelijke organen als de Hoge Autoriteit, de Europese Commissie en de (indirect verkozen) Gemeenschappelijke Vergadering (de voorloper van het Europees Parlement) te kunnen inzetten voor sociaaldemocratisch beleid.¹² Volgens Van der Goes van Naters bijvoorbeeld was het mogelijk binnen de EEG een ‘daadwerkelijke solidariteit’ te scheppen.¹³ Eerste Kamerlid Hein Vos erkende dat het EEG-verdrag niet was bedoeld om een socialistisch Europa dichterbij te brengen, maar ‘het staat er ook niet aan in de weg’.¹⁴

Ondanks de heldere supranationale standpunten van de PvdA in officiële rapporten en verkiezingsprogramma’s alsmede de parlementaire instemming van de Kamerfracties met de Europese verdragen bestonden er binnen de partij evenwel grote meningsverschillen over de Europese integratie. Daarbij ging het naast de vraag hoever de Europese eenwording moest gaan – de ‘verdieping’ –

ook over de hiermee verbonden kwestie van de ‘verbreding’: de eventuele deelname van het Verenigd Koninkrijk en van de Scandinavische landen, die overigens ook alle als ‘zware steunpunten’ van de West-Europese sociaaldemocratie werden gezien.¹⁵ De Britten waren buiten de EGKS en later de EEG gebleven, maar de PvdA zag Londen graag toetreden. Te veel supranationalisme zou het Britse lidmaatschap echter alleen maar moeilijker maken. In dit verband onderscheidt de historicus Mathieu Segers in deze periode drie stromingen binnen de PvdA.¹⁶ Het officiële, ronduit pro-Europese partijstandpunt werd aangehangen door de meer idealistisch ingestelde ‘gemeenschapsdenkers’, zoals de al geïntroduceerde Van der Goes van Naters, minister van Landbouw Sicco Mansholt en Alfred Mozer, van 1948 tot 1958 internationaal secretaris van de PvdA en daarna kabinetschef van Mansholt toen die eurocommissaris voor Landbouw was geworden.¹⁷ Zij bepleitten zonder terughoudendheid verdere supranationalisering; de gereserveerde opstelling van Londen mocht daaraan geen afbreuk doen. Daartegenover stonden de realistische ‘traditionalisten’, die zich in de eerste plaats op de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk richtten en de Europese integratie afhankelijk maakten van Atlantische consideraties. Meest in het oog springende representant was Jacques de Kadt, Tweede Kamerlid van de PvdA van 1948 tot 1963 en woordvoerder Buitenlandse Zaken. Tussen beide stromingen in bevonden zich de confederalisten. Zij waren voor nauwe economische samenwerking gebaseerd op vrijhandel, en dachten meer in intergouvernementele dan supranationale termen – ook om te voorkomen dat de mogelijke toetreding van het Verenigd Koninkrijk geheel buiten beeld zou raken.

Volgens Segers was dit pragmatische confederale model voor zowel gemeenschapsdenkers als traditionalisten de *second best* optie. In de top van de PvdA kon het daarom op veel weerklank rekenen. Pleitbezorger van de middenweg was uitgerekend partijleider Willem Drees, die van 1948 tot 1958 premier was en die eigenlijk als traditionalist kan worden beschouwd; volgens de historica Wendy Asbeek Brusse was hij ‘the government’s most outspoken critic of European unity’.¹⁸ De behoedzame Drees vreesde dat een verenigd Europa door de katholieke overmacht zou uitlopen op een ‘l’Europe Vaticane’, met slechts een bijrol voor de sociaaldemocraten. Hij wenste in tegenstelling tot vele anderen in de PvdA ‘geen politieke integratie zonder voorafgaande economische integratie’ – het confederale credo bij uitstek.¹⁹ Van de EDG en de eraan gekoppelde Europese Politieke Gemeenschap (EPG; de facto bepleit in *De weg naar vrijheid*) moest hij dan ook weinig hebben. Met de overdracht van nationale

bevoegdheden aan supranationale organen had hij grote moeite wanneer er althans geen economische voordelen tegenover stonden.²⁰ In het kabinet dreigde Drees zelfs met opstappen wanneer de EDG en EPG te ver zouden gaan. Met enige overdrijving noemde gemeenschapsdenker Van der Goes van Naters hem een ‘anti-Europeaan’.²¹ Drees’ opstelling had grote gevolgen: door toedoen van de Nederlandse regering werd de nationale component binnen de EGKS versterkt door de introductie van de Raad van Ministers. In dit orgaan hadden de lidstaten vetorecht in het geval er vitale nationale belangen in het spel waren.²² In 1956 stemde Drees in met de EEG, alhoewel hij die door Franse invloed te protectionistisch vond en het betreurde dat het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen ontbraken.²³ De EEG nam echter de door Drees als premier bevorderde EGKS-structuur over. Zo’n zestig jaar later is deze combinatie van intergouvernementele en communautaire elementen in de institutionele architectuur van de Europese Unie nog steeds duidelijk herkenbaar.

Zo dekte het uiterst pro-Europese standpunt van de PvdA in de jaren vijftig bepaald niet helemaal de lading. Officieel mocht de partij dan een Europese federale politieke structuur nastreven, zoals in 1959 in haar beginselprogramma was vastgelegd, maar intern was daarvoor lang niet iedereen geporteerd. De ‘gemeenschapsdenkers’ hadden de teksten van de programma’s, rapporten en de artikelen in *Socialisme en Democratie* – het maandblad van de PvdA – aan hun zijde, maar zij legden het in de praktijk af tegen de pragmatische confederalen en traditionalisten in de regering – niet alleen Drees, maar ook de minister van Financiën Piet Lieftinck en die van Sociale Zaken, Ko Suurhoff –, die vaak poogden de Europese integratie af te remmen uit angst dat anders de Nederlandse belangen zouden worden geschaad.²⁴

In de jaren zestig, toen de samenwerking in Europa stagneerde, bepleitte de PvdA voortzetting van de politieke integratie door onder meer de versterking van de positie van de Europese Commissie (wat zij noodzakelijk achtte vanwege de voortschrijdende economische samenwerking). Daarnaast hamerde zij harder dan daarvoor op vergroting van de democratische controle door de uitbreiding van de bevoegdheden en de directe verkiezing van het Europees Parlement. Het Tweede Kamerlid Henk Vredeling, die tegelijk deel uitmaakte van het indirect verkozen Europees Parlement, pleitte daarnaast ook voor een grotere invloed van het Parlement op de samenstelling van de Commissie, waarvan het pas met het Verdrag van Maastricht in 1992 zou komen.²⁵ Verder bleef de PvdA een uitgesproken voorstander van toetreding van het Verenigd Koninkrijk. Van verdergaande democratisering kwam echter weinig terecht

door de blokkades die de Franse president Charles de Gaulle opwierp. Hoewel de economische integratie floreerde, raakte het politieke eenwordingsproces door de tegenwerking van Parijs in het slop. In die tijd verflauwde binnen de PvdA de belangstelling voor Europa: slechts een klein clubje 'Euro-idealisten' hield zich er nog mee bezig.²⁶

Radicalisering in de jaren zeventig: het voorwaardelijkheidsdenken

Dat de economische samenwerking een succes was, vergoedde aanvankelijk veel van de teleurstelling die hier en daar in sociaaldemocratische kring te bespeuren viel. Rond 1970 ging de PvdA echter haar positie ten opzichte van Europa herdefiniëren. Daarbij speelde het groeiende besef mee dat het welslagen van de EEG zich voltrok in een context van liberalisering van de markt en dat er van de gedroomde sturing en planning op Europees niveau weinig terecht was gekomen.

Onder invloed van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links radicaliseerde de partij in programmatisch en ideologisch opzicht. De socialistische aspiraties laaiden op – ook ten aanzien van Europa. De PvdA ging de EEG gaandeweg meer zien als een kapitalistische en niet-democratische institutie. Niet alleen zou de Gemeenschap onder één hoedje spelen met multinationals, wat ten koste ging van de Europese werknemers en de ontwikkelingslanden, maar ook zou zij de mogelijkheid van een socialistisch beleid binnen een lidstaat kunnen tegen gaan en nationale verworvenheden op sociaal terrein kunnen aantasten.²⁷ De op vrije concurrentie gebaseerde economische integratie was voor de PvdA niet langer een doel op zichzelf; haar steun hiervoor werd direct afhankelijk gemaakt van de mogelijkheid om een democratisch, socialistisch en rechtvaardig Europa te realiseren. Deze geconditioneerde opstelling van de partij kwam te boek te staan als het 'voorwaardelijkheidsdenken'.

Deze benadering betekende een breuk met de positie die de PvdA de decennia ervoor had ingenomen.²⁸ Tot dan toe was zij immers officieel ongeclausuleerd uitgesproken pro-Europees geweest: de economische en politieke integratie (voor de confederalen in deze volgorde, voor de gemeenschapsdenkers tegelijkertijd of andersom) juichte zij toe. De politieke integratie bleef de PvdA onderschrijven, waarbij zij onder invloed van Nieuw Links (dat in het pamflet *Tien over rood* overigens weinig woorden aan Europa vuilmaakte) nog sterker de nadruk legde op de noodzaak van politisering door vergroting van de democratische zeggenschap en controle binnen het Europese politieke bestel

– onder meer door de rechtstreekse verkiezing van het Europees Parlement. De economische integratie, met andere woorden de verdere uitbouw van de Europese vrije markt – een van de fundamenteën van het proces van Europese eenwording –, koppelde de partij nu echter aan de ‘rechtvaardige verdeling van welvaart, macht, kennis en arbeid over de wereld, met name door te werken aan een nieuwe internationale economische orde, gebaseerd op socialistische beginselen’, aldus het verkiezingsprogramma van 1977.²⁹ Het in datzelfde jaar vastgestelde beginselprogramma sprak zich nog duidelijker uit voor ‘Europese samenwerking en hervorming van het economisch stelsel in socialistische zin’.³⁰ De voortgang van de economische integratie werd door de PvdA dus niet afgewezen, maar wel afhankelijk gemaakt van de verdere evolutie van de politieke integratie en van het bereiken van socialistische doelstellingen.³¹ Overigens was de gedachte dat de EEG het kader was waarbinnen een ‘democratisch socialistische’ samenleving moest worden opgebouwd niet uitsluitend voorbehouden aan de radicale voorwaardelijkheidsdenkers. Ook een gematigder partijlid als Schelto Patijn dacht er in die tijd zo over. ‘Een ontwikkeling van Europa in een democratisch socialistische richting is noodzakelijk,’ schreef hij in 1971. Om te komen tot onder meer een Europese sociale politiek achtte Patijn het nodig de communautaire structuur ‘naar onze hand te gaan zetten’.³²

In zekere zin knoopte de PvdA hiermee aan bij de in de jaren vijftig in een deel van de partij gekoesterde verwachting dat de Europese integratie de opmaat zou zijn naar een socialistisch Europa. De berusting en gelatenheid waarmee gemeenschapsdenkers het uitblijven van dit einddoel destijds hadden aanvaard, was niet besteed aan de jonge radicale nieuwlichters. Zij meenden dat de nationale staat als kader voor wezenlijke maatschappelijke hervormingen tekortschoot; problemen als milieu en internationale veiligheid, maar ook ‘economische machtsbeheersing’ en ‘welvaartsverdeling’ konden alleen op Europees niveau worden aangepakt.³³ Zij wilden de Europese integratie alleen steunen wanneer er op deze terreinen daadwerkelijk stappen in socialistische richting werden gezet. Zo vond de voormalige Nieuw Linkser Arie van der Hek, die van 1973 tot 1987 lid van de Tweede Kamer was en als een exponent van deze ‘voorwaardelijkheidsdenkers’ kan worden beschouwd, het ‘noodzakelijk dat ieder voorstel dat in het kader van de EEG nog gedaan wordt, getoetst zal zijn aan de bijdrage die het levert aan socialistische doelstellingen’. Wanneer dit niet zou gebeuren, dan zou slechts het ‘EEG-liberalisme’ worden versterkt.³⁴

Zoals zo vaak werd in de praktijk de soep niet zo heet gegeten. De politicooloog W.J. Veenstra stelde in 1977 vast ‘dat de PvdA, als puntje bij paaltje komt,

nog steeds trouw is aan de Europese eenwording'.³⁵ Zoals in de jaren vijftig het confederalisme aan het langste eind had getrokken, wonnen nu de 'ouderwetse' voorstanders van Europese samenwerking het van de voorwaardelijkheidsdenkers. Zij werden daarbij geholpen door het feit dat de PvdA rekening moest houden met de meer gematigde partijen waarmee ze in die tijd samenwerkte. In het met D66 en de Politieke Partij Radikalen (PPR) opgestelde *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* werd het voorwaardelijkheidsstreven licht afgezwakt: grotere eenheid in Europa 'dient ondergeschikt te zijn aan de verwezenlijking van een progressief beleid' op onder meer sociaal terrein, met betrekking tot het milieu en de 'demokratisering' van de Europese instellingen.³⁶ In de regeringsverklaring van het in mei 1973 aangetreden kabinet van PvdA, D66, PPR, Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Katholieke Volkspartij (KVP) klonk dit wat zwakjes na. Premier Joop den Uyl, die het tempo van de Europese integratie 'vaak teleurstellend laag' noemde, stelde dat er bij de opbouw van een economische en monetaire unie – waarvan toen al sprake was – naar gestreefd moest worden 'dat aan een rechtvaardige verdeling van de welvaart en de zorg voor het welzijn een centrale plaats wordt toegekend'.³⁷

Terwijl de partij in woord en geschrift een scherpe koers van voorwaardelijkheid uitzette, ging Den Uyl daarin veel minder ver.³⁸ Als premier nam hij er afstand van: 'Het zou dwaas zijn als dat zou moeten betekenen: alleen meedoen aan een Socialistisch Europa.'³⁹ Van een 'activistische Europese politiek' was Den Uyl wel voorstander. 'Bij het verdergaan op de weg naar de Europese eenwording moet je als socialist proberen om er voortdurend socialistische oplossingen in te schuiven.'⁴⁰ De EEG was in tegenstelling tot de EGKS primair gericht op de vrije markt, zonder daarbij te voorzien in adequate ordeningsinstrumenten. Het Verdrag van Rome sloot echter de introductie van die middelen ook niet uit, aldus Den Uyl; het was aan de PvdA om zich sterk te maken voor dergelijke democratisch gecontroleerde Europese bevoegdheden, zeker wanneer nationale ordeningsinstrumenten werden uitgehold.⁴¹ Die bevoegdheden zouden dan vanuit sociaaldemocratisch perspectief gericht kunnen zijn op beperking van de inkomensverschillen en uitbouw van de sociale zekerheid.⁴²

Zo was er na Drees opnieuw een fundamentele discrepantie tussen wat de PvdA als partij wilde en wat haar premier tot uitvoering bracht, al moet worden opgemerkt dat de speelruimte van Den Uyl in de jaren zeventig aanzienlijk beperkter was dan van zijn voorganger in de jaren vijftig. Het ging nu immers niet uitsluitend over supranationalisering van de Europese beleidsmatige en politieke structuur als zodanig, zoals ten tijde van Drees, maar om de socialistische

inkleuring van de Europese integratie.⁴³ Dat er soevereiniteit moest worden overgedragen onderschreven alle grote partijen wel, al konden ze van elkaar verschillen over de mate waarin. Dat die overdracht het socialisme dichterbij moest brengen – daarop zaten in ieder geval de partners van de PvdA in het kabinet-Den Uyl niet te wachten, de PPR wellicht uitgezonderd.

Onder invloed van Nieuw Links werd de houding van de PvdA ten aanzien van Europa kritischer of zelfs sceptisch, maar de partij wees de Europese samenwerking niet principieel af – integendeel: die moest voortgaan, maar dan wel resulteren in een democratischer en socialer Europa. De gedachte dat Nederland zijn lidmaatschap van de Europese Gemeenschappen (EG) zou moeten opzeggen, werd dan ook vrijwel niet in de partij vernomen – dat werd als ‘economische zelfmoord’ gezien.⁴⁴

De jaren negentig: voor markt en munt

Aan de geclausuleerde en tegelijkertijd ambivalente opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa kwam in de loop van de jaren tachtig een einde. In haar verkiezingsprogramma van 1982 sprak de partij zich nog uit voor ‘de opbouw van een socialistisch Europa’ en voor een ‘beleid van indicatieve planning boven het handhaven van de vrije markt’.⁴⁵ Daarna nam zij gas terug: in het programma van 1986 was het gedaan met het voorwaardelijkheidsdenken. Ondanks tekortkomingen op sociaal, ecologisch en democratisch vlak stemde de PvdA in met de Europese Akte, die was bedoeld om in 1992 het vrij verkeer van goederen, personen, kapitaal en diensten – de interne markt – te verwezenlijken. Volgens woordvoerder Maarten van Traa was zijn partij “sadder, wiser” en Europeser geworden... Toen er in onze kring wellicht meer twijfel bestond over de noodzaak van Europese samenwerking deed de volgende spreuk opgeld: “Europa zal socialistisch zijn of niet zijn. Dat is geen voorwaarde, maar een overtuiging.” Geheel correct is deze weergave niet, misschien wel omdat Van Traa als internationaal secretaris in de jaren 1979-1987 medeverantwoordelijk was geweest voor de opstelling van zijn partij. Hoe dan ook, zijn conclusie was wel helder: ‘Wij willen deze uitspraak vandaag niet meer zo herhalen!’⁴⁶

Mocht er nog twijfel over bestaan, dan maakte de partijcommissie Programmatiese Vernieuwingen in 1987 in haar rapport *Schuivende panelen* daaraan op niet mis te verstane wijze een einde. ‘Thans is... de tijd aangebroken om, zonder al te veel voorwaarden vooraf, met de meeste kracht te streven naar een verdere

versterking en integratie van Europa, juist mede in het Nederlands belang.⁴⁷ Daarmee was het wantrouwen dat de opstelling van de PvdA in het vorige decennium kenmerkte van de baan. Tegelijkertijd verdween ook de gedachte van een socialistisch Europa in de partij; die zou niet meer terugkeren in het officiële discours. Het is erg onwaarschijnlijk dat er sindsdien in de PvdA nog veel leden konden worden gevonden die daarop hun hoop hadden gevestigd – zeker niet na de ondergang van het staatsocialisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie na de val van de Berlijnse Muur in november 1989. Het geloof – of wellicht niet meer dan de hoop – dat Europa, een bij uitstek liberaal project (vrije concurrentie, voltooiing van de interne markt, economische groei), toch ook de verwezenlijking van sociale doelen mogelijk kon maken, bleef echter binnen de partij bestaan. ‘De klassieke taken van de vakbeweging en de sociaal-democratie zullen op Europese schaal moeten worden ingevuld’, zo poneerde in die tijd een door het partijbestuur ingestelde werkgroep onder voorzitterschap van Wim Kok, die in 1986 Den Uyl als partijleider was opgevolgd.⁴⁸ In diezelfde tijd hield directeur Joop van den Berg van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, een pleidooi voor het inzetten van de Europese instituties voor een ‘Keynesiaanse stimulerings- en werkgelegenheidspolitiek’, ook omdat die op nationaal niveau weinig effect meer zou sorteren.⁴⁹

Het onversneden supranationalisme trad binnen de PvdA weer nadrukkelijk op de voorgrond, gericht op versterking van de positie van de Europese Commissie en het Europees Parlement, en afschaffing van het vetorecht in de Raad.⁵⁰ In *Schuivende panelen* brak de commissie een lans voor een ‘politiek geïntegreerd Europa’, en voegde daar vervolgens aan toe: ‘Verdere Europese integratie is trouwens ook in economisch opzicht een conditio sine qua non.’⁵¹ Zo was de PvdA na het midden van de jaren tachtig de ambivalentie voorbij en weer teruggekeerd in de rijen van uitgesproken pro-Europese Nederlandse partijen als het CDA, D66 en de VVD. Deze ontwikkeling was onderdeel van het bredere proces van de-radicalisering dat de sociaaldemocratie in deze periode doormaakte. Teneinde uit haar politieke isolement te geraken en weer in aanmerking te komen voor regeringsdeelname, ging zij zich gematigder opstellen.

Haarscheuren in het federalisme

De koers van de PvdA in de richting van het politieke centrum leidde in november 1989 weer tot regeringssamenwerking. Met het CDA vormde de partij het derde kabinet-Lubbers. Na de val van de Berlijnse Muur onderschreef het

kabinet de Frans-Duitse plannen voor verdergaande politieke en monetaire integratie, zij het ingebed in een versterkte communautaire structuur.⁵² Hoe federalistisch de coalitie was ingesteld bleek op 30 september 1991, toen premier Ruud Lubbers als voorzitter van de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders voorstelde te komen tot een Europese Politieke Unie, met meerderheidsbesluitvorming in de Raad, initiatiefrecht voor de Europese Commissie, en uitgebreide bevoegdheden van het Europees Parlement. De ambitieuze blauwdruk kwam grotendeels uit de koker van staatssecretaris Piet Dankert (PvdA) van Buitenlandse Zaken, die was belast met Europese samenwerking. In zijn partij stond hij bepaald niet alleen. De pro-Europese vicepremier en partijleider Kok, die eerder als vakbondsvoorzitter zitting had gehad in het Actiecomité voor Europa, steunde eveneens het drieste plan. Gezien zijn doorgaans voorzichtige aanpak was dat opmerkelijk.⁵³

Was de steun voor deze plannen in Den Haag ook bij de andere grote partij-en groot, de meeste andere lidstaten verwezen het federalistische Nederlandse voorstel echter naar de prullenbak. De deconfiture ging als ‘zwarte maandag’ de geschiedenis in. Van Traa meende achteraf dat Nederland wel gelijk had, ‘indien men overtuigd is dat de gemeenschap meer moet zijn dan een aangeklede vrijhandelszone’.⁵⁴ Binnen een paar maanden kreeg het kabinet wel de steun van de lidstaten voor het afgezwakte ‘Verdrag betreffende de Europese Unie (EU)’, dat gekenmerkt werd door een mix van communautaire besluitvorming en intergouvernementele samenwerking. Dit zogeheten ‘Verdrag van Maastricht’ was een wat slap aftreksel van de eerdere voorstellen. De PvdA-fractie toonde zich in de Tweede Kamer dan ook kritisch, omdat het verdrag te eenzijdig op de economie gericht was en te weinig bescherming bood aan kwetsbare belangen als sociale rechtvaardigheid en het milieu. Fractiewoordvoerder Eric Jurgens verheelde niet dat zijn partij graag meer had gewild, maar hij beschouwde ‘Maastricht’ toch als ‘een goede stap naar een verdere Europese samenwerking’.⁵⁵ De PvdA was een groot voorstander van de uitbreiding van de EU met de voormalig socialistische staten in Midden- en Oost-Europa; de introductie van de Economische en Monetaire Unie (EMU) als voortzetting van en aanvulling op de interne markt; en de invoering van de euro. Van de EMU was Kok als minister van Financiën in het derde kabinet-Lubbers een van de architecten geweest. Ook bleef de PvdA hameren op een versterking van de positie van het Europees Parlement (medebeslissingsrecht).

Volgens Jurgens zou de communautaire besluitvorming de positie van de kleine lidstaten in de EU ten goede komen, waaraan hij toevoegde: ‘Voor so-

ciaal-democraten is de mogelijkheid om in communautair verband zulke wezenlijke zaken als sociaal beleid en milieubeleid door te voeren, ook van grote betekenis.⁵⁶ Zijn partijgenoten in het Europees Parlement waren overigens pessimistischer over de voortgang op sociaal terrein, ondanks het Sociale Protocol dat bij het verdrag was gevoegd. Zij meenden dat Maastricht ‘geen werkelijke versterking van het gemeenschappelijk sociaal beleid heeft opgeleverd’. De PvdA-Europarlementariërs vreesden voor beleidsconcurrentie tussen de lidstaten, met als gevolg een verslechtering van arbeidsvoorwaarden, bezoldiging en sociale bescherming.⁵⁷

Het was opvallend dat de PvdA tegelijkertijd, zonder daar veel ophef over te maken, de beperking aanvaardde van de speelruimte voor een nationaal conjunctuurbeleid – het instrument van de sociaaldemocratie om in tijden van crises de werkgelegenheid in stand te houden. Dat was het gevolg van de afspraak in het verdrag dat het begrotingstekort van een lidstaat niet hoger mocht zijn dan drie procent van het bnp. Tweede woordvoerder Ad Melkert kante zich wel tegen suggesties om het begrotingsbeleid en de collectieve lastendruk aan strakkere Europese regels en normen te binden. ‘Het is politiek een uitholling van de herkenbaarheid van de nationale staat in essentiële verdelingsvraagstukken. Deze horen niet op Europees niveau thuis.’⁵⁸ Nederland diende zelf te kunnen beslissen over begrotingen, belastingen, sociale voorzieningen en gezondheidszorg.

Het federalistische ideaal van de PvdA zou echter in loop van de jaren negentig intern bedenkingen oproepen.⁵⁹ De positie van de partij werd ambivalenter: hoewel deze verdere Europese integratie bleef nastreven, kreeg zij ook meer oog voor de nationale dimensie. Bij de ronduit pro-Europese Jurgens – hij vond Europese integratie ‘een zegen’ – was daarvan in het debat over het Verdrag van Maastricht al iets te merken: als Europees einddoel zag hij ‘een gedecentraliseerd federaal stelsel... waarin elk land zijn nationale identiteit en cultuur kan bewaren’.⁶⁰ Over ‘nationale identiteit’ was tot die tijd niet zoveel in het sociaaldemocratische discours over Europa vernomen. Het begrip dook ook op in het door de politicoloog Jos de Beus geschreven, wat betreft Europa wat tweeslachtige verkiezingsprogramma van de PvdA voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Geforceerde Europese eenwording – hoezeer ook gewenst vanwege milieu of veiligheid – zou ‘averchts’ kunnen uitpakken voor de historisch gegroeide nationale identiteiten binnen de EU. De PvdA wilde weliswaar ‘met volle overtuiging mede vorm... geven aan Europese integratie’, maar wees

tegelijktijd vanwege de EMU en de uitbreiding van de EU nadrukkelijk op het risico van ‘federalisering’, zoals – in telegramstijl geformuleerd – de ‘aanzienlijke vermindering van de politieke soevereiniteit/macht van Nederland. Ondermijning van de legitieme kerntaken van de Nederlandse rijksoverheid.’⁶¹ Deze reserves deden aan Drees denken, en waren binnen de partij lange tijd niet geuit, althans niet in haar programma’s. Het program van 1994 toonde begrip voor de angst bij burgers voor grensoverschrijdende misdaad, verlies van eigen tradities, en het concurrentievermogen van andere landen.⁶²

De Europese integratie die de actieradius van Den Haag kan beperken, die de nationale identiteit kan aantasten, die onzekerheid bij de burgers teweeg kan brengen – dat waren ongebruikelijke noties binnen de PvdA. De voorwaardelijkheidsdenkers hadden een federalistisch Europa niet afgewezen, integendeel: ze waren grote voorstanders van een politiek verenigd Europa, als dat maar socialistisch zou zijn. Nu vond het federalisme als zodanig echter minder weerklank in de partij, zelfs bij de ‘Europa-lobby’, dat wil zeggen de partijafdeling-Brussel, de eurodelegatie en de adviescommissie voor Europese politiek.⁶³

Deze kritische geluiden veranderden echter niet veel aan de koers van de PvdA als partij ten opzichte van Europa, zo bleek in het in 1996 verschenen rapport *Voorbij de waterlinie*, opgesteld door een partijcommissie onder voorzitterschap van Van Traa. ‘Meer dan 40 jaar lang is een federaal Europa ons ideaal geweest. De Verenigde Staten van Europa met uiteindelijk één regering, één parlement en één gekozen president. Daarvan is het niet gekomen en het zal de komende tijd niet komen,’ zo hield de commissie de partij voor.⁶⁴ De EU zou door de ophanden zijnde uitbreidingen te heterogeen worden en bovendien zou de nationale identiteit en daarmee de nationale staat aan betekenis hebben gewonnen. Het opgeven van de finaliteit van het federalisme betekende evenwel niet dat de commissie het integratieproces en de supranationalisering wilde stopzetten. Zij achtte tegelijk een – nota bene – ‘federale structuur van Europa’ noodzakelijk teneinde democratische controle mogelijk te maken.⁶⁵ Nederland moest bereid zijn soevereiniteit aan Europa over te dragen, onder meer door af te zien van zijn vetorecht op bijvoorbeeld justitieel gebied (asiel, migratie) en het gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid. ‘Dat betekent dat Nederland ook meer zal moeten accepteren overstemd te worden.’⁶⁶

Helemaal zonder federalisme kon Europa dus niet, zo meende de commissie-Van Traa. Dit rechtvaardigde zij met de stelling dat verdere integratie noodzakelijk was om het ‘mondiale kapitalistische bestel’ politiek te beïnvloeden en te hervormen.⁶⁷ ‘Eigenlijk hebben we hier te maken met een heimelijk

en onuitgesproken streven Europa een sociaal-democratisch gezicht te geven,⁷ zo stelde commissielid André Gerrits achteraf.⁶⁸ Volgens hem waren er meer in de partij die daar zo over dachten, maar zouden er maar weinigen daar ruiterlijk voor uitkomen. Een van hen was de gewezen fractievoorzitter in de Tweede Kamer Thijs Wöltgens: ‘De sociaal-democratie zal dus haar thuishaven Europa als uitvalsbasis moeten kiezen om de condities van de internationale handel in overeenstemming te brengen met de bescherming van de zwakkeren en het behoud van ons leefmilieu. Aan de verplaatsing van deze politiek naar Brussel is geen ontkomen mogelijk. Wij moeten van deze onontkoombaarheid een deugd maken. De sociaal-democratie heeft onmiskenbaar een Europese identiteit. Wij hebben er alle belang bij om ook het omgekeerde te bereiken: de Europese identiteit is sociaal-democratisch... Die identiteit moeten wij tot Europese missie verheffen.’⁶⁹

In feite gaf de commissie-Van Traa uitvoering aan deze opdracht van Wöltgens aan de PvdA. Zij erkende dat er nadelen aan de EMU kleefden: de op het Stabiliteits- en Groeipact gebaseerde stringente begrotingsdiscipline sloot een nationale conjunctuurpolitiek uit. De economische voordelen achtte de commissie evenwel groter. Zij pleitte er tegelijk voor om nu ook de sociale dimensie sterker gestalte te geven, door een actief werkgelegenheidsbeleid (onder meer door investeringen in Europese infrastructuur), gelijkwaardige ontplooiingskansen en garantie van sociale grondrechten. ‘Op deze wijze kunnen de Europese interne markt en de EMU in balans worden gebracht met de sociale markteconomie.’⁷⁰

Anderen in de PvdA meenden dat de EU en de EMU de ontwikkeling van het internationale kapitalisme niet zouden corrigeren, zoals de commissie-Van Traa veronderstelde, maar juist stimuleren. De Beus, auteur van het verkiezingsprogramma van 1994, toonde zich uitermate kritisch over de gevolgen van de monetaire eenwording voor de Nederlandse verzorgingsstaat. De EMU zou, anders dan wat Van Traa en de zijnen in lijn met Wöltgens dachten, niet leiden tot ‘een sociaaldemocratie op Europese schaal’, of tot een ‘georganiseerd kapitalisme en een verzorgingsstaat in heel Europa’, maar tot ‘het graf van de sociaaldemocratie’.⁷¹ Zijn grootste bezwaar was dat het Pact ruim baan zou geven aan neoliberaal beleid, ten koste van het ‘Rijnlandse model’ van de sociale markteconomie (ordentelijke publieke sector, werkloosheidsbestrijding en dergelijke). Hij kreeg bijval van directeur Paul Kalma van de WBS, die zich eveneens grote zorgen maakte over het opgeven van het nationale monetaire beleid, waarmee in tijden van crisis de eigen economie kon worden gestimuleerd. Het restric-

tieve Pact zou naar zijn mening een keurslijf blijken te zijn, geheel gericht op een harde munt. In slechte tijden zou dat tot een beleid van bezuinigingen leiden, met grote negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid.⁷² 'PvdA-ideologen ontdekken eurosceptis', zo meende *NRC Handelsblad* niet ten onrechte.⁷³ De Beus en Kalma wezen in feite een nieuwe ronde in de Europese integratie af en wilden pas op de plaats maken – maar zo duidelijk werd het niet geformuleerd. Zij kregen bijval van Europarlementariër Alman Metten, die zich ook verzette tegen de verabsolutering van de doelstellingen van prijsstabiliteit en de reductie van de overheidsschuld. Hij vond de EMU onmisbaar, maar kwam wel op voor het behoud van nationale speelruimte om zo nodig een stimulerend beleid te kunnen voeren. Ook zou de op te richten Europese Centrale Bank (ECB), die als voornaamste taak kreeg de prijsstabiliteit in de eurozone te bewaken, verantwoording moeten afleggen aan democratische Europese organen.⁷⁴

Zo werd er na het midden van de jaren negentig binnen de PvdA gediscussieerd tussen voorstanders van de EMU, die mogelijkheden zagen voor een sociaaldemocratisch Europa dat het ongebreidelde internationale kapitalisme kon beteugelen, en tegenstanders, die vooral rekening hielden met sociale afbraak als gevolg van de EMU en het Pact. Gevolgen voor de opstelling van de Tweede Kamerfractie van de PvdA of voor de positie van het eerste kabinet-Kok, waarvan de partij samen met de VVD en D66 sinds 1994 deel uitmaakte, had dit interne debat eigenlijk niet. Premier Kok identificeerde zich als een van de grondleggers van de EMU vanzelfsprekend geheel met de uitgezette koers van op prijsstabiliteit gerichte monetaire politiek en strikte begrotingsnormen. Op zijn Europese prioriteitenlijstje stond 'het overtuigd vasthouden aan de Monetaire Unie' bovenaan.⁷⁵

Net als zijn voorganger Drees was Kok bereid soevereiniteit aan Europa over te dragen wanneer daarvan voor Nederland economische voordelen te verwachten waren. Kok was duidelijk pro-Europeser dan Drees, maar een vergelijking blijft moeilijk omdat de omstandigheden in de jaren vijftig en negentig sterk van elkaar verschillen. Het is wel duidelijk dat beiden niet waren gediend van een te ideologisch bepaalde kijk op het proces van de Europese integratie. De gedachte van een socialistisch Europa, waarmee Den Uyl – de derde premier van PvdA-huize – speelde, zal voor Drees noch Kok veel betekenis hebben gehad. Evenmin hadden zij veel op met het federalistische einddoel; daarvoor waren beiden te nuchter en te realistisch en praktisch ingesteld.

In december 1996 had de Europese Raad, waarin Kok als Nederlands premier zitting had, in Dublin in grote lijnen het Pact ingevuld. In het Kamerdebat

hierover opereerde de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, Jacques Wallage, geheel in de lijn van Kok. GroenLinks-fractievoorzitter Paul Rosenmöller hield hem voor dat het Europese sociale en werkgelegenheidsbeleid ver achter de monetaire integratie aanhobbelden. Nederland zou pas akkoord moeten gaan met de invoering van de euro wanneer er perspectief was op een sociaal (en ecologisch) Europa. Om sociale dumping te voorkomen vroeg Rosenmöller om sociale normen in Europees verband (gerelateerd aan het bbp van de lidstaten) ten aanzien van minimumloon en bijstand, en van werkgelegenheid. Hoewel de commissie-Van Traa eveneens zoiets had bepleit, hield Wallage de boot af.⁷⁶ Hij meende dat de EMU als vanzelf tot een politieke unie zou leiden, waarin ook een Europees sociaal beleid vorm zou kunnen krijgen. Van Rosenmöllers strategie wilde hij niets weten. ‘U wilt als het ware voorwaarden stellen aan het proces. Ik stel vast dat de dynamiek van dat proces onherroepelijk gaat naar een situatie waarin werknemers in het ene land niet zullen accepteren dat hun werkgelegenheid in gevaar komt doordat in sociaal of ecologisch opzicht in het ene land anders geconcurrereerd mag worden dan in het andere land. Hier zal de realiteit ons helpen.’⁷⁷ De PvdA was voorstander van voortgaande Europese samenwerking, aldus de fractievoorzitter, en daarbij ‘moeten wij het een niet op het ander laten wachten’. Als gevolg van de intensieve samenwerking op monetair gebied zou in zijn optiek ‘onherroepelijk’ ook afstemming op andere beleidsterreinen in zicht komen.⁷⁸ In 1998, vlak voordat de PvdA’er Wim Duisenberg de eerste president van de ECB zou worden, herhaalde Wallage zijn standpunt nog eens: ‘Een sterke euro – dus een euro zo solide als Duisenberg – dwingt onherroepelijk tot meer afstemming op sociaal, economisch en ecologisch terrein.’⁷⁹ Wallage rekende kennelijk op de werking van het *spillover*-mechanisme: de opvatting dat de dynamiek die het gevolg is van integratie in de ene sector er vanzelf toe leidt dat andere sectoren in de Europese samenwerking worden betrokken.⁸⁰

Wallages optimistische kijk werd gedeeld door premier Kok, die verwachtte dat Europa niet bij ‘markt en munt alleen’ zou stoppen. Het sociale beleid zag Kok echter vooral als een nationale aangelegenheid. Dat was een wezenlijk andere opvatting dan die van zijn voorganger Den Uyl, die voor Europa wel een taak weggelegd zag wat betreft de herverdeling van de welvaart. ‘Ik heb geen overspannen verwachtingen van geforceerde en op centraal niveau vastgestelde normen in de vorm van één bijstand, één niveau van bepaalde sociale regelingen in alle landen,’ aldus Kok, die daarmee wel een karikatuur maakte van sociaal beleid op Europees niveau.⁸¹ Europese werkgelegenheidscoördinatie (let

wel: geen beleid) achtte hij van groot belang, maar dan wel op basis van drie voorwaarden: geen additionele financiën, geen overdracht van bevoegdheden en geen aantasting van de EMU-criteria.⁸²

In het programma voor de Europese verkiezingen van 1999 bepleitte de PvdA echter wel minimumvoorwaarden op Europees niveau, die moesten voorkomen dat nationale sociale verworvenheden onder druk kwamen te staan als gevolg van beleidsconcurrentie tussen de lidstaten. Er dienden Europese regels te komen met betrekking tot het minimumloon en minimuminkomen om armoede en uitsluiting tegen te gaan. Ook wilde de PvdA meer verplichtende afspraken binnen EU-verband met als doel het scheppen van meer banen. Al met al stond de partij een wat uitgewerkter en voor zover althans mogelijk dwingender Europees sociaal model voor ogen dan Kok en Wallage, en veronderstelde zij eveneens dat dat niet vanzelf zou komen als gevolg van de voortschrijdende monetaire eenwording.⁸³

Zo werd als gevolg van de voorbereiding van de introductie van de euro en de in het Pact vastgelegde harde normen waaraan de begrotingen van de lidstaten moesten voldoen, na het midden van de jaren negentig in de PvdA het Europese sociale beleid uitgebreid onderwerp van debat, waarin grofweg drie verschillende posities werden ingenomen. De commissie-Van Traa borduurde voort op opvattingen die in de jaren vijftig en zeventig binnen de partij sterk leefden, namelijk dat de Europese institutionele structuren in potentie het socialisme dichterbij konden brengen. Zover gingen Van Traa en zijn commissieleden natuurlijk niet, maar mogelijkheden voor een sociaaldemocratisch Europa zagen zij wel, juist vanwege de EMU. Daartegenover stonden sceptici als De Beus en Kalma, die van de EMU vooral sociale schade verwachtten en wilden dat de PvdA vaart zou inhouden. Een derde positie werd door Kok en Wallage ingenomen, die meenden dat als neveneffect van de monetaire integratie Europa socialer zou worden. Uitkomst van het debat was dat de PvdA de optie van de minimumnormen omhelsde. In 1999 werden ze in het programma voor de Europese verkiezingen opgenomen en in 2002 voor de Tweede Kamerverkiezingen: 'De voltooiing van de gemeenschappelijke economische markt onderstreept de behoefte aan gemeenschappelijk sociaal beleid en afspraken over minimumeisen aangaande arbeidsvoorwaarden.'⁸⁴ Kennelijk zou Europa niet vanzelf socialer worden.

Aan het einde van de jaren negentig kreeg de PvdA eveneens oog voor de verminderde betrokkenheid van de burgers bij het Europese project. In haar programma voor de Kamerverkiezingen van 1998 stelde zij 'dat iedere stap

voorwaarts... naar de burgers toe moeten [sic] worden gelegitimeerd'.⁸⁵ Vier jaar later constateerde de partij dat de burgers zich nauwelijks met de Europese instellingen identificeerden. Dat had te maken met het ingewikkelde en ondoorzichtige Europese besluitvormingsproces, en niet met de afstand die de burger wellicht kon ervaren ten opzichte van Brussel. De PvdA wilde niet minder, maar juist meer Europa: '... als er steeds minder nationaal en meer gemeenschappelijk gebeurt, dan moeten ook de Europese instellingen steeds minder nationaal en meer gemeenschappelijk worden vormgegeven'.⁸⁶ Dat moest dan wel democratischer, door meer rechten voor het Europees Parlement, meer meerderheidsbesluitvorming en terugdringing van het vetorecht.

Na de eeuwwisseling: "Van een "steeds hechtere Unie" naar "eenheid in verscheidenheid"

De aanduiding 'federaal' mocht dan voor de PvdA hebben afgedaan, de visie van de partij op de Europese integratie bleef gebaseerd op de noodzaak van de overdracht van soevereiniteit van het nationale naar het Europese niveau. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2002 verloor de PvdA, na dertien jaar deel te hebben uitgemaakt van de regering, bijna de helft van haar zetels – mede door toedoen van Pim Fortuyn, die in de verkiezingsstrijd fel stelling had genomen tegen het voortgaande proces van Europese integratie en de groeiende afhankelijkheid van Den Haag van de 'Brusselse elite'. Na het electorale echec wilde de partij de bakens verzetten. 'Het schone ideaal van een Europese Federatie heeft te veel als een molensteen om de nek van de PvdA gehangen,' aldus de partijcommissie die de nederlaag analyseerde. Zij toonde begrip voor het feit dat een deel van de bevolking zich had afgekeerd van 'de afstandelijk-elitaire manier waarop Europa gevormd wordt'. De commissie bepleitte een discussie over taboes als renationalisering (het terugbrengen naar het nationale domein van zaken die Europees geregeld waren) en intergouvernementele constructies, waarbij 'Eurosceptis als productieve debat-inbreng moet worden omhelsd'.⁸⁷

Hoewel er van dat debat weinig terecht kwam, leek de PvdA zich wel kritischer op te stellen ten aanzien van Europa. In het voorjaar van 2004 stelde partijleider Wouter Bos dat de EU zich moest concentreren op haar 'kerntaken' en meer zaken diende over te laten aan de lidstaten. Opmerkelijk was wel dat hij onder die kerntaken naast de interne markt, criminaliteitsbestrijding en buitenlands beleid, ook het creëren van banen met sociale randvoorwaarden

rekende. Met dit Europees werkgelegenheidsbeleid ging Bos dus Kok voorbij.⁸⁸ De ontwikkeling van een *ever closer Union* was voor zijn partij ‘niet langer een automatisme’, aldus Bos. Opnieuw betekende dit niet dat de PvdA een rem wilde zetten op verdere integratie. De PvdA-leider verkoos verbreding boven verdieping van de Unie, maar pleitte wel in één adem voor een verbetering van de democratie en slagvaardigheid van de EU. Het in 2003 vastgestelde ‘Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa’ beval hij warm aan: ook al was het ‘verre van volmaakt... het blijft een absolute voorwaarde voor een groter Europa dat niet verlamd wil raken’.⁸⁹

Het constitutionele verdrag kwam in belangrijke mate tegemoet aan de institutionele wensen van de PvdA, maar de partij wilde zelf nog verdergaan. In haar programma voor de Europese verkiezingen van 2004 sprak zij zich ervoor uit dat de Europese Commissie zou gaan fungeren als ‘een echte Europese regering’, nauw gecontroleerd door het Europees Parlement ‘als de volwaardige volksvertegenwoordiging in de Europese Unie’. Ook moest de Commissievoorzitter rechtstreeks door de Europese burgers worden verkozen.⁹⁰ Het woord ‘federalisme’ viel niet, maar daar kwam het wel op neer – ook al diende tevens de rol van de nationale parlementen in de Europese besluitvorming groter te worden. De Europese regering, nog geen tien jaar eerder door de commissie-Van Traa afgeschreven, was weer helemaal terug.

In feite zette de PvdA daarmee de zwabberende lijn van de jaren negentig voort. Het federalistische einddoel was weliswaar nominaal van tafel, maar de verdieping van de integratie moest doorgaan – zowel economisch als politiek (met een Europese regering als einddoel). De electorale dreun van 2002 had ondanks de pertinente voornemens niet tot een intern debat geleid, noch tot een wezenlijk andere koers. Het afwijzen door de kiezers van de door Bos en de PvdA warm aanbevolen Europese grondwet deed dat daarentegen wel. Om de bevolking meer bij Europa te betrekken, had de PvdA samen met D66 en GroenLinks het initiatief genomen tot een referendum over dit verdrag. De partij nam daarmee een risico, want enkele kopstukken hadden zich openlijk uitgesproken tegen de grondwet, zoals oud-minister Marcel van Dam. In het in juni 2005 gehouden referendum wees een grote meerderheid van het electoraat het voorstel af.

De uitkomst van het referendum was een grote schok voor de PvdA. Bijna twee derde van haar kiezers had tegengestemd, terwijl de Tweede Kamerfractie unaniem akkoord was gegaan met de grondwet. Naar beproefd recept riep de partij weer een commissie in het leven, dit keer onder leiding van partijvoorzitter Ruud Koole en het Tweede Kamerlid Adri Duivesteijn, die een discussie-

nota opstelde met de veelzeggende titel *Europa: vertrouwen herwinnen*. Twijfel aan de grondslagen van de Europese integratie was niet aan de orde: 'Sociaal-democraten kunnen zich... geen Eurosceptische houding veroorloven. Wel moet het meer Euro-kritisch dan tot nog toe.' Dat was nodig om het vertrouwen van de kiezers te herwinnen; de commissie erkende dat deze zich terecht zorgen maakten over het afbrokkelen van de nationale soevereiniteit en het verlies van nationale identiteit. Zij verzekerde hun dat de PvdA Europa niet zag als een 'superstaat of zelfs een eenheidsstaat, maar [als] een flexibel samenwerkingsverband van nationale staten die op terreinen samenwerken waar dat duidelijk een meerwaarde heeft boven ieder voor zich'. Het ging dan om grensoverschrijdende problemen als immigratie en asiel, milieuverontreiniging, georganiseerde criminaliteit en internationaal terrorisme.⁹¹ Over de inrichting van de verzorgingsstaat en de publieke voorzieningen (gezondheidszorg, woningbouwcorporaties) moest Den Haag gaan. Verder meende de commissie – overigens zonder concreet te worden – dat bij Europese 'bemoeizucht' renationalisering mogelijk moest zijn, net als eerder de partijcommissie in 2002 had voorgesteld.

Het rapport van de commissie betekende een duidelijke kentering in het denken van de PvdA over de politieke structuur van de EU: het perspectief verschoof van het Europese naar het nationale niveau – in de terminologie van de commissie: 'Van een "steeds hechtere Unie" naar "eenheid in verscheidenheid."⁹² Van de Europese Commissie als een 'echte Europese regering' (2004) was geen sprake meer, net zo min als dat 'Europese instellingen steeds minder nationaal en meer gemeenschappelijk worden vormgegeven' (1998). De nadruk was bij de nationale lidstaten en hun parlementen komen te liggen; de laatste moesten volgens het subsidiariteitsbeginsel bepalen op welk niveau zaken geregeld dienden te worden. Wat wel bleef was de nadruk op de uitbreiding en de democratisering van de EU, met meer zeggenschap voor het Europees Parlement.

Een sterker accent kreeg het sociaal beleid, dat voorrang moest krijgen boven de 'logica van de interne markt' – dat wil zeggen, het fundament waarop de Europese Unie rustte. Een 'Europese verzorgingsstaat' wilde de commissie niet, maar wel afspraken op Europees niveau over sociale basisnormen (zoals een minimumloon), die vervolgens door elke lidstaat concreet konden worden ingevuld. De verzorgingsstaat bleef zoals al vermeld dus een nationale aangelegenheid, net als Kok dat eerder had beklemtoond. De in de PvdA lang gekoesterde gedachte dat langs Europese weg sociaaldemocratische doelstellingen verwezenlijkt zouden kunnen worden, klonk in het rapport ook nog door, zij het erg zacht. Om een 'solidaire samenleving' in eigen land en elders in de wereld te realiseren, achtte

de commissie samenwerking in Europees verband noodzakelijk, ‘maar dan zo vorm gegeven dat de Europese Unie niet een bedreiging is, maar juist een extra mogelijkheid biedt om sociaaldemocratische waarden te kunnen realiseren’.⁹³ Hoe dat dan precies gestalte moest krijgen werd niet duidelijk; waarschijnlijk dacht de commissie aan het beginsel van basisnormen – wat in dat geval toch een wat karige invulling van haar ambitie genoemd mag worden.

Het rapport van de commissie-Koole/Duivesteijn miste zijn uitwerking niet op de opstelling van de PvdA ten aanzien van Europa. Eigenlijk voor het eerst in de geschiedenis van de partij – afgezien van het tussenspel van het voorwaardelijkheidsdenken in de jaren zeventig – werd de toon in de verkiezingsprogramma’s kritischer. In 2006 stelde de PvdA te willen werken ‘aan een andere Europese Unie. Dat betekent geen Europese superstaat waar Nederland in opgaat’ – de SP, de eurosceptische electorale rivaal van de PvdA, zei min of meer hetzelfde.⁹⁴ Het subsidiariteitsbeginsel, dat ervoor moet zorgen dat besluiten zo dicht mogelijk bij de burgers worden genomen, werd voor de partij leidend. In 2010 dook voor het eerst in het program de eis op dat de Nederlandse financiële bijdrage aan de EU-begroting omlaag moest. Ook werd meer benadrukt dat Europa socialer moest worden en diende af te stappen van haar fixatie op de perfectionering van de interne markt.

In deze periode werd eigenlijk voor het eerst binnen de PvdA een duidelijk eurokritische stroming zichtbaar, waarvan De Beus en Kalma in het midden van de jaren negentig de voorbode waren geweest. In de aanloop naar de Europese verkiezingen van 2009 stonden in de strijd om het lijsttrekkerschap oud-campagneleider Jacques Monasch en zittend Europarlementariër Thijs Berman als belangrijkste kanshebbers tegenover elkaar. De eerste was uiterst kritisch over Brussel; in het referendum in 2005 had hij tegen het grondwettelijk verdrag gestemd. Berman was veel positiever over Europa. De leden wezen hem met een nipte meerderheid als lijsttrekker aan. De eurokritische stroming zag het met lede ogen aan. ‘Thijs Berman is een idealist, het kan hem allemaal niet Europees genoeg,’ aldus De Beus.⁹⁵ De vijfde plek op de kandidatenlijst was voor columnist en WBS-medewerker René Cuperus, die eveneens kritisch tegenover Europa stond.⁹⁶

Dat de PvdA haar koers verlegde, werd ook zichtbaar in de houding van de Tweede Kamerfractie. Zij ondersteunde van harte het Verdrag van Lissabon, dat de plaats innam van de – destijds eveneens door de fractie verwelkomde – Europese grondwet. Dit ‘hervormingsverdrag’ was ontdaan van alle statelijke symboliek en kende de nationale parlementen meer zeggenschap toe. Via de oranje-kaartprocedure kon de helft van hen dat bezwaar had tegen een voor-

stel van de Europese Commissie, Brussel verzoeken het voorstel in te trekken. Fractiewoordvoerder Luuk Blom roemde de juiste balans: ‘nationaal wat kan, Europees wat moet’. Op basis van het subsidiariteitsbeginsel vond de PvdA dat gemeenschappelijk beleid geboden was ten aanzien van asiel, immigratie, justitie en milieu, wat inhield dat Nederland daar ook zijn vetorecht zou moeten opgeven. Blom was verder blij dat ‘grondwettelijke franje’ als vlag en volkslied waren verdwenen; ‘deze gaven de valse pretentie van een federale structuur’.⁹⁷

Financiële crisis

Na het verloren referendum over de Europese grondwet in 2005 had de PvdA haar relatie ten opzichte van Europa opnieuw gedefinieerd. Was het uitgangspunt van de partij eigenlijk altijd ‘meer Europa’ geweest, nu verschoof het accent voor het eerst in haar geschiedenis in de richting van de nationale lidstaten. Dit betekende niet dat de PvdA over de hele linie minder communautaire besluitvorming wenste, maar wel dat zij terughoudender werd en het subsidiariteitsbeginsel strikter wilde toepassen. ‘Ik denk dat in het verleden veel zaken tamelijk automatisch naar Europa zijn doorgeschoven,’ zo blikte het Tweede Kamerlid Ronald Plasterk in 2011 enigszins berouwvol terug.⁹⁸ Daar moest wat zijn partij betreft een einde aan komen.

Het is een paradox dat juist toen de PvdA haar positie ten aanzien van het Europese integratieproces scherper afbakende, zij zich genoodzaakt zag in te stemmen met de verregaande overdracht van soevereiniteit van Den Haag naar Brussel. Oorzaak was de financiële crisis, die in 2007 in de Verenigde Staten begon en later naar Europa oversloeg. Niet alleen banken kwamen in de problemen, maar – mede vanwege de hulp die overheden de financiële sector boden – ook de begrotingstekorten en staatsschulden van enkele Zuid-Europese lidstaten van de EU, zoals Griekenland, Spanje en Portugal, en van Ierland liepen sterk op. Hierdoor dreigden deze landen niet langer aan hun financiële verplichtingen te kunnen voldoen.⁹⁹ Het gevolg was dat de Europese Raad een reeks noodmaatregelen trof om te voorkomen dat lidstaten failliet zouden gaan en de stabiliteit van de euro zou worden aangetast, maar die wel de overheveling van soevereiniteit van de lidstaten naar het Europese niveau betekenden.

De PvdA aanvaardde al deze maatregelen, waarmee zij nolens volens het minderheidskabinet-Rutte van VVD en CDA uit de brand hielp. De regeringscoalitie werd gesteund door gedoogpartner PVV, maar niet op Europees terrein – daar moesten naast D66 de sociaaldemocraten het kabinet te hulp schieten om een

parlementaire meerderheid te halen. Vanaf 2012 maakte de PvdA samen met de VVD deel uit van het tweede kabinet-Rutte. De ingrijpende Europese voorstellen om de schulden crisis te bezweren werden toen gepresenteerd door PvdA-minister van Financiën Jeroen Dijsselbloem, die vlak na zijn aantreden ook voorzitter was geworden van de eurogroep. Hierin hebben de ministers van Financiën van de EU-lidstaten zitting die de euro hebben ingevoerd. In die functie werd de sociaaldemocraat Dijsselbloem in Griekenland en andere lidstaten symbool van de harde bezuinigingspolitiek die Brussel afdwong in ruil voor leningen.

Tijdens de kabinetten-Rutte ging de Tweede Kamerfractie van de PvdA akkoord met miljardenleningen aan Griekenland, de instelling van het Europees Stabiliteitsmechanisme (een permanent noodfonds dat leningen verstrekt aan lidstaten die in financiële problemen zijn gekomen teneinde de waarde van de euro te garanderen), het Europees Semester (dat het economische beleid van de lidstaten coördineert en het financiële toezicht regelt van de Europese Commissie op de lidstaten ter versterking van hun budgettaire discipline), de komst van de Europese bankenunie en het depositogarantiestelsel, en zo meer. Steeds kon hierbij het subsidiariteitsbeginsel worden aangeroepen. Exemplarisch is de redenering van fractiewoordvoerder Plasterk tijdens het debat over het Europact in maart 2011, 'dat het evident is dat je de internationale financiële crisis niet als land alleen kunt aanpakken en dat je daarvoor op Europees niveau maatregelen moet treffen'.¹⁰⁰ Een paar maanden later verklaarde hij namens zijn fractie dat 'wij op onderdelen de economic governance, dus het economisch bestuur van Europa, zullen moeten versterken door daar meer bevoegdheden aan te geven... Wij vinden dat er meer politieke sturing in de Europese Unie mag en ook moet komen.' Hij zondeerde wel meteen een aantal terreinen van Europese bemoeienis af, zoals het pensioenstelsel, het ontslagrecht en meer in het algemeen de verzorgingsstaat. Voor alle duidelijkheid voegde Plasterk eraan toe dat de PvdA niet wilde 'doorstomen naar één federaal Europa'.¹⁰¹ Dat nam niet weg dat als gevolg van al deze regelgeving op Europees niveau die als doel had de financiële crisis te bestrijden, de budgettaire speelruimte van de lidstaten verder was afgenomen; landen met buitensporige tekorten kregen automatisch sancties opgelegd. Slechts wanneer zij structurele economische hervormingen doorvoerden, konden zij binnen de begrotingsregels op enige coulance van de Europese Commissie rekenen.¹⁰²

Tijdens de crisis werd de nadruk die de PvdA legde op de sociale dimensie van Europa groter, wat ook al was bepleit door de commissie-Koole/Duivesteijn. Daarbij speelde ook mee dat Brussel via de omweg van de interpretatie van het gemeenschapsrecht inzake de interne markt door het Hof van Justitie

van de EU een steeds grotere invloed kreeg op het sociale beleid van de lidstaten. Europarlementariër Ieke van den Burg brak in 2008 een lans voor een ‘Europees sociaal model’, dat de nationale verzorgingsstaten moest beschermen en een bodem legde voor Europese wetgeving op sociaal terrein. ‘Wat ik voorsta, is dat de diepe kloof tussen enerzijds Europees economisch beleid (interne markt en mededinging) en anderzijds nationaal sociaal beleid wordt gedicht en dat de sociale component in het Europees beleid wordt verstevigd.’ Van het sociaal-democratische wensdenken van weleer in de PvdA was bij haar geen sprake; ze wilde geen ‘eenheidsworst van één Europese verzorgingsstaat’. Concreet dacht Van den Burg aan een Europees minimumloon, fatsoenlijke arbeidstijden en meer zeggenschap van werknemers binnen bedrijven.¹⁰³

In de verkiezingsprogramma’s van de PvdA kwamen deze thema’s terug, evenals in de Tweede Kamer. Fractiewoordvoerder in de Tweede Kamer Marit Maij reageerde instemmend toen de Europese Raad in de herfst van 2013 besloot om binnen het kader van het Europees Semester en de Europese afstemming van het economische beleid ook aandacht te schenken aan sociale indicatoren als armoede, inkomensongelijkheid en werkgelegenheid, die de maatschappelijke effecten van de crisis in beeld brengen. Zij was positief over de resultaten van de Raad, ook vanwege de maatregelen die waren genomen om de jeugdwerkloosheid te bestrijden. ‘We gaan de juiste kant op met Europa, richting werk, maar ook richting een sociaal Europa. Daar is de PvdA tevreden over.’¹⁰⁴ Dat de aanbevelingen van de Europese Commissie op sociaal terrein niet bindend waren, anders dan die met betrekking tot de economische en financiële doelstellingen, beviel de fractie minder.¹⁰⁵ Maij vond dat de sociale indicatoren een gelijkwaardige positie dienden te krijgen in de zogeheten macro-economische onevenwichtighedenprocedure. Een land dat sociale hervormingen doorvoerde, zou ook meer tijd moeten krijgen om het begrotingstekort terug te dringen. Een motie die zij hierover later samen met GroenLinks indiende, werd echter door het kabinet (waarvan de PvdA ook deel uitmaakte) ontraden. Zo legde de PvdA zich opnieuw neer bij de realiteit dat Europa primair een economische aangelegenheid is, met weinig ruimte voor sociaal beleid.

Slot

Gedurende het grootste deel van haar geschiedenis heeft de PvdA de Europese integratie van harte omarmd, vanwege de veiligheid en welvaart die dat met

zich meebracht. Lange tijd kon het de partij niet ver genoeg gaan: haar stond niet minder dan een verenigd Europa voor ogen. Bijna kon zij de daad bij het woord voeren: tijdens het EG-voorzitterschap van Nederland in de tweede helft van 1991 kwam staatssecretaris Dankert met een voorstel voor de hervorming van de EG op de proppen dat een sterk federatieve inslag had maar dat door de andere lidstaten werd afgeschoten. In de PvdA ontstond pas in de loop van de jaren negentig voor het eerst serieuze twijfel over het voortgaande proces van de politieke Europese integratie, maar het zou eigenlijk tot het referendum van 2005 duren voordat het federatieve einddoel – met onder meer een Europese regering – werd afgeschreven.

Afgezien van Dankert waren de meeste PvdA-bewindslieden overigens doorgaans niet zo geporteerd voor het nastreven van het federalistische ideaal. In de jaren vijftig was de politieke koers van premier Drees uitgesproken intergouvernementeel. Kok dacht weliswaar veel supranationaler dan zijn voorganger – hij was voorstander van verbreding en verdieping van de integratie –, maar was evenmin federalistisch ingesteld. Ook in andere opzichten laat de geschiedenis van de PvdA zien dat de partij ten aanzien van Europa zeker geen homogeen gezelschap was; het valt op dat program en beleid regelmatig sterk uiteenliepen. De PvdA kende in de jaren zeventig een programma dat strikte voorwaarden aan verdergaande Europese integratie stelde, terwijl Den Uyl daarin veel minder ver ging. De kritische geluiden die tegenwoordig in de programma's te lezen zijn, staan in contrast met de onvoorwaardelijke Europese koers die de PvdA sinds 2012 in de regering voert.

Er is ooit opgemerkt dat de Europese samenwerking in de PvdA lange tijd als 'een, weliswaar ver en idealistisch, doel in zichzelf werd gezien'.¹⁰⁶ Het klopt inderdaad dat in de programma's nooit precies werd omschreven hoe dat verenigde Europa eruit moest zien. Toch lijkt dat federalisme, of het wat minder hoogdravende aanhoudende streven naar politieke integratie, wel degelijk een doel te hebben gehad. De supranationale Europese structuur werd in de PvdA immers ook gezien als een middel om een socialer Europa dichterbij te brengen – hetzij door direct gebruik te maken van de mogelijkheden van de Europese organen en instrumenten (die planning mogelijk zouden maken), hetzij indirect (door de werking van het spillover-effect, waarbij steeds meer sectoren van de volkshuishouding in de Europese samenwerking zouden worden gebracht). Afgezien van de tijd van het voorwaardelijkheidsdenken werd dat in de programma's veelal niet expliciet gezegd, maar er zijn in publicaties en uitspraken van commissies, Kamerleden en anderen in de PvdA nogal wat sporen van deze

verwachting terug te vinden. Naarmate de tijd voortschreed vervaagde trouwens dat ideaal: eerst een socialistisch Europa, toen een sociaaldemocratisch Europa, tegenwoordig een sociaal Europa – waarvan vooralsnog weinig terecht lijkt te komen.

Dat laatste is ook niet zo verwonderlijk. In plaats van in een sociaal Europa bevindt de PvdA zich anno 2016 in een Europa waarin de logica van de interne markt geldt, ‘met haar inherente tendens tot liberalisering en sluipende erosie van het publieke domein’, zoals toenmalig Europarlementariër Jan Marinus Wiersma het in 2008 trefzeker formuleerde.¹⁰⁷ Die onvermijdelijke neoliberale dominantie, die diep ingreep en ingrijpt in het sociaaleconomische leven van de lidstaten, is het gevolg van de Europese verdragen waarin het beginsel van de vrije markt en later de begrotingsregels zijn gebeiteld (de naam ‘Pact’ geeft hieraan passend uitdrukking). De exegese van het gemeenschapsrecht door het Hof van Justitie leidt ertoe dat steeds meer sectoren in de publieke sfeer te maken krijgen met het vrijemarktprincipe. Hierin op Europees politiek niveau verandering brengen of sociaal beleid verwezenlijken is uitermate moeilijk, vanwege de grote barrières die de in de procedures opgenomen gekwalificeerde supermeerderheden en unanimiteit vormen. De sociaaldemocraten zouden in bijna alle lidstaten aan de macht moeten zijn om dat sociale Europa dichterbij te brengen, aldus de Vlaamse politicoloog Ferdi de Ville. Hij merkt op dat de sociaaldemocraten zich in Europa in een dwangbuis bevinden, maar dat ze die zelf hebben aangetrokken – vanuit de terechte gedachte dat economische samenwerking vele voordelen zou brengen. ‘In plaats van dat verdere Europese integratie in een geglobaliseerde wereld ruimte voor sociaaldemocratisch beleid zou heroveren, is net het omgekeerde gebeurd: in de Europese constructie, en in de eurozone in het bijzonder, is de vrijheid voor het voeren van een sociaaldemocratisch beleid kleiner dan het voor gelijk welk ander land elders in de wereld is.’¹⁰⁸

Ook al is dat laatste wellicht wat overdreven, het is ontegenzeggelijk waar dat de sociaaldemocraten zich achter de integratie hebben geschaard zonder de gevolgen ervan te hebben kunnen overzien. Of hebben ze het niet gewild? In 1976 sprak premier Den Uyl achteraf gezien veelbetekenende woorden: ‘Het kan niet onze bedoeling zijn, dat wij nationale bevoegdheden opruimen en een geliberaliseerde ruimte scheppen, indien daar niet doelgericht beleid tegenover staat.’ Veertig jaar later lijkt het er sterk op dat dat nou net is gebeurd, en wel met instemming van de PvdA.¹⁰⁹

Sociaaldemocratie in tijden van globalisering

De PvdA in internationaal vergelijkend perspectief

Steven B. Wolinetz¹

De sociaaldemocratie is een niet-alledaagse politieke familie. Aanvankelijk hoopten de partijen die er deel van uitmaakten dat ze het kapitalisme via de stembus ingrijpend konden hervormen. Zover kwam het echter niet. Wel lukte het hun om in de decennia na de Tweede Wereldoorlog het kapitalisme met democratische middelen zodanig te reguleren dat velen er beter van werden – een van de grootste successen voor de sociaaldemocraten. Maar beleid dat in de ene periode effectief was geweest, kon in een volgende periode niet vanzelfsprekend op succes rekenen. Het reguleren van het kapitalisme bleek eenvoudiger in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw (door velen beschouwd als het gouden tijdperk van de sociaaldemocratie) dan in de decennia daarna. Destijds waren de omstandigheden zodanig dat de sociaaldemocraten veel van de beloften aan hun voornamelijk uit de arbeidersklasse afkomstige achterban konden realiseren. Vanaf de jaren zeventig moesten de sociaaldemocraten zich echter niet alleen verhouden tot het proces van globalisering en de opkomst van het neoliberalisme, maar ook tot sociale, economische en politieke ontwikkelingen die tot op zekere hoogte het gevolg waren van het succesvolle beleid dat zij, samen met andere partijen, eerder hadden gevoerd.

Deze aanpassing aan de veranderende omstandigheden is een zware opgave geweest, zowel voor de PvdA als voor haar sociaaldemocratische zusterpartijen elders in Europa. Op uiteenlopende wijzen hebben zij naar oplossingen

gezocht voor de nieuwe problemen die zich aandienen, en hun strategie verlegd als gevolg van het veranderende politieke krachtenveld in het decennium voor en na de eeuwwisseling. Sommige partijen, zoals de Britse Labour Party onder Tony Blair, schoven op naar het midden van het politieke spectrum en vormden zichzelf om tot een sociaalliberale partij, die vooral de nadruk legde op gelijkheid van kansen. Labour ging zichzelf ‘New Labour’ noemen en nam afstand van haar eigen verleden. In Nederland bewoog de PvdA in dezelfde richting, maar zonder hierop al te nadrukkelijk de aandacht te vestigen. Andere partijen, zoals de Zweedse en Deense sociaaldemocraten, pasten hun beleidsinstrumenten aan maar niet hun traditionele langetermijndoelstellingen. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) en de Parti Socialiste (PS) in Frankrijk hadden om uiteenlopende redenen meer moeite om zich aan te passen.

Als deze nieuwe strategieën al tot doel hadden om meer electorale steun te verwerven, dan lukte dat over het algemeen niet. Hoewel New Labour dankzij de heroriëntatie en de bijbehorende tijdelijke naamswijziging in 1997 weer aan de macht kwam (en in 2001 en 2005 aan de macht bleef), behaalden de meeste sociaaldemocratische partijen in de jaren negentig en het eerste decennium in de nieuwe eeuw een lager stemmenpercentage dan in de decennia daarvoor. De positie van de sociaaldemocratie is anno 2016 niet gespeend van ironie: toen enkele sociaaldemocratische intellectuelen in 1998 de balans opmaakten van de wijze waarop hun partijen op de nieuwe uitdagingen hadden gereageerd, konden ze nog van de ‘magical return of social democracy in a liberal era’ spreken.² In die jaren voor de eeuwwisseling waren de sociaaldemocraten in tien van de (toen) vijftien lidstaten van de Europese Unie aan de macht.

Vijftien tot twintig jaar later staat het er geheel anders voor. Wat opvalt is de verzwakte positie van de sociaaldemocratie. In de eerste jaren na de ineenstorting van de financiële markten in 2008 – toen zou mogen worden verwacht dat ongeruste kiezers de sociaaldemocraten zouden steunen – verloren sociaaldemocratische partijen niet alleen in Nederland, maar ook in Griekenland, Spanje en het Verenigd Koninkrijk. In 2015 was het beeld weer anders: socialistische of sociaaldemocratische partijen waren aan de macht gekomen in Frankrijk in 2012, in Denemarken in 2013 en in Zweden in 2015, of tot de regeringscoalitie toegetreden in België in 2011, in Nederland in 2012 en in Duitsland in 2013. Desalniettemin lag hun gemiddelde electorale score lager en was hun grip op de macht verzwakt. De sociaaldemocraten belandden in België in 2014 weer in de oppositie, net als in Denemarken in 2015, alhoewel ze daar bij de verkiezingen

lichte winst boekten. Daarbij komt dat wanneer de sociaaldemocratische partijen regeerden, zij niet in staat waren hun beginselen in beleid om te zetten zoals zij graag zouden willen. Nu is dat eigenlijk altijd een probleem, maar de situatie in het tweede decennium van deze eeuw is wel helemaal nijpend, vanwege de door de bank genomen afnemende electorale kracht van de sociaaldemocratie. En als dit al niet problematisch zou zijn, dan is het wel de budgettaire regelgeving van de Europese Unie, die de mogelijkheden van de sociaaldemocratische partijen beperkt om de economie te stimuleren, zoals velen graag wensen. In plaats daarvan worden zij door Brussel gedwongen tot bezuinigingen, die hun al fragiele electorale basis verder verzwakken en hun politieke positie verder aantasten.

In deze beschouwing ga ik eerst in op de ontwikkeling van de electorale aanhang van de sociaaldemocratische partijen en op de vraag hoe deze van invloed is geweest op hun vermogen om te regeren. Daarna beschrijf ik de wijze waarop deze partijen in Zweden en Denemarken, Duitsland, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en – in mindere mate – Frankrijk zich hebben aangepast aan de gewijzigde omstandigheden. Deze zes partijen hebben soms op vergelijkbare wijze, maar soms ook heel verschillend gereageerd. Bij de beschrijving van dit proces heb ik het onderzoek van de Duitse politicologen Wolfgang Merkel, Alexander Petring, Christian Henkes en Christoph Egle als uitgangspunt genomen.³ Ik ga echter een stap verder dan dit viertal door ook te analyseren wat de invloed is geweest van de transformatie van de sociaaldemocratische partijen op hun vermogen om met andere partijen te concurreren.

Sociaaldemocratische partijen zien zich niet alleen voor de uitdaging gesteld om hun traditionele instrumentarium aan te passen aan de zich wijzigende economische omstandigheden, maar staan ook voor de taak om een nieuw ‘verhaal’ te schrijven om hun leden en hun kiezers die in politiek opzicht steeds sceptischer worden uit te leggen wat zij doen en waar zij naartoe willen.⁴ Wantrouwen van kiezers ten aanzien van partijen en politici is een probleem waarmee politieke partijen in alle westerse democratieën te maken hebben, maar vooral sociaaldemocratische partijen zijn het mikpunt van kritiek. Omdat hun vroegere gedachtegoed veel meer uitgesproken was, kan hun huidige opstelling gemakkelijk daartegen worden afgezet en daarmee worden vergeleken. Hierdoor vormen ze een gemakkelijk doelwit, niet alleen voor dissidenten binnen de eigen gelederen, maar ook voor links-socialistische partijen, die niet zelden teruggrijpen op het sociaaldemocratische gedachtegoed uit het verleden.

De electorale ontwikkeling van de sociaaldemocratie in Europa

Als we de huidige sociaaldemocratische familie vergelijken met die van vroeger, dan vallen twee dingen op. Ten eerste was de Europese sociaaldemocratie in de eerste decennia na de oorlog een kleinere en meer homogene politieke familie. De leden waren geografisch beperkt tot West-Europa en op nationaal niveau ideologisch gescheiden van de communistische partijen aan hun linkerzijde. De meeste sociaaldemocratische partijen waren regelmatig aan de macht. Het waren gematigde partijen die zich aanvankelijk vooral bezighielden met de wederopbouw en daarna met de opbouw en/of uitbreiding van de verzorgingsstaat. Alleen in Frankrijk en Italië, waar ze moesten concurreren met krachtige communistische partijen, behielden de sociaaldemocraten meer van hun radicale retoriek, maar dit gold minder voor hun praktijk.

Ten tweede waren de sociaaldemocraten, zoals tabel 1 laat zien, in electoraal opzicht sterk. Hoewel zij na de Tweede Wereldoorlog slechts zelden in de buurt kwamen van de parlementaire meerderheid waar eerdere generaties hun hoop op hadden gevestigd, behaalden de sociaaldemocraten in het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Noorwegen en Zweden in de jaren vijftig en zestig gemiddeld meer dan 40 procent van de stemmen. De Deense sociaaldemocraten kwamen hierbij dicht in de buurt met iets meer, respectievelijk iets minder dan 40 procent. De meeste, maar zeker niet alle partijen, haalden in de jaren zeventig nog altijd goede verkiezingsresultaten. In West-Duitsland begonnen de sociaaldemocraten weliswaar zwakker maar wisten zij langzaam maar zeker hun positie te versterken: van gemiddeld 30,3 procent in de jaren vijftig en 39,4 procent in de jaren zestig tot 44,2 procent in de jaren zeventig. In Oostenrijk groeide de Sozialdemokratische Partei Österreichs (SPÖ) van 43,3 procent in de jaren vijftig en zestig tot 50 procent in de jaren zeventig. In Nederland behaalde de PvdA in 1956 32,7 procent. Dit hoogtepunt werd alleen verbeterd in 1977, toen de partij 33,8 procent van de stemmen kreeg, en in 1986, met 33,2 procent van de stemmen (zie tabel 1 in de bijlage). In Denemarken, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk daarentegen begon in de jaren zeventig de electorale neergang.

De sociaaldemocratische familie veranderde van aanzien in de daaropvolgende decennia. Door de overgang van dictatoriale naar democratische regimes in delen van Europa werd niet alleen haar geografische spreiding breder, maar werd zij ook ideologisch en programmatisch meer divers. Onder de nieuwe

Tabel 1. Gemiddeld percentage van de stemmen voor sociaaldemocratische partijen in parlementsverkiezingen in West-Europa per decennium, 1950-2009; vanaf 2010 de percentages per verkiezing

	1950-59	1960-69	1970-79	1980-89	1990-99	2000-09	2010	2011	2012	2013	2014	2015
België	35,9	31,0	26,6	28,0	23,3	24,6	11,6				10,3	
Denemarken	40,2	39,1	33,6	30,9	36,0	26,6		24,8				26,3
Duitsland	30,3	39,4	44,2	39,4	36,6	31,9				25,7		
Finland	25,3	23,4	24,5	25,4	24,4	23,0		19,2				16,5
Frankrijk	15,2	15,9	21,0	34,5	20,6	24,4			29,4			
Ierland	10,9	14,7	12,7	8,9	14,9	10,5		19,5				
Luxemburg	34,1	33,5	24,8	29,0	23,9	22,5				20,3		
Nederland	30,7	25,8	28,6	31,0	26,5	21,2	19,6		24,8			
Noorwegen	47,5	45,5	38,8	37,4	36,0	30,8				30,8		
Oostenrijk	43,3	43,3	50,0	45,4	37,3	33,7				26,9		
Verenigd Koninkrijk	46,3	46,1	39,1	29,2	38,8	38,0	29,0					30,4
Zweden	45,6	48,4	43,7	44,5	39,8	37,5	30,7				31,0	
Zwitserland	26,5	25,1	24,1	20,6	20,9	21,4		18,7				
Ongewogen gemiddelde, 13 landen	33,2	33,2	31,7	31,1	29,2	26,6						

Nieuwe democratieën:

Griekenland			19,5	43,4	42,3	41,6			13,2 12,3*			4,7
Portugal			33,5	26,4	39,0	39,9		28,1				
Spanje			30,9	32,4	31,2	29,2		28,8				

* In 2012 werden er in Griekenland twee keer parlementsverkiezingen gehouden: op 6 mei en op 17 juni.

Bronnen: - Voor de periode 1950-2009: G. Moschonas, 'Historical Decline or Change of Scale? The Electoral Dynamics of European Social Democratic Parties, 1950-2009', in: J.F. Cronin, G. Ross en J. Shoch (red.), *What's Left of the Left. Democrats and Social Democrats in Challenging Times* (Durham en Londen, 2011), tabel 1, 53. Italië is weggelaten omdat geen enkele partij gedurende de hele periode actief was. - Voor de periode 2010-2015: IFES Election Guide (www.electionguide.org), die niet volledig is. Voor Denemarken 2015 is gebruikgemaakt van www.dst.dk/valg/Valg1487635/valgopg/valgopgHL.htm; Ierland 2011 www.oireachtas.ie/documents/publications/2011_Electoral_Handbookrev.pdf; voor Nederland 2010 www.verkiezingsuitslagen.nl; voor Zwitserland 2011 www.parlament.ch/e/wahlen-abstimmungen/parlamentswahlen/wahlen-2011/Pages/eckdaten.aspx; voor het Verenigd Koninkrijk 2010 researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-7186; voor Spanje 2011 www.infoelectoral.interior.es/min/busquedaAvanzadaAction.html?vuelta=1&codTipoEleccion=2&codPeriodo=20111&codEstado=99&codComunidad=0&codProvincia=0&codMunicipio=0&codDistrito=0&codSeccion=0&codMesa=0.

partijen waren niet alleen Panellinio Sosialistiko Kinima (PASOK) in Griekenland en de Partido Socialista Obrero Español (PSOE) in Spanje, maar na de val van de Berlijnse Muur in 1989 ook de voormalige communisten in Italië en ‘hervormde’ communisten in verschillende Midden-Europese landen. De Midden-Europese partijen waren minder hecht georganiseerd dan hun tegenhangers in West-Europa. Zij hielden zich aanvankelijk vooral bezig met de overgangsproblemen – het aanpassen van hun economie en rechtssysteem aan het kapitalisme, de democratische spelregels en (in veel gevallen) toetreding tot de Europese Unie.⁵

Zowel PASOK als de PSOE groeide niet alleen uit tot de belangrijkste linkse partij in het Griekse en Spaanse partijstelsel, maar ze deden het electoraal ook beter dan veel van hun tegenhangers in West-Europa. Zoals in tabel 1 te zien is, kreeg PASOK gemiddeld 41 tot 43 procent van de stemmen in de periode 1980–2009, terwijl het gemiddelde aantal stemmen voor de PSOE varieerde tussen 29 en 31 procent. De Portugese socialisten behaalden rond de eeuwwisseling 39 à 40 procent. Alleen de Oostenrijkse, Zweedse en Duitse sociaaldemocraten hebben vergelijkbare of hogere gemiddelden behaald.

De Griekse politicoloog Gerassimos Moschonas stelt dat veel oudere sociaaldemocratische partijen electoraal zwakker zijn geworden.⁶ Hij toont aan dat het gemiddelde stemmenpercentage van veel van deze partijen in de jaren negentig en na de eeuwwisseling lager was dan in de decennia daarvoor. Tabel 1 laat zien dat veel (maar zeker niet alle) partijen in de periode 1990–2009 gemiddeld 5 tot 10 procent minder stemmen kregen dan in de jaren vijftig en zestig of – zoals in Duitsland – de jaren zeventig. Deze trend is goed te zien in Oostenrijk, waar het gemiddelde stemmenpercentage terugliep van 45,4 procent in de jaren tachtig tot 37,3 procent in de jaren negentig en 33,7 procent in het nieuwe millennium. De belangrijkste uitzonderingen zijn het Verenigd Koninkrijk, waar de Labour Party haar dieptepunt bereikte in 1983 en zich in de jaren negentig herstelde, en landen als Finland, Zwitserland en Ierland, waar de sociaaldemocraten nooit erg sterk zijn geweest.

De mate van de electorale teruggang sinds de jaren negentig is schokkend als we kijken naar individuele partijen. In verschillende landen vielen partijen tijdelijk dan wel voor lange duur terug tot een niveau dat lager lag dan ooit sinds de Tweede Wereldoorlog. Onder de partijen met voor hun doen ongekend slechte resultaten vinden we niet alleen de PvdA met 15,7 procent in 2002, maar ook de Oostenrijkse sociaaldemocraten met 29,3 procent in 2008, de Zweedse

met 30,1 procent in 2010, Det Norske Arbeiderpartiet (DNA) met 24,3 procent in 2001, de Deense sociaaldemocraten (sinds 2002 Socialdemokraterne geheten) met 24,8 procent in 2011 en de Duitse SPD met slechts 23 procent van de stemmen in 2009. Deze neerwaartse trend doet zich echter niet overal en in dezelfde mate voor en sinds 2010 tonen enkele partijen ook een licht electoraal herstel. De SPÖ, de SPD, DNA en de Sveriges socialdemokratiska arbetareparti (SAP) in Zweden hadden te kampen met aanhoudend teruglopende resultaten (bij meerdere verkiezingen), terwijl de Noorse DNA weer opleefde na een kortstondige terugval en de Franse PS in 2012 bijna 30 procent van de stemmen behaalde, na een terugval in de decennia daarvoor tot 14,9 respectievelijk 10,1 procent. Maar vrijwel geen enkele partij heeft zoveel ups en downs doorgemaakt als de PvdA (zie figuur 1 in het eerste hoofdstuk van deze bundel). De partij wist de aanhoudende teruggang sinds 1986 in 1998 te keren, toen haar kiezersaandeel weer steeg tot 29 procent. Na de electorale dreun van 2002 (15,1 procent) kwam de PvdA in 2003 weer uit op 27,3 procent. Bij de verkiezingen van 2012 behaalde zij 24,8 procent.

Als gevolg van de afbrokkelende electorale basis is de sociaaldemocratie in Europa nu een zwakkere politieke kracht dan voorheen. Daarbij moet wel bedacht worden dat de jaren vijftig en zestig een tijd van uitzonderlijke stabiliteit in het West-Europese partijstelsel waren. De politicologen Stefano Bartolini en Peter Mair hebben erop gewezen dat de fragmentatie in deze periode vergeleken met het interbellum en de jaren direct na de oorlog was verminderd. De meeste partijstelsels werden gedomineerd door een stabiele kern: de communistische partijen waren zo goed als verdwenen en nieuwe politieke partijen kwamen nog maar net in beeld.⁷

Vanaf de jaren zeventig leidden maatschappelijke, economische en politieke ontwikkelingen ertoe dat de basis voor sociaaldemocratische partijen in de samenleving afkalfde. Zij kregen met meer concurrentie van andere partijen te maken en het werd voor hen moeilijker om de coalitie tussen de arbeiders- en middenklasse in stand te houden waarop hun electorale succes in het verleden vaak was gestoeld.⁸ Door de hervormingen van de verzorgingsstaat waartoe zij zich gedwongen voelden, haalden ze zich de woede op de hals van ambtenaren, vakbonden en andere groepen binnen hun electoraat. Daarbij was het niet makkelijk om dit beleid te ‘verkopen’ aan een in toenemende mate heterogene achterban die zich niet alleen minder verbonden voelde met de sociaaldemocratie dan eerdere generaties, maar die vaak ook nog eens de keuze had uit een breder partijpolitic aanbod.

De afnemende loyaliteit weerspiegelde de industriële herstructurering en het verval – vanaf de jaren zeventig – van traditionele bedrijfstakken als de zware metaal en de scheepsbouw. De arbeiders die hier werkten, hadden lange tijd de kern van de achterban van veel sociaaldemocratische partijen gevormd. De afbrokkelende betrokkenheid was daarnaast ook het gevolg van het succes van het sociaaldemocratische beleid, dat immers was gericht op de emancipatie van de arbeidersklasse. Anders dan eerdere generaties bleven arbeiders die zich hadden opgewerkt niet vanzelfsprekend trouw aan de sociaaldemocratische partij, en hun kinderen evenmin.

De afnemende partijloyaliteit was voorts het gevolg van de veranderende normen- en waardepatronen in de jaren zestig en zeventig, en de reacties daar weer op tegen het einde van de twintigste eeuw.⁹ In veel landen presenteerden zich naast de oudere, gevestigde partijen groene, links-libertaire en links-socialistische nieuwkomers aan de ene kant van het politieke bestel en (wat later) rechtse populistische partijen aan de andere kant. Hoewel radicaal-rechtse populistische partijen zich tegenover de sociaaldemocratie plaatsen, hebben ze in verschillende landen een deel van de stemmen van de arbeidersklasse voor zich weten te winnen die voorheen vooral naar de sociaaldemocratische en andere linkse partijen gingen.¹⁰

Hiervoor zijn meerdere redenen te noemen. Een ervan is dat kiezers minder trouw zijn geworden aan één partij. Een andere, minstens zo belangrijke reden, is dat radicaal-rechtse populistische partijen hebben laten zien in staat te zijn hun programma aan te passen om zo een grotere aanhang te verwerven. Zij zijn traditioneel tegen immigratie, multiculturalisme, de Europese Unie en meer in het algemeen tegen een vermeende elite die ‘het volk’ en wat het volk wil is vergeten. Aan deze speerpunten hebben de rechtse populistten vaak de verdediging van bestaande sociale rechten en van de verzorgingsstaat als zodanig toegevoegd.¹¹ De rechts-populistische partijen zijn niet alleen wendbaar gebleken in de zin dat ze het inhoudelijke accent sneller verleggen dan andere partijen, maar ze zijn ook erg goed in het mobiliseren van de steun van delen van de arbeidersklasse.

Geconfronteerd met meer keuzemogelijkheden hebben kiezers in veel landen hun stemrecht gebruikt om vaker van partij te wisselen. De partijstelsels van de jaren negentig en het eerste decennium van deze eeuw zijn daarom veel beweeglijker en veranderlijker gebleken dan die van de jaren vijftig en zestig.¹² De minder hechte band tussen kiezers en partijen alsmede de toegenomen electorale keuzemogelijkheden vormen de achtergrond waartegen de problemen

van de sociaaldemocratie kunnen worden geportretteerd. Maar geen van beide verschijnselen verklaart waarom de sociaaldemocratie door de bank genomen electoraal steeds minder aantrekkelijk is geworden. In de volgende paragrafen ga ik in op de programmatische ontwikkeling van de sociaaldemocratische partijen. Dan zullen we zien hoe lastig het in de huidige omstandigheden blijkt te zijn om hun agenda van gematigde hervormingen uit te voeren en tegelijkertijd aantrekkelijk te blijven voor hun steeds diverser wordende electoraat.

Het ‘gouden tijdperk’ van de sociaaldemocratie

Politieke partijen kunnen succesvol zijn en hun machtsbasis bestendigen door beleid uit te voeren dat blijvende voordelen biedt voor zowel hun achterban als de samenleving als geheel. De periode van 1945 tot 1973 (het jaar van de eerste energiecrisis) wordt gezien als het ‘gouden tijdperk’ voor de sociaaldemocratie – niet omdat sociaaldemocraten toen voortdurend aan de macht waren (want dat was niet het geval) of ideologische blauwdrukken in de praktijk brachten (ook dat was niet het geval), maar omdat regeringen van uiteenlopende politieke samenstelling hun economische beleid richtten op economische groei en volledige werkgelegenheid, en begrotingsoverschotten aanwendden voor de opbouw van een verzorgingsstaat met een stelsel van sociale zekerheid en publieke voorzieningen. De gehanteerde instrumenten varieerden van indicatieve planning in Frankrijk, inkomensbeleid in Nederland, een op solidariteit gerichte loonpolitiek en een actief arbeidsmarktbeleid in Zweden, tot keynesiaans anticyclisch conjunctuurbeleid. Van dit laatste werd in het Verenigd Koninkrijk en Scandinavië meer gebruikgemaakt dan in West-Duitsland of Nederland.¹³

In landen met een georganiseerde markteconomie maakten beleidsmakers van deze instrumenten gebruik om economische krachten te binden aan sociale maatstaven. Ze konden hierbij terugvallen op een brede overeenstemming – die tijdens de Tweede Wereldoorlog vaste vorm had gekregen – dat een terugkeer naar de economische en politieke ontwrichting van het interbellum te allen tijde voorkomen moest worden. Ze werden voorts geholpen door het Bretton Woods-systeem van vaste wisselkoersen, de Koude Oorlog en een combinatie van geluk en bijzondere omstandigheden.

Bretton Woods was belangrijk omdat het een systeem creëerde van stabiele wisselkoersen en standaarden die een groei van de internationale handel mogelijk maakten. Nationale economieën bleven echter nog voldoende onafhankelijk

van het internationale handelsverkeer om op keynesiaanse wijze te worden gestuurd of andere ‘nationale’ beleidstoepassingen mogelijk te maken.¹⁴ De Koude Oorlog droeg bij aan een klimaat van gelijkgestemdheid in de westerse wereld en bracht de Verenigde Staten tot het inzicht dat een stabiel en welvarend West-Europa als bolwerk tegen het communisme kon dienen. Verder profiteerden sommige sociaaldemocratische partijen (bijvoorbeeld in Scandinavië) van de aanhoudende industrialisering en urbanisering, die een toename tot gevolg hadden van het aantal blauweboordenwerkers, hun belangrijkste achterban.

Niet alleen de sociaaldemocraten, maar ook de christendemocraten en veel conservatieven waren voorstander van het uitbreiden van de sociale zekerheid en de verzorgingsstaat. Hoewel het sociale beleid van deze partijen minder gericht was op gelijkheid dan de sociaaldemocraten wensten, profiteerde de sociaaldemocratische achterban niettemin van het resultaat: een bredere materiële bescherming. De sociaaldemocraten waren in Nederland van 1946 tot 1958 aan de macht, en gedurende langere perioden in Denemarken, Noorwegen en Zweden, waardoor ze beleid konden uitvoeren dat hun kiezers tastbare voordelen opleverde (zoals de Algemene Ouderdomswet – AOW – in Nederland, uitbreiding van de sociale zekerheid in Scandinavië, en aanvullend pensioen in Zweden). Wat veel sociaaldemocratische partijen deden, namelijk het kapitalisme dusdanig beheren dat de positie van arbeiders en van de armsten werd verbeterd, leek nauwelijks nog op eerdere noties als de socialisatie van de productiemiddelen. Het betekende wel dat de nationale economieën konden worden bijgestuurd en dat de sociaaldemocratische partijen concrete resultaten konden boeken.

De sociaaldemocratie in tijden van globalisering en neoliberalisme

Het sturen van de nationale markteconomieën werd vanaf de jaren zeventig moeilijker. Sinds die tijd werd de sociaaldemocratie namelijk geconfronteerd met de grote uitdagingen van de globalisering, het neoliberalisme en de verre-gaande Europese integratie. Globalisering is geen nieuw fenomeen – het was al een kenmerk van de economieën van voor de Eerste Wereldoorlog –, maar nam vanaf de jaren zeventig een grote vlucht.¹⁵ Ondanks een internationaal handelsstelsel met steeds lagere tarieven en steeds minder handelsbarrières waren de meeste naoorlogse nationale economieën nog altijd relatief gesloten en afgeschermd van de internationale economie.¹⁶ Keynesiaans beleid was in de jaren vijftig en zestig effectief omdat het geld dat in de economie werd gepompt niet

alleen leidde tot meer vraag naar goederen, maar ook tot meer werkgelegenheid. Maar dit evenwicht was erop gebaseerd dat de productie – of deze nu voor de export of voor binnenlandse consumptie bestemd was – in het land zelf bleef. Als gevolg van het steeds verder opheffen van handelsbarrières werd het echter gemakkelijker om de productie naar andere delen van de wereld te verplaatsen. Deze ontwikkeling werd manifest in de jaren zeventig en zij zette zich voort in de daaropvolgende decennia. Een van de gevolgen van de globalisering was dat het steeds moeilijker werd om nationale economieën te sturen zonder rekening te houden met wat er elders in de wereld gebeurde.

De problemen van de sociaaldemocraten werden verder vergroot door de komst van een nieuw beleidsparadigma. Conservatieve denktanks in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten en rechtse partijen in de westerse wereld droegen vol overgave het neoliberale geloofsartikel uit dat overheden zich minder moesten bemoeien met de economie. Meer vrijheid voor de markt was de sleutel tot welvaart. Monetarisme vormde de kern: de nodige sturing van de economie diende niet te geschieden door regeringen, die immers onderhevig zijn aan politieke druk, maar te worden overgelaten aan onafhankelijke centrale banken. Zij hadden als taak om de inflatie onder controle te houden door de geldvoorraad te beheren. Overheden hadden hierin ook een rol, zij het niet om de economie te sturen of om werkgelegenheid of een minimumbestaan aan hun burgers te garanderen, maar om voor sluitende begrotingen te zorgen, belastingen te verlagen, te dereguleren, handel te bevorderen en het concurrentievermogen te vergroten.

Het monetarisme werd steeds dominanter in westerse democratieën en was het sterkst in het Verenigd Koninkrijk, waar de conservatieve regeringen onder leiding van de premiers Margaret Thatcher en John Major de economie en de verzorgingsstaat hervormden, en in de Verenigde Staten, waar het pleidooi voor monetarisme van president Ronald Reagan overigens teniet werd gedaan door een zeer sterke toename van de militaire uitgaven. Monetarisme was, net als globalisering, overigens niet nieuw. In de periode na de Tweede Wereldoorlog was het monetarisme diepgeworteld in West-Duitsland. De Bundesbank had een grondwettelijk mandaat om de inflatie tot een minimum te beperken en de waarde van de Duitse mark te handhaven, maar deze monetaristische opdracht werd genuanceerd door het eveneens constitutioneel vastgelegde beginsel dat de markt aan sociale grenzen is gebonden (de sociale markteconomie).

Ook in andere landen waren deze uitgangspunten niet onbekend. Kleinere democratieën waren zich terdege bewust van de noodzaak om hun concur-

rentievermogen te bewaken en zij combineerden dit in sommige gevallen met keynesiaanse instrumenten (bijvoorbeeld in Scandinavië), en in andere gevallen met een evenwichtige groei (in Nederland in de jaren vijftig en zestig).¹⁷ Het door de globalisering bevorderde neoliberalisme alsmede de angst dat economische activiteit uit het land zou kunnen verdwijnen, lieten echter minder ruimte voor sturing en investeringen door de overheid en voor haar vermogen een onderscheidend sociaal of economisch beleid te voeren.

Ook de Europese integratie ging de beleidsvrijheid van nationale regeringen verder beperken. Economisch is de Europese Unie gericht op het standaardiseren van regels en het wegnemen van handelsbarrières. Lidstaten krijgen zo voor hun goederen en diensten toegang tot een grotere markt, maar ervaren tegelijk dat het moeilijker is om hun eigen industrieën te beschermen of te stimuleren, of om eigen regels op te stellen. Lidstaten hebben weliswaar nog steeds zeggenschap over de meeste aspecten van het nationale sociale beleid, maar dan wel binnen de context van steeds verdergaande economische integratie.

De hiervoor aangeduide veranderingen voltrokken zich niet allemaal tegelijk. De opmars van het neoliberale denken begon al in het begin van de jaren tachtig, terwijl in het volgende decennium de ontwikkeling in de richting van gemeenschappelijk beleid als gevolg van de Europese integratie met de plannen voor een Europese Monetaire Unie (EMU) met een gemeenschappelijke munt in een stroomversnelling kwam. Als gevolg van de positie en rol van de Duitse economie werden in de EMU de Duitse mark en het monetaire beleid van de Bundesbank gevolgd. Op aandringen van Duitsland moesten lidstaten die aan de euro wilden deelnemen ervoor zorgen dat hun begrotingstekort niet meer bedroeg dan drie procent en de totale staatsschuld niet meer dan zestig procent van het nationaal inkomen. Dezelfde criteria werden vastgelegd in het Stabiliteits- en Groeipact en in de protocollen en regels die de basis vormen van het Europees Stabiliteitsmechanisme (ESM), het permanente noodfonds dat aan lidstaten die in financiële moeilijkheden verkeren leningen verstrekt. De nieuwe regels werden ondersteund door sancties in de vorm van toezicht door Brussel en straffen voor het overschrijden van de vastgelegde limieten (Europees Semester).

Globalisering, neoliberalisme en de diepgaande Europese integratie stelden de sociaaldemocratische partijen voor lastige problemen. Hun succes was sterk verbonden met hun vermogen het kapitalisme te sturen. Hoewel het neoliberalisme staatsingrijpen niet geheel in de ban deed, proclameerde het wel dat

overheden alleen mochten interveniëren in de economie om marktwerking te bevorderen. De staat mocht dus niet de economie sturen, inkomens herverdelen of de werkgelegenheid stimuleren. Volgens de neoliberale opvatting moesten de overheden zich erop toeleggen ruimte voor de markt te scheppen door te dereguleren, de uitgaven te beperken en de begrotingstekorten weg te werken. Een van de gevolgen hiervan was dat de sociaaldemocratische partijen, of zij nu in de regering zaten of in de oppositie, nieuwe wegen moesten vinden om enerzijds de verzorgingsstaat, die tot hun erfgoed behoorde, in stand te houden en anderzijds nieuwe aansprekende programma's op te stellen die bij de veranderde omstandigheden pasten. Daarbij werden ook zij geconfronteerd met de financiële druk van de sociale arrangementen die zij zelf en andere partijen hadden geïntroduceerd.

Sommige partijen (vooral die in Noord-Europa) waren in het vinden van nieuwe wegen succesvoller dan andere. Van invloed hierop was onder meer de mogelijkheid die partijen hadden om alleen te regeren, of om de voorwaarden te bepalen waarop ze de macht met andere partijen wilden of moesten delen. Enkele partijen, waaronder de PvdA, die stevast afhankelijk waren van coalities met christendemocraten, liberalen of andere partners, waren zwakker dan de Scandinavische partijen, die machtiger waren (of ze nu alleen regeerden in een minderheidsregering of deel uitmaakten van regeringscoalities waarbinnen ze de grootste partij waren). Maar het uitoefenen van macht was niet genoeg. Voor veel maatschappelijke problemen waarmee overheden nu werden geconfronteerd, bestonden geen algemene oplossingen meer. In de meeste landen bood de verzorgingsstaat een zekere mate van sociale bescherming. Het bleek allereerst ingewikkeld om deze bestaande sociale arrangementen verder te verfijnen. Zo was het aanpakken van ongelijkheid niet langer een kwestie van iedereen naar eenzelfde niveau tillen, maar van het vinden van oplossingen voor specifiekere problemen, zoals het aan werk helpen van langdurig werklozen of gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Het bleek nog veel lastiger voor sociaaldemocratische partijen om onder de nieuwe omstandigheden en financiële beperkingen diepgaande hervormingen van de verzorgingsstaat te realiseren zonder hun programmatische uitgangspunten geweld aan te doen en een belangrijk deel van hun electoraat van zich te vervreemden.

Strikt genomen dwongen de genoemde ontwikkelingen zoals de toenemende globalisering, de opkomst van het neoliberalisme en de voortschrijdende Europese integratie de sociaaldemocraten niet om hun doelstellingen of hun beleidsinstrumenten aan te passen. Partijen evenwel die op de oude voet voort-

gingen, belandden niet zelden in de oppositie of kwamen er op pijnlijke wijze achter dat zij een beleid voerden dat niet langer tot de gewenste en verwachte resultaten leidde. De Labour Party en de PvdA zijn voorbeelden van het eerste scenario: zij stonden lange tijd buitenspel waar het regeringsdeelname betrof. Het opvallendste voorbeeld van de tweede optie was de PS van Mitterrand in Frankrijk, die in het begin van de jaren tachtig het voorgenomen keynesiaans economisch stimuleringsbeleid en een radicaal programma van nationaliseren en grotere economische controle faliekant zag mislukken. De partij zag zich gedwongen om haar beleid terug te draaien en in 1982 en 1984 substantiële bezuinigingsmaatregelen door te voeren.¹⁸

Stug doorzetten en vast blijven houden aan het beleid van vroeger was dus voor de meeste sociaaldemocratische partijen niet langer een verantwoord alternatief, maar het was erg moeilijk om een nieuwe combinatie van doelstellingen en de bijbehorende instrumenten te vinden. De hervorming van de verzorgingsstaat, een prudent financieel beleid gericht op verlaging van de overheidsuitgaven en de belastingdruk, het wegwerken van tekorten en een sluitende begroting, hadden alle als risico dat zij de vakbeweging en de traditionele achterban van de sociaaldemocratie vervreemdden. Dit gold ook voor marktvriendelijke maatregelen zoals deregulering, of het verminderen of afschaffen van de progressiviteit in de belastingheffing. Beperkt in de mate waarin zij effectief konden interveniëren om de vraag naar goederen en diensten te stimuleren, stapten sommige sociaaldemocratische partijen over op ‘aanbodgericht’ beleid, waaronder het verbeteren van het aanbod van arbeid door werknemers om te scholen zodat ze over de kennis en vaardigheden beschikten die nodig zijn in een complexe economie. Er kwam een grotere nadruk op sociale investeringen (in onderwijs, kinderopvang en dergelijke) en vergroting van de arbeidsparticipatie. Daarvoor waren hervormingen van het socialezekerheidsstelsel nodig, zodat mensen werden geprikkeld om te gaan werken.

Dit beleid was in bepaalde opzichten succesvol: sommige partijen die ervoor kozen, waaronder New Labour van Tony Blair en de PvdA onder Wim Kok, waren in staat langere tijd te regeren, in een periode van aanhoudende economische groei. De nieuwe koers leidde echter ook tot wrevel onder belangrijke groepen in de sociaaldemocratische achterban en maakte de sociaaldemocratische partijen kwetsbaar voor concurrentie op de linker- en rechterflank van het politieke bestel. In de volgende paragraaf zal worden nagegaan hoe verschillende partijen zich in de jaren rond de eeuwwisseling hebben aangepast.

Patronen van vernieuwing en aanpassing

Aan het einde van de jaren negentig waren in tien van de (toen) vijftien lidstaten van de Europese Unie sociaaldemocratische partijen aan de macht. Sommige daarvan leken in de nasleep van de ondergang van het communisme een ideologische renaissance door te maken, waarbij ze een Derde Weg tussen liberalisme en socialisme verkenden, net zoals de Democraten van de in 1992 verkozen president Bill Clinton in de Verenigde Staten. Deze Derde Weg kan evenwel op heel verschillende manieren worden opgevat. Het concept kan verwijzen naar de uitgangspunten zoals uiteengezet door de Engelse socioloog Anthony Giddens in zijn boek *The Third Way*, naar het beleid van New Labour, en naar de ideeën die Blair en de Duitse Bondskanselier Gerhard Schröder in 1999 uit de doeken deden in hun manifest met als titel *Europe: The Third Way/Die Neue Mitte*.¹⁹

De term wordt echter ook gehanteerd als metafoor om het veranderingsproces van een aantal sociaaldemocratische partijen aan te duiden. Die transformatie betekende meestal niet alleen een aanpassing aan de markt – iets wat de meeste partijen in het interbellum al hadden gedaan of anders in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog –, maar ook een zekere aanvaarding van een steeds meer op mondiale schaal functionerende internationale economie, en van de grotere ongelijkheid die hiervan het gevolg was. In de praktijk vertaalde deze heroriëntatie zich in het bepleiten van minder of soepeler regelgeving of zelfs deregulering en – breder beschouwd – minder overheidsingrijpen en minder herverdeling, alsmede hervorming van de publieke sector en privatisering van staatsbedrijven.

Voorstanders van de Derde Weg keurden overheidsinterventie niet helemaal af (maatschappelijke inclusie werd belangrijk geacht en het was nog steeds de taak van de overheid om een minimumbestaan te garanderen), maar zij legden meer nadruk op de individuele verantwoordelijkheid van burgers voor hun maatschappelijke positie, en gaven de voorkeur aan het aanpakken van specifieke problemen en het beperken van het beroep op sociale voorzieningen tot degenen die deze werkelijk nodig hadden.²⁰ Dit betekende een restrictievere toegang tot het stelsel van sociale zekerheid.

Er bestond dus niet één Derde Weg, of één gemeenschappelijk model dat partijen volgden. Volgens de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, kende de Derde Weg meerdere varianten, waarvan de ene internationaal veel publicitaire aandacht kreeg (zoals Blair, die bleef her-

halen dat zijn partij de *New Labour Party* was geworden), terwijl andere (de PvdA en de 'Derde Weg avant la lettre' van Kok) veelal over het hoofd werden gezien.²¹

De politicoloog Merkel en zijn collega's hebben de veranderde opstelling van de sociaaldemocratische partijen van het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Nederland en Zweden geanalyseerd.²² Deze partijen zijn alle afkomstig uit Noordwest-Europa en daardoor goed vergelijkbaar. Zij behoren tot dezelfde politieke familie, maar hun politieke ervaringen verschillen aanzienlijk. De Deense en Zweedse sociaaldemocraten hebben langdurig geregeerd, hetgeen hen in de gelegenheid stelde een uitgebreide, egalitaire en universalistische verzorgingsstaat op te bouwen, dat wil zeggen dat de arrangementen niet selectief voor een bepaalde (zwakke) groep bestemd zijn maar voor alle burgers. Daarbij gingen ze verder dan andere partijen in de sociale bescherming van de factor arbeid.²³

Zowel de SPD als de PvdA heeft lange perioden aan de regering deelgenomen, maar minder lang dan hun Scandinavische tegenhangers en zij hadden bovendien te maken met sterke christendemocratische partijen die hun eigen stempel konden drukken op het sociaaleconomische beleid, met als resultaat een verzorgingsstaat die de kostwinner als uitgangspunt voor het socialezekerheidsstelsel nam en vooral gericht was op inkomensoverdrachten in plaats van op activering en participatie op de arbeidsmarkt. De gecompliceerde uitvoeringsorganisatie weerspiegelde het compromiskarakter van de socialezekerheidsarrangementen.²⁴

De omstandigheden waarin de Britse Labour Party en de Franse Parti Socialiste opereerden waren weer anders. Zij regeerden in meerderheidsstelsels met geschreven en ongeschreven regels die aan partijen die in het Verenigd Koninkrijk een parlementaire meerderheid hebben en die in de Franse Vijfde Republiek het presidentschap en de Nationale Vergadering beheersen, aanzienlijke macht verschaffen om op eigen wijze beleid te ontwikkelen en te implementeren. Hoewel Labour noch de PS gedwongen was met andere partijen compromissen te sluiten, waren beide partijen toch niet zo vrij om hun politieke programma geheel naar hun eigen wensen uit te voeren. Zoals hierna nog aan de orde komt, waren het de economische omstandigheden, en in het geval van Labour de vakbonden, die ertoe leidden dat partijen hun koers wijzigden.

Deze zes Noordwest-Europese partijen hebben alle hun programma en beleid moeten aanpassen aan de hiervoor beschreven veranderde omstandigheden. Merkel en de zijnen stellen dat de PvdA en de Labour Party het meest

zijn veranderd in die zin dat ze niet alleen hun beleidsinstrumenten hebben aangepast, maar ook hun doelstellingen. Hiertegenover staan de Deense en de Zweedse sociaaldemocraten, die wel hun instrumenten maar niet hun doelstellingen hebben gewijzigd. Het veranderingsproces binnen de SPD en de PS verliep trager dan bij de eerstgenoemde vier. Deze onderlinge verschillen nemen niet weg dat alle zes de partijen bezuinigingen voor hun rekening hebben moeten nemen en zich genoodzaakt zagen maatregelen door te voeren die in ieder geval een deel van hun achterban tegen de borst stuitten. Op de wijze waarop ze dit hebben gedaan, zijn de interne verhoudingen binnen de partijen zelf en de concurrentie die zij ondervonden van andere partijen van invloed geweest.

Labour Party

Hoe ingrijpend was de transformatie van de Labour Party? Om weer aan de macht te komen moesten de sociaaldemocraten in het Verenigd Koninkrijk – net als de PvdA in Nederland – zich losmaken van de radicale standpunten die ze in de jaren zeventig hadden ingenomen. De Labour Party had regeringsverantwoordelijkheid gedragen in de periode 1945-1951, 1964-1970 en 1974-1979. In die tijd bouwde zij in het Verenigd Koninkrijk de verzorgingsstaat op. Labour was echter, toen de partij werd geconfronteerd met de neergang van de industriële sector en de tekortkomingen en beperkingen van haar eigen ideologische opvattingen, niet in staat om verder te denken dan het bestaande stelsel van universalistische maar minimale sociale voorzieningen.

Na de electorale nederlaag tegen de Conservatieven van Thatcher in 1979 in de nasleep van de ‘Winter of Discontent’ (een periode met talrijke stakingen) worstelde Labour niet alleen met interne verdeeldheid en een verzwakte achterban, maar werd zij ook nog eens geconfronteerd met een regering die alles op alles zette om zowel de economie als de verzorgingsstaat ingrijpend te hervormen. Onder invloed van militante aanhangers, die in de loop van de jaren zeventig steeds meer invloed hadden gekregen, schoof Labour verder op naar links, met als gevolg dat een aantal gematigde partijleden opstapte en in 1981 de Social Democratic Party oprichtte, die uiteindelijk zou fuseren met de Liberals. Nadat Labour in 1983 nog maar 27,6 procent van de stemmen had behaald, richtte de partij zich geleidelijk aan weer op het politieke centrum.

De lange weg terug begon toen Neil Kinnock, die oorspronkelijk deel uitmaakte van de linkervleugel van Labour, na de rampzalige verkiezingen het partijleiderschap overnam van Michael Foot. De tocht naar het politieke mid-

den eindigde tegen het midden van de jaren negentig met de verkiezing van Blair als partijleider na de dood van John Smith, de opvolger van Kinnock. De herziening van de ideologische uitgangspunten van Labour bereikte haar hoogtepunt in 1995, toen de partij afstand nam van het gemeenschapsbezit van de productiemiddelen als politieke doelstelling ('Clause IV').

In zekere zin vond Labour zichzelf opnieuw uit.²⁵ Daarbij speelden de wijziging in het leiderschap van de partij en de inbreng van een aantal denktanks een belangrijke rol. Het perspectief verschoof van het traditionele accent op regulering, herverdeling en gelijkheid van uitkomsten naar een nadruk op individuele verantwoordelijkheid, gemeenschapsvorming, sociale investeringen en gelijke kansen. Deze heroriëntatie werd gecombineerd met een herwaardering van de markt en een bereidheid om het bedrijfsleven te betrekken in publiek-private samenwerkingsverbanden.²⁶

Deze ideologisch-programmatische veranderingen waren erop gericht om de Labour Party weer naar het centrum van het politieke spectrum op te laten schuiven en hadden nadrukkelijk als doel een nieuwe fase in de ontwikkeling van de partij te markeren. Dit kwam tot uitdrukking in de naam, New Labour, en in het actief onderschrijven van de Derde Weg tussen kapitalisme en socialisme, zoals bepleit door Giddens.

Omdat New Labour bij de verkiezingen van 1997 de plaats van de Conservatieven als regeringspartij wilde overnemen, deed zij er alles aan om afstand te nemen van het beleid van 'meer belasting en meer uitgaven' dat aan het 'oude' Labour kleefde. Blair poogde de middenklasse, waarop de regeringen van Thatcher en Major steunden, te verzekeren dat het veilig was om Labour weer te laten regeren. Zo beloofde de partij zich drie jaar lang te houden aan de grenzen die de Conservatieve regering voor de overheidsuitgaven had vastgesteld. Dit laatste werd overigens gecombineerd met de bereidheid hard op te treden tegen criminaliteit.

Deze politiek vanuit het centrum bracht New Labour electoraal succes. In 1997 behaalde de partij 43,2 procent van de stemmen, goed voor 413 van de 650 zetels in het Lagerhuis. Bij de verkiezingen in 2001 en 2005 behaalde zij kleinere parlementaire meerderheden. De politieke en ideologische herpositionering ging echter wel gepaard met een gevoel van verlies. Niet alleen op de linkervleugel van de partij leefde er teleurstelling, ook elders in de partij vroegen leden zich af of Labour haar 'ziel' had verloren.²⁷ In 2010 verloor de partij onder leiding van Blairs opvolger Gordon Brown haar meerderheid: zij kwam uit op 29,0 procent van de stemmen (258 zetels). In 2015 behaalde Labour 30,4

procent (232 zetels). Beide verkiezingsresultaten leidden tot het vertrek van de partijleider, gevolgd door interne verkiezingen van een opvolger die ook gevolgen hadden voor de koers van Labour. In september 2015 werd Jeremy Corbyn tot aanvoerder gekozen, die zijn partij naar links wilde laten opschuiven.

Partij van de Arbeid

Net als New Labour nam de PvdA afstand van eerdere opvattingen, maar zowel de manier waarop als de mate waarin ze dit deed was anders. New Labour moest de kiezers ervan overtuigen dat het veilig was om de partij weer te laten regeren. Het probleem van de PvdA in de jaren tachtig was niet zozeer dat zij de kiezers moest overhalen (de partij deed het bij de Kamerverkiezingen van 1986 beter dan ooit tevoren), als wel dat ze de weg naar regeringsdeelname terug moest vinden. De partij had zich in de jaren zeventig op de linkerzijde van het politieke bestel genesteld en een scherpe polarisatiestrategie tegen de confessionele partijen gevolgd. Met deze strategie behaalde de PvdA tussen 1977 en 1986 bij de Tweede Kamerverkiezingen 28,3 tot 33,8 procent van de stemmen, maar zij slaagde er niet in regeringsdeelname af te dwingen – afgezien van deelname aan het tweede kabinet-Van Agt, dat van september 1981 tot mei 1982 kortstondig aan het bewind was. De felle oppositie van de PvdA tegen de bezuinigingsmaatregelen die de coalitie van christendemocraten en liberalen na 1982 doorvoerden, leidde ertoe dat zij door velen werd afgeschreven als een potentiële regeringspartner.

Pas na de zogeheten ‘overwinningsnederlaag’ bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 en de aflossing van partijleider Joop den Uyl door voormalig vakbondsleider Wim Kok begon de vernieuwing van de partij, waardoor zij geleidelijk aan in de richting van het politieke centrum opschoof. Hiervoor moest de PvdA zowel de polarisatiestrategie opgeven als andere potentiële regeringspartijen ervan overtuigen dat ze bereid was samen te werken binnen de beleidsconsensus die in de jaren tachtig gestalte had gekregen.

Ondanks enkele commissies en vele publicaties was er geen duidelijke regie om het proces in bepaalde banen te leiden. In plaats daarvan verliet de PvdA heimelijk de polarisatiestrategie, wisselde van leider, paste programma’s aan, en trad in 1989 toe tot het derde kabinet-Lubbers. In een coalitie met de christendemocraten keurde de PvdA bezuinigingen op de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) goed, ondanks bezwaren van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) en veel partijleden.²⁸

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 werd de PvdA hiervoor electoraal afgestraft, maar doordat de partij de grootste bleef kon zij door blijven regeren – ditmaal in door Kok geleide coalities met linkse en rechtse liberalen (tot 2002). Het beleid van deze zogeheten ‘paarse’ kabinetten was gericht op de hervorming van de sociale zekerheid, het invoeren van maatregelen om mensen weer aan het werk te krijgen, flexibilisering van arbeidscontracten (*flexicurity*) en de introductie van bedrijfsmatige elementen en marktwerking in de publieke sector. Zoals de politicologen Christoffer Green-Pedersen, Kees van Kersbergen en Anton Hemerijck hebben laten zien, kwam het accent te liggen op een activerende verzorgingsstaat.²⁹ De paarse kabinetten profiteerden van economische groei en maatschappelijke consensus – niet alleen tussen de sociale partners onderling, maar ook tussen de sociale partners en de regering. Tenzij we het ‘poldermodel’ beschouwen als een programma in plaats van een manier om tot overeenstemming te komen, was er echter geen overkoepelend verhaal ter vervanging van de oude sociaaldemocratische visie. ‘Old paradigms were abandoned without recourse to new ones,’ zoals Merkel c.s. constateren.³⁰

Sveriges socialdemokratiska arbetareparti

De SAP, tussen 1933 en 1976 onafgebroken aan de macht, bracht in deze periode in Zweden een egalitaire verzorgingsstaat tot stand, met inbegrip van een actieve arbeidsmarktpolitiek, hoewel zij niet over een electorale of parlementaire meerderheid beschikte. Dankzij haar vermogen om een aanzienlijk deel van de arbeidersklasse te mobiliseren, kon de SAP allianties aangaan met de Centruumpartij (voorheen de Boerenliga) en – toen deze coalitie ten einde liep – met kleinere partijen op de linker- of rechterflank om zo de verzorgingsstaat uit te breiden.³¹

Hoewel aan de dominantie van de SAP in Zweden in 1976 een eind kwam, was de infrastructuur van sociale bescherming die de sociaaldemocraten hadden opgebouwd inmiddels diep geworteld. Voor de rechtse coalities, die aan de macht waren in de jaren 1976–1982, 1991–1994 en 2006–2014, bleek het moeilijk om de verzorgingsstaat af te slanken. Het kabinet-Bildt, dat regeerde van 1991 tot 1994, voerde weliswaar op belangrijke terreinen bezuinigingen door, maar tot op zekere hoogte was dit in het voordeel van de sociaaldemocratische regeringen die hierna kwamen: zij draaiden de bezuinigingen niet terug, maar zorgden er wel voor dat het stelsel van sociale zekerheid intact bleef.

Zowel in Zweden als in Denemarken waren de verschuivingen in de politieke opstelling van de sociaaldemocratische partijen daarom niet alleen anders dan

bij hun Engelse en Nederlandse zusterpartijen, maar ook minder opvallend. De SAP en de nationale federatie van vakbonden, de Landsorganisationen i Sverige (Nationale Organisatie in Zweden, LO), bepleitten al in de jaren zestig een actief arbeidsmarktbeleid, gecombineerd met een op solidariteit gericht inkomensbeleid, dat hogere loonkosten in industrieën met een lagere toegevoegde waarde accepteerde, terwijl de loonkosten werden beperkt in bedrijfstakken met een hogere toegevoegde waarde. In combinatie met herscholingsprogramma's, die nagenoeg verplicht waren, werd het Zweedse bedrijfsleven zo gedwongen om te moderniseren. Hierdoor ontstond een solide basis om royale socialezekerheidsregelingen te financieren. In aanvulling hierop voerden de sociaaldemocraten een keynesiaans, anticyclisch beleid en maakten zij gebruik van arbeidsvoorzieningsprojecten om volledige werkgelegenheid te verwezenlijken. Daarnaast voerden zij maatregelen door die voor een brede steun voor hun beleid zorgden, zoals een inkomensafhankelijk aanvullend pensioen.³²

Aan dit succesverhaal kwam in de jaren zeventig een einde toen duidelijk werd dat de keynesiaanse aanpak niet meer zo goed werkte als in het verleden. Het injecteren van geld in de economie om de teruglopende werkgelegenheid als gevolg van de eerste energiecrisis (in 1973) te compenseren, leidde tot stagflatie in plaats van volledige werkgelegenheid.³³ Na een oppositieperiode van 1976 tot 1982 kwamen de Zweedse sociaaldemocraten weer aan het bewind en werden zij geconfronteerd met oplopende kosten van de publieke sector. De SAP trof bezuinigingsmaatregelen, maar dit leidde tot interne conflicten. De partij raakte het momentum kwijt dat ze in de jaren zeventig nog had.³⁴

Na een tweede oppositieperiode waren de Zweedse sociaaldemocraten vanaf 1994 weer aan de macht en kregen ze opnieuw te maken met de noodzaak van bezuinigingen om de stijgende lasten van pensioenen en andere sociale arrangementen het hoofd te bieden. Hoewel de SAP zich sterk bleef maken voor publieke diensten, hervormde ze de pensioenregelingen, koppelde ze de bijstandsuitkeringen aan de economische groei en introduceerde ze eigen bijdragen voor een aantal voorzieningen. Het doel van volledige werkgelegenheid maakte plaats voor het maximaliseren van de werkgelegenheid.³⁵ Bovendien herzag de partij haar afwijzing van het lidmaatschap van de Europese Unie; in plaats daarvan maakte zij de toetreding van Zweden mogelijk. De SAP brak ook formeel met de LO, waarmee ze sinds de jaren tachtig van de negentiende eeuw organisatorisch was verstrengeld.³⁶

Acht jaar, van 2006 tot 2014, maakte de SAP deel uit van de oppositie – een ongewoon lange periode. In 2010 nam de partij aan de verkiezingen deel als partner

in een rood-groene alliantie, waarin ook de groenen en de linkse socialisten participeerden. Onder aanvoering van Mona Sahlin leed de SAP een forse nederlaag: de partij ging van 35,0 procent in 2006 naar 30,7 procent – haar slechtste resultaat sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1921. De radicale rechts-populistische Zweden-Democraten kwamen met 5,7 procent in 2010 voor het eerst boven de kiesdrempel uit. Uitkomst van de verkiezingen was een rechts minderheidskabinet van onder meer de conservatieven, liberalen en christendemocraten.

De SAP deed het in 2014, dit keer geleid door Stefan Löfvén, de voormalige voorzitter van de metaalarbeidersvakbond IF Metall, iets beter: de partij kreeg nu 31 procent van de stemmen. De Zweden-Democraten scoorden 12,9 procent. Zowel de linkse als de rechtse partijen wensten op geen enkele wijze met de rechtse populistten samen te werken. Daarmee kwam de weg vrij voor een minderheidskabinet van de sociaaldemocraten en de groenen, waarvan Löfvén premier werd. De coalitie kwam al snel ten val toen haar begroting werd weggestemd. Om de Zweden-Democraten niet in de kaart te spelen, kwam het kabinet met de rechtse oppositie tot overeenstemming. Hierdoor hoefden er geen vervroegde verkiezingen te worden uitgeschreven waarvan de Zweden-Democraten zouden kunnen profiteren.³⁷ Wel moest het kabinet in belangrijke mate rekening houden met de financiële wensen van de oppositie. Deze situatie beperkt vanzelfsprekend de speelruimte van de SAP in belangrijke mate.

Tabel 2. De electorale neergang van de SAP, 1991-2014

jaar	%
1991	37,1
1994	45,3
1998	36,4
2002	39,9
2006	35,0
2010	30,7
2014	30,1

Bron: European Election Database, www.nsd.uib.no/european_election_database/country/sweden

Door hun traditie van activering en sociale investeringen, zoals in kinderopvangprogramma's, waren de Zweedse sociaaldemocraten tot minder ingrijpende wijzigingen in beleid en positionering gedwongen dan bijvoorbeeld de PvdA.

Net als veel van haar zusterpartijen kan de SAP echter niet meer rekenen op de grote electorale aanhang van de jaren negentig van de vorige eeuw (in 1994 nog 45,3 procent, zie tabel 2). Ooit was zij een van de sterkste sociaaldemocratische partijen van Europa, met duurzame steun van de arbeidersklasse en de vakbonden. Dit stelde haar in staat een solidaristische loonpolitiek te voeren die niet alleen volledige, maar ook hoogwaardige werkgelegenheid verzekerde. Die dominante positie in het electoraat en in het landsbestuur is niet meer.

Socialedemokraterne

Hoewel de Deense sociaaldemocraten (tegenwoordig Socialdemokraterne geheten) in de twintigste-eeuwse Deense politiek de grootste partij waren en van 1929 tot 1940 regeerden met de sociaalliberalen, waren ze nooit zo sterk als hun Zweedse of Noorse tegenhangers en evenmin in staat om een vergelijkbare hegemoniale positie op te bouwen. Zij zaten in de jaren 1973-1977, 1982-1993, 2001-2011 en vanaf 2015 in de oppositie; in 2001 verloren ze hun positie als grootste partij. Meer dan hun Zweedse en Noorse geestverwanten hadden ze te maken met een economie die sterker blootstond aan Europese en internationale handel (gesymboliseerd door de relatief vroege toetreding van Denemarken in 1973 tot de Europese Gemeenschappen).

Net als de SAP hebben de Deense sociaaldemocraten hun beleidsinstrumenten aangepast zonder hun doelstellingen te wijzigen. Zij hebben in de jaren tachtig hun programma herzien, voordat ze in 1993 terugkeerden in de regering. De nieuwe richting die werd ingeslagen leidde tot meer aandacht voor een actief arbeidsmarktbeleid met de introductie van 'flexicurity', waarbij meer flexibiliteit op de arbeidsmarkt werd geaccepteerd maar tegelijkertijd parttimewerknemers ook konden profiteren van de sociale zekerheid, en met het verschuiven van de verantwoordelijkheid voor passende opleidingen naar de individuele werknemers.³⁸ De nadruk op het stimuleren van individuen om aan het werk te gaan paste in de Scandinavische traditie van de verzorgingsstaat, maar zoals de politicologen Christoph Arndt en Van Kersbergen stellen: het spoort ook met de nadruk in de Derde Weg-benadering op actief arbeidsmarktbeleid.³⁹

Deze beleidscombinatie, die werd onderschreven door andere partijen, werkte goed in de jaren negentig, maar was na de eeuwwisseling geen garantie voor succes bij verkiezingen of voor regeringsmacht. In 2001 namen de behoudende liberalen de plaats in van de sociaaldemocraten als grootste partij in

het parlement. Zij vormden de kern van een aantal minderheidsregeringen, die werden gesteund door een nieuwe rechts-populistische partij, de Deense Volkspartij. De electorale steun voor de sociaaldemocraten nam na de eeuwwisseling af: in 2001 kregen zij 29,1 procent van de stemmen, in 2011 24,8 procent. Niettemin keerden de sociaaldemocraten in dat jaar terug in de regering. Partijleider Helle Thorning-Schmidts eerste kabinet was een minderheidscoalitie met de sociaalliberalen en linkse socialisten, die de steun kreeg van de Eenheidslijst van roden en groenen en soms van de rechtse liberalen. De sociaaldemocraten varieerden met hun beleid op de Derde Weglijn die zij in de jaren negentig hadden gevolgd: zij legden grote nadruk op activering en het lonend maken om weer aan het werk te gaan. Arndt en Van Kersbergen stellen dat hierin zichtbaar wordt dat het minderheidskabinet niet alleen zijn linkse bondgenoten en coalitiepartners tevreden moest stellen, maar ook de sociaalliberalen.⁴⁰ Begin 2014 stapten de linkse socialisten uit de regeringscoalitie, waarna de sociaaldemocraten en sociaalliberalen verdergingen. Bij de parlementsverkiezingen in mei 2015 boekten de opnieuw door Thorning-Schmidt geleide sociaaldemocraten lichte winst. Met 26,3 procent van de stemmen werden zij de grootste partij. Niettemin belandden zij in de oppositie, doordat de rechtse partijen een nipte meerderheid behaalden.

Parti Socialiste

De PS kwam in 1969 tot stand als het gevolg van een fusie van enkele socialistische partijen. De PS concurreerde niet alleen met de gaullisten en andere rechtse partijen, maar ook met communisten en andere linkse partijen. Net als haar belangrijkste voorganger, de Section Française de l'Internationale Ouvrière (SFIO), combineerde zij een radicale retoriek met een hervormingsgezinde praktijk. Op deze manier schermde de partij niet alleen haar linkerflank af, maar bood ze ook ruimte aan verschillende stromingen binnen de eigen gelederen.

Van 1981 tot 1995 leverde de PS met François Mitterrand de president en in diezelfde periode (afgezien van twee jaar) beschikte zij over een meerderheid in de Nationale Vergadering. De PS won de verkiezingen van 1981 met een programma van verregaande nationalisering en keynesiaanse stimulering van de economie, maar zag zich gedwongen af te zien van de meeste hervormingen die ze had aangekondigd. 'Keynesianisme in één land' leidde tot kapitaalvlucht en een sterk onevenwichtige betalingsbalans. Tot grote ergernis van de PS werd de partij niet alleen gedwongen om haar beleid terug te draaien, maar ook om

in 1982 en 1984 substantiële bezuinigingsmaatregelen door te voeren. Het was in die tijd dat Mitterrand zijn minister van Financiën, Jacques Delors, naar Brussel stuurde om voorzitter van de Europese Commissie te worden, in de hoop het proces van Europese integratie te stimuleren en een progressiever karakter te geven – iets wat voor veel sociaaldemocraten steeds problematischer is geworden.⁴¹

Een vergelijkbare draai als onder Mitterrand maakte de PS in 1997 toen zij, nadat de gaullistische president Jacques Chirac vervroegde parlementsverkiezingen had uitgeschreven, samen met andere linkse partijen de meerderheid behaalde in de Nationale Vergadering. De PS zat tot 2002 in de regering en voerde in die periode een deel van haar programma uit (zo werd de werkweek verkort tot 35 uur), hield afstand tot Blairs Derde Weg, maar verloor andere onderdelen van het programma uit het oog en ontkwam niet aan aanpassing aan de neoliberale opvattingen.⁴²

De PS is sinds 2012 opnieuw in Frankrijk aan de macht, ditmaal onder leiding van president François Hollande. De partij moest opnieuw terugkomen op eerder gedane beloften. In zijn campagne voor het presidentschap en, nadat hij dit had veroverd, voor de parlementsverkiezingen, beloofden Hollande en de PS een aantal maatregelen – zoals een belasting van 75 procent op de hoogste inkomens – met als doel links te verenigen en te versterken. Wederom bleek het erg moeilijk voor de sociaaldemocraten hun toezeggingen om te zetten in tastbaar beleid. Sommige maatregelen werden geblokkeerd door de rechter (zoals het belastingtarief van 75 procent), terwijl andere ongeschikt waren of geen oplossing boden voor de oplopende werkloosheid of de slepende problemen van de in 2008 begonnen economische crisis. De PS is sterk verdeeld geraakt over de te volgen koers, met premier Manuel Valls die een sociaalliberale richting vertegenwoordigt van de Derde Wegformule, terwijl een belangrijk deel van de partij zich daartegen verzet. Als gevolg van de onbestemde en ineffectieve economische en financiële politiek staat de PS niet alleen onder druk van de Europese Unie, maar evenzeer van het eigen electoraat: Hollandes score in de peilingen vormt een historisch dieptepunt.

Sozialdemokratische Partei Deutschlands

Het veranderingsproces van de SPD verliep vergeleken met andere sociaaldemocratische partijen in Noordwest-Europa traag, net als bij de PS. De achtergrond daarvan was dat de SPD sterk verdeeld was over de vraag hoe zij zich aan de

veranderende omstandigheden diende aan te passen. De partij herzag haar beginselprogramma in Berlijn in 1989 – een ongelukkige timing. In reactie op de opkomst van de Grünen nam de SPD milieuthema's in haar beginselen op, maar dit was net voor de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de daaropvolgende hereniging van West- en Oost-Duitsland.⁴³

Bij een volgende aanpassing van het beginselprogramma in het midden van de jaren negentig werden elementen uit de Derde Wegpolitiek overgenomen, waarmee een basis werd gelegd voor latere hervormingen.⁴⁴ SPD-leider Gerhard Schröder, die van 1998 tot 2005 Bondskanselier was, was een uitgesproken voorstander van de Derde Weg, of *Neue Mitte*. In de praktijk betekende dit een verschuiving van de SPD naar het politieke centrum, een groter accent op financiële vraagstukken en een omarming van het sociaalliberalisme. De vakbonden (die in de partij nog steeds invloedrijk waren) keerden zich tegen deze ontwikkeling, net als de voormalige partijleider Oskar Lafontaine, die in 1998-1999 onder Schröder minister van Financiën was.⁴⁵ Toen het manifest van Blair en Schröder over de Derde Weg werd gepubliceerd, waren velen hierdoor verrast. Als het al als proefballon was bedoeld, in Duitsland en de rest van het Europese continent, dan stortte die hard neer.⁴⁶

Toen de SPD in 1998 weer aan de macht kwam, in een coalitie met de Grünen, kreeg de partij te maken met de hoge kosten van de Duitse hereniging. In het eerste jaar van de rood-groene coalitie kwamen ingrijpende hervormingen niet van de grond als gevolg van onenigheid tussen Lafontaine, die voorstander was van een op expansie gericht keynesiaans beleid, en Schröder. Maar het aftreden van Lafontaine als minister van Financiën, binnen een halfjaar na het aantreden van de coalitie, maakte nog geen einde aan de onenigheid binnen de partij.

Volgens de Amerikaanse politicologe Pamela Carrera-Rowe begon Schröder pas in zijn tweede termijn met een fundamenteel hervormingsprogramma.⁴⁷ De zogeheten 'Agenda 2010', aangekondigd in 2003, was een ambitieus project dat tot doel had de arbeidsmarkt flexibeler te maken, de bescherming van de werknemers te verminderen, en de socialezekerheidsuitgaven te beperken. De kern bestond uit de 'Hartz-hervormingen', een ambitieus programma dat door een speciale commissie was opgesteld, met voorbijgaan aan de gebruikelijke procedures. Het programma was gericht op een actief arbeidsmarktbeleid en bevatte verder een reeks aanpassingen van sociale arrangementen. Vanzelfsprekend leidden deze voorstellen tot verzet van de vakbonden en meer traditionele elementen binnen de SPD. Het pensioenbeleid was een voorbeeld van de obstakels waar de rood-groene coalitie mee te maken kreeg. Toen Schröder aan

de macht kwam, draaide zijn regering bezuinigingsmaatregelen terug die de regering-Kohl had doorgevoerd, maar later was zij gedwongen de maatregelen opnieuw in te voeren. Uiteindelijk werd een compromis gevonden om de vakbonden tevreden te stellen.⁴⁸

De SPD voelde zich helemaal niet op haar gemak met Schröders Derde Wegkoers. Een van de redenen daarvoor wordt aangereikt door de Belgische politicologe Amandine Crespy, die erop heeft gewezen dat hoewel de maatregelen uit Agenda 2010 tot hogere werkgelegenheid hebben geleid, dit resultaat is bereikt door het bevorderen van laagbetaalde parttimebanen.⁴⁹ De verschillen in opvatting binnen de SPD worden weerspiegeld in het in 2007 opnieuw herziene beginselprogramma. De nieuwe tekst bood ruimte aan de uiteenlopende en rivaliserende opvattingen in de partij, die mede gevoed werden door de federale partijstructuur. In 2011, toen de SPD weer in de oppositie zat en Schröder was vertrokken, nam de partij enige afstand tot diens hervormingsprogramma en riep zij op tot de invoering van een minimumloon, strengere regulering van de financiële markten en meer inkomensherverdeling via belastingen, inclusief een tarief van 49 procent op de hogere inkomens.⁵⁰

In het verdeelde Duitsland tot 1990 was de SPD de grootste linkse partij en had ze lange tijd weinig te duchten van linkse concurrentie. Dit veranderde echter al in de jaren tachtig en negentig, met de opkomst en het electorale succes van de Grünen. De laatste tijd is er een nieuwe rivaal bij gekomen, doordat Die Linke zich inmiddels hecht heeft verankerd op de linkerkzijde van het Duitse politieke bestel en met de SPD concurreert om de electorale steun van de arbeidersklasse en de vakbonden. De Grünen werden in eerste instantie als weinig serieus te nemen buitenstaanders gezien, maar gaandeweg werden zij een geaccepteerde en ook gewilde coalitiepartner – niet alleen in deelstaten als Hessen, maar ook in de nationale politiek, waar de rood-groene coalitie, die van 1998 tot 2005 regeerde, voor de SPD een alternatieve route tot de macht bood.

Die Linke kwam voort uit een fusie van Arbeit und soziale Gerechtigkeit – Die Wahlalternative (WASG) en de Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS), de opvolger van de voormalige Oost-Duitse Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED). Bij de oprichting van de WASG in 2005 waren ook dissidente SPD'ers betrokken (Lafontaine sloot zich na enige tijd ook aan). Zij deed in datzelfde jaar samen met de PDS mee aan de Bondsdagverkiezingen; de combinatie behaalde 8,7 procent van de stemmen. Beide partijen fuseerden in 2007 onder de naam Die Linke. In 2009 kreeg deze nieuwkomer 11,9 procent van de stemmen en in 2013 8,6 procent.

Daarmee is Die Linke uitgegroeid tot een belangrijke concurrent voor de stemmen van vakbondsleden en de naar links neigende kiezers die niet tevreden zijn met de SPD. In 2009 en 2013 kreeg Die Linke meer stemmen dan de Grünen; in deze laatste verkiezingen werd de partij de op twee na grootste in de Bondsdag. In hoeverre Die Linke een acceptabele coalitiepartner is voor de SPD, is echter een ander verhaal. Noch het vertrek van Lafontaine en andere WASG-dissidenten, noch de wortels van Die Linke in de voormalige Oost-Duitse communistische partij maken de partij geliefd bij de belangrijke stromingen binnen de SPD. Mocht de SPD echter op zoek zijn naar alternatieven voor de hernieuwde coalitie met de christendemocraten die zij in 2013 aanging, dan zouden de 8 tot 12 procent van de stemmen en de parlamentszetels die Die Linke bij de afgelopen verkiezingen heeft gewonnen wel eens belangrijk kunnen worden.⁵¹ Bovendien werkt de SPD al in enkele deelstaten met Die Linke samen.

Balans

Als algemene trend in de veranderende beleidsopvattingen van sociaaldemocratische partijen zien Green-Pedersen, Van Kersbergen en Hemerijck een verschuiving naar een actief arbeidsmarktbeleid en een grotere nadruk op het in stand houden van de internationale concurrentiepositie door de beperking van het begrotingstekort, handhaving van een lage inflatie en stabiele wisselkoersen. Zij menen dat de sociaaldemocratische partijen daarmee voor de marsroute van de Derde Weg hebben gekozen, door bepaalde elementen uit het neoliberale instrumentarium te combineren met een actieve betrokkenheid van de overheid bij de economie.⁵² Dat is zeker waar, maar het is wel opvallend dat alleen de Labour Party onder Blair voor het label van de Derde Weg heeft gekozen, vooral omdat ze zich graag van het eigen verleden wilde distantiëren. In andere landen benadrukten de sociaaldemocratische partijen de continuïteit van hun actuele opvattingen met het verleden, zelfs als het beleid dat ze voorstonden en de bezuinigingen die ze doorvoerden op iets anders wezen.

Al even opvallend is het dat er nergens waar de Derde Wegkoers werd ingeslagen, gehele of blijvende overeenstemming was. Partijen als Labour, de PvdA en de SPD, die in de richting van Derde Wegbeleid opschoven, hebben inmiddels de voordelen daarvan zelf ter discussie gesteld en zijn op zoek gegaan naar een post-Derde Wegprogramma. Deze uiteenlopende reacties zijn niet alleen het gevolg van de (geografisch) verschillende en (door de tijd heen) veranderende economische en politieke omstandigheden waarbinnen de partijen opere-

ren, maar zij weerspiegelen ook het sentiment dat binnen die partijen leeft dat het Derde Wegbeleid te ver afstaat van de sociaaldemocratische wortels. Of de sociaaldemocratische partijen – die niet alleen zoeken naar alternatieven voor de Derde Weg, maar ook naar beleidsopties waarvoor voldoende politieke steun bestaat – geheel kunnen ontkomen aan Derde Weg-gerelateerde oplossingen, is maar zeer de vraag. De hiervoor aangehaalde Arndt en Van Kersbergen menen dat dit erg moeilijk zal zijn.⁵³

Conclusie

In het verleden zijn sociaaldemocratische partijen succesvol geweest bij het mobiliseren van steun en het vormen van coalities rond hun programma. Ze zochten naar manieren om de markteconomie zodanig bij te sturen dat de resultaten niet alleen in het belang waren van hun eigen achterban, maar van een groter publiek – bijvoorbeeld door het stimuleren van economische groei en werkgelegenheid gecombineerd met een eerlijker en rechtvaardiger verdeling van welvaart. Veel sociaaldemocratische partijen slaagden hier in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw in, omdat ze andere partijen bereid vonden mee te werken aan de opbouw van de verzorgingsstaat. In die tijd konden ze ook gebruikmaken van keynesiaans anticyclisch begrotingsbeleid en van andere beleidsinstrumenten (zoals in Nederland het inkomensbeleid), teneinde volledige werkgelegenheid te garanderen. Op deze manier konden ze brede allianties aangaan waarbij niet alleen de georganiseerde arbeidersklasse, maar ook delen van de middenklasse waren betrokken. Naarmate de nationale economieën opener werden en internationaal meer met elkaar vervlochten raakten, werd het rendement van dergelijke beleidsinstrumenten steeds minder, zoals de Franse socialisten aan het begin van de jaren tachtig op hardhandige wijze gewaarwerden.

Toen de sociaaldemocratische partijen niet langer in staat waren om op keynesiaanse wijze de vraag te stimuleren zoals ze dat sinds de jaren dertig hadden gedaan, verlegde een aantal van hen het vizier naar de aanbodzijde van de economie. Actief arbeidsmarktbeleid, sociale investeringen en de nadruk op individuele verantwoordelijkheid werden daarbij als instrumenten beschouwd om zowel een grotere arbeidsparticipatie als een groter concurrentievermogen te bewerkstelligen.

Deze nieuwe benadering (participatie, gelijkheid van kansen) bood sommige sociaaldemocratische partijen de gelegenheid alleen of samen met andere partij-

en te regeren. Het bleek niet eenvoudig te zijn om deze nieuwe beleidssynthese in stand te houden. Naast de hiervoor genoemde elementen maakten ook de doelstellingen van monetaire stabiliteit en van ‘fiscaal verantwoordelijk’ beleid er deel van uit: het terugdringen van de staatsschuld en het begrotingstekort, het zorg dragen voor sluitende begrotingen, en tegelijkertijd het laag houden van de belastingen met het oog op de concurrentiepositie.

Aangezien het stelsel van sociale zekerheid mede door verdere verfijning steeds duurder was geworden, zagen veel sociaaldemocratische partijen zich voor een dilemma gesteld. Wanneer de belastingen niet konden worden verhoogd, diende er in het bestaande stelsel van sociale zekerheid te worden gesneden om nog financiële ruimte over te houden voor nieuwe, buiten de bestaande voorzieningen vallende sociale arrangementen, bijvoorbeeld ten behoeve van immigranten, alleenstaande ouders en langdurig werklozen. Maar snijden in bestaande voorzieningen ligt politiek altijd gevoelig: het valt doorgaans niet goed bij de achterban en het maakt het voor sociaaldemocratische partijen moeilijker om zich helder te onderscheiden van de concurrentie.

Sociaaldemocratische partijen kunnen strategisch gezien op verschillende manieren op dit dilemma reageren. De Labour Party onder Blair koos ervoor om de nieuwe benadering ondubbelzinnig te omarmen en van het nadeel een voordeel te maken. Maar Labour had in die tijd te maken met een kiesstelsel met slechts drie partijen, zonder een echte linkse rivaal. In 2015 is de Scottish National Party als succesvolle rivaal op het toneel verschenen in Schotland. Bij afwezigheid van concurrentie ter linkerzijde was het grootste probleem van Labour destijds om te laten zien dat het een financieel en fiscaal verantwoord alternatief kon bieden voor het thatcherisme. De partij slaagde hier niet alleen in door zich dichter bij het politieke midden te positioneren, maar ook door zorgvuldig een bepaald imago te creëren en te cultiveren (een van de kenmerken van New Labour was het gebruik van *spin*). Volgens een deel van haar oorspronkelijke aanhang verloor ze daarbij haar ‘ziel’.⁵⁴

Sociaaldemocratische partijen in Nederland, Duitsland en Scandinavië kenden deze luxe van de lege linkervleugel niet. Zij hadden stuk voor stuk te maken met concurrentie van groene en links-socialistische partijen, maar daarnaast ook nog eens van radicaal-rechtse populistische partijen. Deze laatstgenoemde partijen slaagden er steeds beter in om de steun te winnen van wat er over is gebleven van de industriële arbeidersklasse, die de sociaaldemocratische partijen eerder tot de kern van hun achterban konden rekenen. Maar niet alleen het rechtse populisme vormt een bedreiging voor de sociaaldemocratie. In Neder-

land, en in mindere mate in Duitsland, zijn links-socialistische partijen met populistische trekken evenzeer rivalen voor de electorale steun van de in de sociaaldemocratische partijen teleurgestelde arbeidersklasse en vakbondsaanhang. De sociaaldemocraten zijn daardoor gevangen in een dilemma: zij deden het goed als ze konden regeren en gematigde hervormingen konden doorvoeren waarvan hun achterban profiteerde, maar dit is steeds moeilijker geworden als gevolg van de veranderende politieke en economische omstandigheden.

Veel sociaaldemocratische partijen trekken tegenwoordig tien tot twintig procent van de stemmen minder dan in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren zeventig en tachtig. Deze afgenomen steun maakt het voor hen veel moeilijker om aan de macht te komen op voorwaarden die ze acceptabel achten. In Denemarken en Zweden vertrouwen de sociaaldemocraten op electorale allianties met steun van kleinere partijen op hun linkerflank, maar andere partijen, zoals de PvdA en de SPD, wijzen dergelijke 'rood-rode' coalities met socialistische partijen aan hun linkerkant af. Op deze manier beperken ze echter wel hun mogelijkheden om te kunnen regeren. Zowel de PvdA (sinds 2012) als de SPD (sinds 2013) maakt deel uit van een coalitie met rivaliserende partijen rechts van het midden. Zelfs als de sociaaldemocraten zich ervan verzekeren dat belangrijke eisen in het regeerakkoord worden opgenomen, zoals beide partijen deden tijdens coalitieonderhandelingen, dan nog stelt het delen van de macht met rechts hen bloot aan concurrentie van partijen ter linkerkant en tegenwoordig ook ter rechterzijde.

Deze concurrentie is echter maar één aspect van het fundamentele dilemma waarmee sociaaldemocratische partijen worden geconfronteerd. Het zou hun baten wanneer ze een nieuw program kunnen ontwikkelen waarmee ze niet alleen electorale steun kunnen mobiliseren, maar ook richting kunnen geven aan de wijze waarop de markteconomie zou moeten worden gestuurd teneinde een eerlijker en rechtvaardiger verdeling van maatschappelijke ontplooiingsmogelijkheden, inkomen en vermogen te verwezenlijken. Een dergelijk project lijkt echter al net zo moeilijk te realiseren als de kwadratuur van de cirkel. Het is betrekkelijk eenvoudig om de problemen aan te geven die om een oplossing vragen, zoals de groeiende ongelijkheid in de inkomens- en vermogensverdeling; onvolledige werkgelegenheid en werkloosheid; globalisering en de 'delokalisatie van productie'; de beperkingen van de Europese Unie; en, binnen de eurozone, de gemeenschappelijke munt.

Dat zo'n programmatisch project niet gemakkelijk zal zijn uit te voeren, is eveneens evident. Maar het is wel opvallend dat tot nu toe niemand met

een aanzet is gekomen waarmee draagvlak zou kunnen worden gecreëerd. De eurozone of de Europese Unie verlaten is een optie die in het eurosceptische klimaat dat in veel landen heerst, steun zou krijgen en een coalitie mogelijk zou maken met links-socialistische partijen, maar het is zeer twijfelachtig of oplossingen zouden kunnen worden geïmplementeerd zonder samenwerking op zowel transnationaal, internationaal als nationaal niveau. Zelfs als dit al mogelijk zou zijn, leidt dit hoogstwaarschijnlijk tot problemen die niet alleen nadelig uitpakken voor de sociaaldemocratische partijen, maar ook voor de economieën die ze willen sturen.

Dit betekent dat wat we nu in veel landen zien (verzwakte partijen, kortduurende coalities en snel wisselende regeringen), misschien wel de toekomst is. Sociaaldemocratische partijen zullen nog steeds proberen om gebruik te maken van wat de toenmalige PvdA-leider Den Uyl omschreef als 'de smalle marges van de democratie' teneinde meer rechtvaardige resultaten te bereiken.⁵⁵ Wat ze daadwerkelijk kunnen verwezenlijken, zal echter beperkt worden door de condities van de internationale economie en de moeite die het kost om de politieke macht, die nodig is om überhaupt iets te kunnen doen, te verwerven en te behouden.⁵⁶

Dankwoord

Een aantal mensen heeft ons bijgestaan bij de totstandkoming van deze bundel. Yvonne de Geus-Bosma en David Veldman van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen waren op uiteenlopende wijze behulpzaam bij de redactie. Bij het samenstellen van het fotokatern werd assistentie verleend door Elian Meijs en Roel Sandvoort van Hollandse Hoogte in Amsterdam; Jan Blom, Michiel Reijnen, Madeleine de Vries en Jurjen Fedde Wiersma van het partijbureau van de PvdA; en Ed Kool en Monique van der Pal van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam. Aranka van der Borgh droeg als redacteur van Uitgeverij Boom bij aan de totstandkoming van het boek. Wij willen hen allen bedanken voor hun medewerking, en natuurlijk ook de auteurs die een bijdrage aan deze bundel hebben geleverd.

Frans Becker & Gerrit Voerman
Amsterdam/Groningen, december 2015

Noten

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes

- 1 *NRC Handelsblad*, 11 mei 2015.
- 2 W.E. Paterson en A.H. Thomas, 'Introduction', in: idem (red.), *Social Democratic Parties in Western Europe* (Londen, 1977), 11-24; 22-23.
- 3 Ph. Marlière, 'Introduction: European Social Democracy *in Situ*', in: R. Ladrech en P. Marlière (red.), *Social Democratic Parties in the European Union. History, Organization, Policies* (Basingstoke/Londen, 1999), 1-15; 12-13.
- 4 F. Escalona, M. Vieira en J.-M. de Waele, 'The Unfinished History of the Social Democratic Family', in: J.-M. de Waele, F. Escalona en M. Vieira (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union* (Basingstoke, 2013), 3-29; 19.
- 5 F. Walter, *Vormwärts oder abwärts? Zur Transformation der Sozialdemokratie* (Berlijn, 2010).
- 6 Zie daarvoor S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-Democraat 1868-1943* (Den Haag, 1993), 25; H. de Liagre Böhl, *Wibaut de Machtige. Een biografie* (Amsterdam, 2013), 117 e.v.
- 7 R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995), 22.
- 8 J. Perry, 'De jaren 1894-1919', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 9-62, 24.
- 9 H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945 (1980)', in: idem, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995), 395-414; voor kritiek op zijn these J.Th.J. van den Berg, 'Hans Daudt, "politiek commentator van de allerbeste soort"', in: ibidem, 11-39; 30 (noot 65).
- 10 Zie bijvoorbeeld J.Th.J. van den Berg, 'Woord vooraf', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen*

- van SDAP en PvdA (Amsterdam, 1982), 7-10; 8.
- 11 Zie bijvoorbeeld G. Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: H. Renders en G. Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam, 2007), 15-23.
  - 12 H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam, 2002).
  - 13 Zie F. Prakke, 'Open organisaties als bouwstenen van een open samenleving', in: F. Becker en M. Hurenkamp (red.), *De gelukkige onderneming. Arbeidsverhoudingen voor de 21ste eeuw. Jaarboek voor de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2014), 155-175; 157-160. Zie ook P. Kalma en M. Krop, 'Herverdeling van arbeid en klasse(n)-compromis', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1983), 64-112.
  - 14 E. Meester, "De partij van Morgen!". *De Partij van de Arbeid gaat zich vernieuwen* (Amsterdam, 1964), 5.
  - 15 S.M. Lipset, *Political Man. The Social Bases of Politics*. Expanded Edition (Londen, 1983), 439-445; O. Kirchheimer, 'Der Wandel des westeuropäischen Parteiensystems', in: *Politische Vierteljahresschrift*, 6 (1965), 1, 20-41; idem, 'Wandlungen der politischen Opposition', in: idem, *Politik und Verfassung* (Frankfurt am Main, 1964), 123-150.
  - 16 D. Hellema, 'Die langen 1970er Jahre – eine globale Perspektive', in: D. Hellema, J. Wielenga en M. Wilp (red.), *Radikalismus und politische Reformen. Beiträge zur deutschen und niederländischen Geschichte in den 1970er Jahren* (Münster, 2012), 15-32; en F. Becker, 'Das Kabinett den Uyl (1973-1977) als Höhe- und Wendepunkt der 1970er Jahre', in: ibidem, 55-80.
  - 17 J. de Vries en S.P. van der Lubben, *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolutie van Fortuyn* (Amsterdam, 2005).
  - 18 E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam, 2008).
  - 19 De belangrijkste artikelen van Den Uyl zijn gebundeld in: J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam, 1978); idem, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam, 1986).
  - 20 Zie R. Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left. Verzet, beweging, verandering in Amerika, Nederland, Engeland* (Alphen, 1975).
  - 21 Het begrip is ontleend aan Willy Brandt; zie M. Platzcek, P. Steinbrück en F.-W. Steinmeier, 'Vorwort', in: idem, (red.), *Auf der Höhe der Zeit. Soziale Demokratie und Fortschritt im 21. Jahrhundert* (Berlijn, 2007), 13-14; 13.
  - 22 J.M. den Uyl, 'Het begin', in: A. de Kwant en E. Mathies (red.), *Twee dingen... Joop den Uyl geportretteerd door tijdsgenoten* (Utrecht/Antwerpen, 1981), 16-24.
  - 23 Zie J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp, 1983), 259.
  - 24 K. van Kersbergen, 'De cultuur van gelijkheid. De herverdeling van inkomen', in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998), 67-88.
  - 25 Zie U. Becker en H. Schwartz (red.), *Employment 'miracles'. A Critical Comparison of the Dutch, Scandinavian, Swiss, Australian and Irish Cases versus Germany and the US* (Amsterdam, 2005).
  - 26 Op 14 oktober 1966 werd Democraten '66 opgericht. In 1985 veranderde de partij de afkorting D'66 in D66, dus zonder apostrof. In dit boek wordt alleen de laatste afkorting gehanteerd, dus ook voor de jaren 1966-1985.
  - 27 B. Tromp, 'De taak der sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 5/6, 90-95.

- 28 G. Voerman en P. Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP', in: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007), 139-164.
- 29 Zie daarvoor F. de Kam, *Wie betaalt de staat? Pleidooi voor een progressieve belastingpolitiek* (Amsterdam, 2007), 9 en 270 e.v.
- 30 Zie R. Cuperus, 'De grenzen van een eliteproject', in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam, 2008), 82-99.
- 31 Zie voor deze kritiek R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam, 2009).
- 32 W. Bos, *De Derde Weg voorbij. 21e Den Uyl-lezing*, 25 januari 2010, zie www.pvda.nl/data/sitemanagement/media/2010/Den+Uyl-lezing+Wouter+Bos.pdf (geraadpleegd op 13 oktober 2015).
- 33 Zie bijvoorbeeld F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999).
- 34 P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 10, 9-15.
- 35 D. Rodrik, *The Globalization Paradox. Why Global Markets, States and Democracy Can't Coexist* (Oxford, 2011).
- 36 Zie voor het begrip 'negatieve integratie' F. Scharpf, *Governing in Europe. Effective and Democratic?* (Oxford, 1999).
- 37 J. van den Berg, 'Later is allang begonnen. Starten op een arbeidsmarkt in crisistijd', in: Becker en Hurenkamp (red.), *De gelukkige onderneming*, 97-108; 100.
- 38 Zie daarvoor C. Jensen, *The Right and the Welfare State* (Oxford, 2014).
- 39 M. Elchardus, 'Mijn vrijheid is van ons', in: R. Cuperus en M. Hurenkamp (red.), *Omstreden vrijheid. Waartoe een vrije samenleving verplicht* (Amsterdam, 2015), 40-62; 59.
- 40 De term 'financialisering' is ontleend aan A. van der Zwan, 'De financialisering van ons wereldbeeld', in: F. Becker, M. Hurenkamp en P. Kalma (red.), *Lessen uit de crash. Een antwoord op de financiële crisis* (Amsterdam, 2012), 28-50.
- 41 W. Streeck, *Re-Forming Capitalism. Institutional Change in the German Political Economy* (Oxford, 2009), 263 resp. 266.
- 42 In *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, dat oorspronkelijk in 1944 verscheen, analyseerde Karl Polanyi de maatschappij-verwoestende gevolgen van wat hij de liberale utopie van de vrije markt noemde in het Engeland van de negentiende eeuw. In de sociaaldemocratie zag hij een van de mogelijkheden om dit type kapitalisme te beteugelen.
- 43 Zie voor een scherpe analyse hiervan J.A.A. van Doorn, 'Democratie in de overgang. Van collectieve beheersing naar geordende vrijheid', in: idem, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. Samengesteld en ingeleid door Jos de Beus en Piet de Rooy (Amsterdam, 2009), 426-474; 462-463.
- 44 Zie P. Mair, *Ruling the Void. The Hollowing of Western Democracy* (Londen/New York, 2013).
- 45 Zie R. Koole, 'Griekenland, Europa en de legitimatie van politiek', in: *Socialisme en Democratie*, 72 (2015), 2, 18-28; 22.
- 46 P. de Rooy, *Ons stijpe op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014), 291.
- 47 Naar het gelijknamige artikel van J. de Beus, in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 1, 3-14.
- 48 Zie daarvoor: Monika Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de eenentwintigste eeuw*, Amsterdam (Amsterdam, 2013).

- 49 J.M. den Uyl, 'Heroriëntering van het socialisme', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 5, 273-282; 280.
- 50 W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Groningen, 1934).
- 51 Van den Berg, 'Hans Daudt: "politiek commentator van de allerbeste soort"', 30.

De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaaldemocratie

- 1 In dit hoofdstuk worden termen als sociaaldemocratie en (democratisch) socialisme door elkaar gebruikt. Vooral oude Doorbraaksocialisten zouden er ernstig bezwaar tegen hebben gemaakt, maar de historische werkelijkheid is er een die geen precieze betekenis meer toekent aan hetzij de ene term, hetzij de andere.
- 2 W. Banning, 'Terugblik', in: *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971* (Baarn, 1972), 7-72; 62.
- 3 Th.J.A.M. van Lier, 'De Weg naar Vrijheid', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982), 45-59, 48.
- 4 A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968). In de Nederlandse versie wordt minder generaliserend gesproken van 'pacificatiepolitiek': A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), 205-219.
- 5 H. Daalder, 'Politici en politisering in de Nederlandse politiek (1974)', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam, 1995), 40-72; 65-66.
- 6 Daudt was de eerste die dit onderscheid aldus formuleerde, onder andere ter adstructie van zijn doctrine van 'de uiterste noodzaak'. (Links mag alleen dan meeregere als niet-links – centrumpartijen en rechts – daartoe niet bij machte is.) H. Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945 (rede KNAW 1980)', in: idem, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995), 395-414, 404.
- 7 P. Vos, 'Sociaal-democratie en vakbeweging: één verleden, één toekomst?', in: M. Krop e.a. (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1993), 21-59, 54.
- 8 J. Lesourne, *Interfutures. Facing the Future: Mastering the Probable and Managing the Unpredictable* (Parijs, 1979).
- 9 'Eerst ga ik aan het werk; daarna gaan we nadenken.' Het citaat is gevonden in: M. van Haegendoren, 'Socialistische hervormingspolitiek in een verdeeld land. België 1945-1950', in: J. Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950* (Amsterdam, 1987), 78-97, 87.

'Gedruisch en gekijf'

- 1 *The Guardian*, 13 augustus 2015.
- 2 *De Volkskrant*, 25 november 2010. Eerder had D. Pels iets dergelijks bepleit: 'Splits de PvdA! De ruimte op links en de noodzaak tot politieke herverdeling', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 6, 28-34.
- 3 Aldus politiek redacteur Raoul du Pré in *de Volkskrant*, 12 maart 2012.
- 4 Vergelijk, in het bijzonder waar het PvdA-kiezers betreft, F. Becker en R. Cuperus (red.), 'De sociaal-democratische spagaat. Over de electorale en sociologische instabiliteit van de PvdA', in: idem (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007), 19-66.
- 5 H.-P. Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political

- space. Six European countries compared', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), 921-956.
- 6 Becker en Cuperus, 'De sociaal-democratische spagaat', 53-54.
  - 7 In het debat over richtingen en stromingen binnen partijen wordt veelal onvoldoende onderscheid gemaakt tussen meningsverschillen over middelen dan wel over (eind)doelen. In deze bijdrage laten we dit problematische aspect buiten beschouwing en concentreren we ons op inhoudelijke opvattingen.
  - 8 H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels. Deel VI* (Amsterdam, 1912).
  - 9 Ibidem, 426.
  - 10 Vergelijk H. Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Demokratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam, 1989); P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam, 2010), met name 313-348 en 441-490.
  - 11 R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995), 211 en verder.
  - 12 J.S. Wijne, *De 'vergissing' van Troelstra* (Hilversum, 1999), 66; zie ook Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 706-708.
  - 13 Zie P.J. Knegtman, *Socialisme en Democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam, 1989), 55-61; M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, 1998), 112-114.
  - 14 Knegtman, *Socialisme en Democratie*.
  - 15 A. Panebianco, *Political Parties. Organization and Power* (Cambridge, 1988), 38.
  - 16 D. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 154-237; en F. Becker, 'De jaren 1970-1994', in: idem, 238-295; Koole, *Politieke partijen in Nederland*.
  - 17 Zie R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 Jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988* (Houten, 1988), 41-48.
  - 18 M.H. Klijsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam, 2008), 667-668.
  - 19 P. de Rooy, 'Begeerten en idealen. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay', in: P. de Rooy e.a. (red.), *De Rode Droom* (Nijmegen, 1995), 8-77; 61-62.
  - 20 H. Vingerling en C.C. Schouten, *Democratisch Socialisten '70. Nevenstroom in de sociaal-democratie?* (Rotterdam, 2003), 105.
  - 21 Vergelijk P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl 1973-1977* (Den Haag, 1999); I. Lipschits, L. Middel en W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid. Een voorlopig verslag van het onderzoek naar de afgevaardigden op het Raads- en Statencongres 1978', in: I. Lipschits (red.), *Jaarboek 1978 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1979), 95-123; 107.
  - 22 M.S. de Vries, 'Verdeeldheid binnen partijen. Een vergelijkend onderzoek naar de mate van homogeniteit binnen politieke partijen van vier Europese landen', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1983), 129-160.
  - 23 De PvdA heeft vanaf haar oprichting in 1946 steeds een vrouwenorganisatie gekend, die echter in de loop van de tijd van naam (en soms van oriëntatie) wisselde. Achtereenvolgens waren dat de Vrouwenbond in de Partij van de Arbeid (1946), Vrouwencontact (1969) en de Rooie Vrouwen in de PvdA (1975). Na de opheffing van de Rooie Vrouwen in 1995 bestonden er verschillende vrouwen-netwerken in de PvdA, die zich in 2011 verenigden in Vrouwen in de PvdA (ViP). Zie H. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in*

- politieke partijen in Nederland, 1919-1990 (Leiden, 1994), 197-239.
- 24 P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip* (Deventer, 1982); zie ook Becker, 'De jaren 1970-1994', 278.
- 25 P. Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* (Amsterdam, 1995).
- 26 Commissie Programmatische Vernieuwingen, *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1987); Commissie C, *Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel. Een rapport over de organisatie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1987); W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988).
- 27 Becker, 'De jaren 1970-1994', 285.
- 28 Het toenmalige partijbestuur was niet overtuigd van het rapport en er werd dan ook weinig mee gedaan.
- 29 Onder meer P. de Beer, 'Het debat over sociaal-liberalisme op herhaling', in: *Socialisme en Democratie*, 61 (2004), 5/6, 68-73; 68.
- 30 Commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA* (Amsterdam, 1991).
- 31 A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam, 1986), 168; respectievelijk R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam, 2010), 36.
- 32 *Het Financieele Dagblad*, 23 januari 2012.
- 33 *NRC Handelsblad*, 17 februari 2012.
- 34 PvdA, *Beginselen. Manifest vastgesteld door het congres van de Partij van de Arbeid, Delft, 29 januari 2005* (Amsterdam, 2005).
- 35 M. Oudenampsen, 'Richtingenstrijd', in: *Socialisme en Democratie*, 70 (2013), 3, 23-28; 24.
- 36 Zie onder meer R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht, 1992), 170-171; G. Voerman en W. van Schuur 'De Nederlandse politieke partijen en hun leden (1945-2010)', in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden, 2011), 203-220; J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, 'Party membership in the Netherlands', in: E. van Haute en A. Gauja (red.), *Party Members and Activists* (Londen en New York, 2015), 134-150; I. van Biezen e.a., 'Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe', in: *European Journal of Political Research*, 51 (2011), 24-56. Gegevens in figuur 1 zijn afkomstig uit voornoemde bronnen plus van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP).
- 37 Zie P. Lucardie en G. Voerman, 'Democratie binnen partijen', in: Andeweg en Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht*, 185-201; G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: idem (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2005), 217-244; J. den Ridder e.a., 'De representativiteit van partijleden in Nederland', in: Andeweg en Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht*, 165-184.
- 38 Verdeeldheid in partijen wordt met vele termen aangeduid, zoals de historische schets heeft laten zien: 'facties', 'vleugels', 'richtingen', 'bloedgroepen', 'stromingen' geven aan dat partijen niet op voorhand als monolithische organisaties of *unitary actors* kunnen worden beschouwd. Een nadere beschouwing over de gebruikte terminologie laten wij hier achterwege. We volstaan met de opmerking dat we de diffuse term 'richtingen' of 'stromingen' gebruiken om een situatie aan te duiden waarbij tussen partijleden over meerdere politieke vraagstukken meningsverschillen bestaan en er tussen de aanhangers

- van de specifieke opvattingen een zekere mate van samenhang en overlap bestaat.
- 39 Zie voor een vergelijkende analyse van ook andere Nederlandse partijen: J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', in: *Res Publica*, 52 (2010), 2, 199-227. Zie verder ook J. den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eensgezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden, 2014).
- 40 Vergelijk het in 2009 verschenen speciale nummer (66, 1/2) van *Socialisme en Democratie*, het tijdschrift van de WBS, onder de titel 'Verdeeld verleden, gedeelde koers?'
- 41 Voor een overzicht: J. den Ridder e.a., *Research on party members in the Netherlands*. Paper prepared for the international workshop 'Party members and activists in Europe: State of the art and comparative perspective', Barcelona, Spain, 1-2 December 2011.
- 42 Zie voor de PvdA onder anderen Lipschits, Middel en Van Schuur, 'Het middenkader van de Partij van de Arbeid'; B. Middel en W. van Schuur, 'Dutch party delegates: Background characteristics, attitudes towards the European Community and towards Dutch politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA, and vvd', in: *Acta Politica*, 16 (1981), 241-263; W. van Schuur en M.S. de Vries, 'Are party activists parochial? Pro-European attitudes of national party activists', in: *Acta Politica*, 20 (1985), 177-192; W. van Schuur, 'Structuur in politieke opvattingen van Nederlandse partij-activisten', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1986), 195-216; De Vries, 'Verdeeldheid binnen partijen'.
- 43 Bij intern onderzoek van de PvdA waarvan de data beschikbaar zijn of waarover in openbare bronnen is gepubliceerd, gaat het om onderzoek gehouden onder leden en afdelingen in 1977 in het kader van de Commissie Meerjarenraming en Partijorganisatie (zie H. Osterloh, 'Participeren en functioneren van PvdA-leden'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam, 1980) en het MEP-eindrapport) en ledenonderzoek dat in 1995-1996 werd uitgevoerd door Paul Depla in de aanloop naar de verkiezingen van 1998; zie P. Depla, 'De stem des volks. Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1997), 183-214, citaten op 198.
- 44 Gegevens afkomstig uit een notitie van het partijbestuur (PB 013, 1996), met dank aan Madeleine de Vries van het partijbureau van de PvdA voor haar hulp in de zoektocht naar de gegevens en interne stukken die op basis van die gegevens waren geproduceerd; zie ook Depla, 'De stem des volks'.
- 45 Voor de opzet en een verantwoording van het LPO 2008 en de respons, zie J. van Holsteyn en R. Koole, *Is It True What They Say? Dutch Party Members and Their Opinion on Internal Party Democracy*. Paper for the workshop 'Promoting Internal Party Democracy', ECPR Joint Session, Lisbon, April 2009. Zie ook Den Ridder, *Schakels of obstakels?*, 29-34.
- 46 Zie voor het LPO 1999 J. van Holsteyn en R. Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onderzoek', in: *Socialisme en Democratie*, 57 (2000), 2, 93-104; R. Koole en J. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999* (Groningen, 2000), 93-124; voor het onderzoek van 1986 R. Hillebrand, *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen* (Leiden, 1992); R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, 'In het belang van

- de partij. Lidmaatschap en participatie', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989* (Groningen, 1990), 92-117; M.L. Zielonka-Goei. *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986* (Delft, 1989); M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De achterban van parlementariërs', in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1987* (Groningen, 1989), 116-137.
- 47 Gerapporteerde gegevens zijn uit LPO's afkomstig, tenzij anders is vermeld. In 1986 vulden 295 leden op bruikbare wijze een vragenlijst in (respons: 59 procent), in 1999 743 leden (respons: 50 procent) en in 2008 555 leden (respons: 38 procent). De gegevens uit 1986 zijn gewogen om te corrigeren voor vertekeningen als gevolg van de gehanteerde methode van steekproeftrekking (zie Hillebrand, *De antichambre van het parlement*, 27). Het valt overigens niet geheel uit te sluiten dat dergelijk vragenlijstonderzoek vertekening met zich brengt als gevolg van een selectieve respons. Evidente empirische aanwijzingen hiervoor ontbreken echter, terwijl het gegeven dat van de responderende PvdA-leden van het LPO 2008 72 procent aangeeft geen enkele (!) tijd aan het partijlidmaatschap en werk voor de partij kwijt te zijn erop wijst dat zeker niet uitsluitend actieve leden hebben deelgenomen. De inschatting van het eigen activisme onderstreept deze constatering: van alle PvdA-leden in het LPO 2008 zegt de helft (vrijwel) niet actief te zijn als lid, geeft 28 procent aan 'niet zo actief' te zijn, meent 14 procent 'tamelijk actief' te zijn en vindt niet meer dan 8 procent zich 'zeer actief' als PvdA-lid.
- 48 Zie onder meer R.B. Andeweg en G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands* (Houndmills, 2009).
- 49 Voor gebruikte vraagformuleringen en antwoordmogelijkheden, zie Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'Partijen in spaagaat?', 226-227. Een van de antwoordopties van de vraag naar euthanasie was in 1986 anders dan in 1999 en 2008; in plaats van 'euthanasie toestaan' stond er in 1986 'euthanasie toestaan als de patiënt daarom vraagt'.
- 50 C. van der Eijk, 'Measuring agreement in ordered rating scales', in: *Quality & Quantity*, 35 (2001), 3, 325-341.
- 51 K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', in: *Acta Politica*, 43 (2008), 203-234; H. Pellikaan e.a., 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 23-49; H. Pellikaan e.a., 'Fortuyn's legacy: Party system change in the Netherlands', in: *Comparative European Politics*, 5 (2007), 3, 282-302.
- 52 Zie Aarts en Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', 230; Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political space'.
- 53 K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam, 2005); H. Vollaard en B. Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht, 2005).
- 54 R. Koole en L. Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland', in: Vollaard en Boer (red.), *Eurosceptis in Nederland*, 109-128; 124; zie ook A.G. Harryvan en J. van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam, 2013).
- 55 Depla, 'De stem des volks', 203.
- 56 R.J. Dalton e.a., *Political Parties and Democratic Linkage. How Parties Organize Democracy* (Oxford, 2011), 101.
- 57 W. van der Brug en C. van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder', in: R. Coops

- e.a. (red.), *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn, 2003), 74-88; 78.
- 58 *Het Parool*, 4 januari 2007.
- 59 *Vrij Nederland*, 28 april 2012.
- 60 Aldus Ruud Koole in *de Volkskrant*, 14 april 2007.
- 61 We gaan ervan uit dat de door ons geanalyseerde vraagstukken plus de links-rechtsoriëntatie een valide indruk geven van het bestaan van eensgezindheid dan wel verdeeldheid, maar dat we uiteraard feitelijk beperkt zijn tot de informatie die we in dezen op basis van het LPO beschikbaar hebben.
- 62 Clusteranalyse is erop gericht om een databestand te herschikken tot relatief homogene subgroepen, waarbij er zoveel mogelijk gelijkenis is binnen een groep en verschil tussen groepen. De gekozen clusters zijn een compromis tussen eenvoud, overzichtelijkheid en het inzichtelijk maken van diversiteit. Hier is gekozen voor zogeheten k-means clustering (uitgevoerd in *Quick Cluster* van SPSS, procedure *no update*). Deze iteratieve methode is erop gericht te zoeken naar zo groot mogelijke verschillen bij een vooraf opgegeven aantal clusters. Zie voor de informatie over de methode onder anderen P. Dekker, *Case-wise sociaal beleidsonderzoek. Mogelijkheden van clusteranalyse met surveymateriaal* (Den Haag, 1989).
- 63 Als input voor de analyse zijn de antwoordschalen gebruikt lopend van 1 tot en met 7. Om het aantal clusters te bepalen, zijn oplossingen met een verschillend aantal clusters (2, 3 en 4) vergeleken. Hiërarchische clustering (WARD) toont dat een oplossing met twee clusters (op basis van de agglomeratiecoëfficiënt) de voorkeur verdient. Het gepresenteerde onderscheid biedt dan een representatie van diversiteit aan opvattingen in de PvdA; andere clustermethoden leiden tot vergelijkbare groepsomschrijvingen. De precieze samenstelling van de groepen blijft uiteindelijk enigszins arbitrair, want is en blijft een keuze van de onderzoekers/auteurs.
- 64 Het indikken van de zevenpuntsschaal vergroot verschillen iets uit: leden die in de categorie '5-7' terechtkomen, kiezen vaker voor positie 5 dan voor 7.
- 65 Zie ook de column 'Twee stromingen botsen op elkaar in de PvdA' van Lex Oomkes in *Trouw*, 28 januari 2015.
- 66 Zie onder anderen J. May, 'Opinion structure of political parties: The special law of curvilinear disparity', in: *Political Studies*, 21 (1973), 2, 135-151; S.E. Scarrow, 'Political Activism and Party Members', in: R.J. Dalton en H.-D. Klingemann (red.), *Oxford Handbook of Political Behavior* (Oxford, 2007), 636-654; respectievelijk M. Gallagher en M. Marsh, *Days of Blue Loyalty. The Politics of Membership of the Fine Gael Party* (Dublin, 2002), 173. Zie voor een omvattende empirische analyse van de zogeheten Wet van May, J.J.M. van Holsteyn, J.M. den Ridder en R.A. Koole, 'From May's laws to May's legacy. On the opinion structure within political parties', in: *Party Politics* (te verschijnen).
- 67 Zie verder over de huidige politieke relevantie van opleiding in Nederland onder anderen M.A.P. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam, 2011).
- 68 In het licht van latere ontwikkelingen en specifiek de vorming van het kabinet-Rutte-Asscher van VVD en PvdA in 2012 is het vermeldenswaardig dat onder beide groepen leden nog in 2008 die optie van een coalitie met de VVD slechts door weinigen werd geprefereerd.
- 69 DS'70 werd als partij in april 1970 door oud-leden van de PvdA opgericht. Een maand later sloten drie leden uit de Tweede Kamerfractie van de PvdA zich bij deze partijorganisatie aan. In november 2014 stapten twee leden uit de PvdA-fractie in de Tweede Kamer (Öz-

- türk en Kuzu) vanwege een meningsverschil over het integratiebeleid. Zij bleven lid van de Kamer en namen drie maanden later het initiatief om een eigen beweging op te richten ('Denk'). Zie *NRC Handelsblad*, 9 februari 2015 en *de Volkskrant*, 9 februari 2015.
- 70 Het vertrek van de Kamerleden Öztürk en Kuzu in november 2014 was niet het gevolg van blokvorming binnen de partij, al duidt het wel op de toegenomen gevoeligheid van en spanningen gerelateerd aan deze minderheden- en integratiethematiek binnen de PvdA.
- 71 Zie verder Den Ridder, *Schakels of obstakels?*, met name hoofdstuk 5, 207-273; en Van Holsteyn, Den Ridder en Koole, 'From May's laws to May's legacy'.
- ### Van kiezers en campagnes
- 1 Zie G. Esping Andersen, *The three worlds of Welfare Capitalism* (Londen, 1990).
- 2 Zie S.M. Lipset, *Political Man, the social bases of politics*, (Londen, 1959/1983), met name het hoofdstuk over *working-class authoritarianism*.
- 3 H. Kriesi e.a., *West European Politics in the Age of Globalization* (Cambridge, 2008). Zie voor Nederland onder anderen W. van der Brug, C. de Vries en J. van Spanje, 'Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijnen? Politieke vertegenwoordiging in Nederland', in: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden, 2011), 283-300.
- 4 Zie H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen, 1981), 39-40.
- 5 J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland II. De tijd na 1940* (Assen/Maastricht, 1990), 45.
- 6 Wiardi Beckman Stichting, *Verkiezingen in Nederland. De ontwikkeling en verspreiding van politieke voorkeuren en hun betekenis voor de PvdA* (Amsterdam, 1951).
- 7 *De Nederlandse kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen* (Den Haag, 1956), 86. In dit onderzoek worden vier welstandsklassen onderscheiden. De twee laagste worden aangeduid als volksklasse A (laagste inkomens) en volksklasse B (minder gesitueerd). Daarnaast is er sprake van een middenklasse (beter gesitueerd) en de kleine groep van 'welgestelden'. Deze indeling is in latere onderzoeken niet meer gebruikt. In 1956 is niet gevraagd naar de opleiding van de respondenten.
- 8 Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA, 1966-1977* (Amsterdam, 1991), 28-29.
- 9 *Ibidem*, 25.
- 10 A. Hoogerwerf, 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', in: *Sociologische Gids*, 10 (1963), 5, 249-263; Van Praag, *Strategie en illusie*, 31-33.
- 11 E. van Thijn, 'Een moderne verkiezingscampagne', in: *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 10, 704-714.
- 12 E. van Thijn, 'De PvdA geprovoceerd (1960-1970)', in: J. Bank en S. Temming (red.) *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn, 1981), 173-199; 180.
- 13 57 procent van de kiezers van de Boerenpartij behoorde in 1967 tot de twee laagste inkomensgroepen. Alleen de achterban van de PvdA bestond in vergelijkbare mate uit lagere inkomens. Daarentegen behoorde slechts 34 procent van de D66-kiezers tot de lagere inkomensgroepen. Cijfers over het opleidingsniveau van de kiezers worden niet gemeld. Het databestand uit 1967 is verdwenen. Zie verder G. Kuypers e.a., *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam, 1967), 43.
- 14 In maart 1969 lekte het rapport *Proefvuin*

- der democratie uit naar *Het Parool* (3 maart 1969). Pas in 1971 verscheen een artikel van H. van Stiphout in *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 8-9, 436-459.
- 15 Van Praag, *Strategie en illusie*, 78.
  - 16 Zie Van Praag, *Strategie en illusie*, hoofdstuk 3, voor een uitgebreide beschrijving en analyse van de integratie van Nieuw Links in de partij.
  - 17 Het streven naar een tweedeling in de politiek werd geformuleerd in het rapport *Een stem die telt* (zomer 1967). Den Uyl was voorzitter van de werkgroep die het rapport opstelde. De inhoud van het rapport was in belangrijke mate ontleend aan de ideeën van Van Thijn.
  - 18 Het congres is berucht geworden vanwege de 'berendans' die André van der Louw op het podium uitvoerde toen bleek dat er veel vertegenwoordigers van Nieuw Links in het partijbestuur waren gekozen.
  - 19 *De Groene Amsterdammer*, 2 oktober 1971. Al in juni 1971 had Den Uyl gemeld dat hij weinig zag in een nieuwe partij; zie idem, 'Drees jr. zegt wat liberalen en confessionelen allang dachten', in: *Hollands maandblad* 13 (1971), no 283-284, 4-5.
  - 20 De andere hervormingsvoorstellen waren de herziening van de Wet op de Ondernemingsraad, de Vermogensaanwasdeling (VAD) en Selectieve Investeringsregeling (SIR). Alleen als het CDA meewerkte aan deze vier hervormingsvoorstellen was de PvdA bereid de coalitie na de verkiezingen voort te zetten.
  - 21 Deze cijfers zijn gebaseerd op de zelfindeling van de kiezers in het *Nationaal Kiezersonderzoek 1977*, zie ook R.B. Andeweg, 'Factoren die het stemgedrag mede bepalen', in: G. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens (red.), *De Nederlandse kiezer '77* (Voorschoten, 1977), 156-166; 160-161. Als middenklasse worden beschouwd de respondenten die zichzelf tot de gewone of de hogere middenklasse rekenden. De arbeidersklasse bestaat uit de kiezers die zichzelf tot de gewone of de hogere arbeidersklasse rekenden. In dit hoofdstuk zal verder steeds worden uitgegaan van deze zelfindeling van de kiezers.
  - 22 L. Wijmans en A. van der Zwan, 'De verkiezingen van 1977', in: *Socialisme en Democratie*, 34 (1977), 11, 517-536.
  - 23 H. Daudt, 'Winst en verlies van de partijen', in: Irwin, Verhoef en Wiebrens (red.), *De Nederlandse kiezer '77*, 138-149; 145.
  - 24 K. Brants, W. Kok en Ph. van Praag, *De strijd om de kiezersgunst. Verkiezingscampagnes in Nederland* (Amsterdam, 1982), 131-134.
  - 25 Ibidem, 92.
  - 26 W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988), bijlage 1, 99-109. Zie verder C. van der Eijk en Ph. van Praag (red.), *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986* (Amsterdam, 1987).
  - 27 F. Becker, 'De jaren 1970-1995', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 238-295.
  - 28 P. Klein en R. Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen* (Amsterdam, 1998), 126.
  - 29 J. van Ingen Schenau en D. Benschop, 'De catenaccio-campagne van de PvdA', in: K. Brants en Ph. van Praag (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994* (Amsterdam, 1995), 41-53.
  - 30 E. Couvret, C. van der Eijk en Ph. van Praag, 'De effecten van de campagne', in: Brants en Van Praag (red.), *Verkoop van de politiek*, 211-227, 216. Zie ook de *Volkskrant*, 30 april 1994.
  - 31 *De Volkskrant*, 4 oktober 1997, 1. Cijfers ontleend aan het kiezersonderzoek van de Universiteit van Amsterdam en het NIPO in samenwerking met de *Volkskrant*.
  - 32 H. Anker, 'Sterk en sociaal. Ontwikkeling van de PvdA-boodschap in de campagne van 1998', in: A.E. Bronner e.a. (red.), *Recente ontwikkelingen in het marktonder-*

- zoek. *Jaarboek 1999 van de Nederlandse Vereniging voor Marktonderzoek en Informatiemanagement* (Haarlem, 1999), 147-160.
- 33 Politieke Barometer, in: *Nova*, 14 december 2001.
- 34 Zie voor een meer gedetailleerde analyse W. van der Brug, 'Zwevende of geëmancipeerde kiezers?', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 2004), 230-251.
- 35 Zie voor een nauwkeurig verslag van de interne beraadslagingen die tot het aftreden van Melkert hebben geleid R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam, 2010), 161-171.
- 36 Het feit dat 44 procent van de PvdA-kiezers zich in 2006 tot de arbeidersklasse rekent, kan niet direct geïnterpreteerd worden als een stijging ten opzichte van 2003 (zie figuur 1). De steekproef van 2002/2003 met zijn zeer laag aandeel kiezers uit de arbeidersklasse is qua samenstelling nogal afwijkend van eerdere en latere bestanden. Belangrijk is vooral of de mate van oververtegenwoordiging binnen de PvdA-kiezers wel of niet sterk verandert. Dat is niet het geval in 2006.
- 37 Zie voor een analyse van de campagne van 2012 Ph. van Praag en K. Brants (red.), *Media, macht en politiek. De verkiezingscampagne van 2012* (Diemen, 2014).
- 38 M. Kranendonk, L. Michon, H. Schwarz en F. Vermeulen, *Opkomst en stemgedrag van Amsterdammers met een migratieachtergrond tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart 2014* (Amsterdam, 2014), 20.
- 39 *Nationaal Kiezersonderzoek 2010*.
- De ideologische en programmatische ontwikkeling van de PvdA**
- 1 J.M. den Uyl, 'Theorie en beweging', in: idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek. Met een inleiding van M. van Rossem* (Amsterdam, 1988; artikel dateert van 1956), 53-59; 56-57.
- 2 Geciteerd in M. Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA* (Amsterdam, 1998), 237.
- 3 WBS, *Rapport van de commissie tot onderzoek van z.g. klimaatverschillen in de P.v.d.A.* (Amsterdam, 1949), 6.
- 4 J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1986), 14-42; 21.
- 5 Het zijn voorbeelden van wat tegenwoordig in de geschiedwetenschap 'cultural transfer' resp. 'histoire croisée' wordt genoemd. Zie voor deze begrippen: P. van Dam, 'Vervlochten geschiedenis. Hoe *histoire croisée* de natiestaat bedwingt', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 125 (2013), 1, 96-109.
- 6 Zie voor een buitengewoon gedegen overzicht: B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Groningen, 2002).
- 7 T. Wöltgens, 'Vrijgeest Kalma', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 3, 3. Zie voor een kritisch overzicht van de ontwikkeling van de sociaaldemocratie A. van der Zwan, *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. Geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam, 2008).
- 8 P. de Rooy, 'Over snijbloemen en sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007), 10, 9-15.
- 9 K. Schuyt en E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000), 409.
- 10 Geciteerd bij R. Roegholt, *Amsterdam na 1900* (Den Haag, 1993), 244. Aldaar ook de reacties op Sandbergs stellingname.
- 11 W. Banning, 'Het nieuwe begin', in: W. Banning en J. Barents, *Socialistische documenten* (Amsterdam, 1952) 227-237; 229.

- 12 W. Banning, 'De visie der "doorbrekers"', in: *Socialisme en Democratie*, 6 (1949), 5, 257-264; 260.
- 13 H. de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de Doorbraak', in: M. Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1991), 47-81; 50-51.
- 14 J. Bank, 'De theorie van de vernieuwing en de praktijk van de wederopbouw. Het Nederlandse socialisme in de tweede helft van de jaren veertig', in: J. Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam, 1987), 98-121; 110.
- 15 Brinkman, *Willem Drees, de SDAP en de PvdA*, 214; zie ook W. Drees, onder redactie van H. Daalder en J.H. Gaemers, *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding* (Amsterdam, 1996), 22-23.
- 16 R. Hartmans, 'Het socialisme van Willem Banning. Bij de honderdste geboortedag van een "vergeten" ideoloog', in: *Socialisme en Democratie*, 45 (1988), 1, 8-14; 11.
- 17 Ibidem, 9.
- 18 Drees, *Op de kentering*, 25.
- 19 W. Schermerhorn, 'Na vijf jaren Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, 8 (1951), 1, 1-12; 2.
- 20 J. Jansen van Galen en H. Vuijsje, *Drees, wethouder van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1980), 175.
- 21 Th.J.A.M. van Lier, 'Op weg naar de verzorgingsstaat (1950-1960)', in: J. Bank en S. Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominenten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn, 1981), 141-171; 149.
- 22 T. Kappelhof, "'Omdat het historisch gegroeid is". De Londense Commissie-Van Rhijn en de ontwikkeling van de sociale verzekeringen in Nederland (1937-1952)', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1 (2004), 2, 71-91.
- 23 P. de Rooy, 'Het waarom van de complexiteit van de Nederlandse sociale zekerheid', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 6, 266-273; 270. Zie voorts F. Becker, 'Een strijd om nieuwe verhoudingen. Sociaal-democraten en christendemocraten in de Nederlandse politiek na 1945', in: P. van Dam, J. Kennedy en F. Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014), 301-331; 324-329.
- 24 J.J. Woldendorp, 'De Partij van de Arbeid en de sociale politiek in Nederland in de jaren vijftig. Toegespit op de geleide loonpolitiek, de sociale verzekeringen en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (Amsterdam, 1984), 76.
- 25 Ibidem, 272.
- 26 Drees, *Op de kentering*, 10-11. Zie voorts H. Daalder, *Gedreven en behoedzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam, 2003).
- 27 W. Drees, *Herinneringen en opvattingen* (Naarden, 1983), 102.
- 28 Th.J.A.M. van Lier, 'De weg naar vrijheid', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982), 45-59; 48-49.
- 29 D. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam, 1994), 154-237; 181.
- 30 Plancommissie PvdA, *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief* (Amsterdam, 1951), 260.
- 31 Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 244.
- 32 H. Oosterhuis, 'De rechtsorde van de arbeid', in: *Socialisme en Democratie. Tien jaar Partij van de Arbeid*, 13 (1956), 2, 44-48.
- 33 Zie daarvoor B. Hogenboom, P. Kalma en M. Plantinga, *Ondernemen of overnemen. Corporate governance en de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2001), 39-53.

- 34 Aangehaald in *De weg naar vrijheid*, 355.
- 35 B. Tromp, 'Inleiding', in: J. de Kadt, *De deftigheid in het gedrang. Een keuze uit zijn verspreide geschriften* (Amsterdam, 1991), 7-30; 7. Zie ook R. Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt* (Amsterdam, 1990).
- 36 J. de Kadt, 'Socialistisch isolement of sociale werelddemocratie (1)', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 11, 646-655; 651.
- 37 J. de Kadt, 'Van weifeling tot weerstand', in: *Socialisme en Democratie*, 7 (1950), 7/8, 418-436; 419.
- 38 Ibidem, 435.
- 39 Zie bijvoorbeeld J. de Kadt, 'Het socialistisch beginsel. De politiek van de Partij van de Arbeid en de culturele situatie in Nederland', in: J. de Kadt, J.M. den Uyl en A. Vondeling, *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat. Een toetsing van de naoorlogse ontwikkeling aan socialistische normen* (Amsterdam, 1957), 13-22.
- 40 Zie P. Kalma, 'De twee gezichten van de sociaal-democratie', in: Brinkman, De Keizer en Van Rossum (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*, 297-313; 308-309.
- 41 Zie voor gedegen studies over de sociaaldemocratische opvattingen inzake de internationale politiek: F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam, 1994); F. Zuidam, *Tussen mens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam, 2001).
- 42 'Economische integratie. Verslag van een gesprek waaraan deelgenomen werd door P.J. Kapteyn, mr. J.J. van der Lee, prof. dr. I. Samkalden, prof.dr. J. Tinbergen en drs. J.M. den Uyl', in: *Socialisme en Democratie*, 11(1954), 11, 653-666.
- 43 J. van Merriënboer, *Manholt. Een biografie* (Amsterdam, 2006), 187.
- 44 M. Segers, 'Nederland tegen zichzelf. De PvdA, het debat over Europa in de jaren vijftig en de doorwerking daarvan in de Europese politiek van Nederland', in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam, 2008), 100-117; 104. Zie ook M. Segers, *Reis naar het continent. Nederland en de Europese integratie, 1950 tot heden* (Amsterdam, 2013), 85 e.v.
- 45 Segers, 'Nederland tegen zichzelf', 102-106.
- 46 J.M. den Uyl, 'Heroriëntering van het socialisme', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 5, 273-282; 280.
- 47 W. Banning, 'Balans van een discussie', in: *Socialisme en Democratie*, 10 (1953), 1, 16-25; 16.
- 48 E. van Thijn, 'De PvdA geprovoceerd (1960-1970)', in: Bank en Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge, 173-199; 176.*
- 49 Naar B. Boivin e.a., *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid. Opkomst, ontwikkeling en betekenis van Nieuw Links* (Deventer, 1978).
- 50 Bosscher, 'De jaren 1946-1970', 230.
- 51 Voor een uitgebreide beschrijving zie A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam, 2008).
- 52 Bijgebracht in Den Uyl, *Inzicht en uitzicht*; en J.M. den Uyl, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam, 1986).
- 53 Zie voor het onderstaande F. Becker en P. Kalma, "'Twee dingen goed begrijpen.' Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl', in: *Socialisme en Democratie*, 64 (2007) 11/12, 12-25; F. Becker, 'Das Kabinet Den Uyl (1973-1977) als Höhe- und Wendepunkt der 1970er Jahre', in: D. Hellema, F. Wielenga en M. Wilp (red.), *Radikalismus und politische Reformen. Beiträge zur deutschen und niederländischen Geschichte in den 1970er Jahren* (Münster/New York/München/Berlijn, 2012), 55-81.

- 54 J.M. den Uyl, 'Fundamentele democratisering', in: De Kadt, Den Uyl en Vondeling, *Vrijheid en gelijkwaardigheid in de welvaartsstaat*, 5-12; 10.
- 55 J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht'. Onder redactie van Dick Benschop en Aad Blok, in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 2, 51-61; 55.
- 56 *Handelingen Tweede Kamer 1966-1967*, buitengewone zitting 19 april 1967, 47.
- 57 J.M. den Uyl, 'De volgende tien jaren', in: *Socialisme en Democratie*, 18 (1961), 5, 377-389; 388.
- 58 Zie uitvoeriger : P. Kalma, 'Het revisionisme van J.M. den Uyl', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 12, 507-529.
- 59 Den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan. Een postume voordracht', 60.
- 60 J.K. Galbraith, *The Affluent Society* (Harmonsworth, 1974), 21.
- 61 J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: WBS, *De besteding van de groei van het nationaal inkomen* (Amsterdam, 1963), hoofdstuk 1, 11-12.
- 62 *Verslag van het negende congres van de Partij van de Arbeid, gehouden op 17, 18 en 19 januari 1963, in het gebouw van de Dierentuin te 's Gravenhage* (Amsterdam, z.j.), 66.
- 63 J.M. den Uyl, 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 4, 226-228.
- 64 Een hilarisch verslag van het opereren van Nieuw Links op lokaal niveau biedt M. van Amerongen, 'Hoe de Partij van de Arbeid afdeling Transvaal-Oosterpark in de greep van Peking raakte', in: idem e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel* (Amsterdam, 1984), 222-236.
- 65 Zie M. Krop (red.), *Burengerucht. Opstellen over Duitsland* (Deventer, 1978), in het bijzonder H. van den Bergh, 'De PvdA en de SPD. De ergernis, de twijfels en de betrokkenheid', 364-373.
- 66 Voor een overzicht zie D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam, 2012).
- 67 Merriënboer, *Mansholt*, 361 e.v.
- 68 J. Kool-Smit, 'Gelijkheid vertaald naar de helft', in: *Socialisme en Democratie*, 29 (1972), 3, 98-102.
- 69 Voor een overzicht van de Rooie Vrouwen zie U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam, 1983), 151-189. Voor de abortuskwestie: J. Outhoorn, *De politieke strijd rondom de abortusmetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag, 1986).
- 70 Geciteerd in Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA, 1966-1977* (Amsterdam 1990), 29-30. Zie ook E. van Thijn, 'De staat van de democratie in 2020', in: *Socialisme en Democratie*, 60 (2003), 12, 30-34.
- 71 E. van Thijn, 'Van partijen naar stembusakkoorden' (1967), in: idem, *Democratie als hartstocht. Commentaren en pleidooien 1966-1991* (Amsterdam, 1991), 35-51; 40-41.
- 72 *Het Nederlandse parlementaire stelsel. Rapport van de commissie Parlementaire Democratie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1965), naar de voorzitter ook wel de commissie-Burger genoemd; *Een STEM die telt. Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam, 1967). Rapport van de in april 1967 door het bestuur van de Partij van de Arbeid ingestelde werkgroep, die de opdracht kreeg op korte termijn te rapporteren omtrent een wenselijke herziening van het parlementaire stelsel.
- 73 E. van Thijn, 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', in: *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 11, 540-553; 548-549. Zie verder Van Thijn, *Democratie als hartstocht*.
- 74 J.M. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek', in: idem, *Inzicht en uitzicht*, 161-182; 168 en 166.
- 75 Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987*, 464.

- 76 Zie voor een evaluatie: P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht* (Den Haag, 1999); J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998).
- 77 A. de Kwant en E. Mathies, *Twee dingen ... Joop den Uyl geportretteerd door tijdgenoten* (Utrecht/Antwerpen, 1981), 43.
- 78 W. Meijer, 'Naar een herwaardering van de verzorgingsstaat', in: *Socialisme en Democratie*, 39 (1982), 1, 17-19; 17.
- 79 Zie hiervoor F. Becker, 'De jaren 1970-1994', in: Brinkman, De Keizer en Van Rossum (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*, 239-295; 272-276.
- 80 J.M. den Uyl, *Tegen de stroom in*. Verkorte weergave van een 2,5 uur durende rede, gehouden op 3 mei 1981 in Paradiso Amsterdam (Amsterdam, 1981).
- 81 J.M. den Uyl, 'Na de tweedeling', in: idem, *De toekomst onder ogen. Beschouwingen over socialisme, economie en economische politiek* (Amsterdam, 1986), 165-179; 179.
- 82 Commissie Programmatistische Vernieuwingen, *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1987). Zie voorts Becker, 'De jaren 1970-1994', 283-284.
- 83 Ibidem, 285.
- 84 P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005), 53.
- 85 F. Becker en P. Kalma, 'De Partij van de Arbeid en het kapitalisme in Nederland. Een gesprek met Wim Kok', in: F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999), 232-249; 234.
- 86 Zie voor een getuigenis daarvan: E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam/Antwerpen, 2008), 137.
- 87 De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, 38 respectievelijk 56.
- 88 P. de Rooy, 'Grote veranderingen in een klein land', in: De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, 149-223; 220.
- 89 W. Kok, 'Wij laten niemand los', in: *In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam, 2009), 187-214; 192. Voor de achtergrond: T. Niemantsverdriet, *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom* (Amsterdam/Antwerpen, 2014), 73-79.
- 90 F. Becker, R. Cuperus en P. Kalma, *Memorandum Derde Weg* (Amsterdam, 1999).
- 91 Ibidem.
- 92 Uit het archief van de auteur.
- 93 Geciteerd in W. Bos, *De Derde Weg voorbij*. 21e Den Uyl-lezing, 25 januari 2010, zie www.pvda.nl/data/sitemanagement/media/2010/Den+Uyl-lezing+Wouter+Bos.pdf (geraadpleegd op 13 oktober 2015), 8. Zie ook: F. Becker en R. Cuperus, *Which way out? New leaders, new thinkers, new parties? A message from the Dutch polder*, 12 september 2008, website Policy Network.
- 94 Zie daarvoor F. Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 2001), in het bijzonder de redactionele inleiding en de bijdrage van Paul Kalma. In de aanbodeconomie gaat de aandacht uit naar prikkels om het aanbod van productiefactoren positief of negatief te beïnvloeden, een benadering die leidend was in het beleid van de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher.
- 95 B. Tromp, 'De taak der sociaal-democratie', in: *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 5/6, 90-95.
- 96 K. van Kersbergen, 'De onontkoombaarheid van de "derde weg"', in: *Socialisme en Democratie*, 57 (2000), 6, 275-283. Zie ook idem, 'Socialisme, sociaal-democratie en het Den Uyl-socialisme. De Nederlandse sociaal-democratie en het denken over de verzorgingsstaat', in: J. Bussema-

- ker e.a., *Verzorgingsstaat tussen individualisme en solidariteit* (Amsterdam, 1994), 32-56.
- 97 Voor een (kritische) beschouwing over deze benadering: R. van der Veen, *Nieuwe vormen van solidariteit. Sociaal-democratische beginselen en de verzorgingsstaat* (Amsterdam, 2005).
- 98 Commissie-Van Thijn, *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector* (Amsterdam, 2002), 87.
- 99 R. van der Ploeg en M. van Zuylen, 'Paars voor sociaal-democraten', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 3, 112-117; 117.
- 100 R. Vreeman, *Zonder rood geen paars. Kanttekeningen van een sociaal-democraat* (Amsterdam, 1995), 181 respectievelijk 174.
- 101 Ibidem, 182; Vreeman citeert hier de socioloog Kees Schuyt over individualisme.
- 102 Van der Ploeg en Van Zuylen, 'Paars voor sociaal-democraten', 116.
- 103 F. Leijnse, 'De CDA-isering van de PvdA. Een kritiek op het regeerakkoord', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 10, 442-454; 452.
- 104 Ibidem, 451.
- 105 R. van der Veen, 'Een technocratisch project. De paarse coalitie en de herziening van de verzorgingsstaat', in: F. Becker e.a. (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 2001), 142-163; 154.
- 106 E. van Thijn, *Grenzen aan de markt. Privatisering en de hervorming van de publieke sector* (Amsterdam, 2002); B. Hogenboom, P. Kalma en M. Plantinga, *Ondernemen of overnemen. Corporate governance en de sociaal-democratie* (Amsterdam, 2001); F. de Kam, F. Becker en P. Kalma, *Draagkracht onder druk. Kanttekeningen bij 'Belastingen in de 21e eeuw'* (Amsterdam, 1998).
- 107 P. Kalma, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* (Amsterdam, 1995), 63.
- 108 Brief van W. Kok aan F. Rottenberg, 28 augustus 1995, mededeling van P. Kalma aan de auteur.
- 109 P. Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (Amsterdam, 2004), 333. Zie ook: idem, 'Kapitalisme op drift of: wat de derde weg onbesproken laat', in: F. Becker, W. van Hennekeler en B. Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1999), 207-231; en P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam, 2012).
- 110 Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang*, 334.
- 111 Zie daarvoor de bijdragen aan *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 5/6, 7/8, 10/11, die werden uitgebracht onder de titel 'Na de dreun', 'Na de dreun. Het vervolg', respectievelijk 'De "roots" van de PvdA'.
- 112 G. van Westerloo, 'Opstand tegen de Socialen', in: *Socialisme en Democratie*, 59 (2002), 10/11, 12-17; 16-17.
- 113 Werkgroep Politiek Inhoudelijke Koers, *De kaasstolp aan diggelen* (Amsterdam, 2002).
- 114 F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007).
- 115 Commissie-Vreeman, *De scherven opgeveegd. Een bericht aan onze partijgenoten* (Amsterdam, 2007), 10.
- 116 Reactie op hoofdlijnen van (interim-) partijbestuur PvdA op rapport commissie-Vreeman, *De scherven opgeveegd*, 1 juni 2007.
- 117 Zie daarvoor Niemantsverdriet, *De vecht-partij*.
- 118 Geciteerd in P. Kalma, 'Over gelijkheid', in: *Socialisme en Democratie*, 60 (2003), 7/8, 22-33; 22. Zie voor de opvattingen van Bos verder W. Bos, *Dit land kan zoveel beter* (Amsterdam, 2006); *Wat Wouter wil. Wouter Bos in gesprek met Max de Bok* (Amsterdam, 2006).
- 119 Zie *De financiële crisis voorbij: kansen voor onze samenleving*. Van der Wielen

- Lezing 2010 door Job Cohen, uitgesproken op vrijdag 26 maart 2010 in Leeuwarden.
- 120 P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- 121 'Verdeeld verleden, gedeelde toekomst. Concept-resolutie over integratie, opgesteld door het bestuur van de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 1/2, 6-23; 7 respectievelijk 12.
- 122 M. Hurenkamp, 'De angst om voor zwak versleten te worden', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 1/2, 71-75; 72.
- 123 K. Aarts, 'Europese integratie en de Nederlandse kiezers', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 18-35; K. Aarts en H. van der Kolk, 'Understanding the Dutch "No": the Euro, the East, and the Elite', in: *Political Science and Politics*, 39 (2006), 2, 243-246.
- 124 Werkgroep Europa, *Europa: Vertrouwen herwinnen. Discussienota* (Amsterdam, 2005).
- 125 C. Arndt en K. van Kersbergen, 'Social democracy after the Third Way: restoration or renewal?', in: *Policy & Politics*, 43 (2013), 2, 203-220, te raadplegen op <http://dx.doi.org/>.
- 126 Een krachtig pleidooi hiervoor wordt gehouden in M. Sie Dhian Ho, *Van waarde. Sociaal-democratie voor de eenentwintigste eeuw* (Amsterdam, 2013).
- 127 De term is ontleend aan R. Cuperus, 'Postliberalisme is het antwoord op populisme', in: idem en M. Hurenkamp (red.), *Omstreden vrijheid. Waartoe een vrije samenleving verplicht* (Amsterdam, 2015), 11-39; zie voor een uitgebreide kritiek op het handelen van de politiek-bestuurlijke elite, inclusief die van sociaaldemocratische denominatie: R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam, 2009).
- ### Wat is er over van de rode familie?
- 1 'Wöltgens valt over kritiek vakbeweging', in: *NRC Handelsblad*, 4 september 1991.
- 2 M. Kranenburg, 'De derby PvdA-FNV', in: *NRC Handelsblad*, 26 september 1991.
- 3 F. van Alphen en E. Stoker, 'Tomaten hebben de rozen verdreven', *de Volkskrant*, 7 maart 2007.
- 4 Om de personele overlap aan de top van partij en vakcentrale in kaart te brengen, is hier gekeken naar het aantal Tweede Kamerleden dat voor of tijdens hun Kamerlidmaatschap functies in het NVV of de FNV vervulde en het aantal NVV/FNV-bestuurders dat functies bekleedde in de partij of hun partijlidmaatschap publiekelijk (zoals in kranteninterviews) bekendmaakte. Voor de loopbaan van Kamerleden is gebruikgemaakt van de data van het Parlementair Documentatie Centrum (PDC). Voor de politieke voorkeuren van NVV/FNV-bestuurders zijn publiek beschikbare cv's geanalyseerd. Voor wat betreft de basis is gebruikgemaakt van gegevens betreffende het stemgedrag van NVV/FNV-leden (ontleend aan publiek beschikbare peilingen alsmede Eurobarometer-data, zie www.gesis.org/eurobarometer-data-service/survey-series/standard-special-eb, geraadpleegd op 21 november 2013), alsmede het vakbondslidmaatschap van PvdA-leden (voorkomend in ledenenquêtes); de meest recente data zijn beschikbaar gesteld door J. den Ridder, R. Koole en J. van Holsteyn op basis van het proefschrift van J. den Ridder, *Schakels of obstakels? Nederlandse politieke partijen en de eengezindheid, verdeeldheid en representativiteit van partijleden* (Leiden, 2014). Verder zijn voor dit artikel in de herfst van 2013 achtergrondinterviews gehouden met de algemeen secretaris van de SP, Hans van Heijningen, FNV-lobbyist Corine van der Vliet en PvdA-bestuurder (en FNV-ma-nager) Gery de Boer. Deze vraagesprek-

- ken hadden plaats in het kader van een internationaal onderzoeksproject naar de relatie tussen linkse partijen en vakcentrales.
- 5 M. Buschman, '1903: De Spoorwegstaking', in: K. van Leeuwen, M. Molema en I. Raaijmakers (red.), *De Rode Canon. Een geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie in 32 verhalen* (Amsterdam, 2010), 18-19; A. van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands* (Amsterdam, 1995), 36; S. van der Velden, *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)* (Amsterdam, 2005), 61.
  - 6 Van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands*, 36.
  - 7 Th.A.J.M. Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland. Van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar* (Hilversum, 1982), 278; Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 62.
  - 8 Geciteerd door S. Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-Democraat 1868-1943* (Den Haag, 1993), 237.
  - 9 E.F. Hueting, E. de Jong, en R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen. 1906-1981* (Amsterdam, 1983), 35 en 45-46.
  - 10 Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland*, 255.
  - 11 Er werd over verschillende modellen nagedacht, waaronder de Britse Labour Party waarin partij en vakbonden organisatorisch geïntegreerd zijn. Zie P. Hoekman, 'Roelof Stenhuis', in: P.J. Meertens e.a. (red.) *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1* (Amsterdam, 1986), 123-125; G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen, 1975); Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*.
  - 12 H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd. Deel 1* (Baarn, 1976); Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*; Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*.
  - 13 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 157.
  - 14 J. Roes, 'Katholieke arbeidersbeweging in historische banen. Inleidende beschouwing over achtergronden, fasen en aspecten', in: idem (red.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkelingen van Nederland na 1945* (Baarn, 1985), 15-77.
  - 15 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 139-143.
  - 16 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 127 en 130.
  - 17 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 139-143.
  - 18 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 127 en 130; Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 209-210.
  - 19 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 156.
  - 20 Ibidem, 156.
  - 21 PvdA, *De verhouding tussen de Partij van de Arbeid en een aantal andere organisaties* (Amsterdam, 1955).
  - 22 Ibidem, 7-9.
  - 23 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 157.
  - 24 Ibidem, 228 en 232.
  - 25 Ibidem, 362.
  - 26 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), 43.
  - 27 B. Mulder, *Het hart van de sociaal-democratie. Over het belang van arbeid en zeggenschap* (Den Haag, 2012), 141.
  - 28 S. Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', in: *Socialisme en Democratie*, 37 (1980), 11, 523-530; 529.
  - 29 PvdA, *Beginselprogramma* (Utrecht, 1947).

- 30 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 529.
- 31 J.P. Windmuller, A.F. van Zweeden en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht, 1983), 130.
- 32 Deze paragraaf is gebaseerd op Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 280-282.
- 33 Windmuller, Van Zweeden en De Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, 119.
- 34 K. van Doorn e.a., *De beheerste vakbeweging. Het NVV tussen loonpolitiek en loonstrijd 1959-1973* (Amsterdam, 1976), 52.
- 35 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 134.
- 36 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 271; Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 134.
- 37 K. Korevaar, 'Geweigerd, gedoogd, gewaardeerd. Communisten in de FNV (NVV)', in: *Politiek en Cultuur*, 42 (1982), 5, 184-194.
- 38 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 136.
- 39 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 525.
- 40 Mulder, *Het hart van de sociaaldemocratie*, 121.
- 41 Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland*.
- 42 Ibidem, 387.
- 43 T. Akkermans, *Redelijk bewogen. De koers van de FNV 1976-1999. Van maatschappijkritiek naar zaakwaarneming* (Amsterdam, 1999), 19.
- 44 Ibidem.
- 45 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 350-351.
- 46 Ibidem, 346, 350-351.
- 47 Ibidem, 351.
- 48 Ibidem, 358.
- 49 W. Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 6, 190-194; 190.
- 50 Hueting, De Jong en Neij, *Naar groter eenheid*, 350.
- 51 M. Akkermans, *Beleidsradicalisering en ledendruk. Een studie over de Industriebond-NVV in de periode 1968-1975* (Nijmegen, 1985), 183-189.
- 52 Ibidem, 11.
- 53 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 33 en 36.
- 54 NVV, *Vakbeweging en maatschappij* (z.pl., 1977), 138.
- 55 F. Leijnse en A. Teulings, *Nieuwe vormen van industriële aktie. Arbeidersstrijd en vakbeweging in Nederland en Engeland* (Nijmegen, 1974).
- 56 Mulder, *Het hart van de sociaaldemocratie*, 128-130.
- 57 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 146.
- 58 J. Bank, 'De broederlijke relaties tussen de KAB/NKV en de KVP, 1945-1981', in: Roes (red.), *Katholieke arbeidersbeweging*, 293-342; 330.
- 59 Ibidem, 336-337.
- 60 Ibidem, 337 en 315.
- 61 Eurobarometer (2013).
- 62 Vanwege de vergelijkbaarheid over de gehele periode is het aantal vakbondsvertegenwoordigers van de drie confessionele partijen vóór 1977 samengevoegd.
- 63 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 526.
- 64 H. van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966), 39.
- 65 Werkgroep 'Partij in actie' (WBS), *Partij, parlement, activisme* (Deventer, 1978), 78.
- 66 Mulder, *Het hart van de sociaaldemocratie*, 140-141.
- 67 Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA', 190.
- 68 Geciteerd door P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005), 108-109.
- 69 Koole, 'Platform of doorgeefluik? Vijftien jaar Werkgroep Bedrijfsdemocratisering in de PvdA', 190.
- 70 Ibidem, 191.
- 71 Ibidem, 192.

- 72 Werkgroep 'Partij in actie', *Partij, parlement, activisme*, 78.
- 73 Commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA* (Amsterdam, 1991).
- 74 Eurobarometer (2013).
- 75 PvdA, *Eindrapportage. Commissie meerjarenramingen en partijorganisatie* (Amsterdam, 1979), 56.
- 76 Van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands*, 62.
- 77 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 24.
- 78 C. Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', in: *Socialisme en Democratie*, 67 (2010), 9, 23.
- 79 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 14.
- 80 P. van Seeters, 'Den Uyl kritiseert Industriebond NVV', in: *de Volkskrant*, 5 mei 1975.
- 81 W. Breedveld, 'Joop den Uyl: de tijd keert nooit weer om', in: F. Becker e.a. (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1994), 143-196; 157.
- 82 P. van Seeters, 'Den Uyl kritiseert Industriebond NVV', in: *de Volkskrant*, 5 mei 1975.
- 83 De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, 109.
- 84 P. Klein en R. Kooistra, *Wim Kok. Het taaie gevecht van een polderjongen* (Amsterdam, 1998), 61.
- 85 K. van Kersbergen, 'De cultuur van gelijkheid. De herverdeling van inkomen', in: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (red.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam, 1998), 67-88; 82.
- 86 W. Albeda, 'De vakbeweging en de partij', in: *Trouw*, 4 oktober 1991.
- 87 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 44; P. Hazenbosch, *Voor het volk om Christus' wil* (Hilversum, 2009), 333-335; Van den Berg, *Trade Union Growth and Decline in the Netherlands*, 67.
- 88 Van der Velden, *Werknemers georganiseerd*, 152.
- 89 Eurobarometer (2013).
- 90 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 22-23.
- 91 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 55; S. Weijers, 'Vaarwel katholieke vakbeweging. Reële verhoudingen FNV-CDA zijn nodig', in: *CDActueel*, 1 (1981), 5, 3-4; 4.
- 92 J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam, 2011), 151-152.
- 93 Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 530.
- 94 E. van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam, 2008), 87.
- 95 L. Koeneman en P. Lucardie, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982', in: R.A. Koole en P. Lucardie (red.), *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1983), 10-46, 37-38.
- 96 W. Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging. Enkele notities', in: L. Casteleijn (red.), *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop den Uyl* (Amsterdam, 1984), 258-261; 260.
- 97 J.J. Lindner, 'Leed en paniek in de PvdA', in: *de Volkskrant*, 20 januari 1982.
- 98 'FNV moet korting ziektegeld slikken', in: *de Volkskrant*, 12 januari 1982.
- 99 'PvdA: blijf af van afspraken over ziektegeld', in: *NRC Handelsblad*, 12 januari 1982.
- 100 'Nieuwe koers PvdA: Realisme', in: *NRC Handelsblad*, 18 januari 1982.
- 101 Koeneman en Lucardie, 'Het partijgebeuren', 37.
- 102 'PvdA-top moet breuk met FNV voorkomen', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 11 januari 1982.
- 103 Het verbod op het CPN-lidmaatschap werd in het begin van de jaren zeventig opgeheven. F. van der Linden en P. Webeling, *Paarse striptease. Ontmaskerende ontmoetingen met Haagse helden* (Amsterdam, 1998), 140.
- 104 Korevaar, 'Geweigerd, gedoogd, gewaardeerd', 190-191.

- 105 'PvdA boos over kritiek FNV', in: *Trouw*, 1 februari 1982.
- 106 B. Heinrichs en P. Koedijk, "Ik dacht, goddank merkt nu niemand wat voor verschrikkelijk voorstel mijn partij in gedachten had", in: *Vrij Nederland*, 21 februari 1987.
- 107 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 96-97.
- 108 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 260.
- 109 W. Bisschop, 'Of samen met de vakbeweging of allebei in de vernieling', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 mei 1982.
- 110 Koeneman en Lucardie, 'Het partijgebeuren', 38.
- 111 R.B. Andeweg en G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands* (Basingstoke, 2014), 238.
- 112 Akkermans, *Redelijk bewogen*, 99.
- 113 Zie de bijdrage van Joop van den Berg in deze bundel; J. Meijnen, 'Koersaanpassing FNV vooral voor intern gebruik', in: *NRC Handelsblad*, 13 juni 1992.
- 114 Ph. van Praag, 'Een mislukte campagne. De FNV en de verkiezingen van 1986', in: *Namens*, 2 (1987), 7, 368-370; 368.
- 115 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 24.
- 116 D.J. Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"', in: *Nederlands Dagblad*, 8 augustus 1995.
- 117 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 258.
- 118 Van Thijn, *Kroonprinsenleed*, 83.
- 119 Ibidem, 96.
- 120 Ibidem, 98.
- 121 Ph. van Praag, 'Wat heeft PvdA toch met "FNV-politici"?', in: *Trouw*, 26 november 1993.
- 122 L. Vulperhorst, 'FNV-leden mogen CDA stemmen, als het maar niet te veel zijn', in: *Namens*, 3 (1988), 2, 47.
- 123 Van Praag, 'Een mislukte campagne', 368.
- 124 Ibidem, 369.
- 125 Ibidem, 368.
- 126 W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988), 40.
- 127 P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1992), 14-61; 44-45.
- 128 T. Niemantsverdriet, *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom* (Amsterdam/ Antwerpen, 2014), 35.
- 129 Ibidem.
- 130 'FNV en CNV zetten acties door ondanks WAO-voorstel PvdA', in: *de Volkskrant*, 17 juli 1991.
- 131 T.-J. Meeus en H. Meijer, 'Vakbeweging keert Den Haag de rug toe', in: *NRC Handelsblad*, 12 oktober 1991.
- 132 E. Venetië en W. Wirtz, 'FNV neemt definitief afscheid van de PvdA', in: *de Volkskrant*, 27 juni 1991.
- 133 'Kok: WAO-voorstel wordt aangepast', in: *NRC Handelsblad*, 12 augustus 1991.
- 134 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 135 'Kok moet van WAO'ers zijn fouten goed maken', in: *de Volkskrant*, 19 augustus 1991.
- 136 'FNV-bonden voeren acties op vlak voor PvdA-congres', in: *de Volkskrant*, 11 september 1991.
- 137 'Stekelenburg wil uitstel van ingreep WAO', in: *NRC Handelsblad*, 9 oktober 1991.
- 138 Venetië en Wirtz, 'FNV neemt definitief afscheid van de PvdA'.
- 139 G. van Engelen, 'De PvdA: vriend of vijand?', in: *Rood* (1991), 1, 4-5; 5.
- 140 W. Wirtz, 'FNV-kader doet beroep op PvdA beleid te veranderen', in: *de Volkskrant*, 5 september 1991.
- 141 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 142 K. Caljé, 'Adelmund: Veel FNV'ers stemmen inmiddels D66', in: *NRC Handelsblad*, 31 augustus 1991.
- 143 L. Oomkes, 'Campagne Kok een succes', in: *Trouw*, 27 september 1991.
- 144 C. Banning, 'WAO nee, Kok ja! Past niet in PvdA-democratie', in: *NRC Handelsblad*, 30 september 1991.

- 145 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 146 Kranenburg, 'De derby PvdA-FNV'.
- 147 Venetië en Wirtz, 'FNV neemt definitief afscheid van de PvdA'.
- 148 W. Wirtz, 'FNV associëren met ijzige PvdA is levensgevaarlijk', in: *de Volkskrant*, 23 juli 1991.
- 149 H. Goslinga, 'Wöltgens zet FNV omzichtig maar hard op haar plaats', in: *Trouw*, 4 september 1991.
- 150 Ibidem.
- 151 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 47.
- 152 Eurobarometer (2013). Latere peilingen bevestigen dit beeld: J. Nugteren, 'FNV'ers lopen niet meer warm voor D66', in: *Democraat*, 30 (1997), 2, 9.
- 153 Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 49; R. Vreeman, *Zonder rood geen paars. Kanttekeningen van een sociaal-democraat* (Amsterdam, 1995), 10; P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok* (Amsterdam, 1994), 159.
- 154 Vreeman, *Zonder rood geen paars*, 10.
- 155 J. van der Ven en M. Zonneveld, 'Nieuwe PvdA grijpt terug op tradities', in: *Het Parool*, 9 december 1993; M. de Rijk, 'Vleugelslag', in: *De Groene Amsterdammer*, 16 november 1994.
- 156 K. Versteegh en Y. Vinckx, 'PvdA heeft mij harder nodig dan de FNV', in: *NRC Handelsblad*, 17 november 1993.
- 157 Vreeman, *Zonder rood geen paars*, 42.
- 158 B. Breij, *Twee miljoen leden. In gesprek met 25 vakbondsvoorzitters over het verleden, de toekomst en het heden van de Nederlandse vakbeweging* (Amsterdam, 2008), 182-183.
- 159 A. van der Horst en T. Vaessen, 'De FNV krijgt weer praatjes', in: *HP/De Tijd*, 12 februari 1999, 30-33; 33.
- 160 T. Meens, 'Hoe solidair is de FNV nog?', in: *de Volkskrant*, 16 september 1995.
- 161 E. Jorritsma en G. Pama, 'Voortdurend professioneel boos', in: *NRC Handelsblad*, 2 februari 2005.
- 162 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"'.
163 Ibidem.
- 164 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 25; Meens, 'Hoe solidair is de FNV nog?'
165 Inja, 'PvdA en FNV: ontdooi de bevroren liefde', 24.
- 166 Nugteren, 'FNV'ers lopen niet meer warm voor D66'. Latere peilingen bevestigen dit beeld: 'VVD ziet aanhang bij leden FNV toenemen', in: *NRC Handelsblad*, 6 december 1996; 'PvdA wint terrein onder FNV-leden', in: *de Volkskrant*, 4 december 1997.
- 167 K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam, 2001), 229; G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: R. Koole (red.), *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1987), 124-150, 134.
- 168 P. Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', in: *Tribune*, 19 januari 1996, 12-14.
- 169 Ibidem, 12.
- 170 Ibidem, 12; I. Kuin en R. Moerland, 'Van splinterpartij tot miljoenenbedrijf', in: *NRC Handelsblad*, 28 mei 2005; E. Jorritsma en G. Valk, 'Activistische SP verovert de FNV', in: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2007; Van Alphen en Stoker, 'Tomaten hebben de rozen verdreven'.
- 171 Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', 14.
- 172 Ibidem.
- 173 Ibidem, 12.
- 174 Ibidem, 14; P. Verschuren, 'Het poldermodel', in: *Tribune*, 19 september 1997, 16-19.
- 175 M. van Weezel en H. Zandbergen, 'Vakbond in verwarring. FNV dreigt bejaardensociëteit te worden', in: *Vrij Nederland*, 13 december 2003, 36-40; 40.

- 176 Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', 12.
- 177 Solidair, zie www.sp.nl/nieuws/solidair/ (geraadpleegd op 18 november 2013); 'Hoe zit het met de vakbonden en de SP?', in: *Tribune*, 4 juli 2002.
- 178 Verschuren, 'SP'ers in bedrijven steeds meer actief vanuit de vakbond', 12.
- 179 Meeus en Meijer, 'Vakbeweging keert Den Haag de rug toe'.
- 180 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: Er is geen alternatief voor de PvdA'.
- 181 I. Palm, *De zorg is geen markt. Een kritische analyse van de marktmerking in de zorg vanuit verschillende perspectieven* (Rotterdam, 2005).
- 182 Interview-NSS, *Wat stemmen FNV-stemmers? En wie vertrouwen ze het meest?* (Amsterdam, 2007).
- 183 S. Otjes, 'Hervormen en herverdelen. Is de links-rechtslijn de enige conflictlijn op het sociaaleconomisch terrein?', in: *Res Publica*, 57 (2015), 2, 133-158.
- 184 E. Jorritsma, "'It giet oan'", maar gaat dat lukken?', in: *NRC Handelsblad*, 22 juni 2004; 'Vakbonden: stakingen in alle sectoren', in: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2004.
- 185 E. Jorritsma, 'In theorie begint pensioen bij 60', in: *NRC Handelsblad*, 4 oktober 2004.
- 186 'De polder kiest partij', in: *NRC Handelsblad*, 10 november 2006.
- 187 M. de Waard, 'Het poldermodel heeft zich opnieuw bewezen', in: *NRC Handelsblad*, 8 oktober 2008.
- 188 'FNV zet aanval in op later ingaan van AOW', in: *NRC Handelsblad*, 12 mei 2009.
- 189 S. Derkzen en T. Broer, 'Een strategische blunder', in: *Vrij Nederland*, 6 oktober 2009. Zie ook H. Staal, 'Haagse poldermachine verdeelt opnieuw de pijn', in: *NRC Handelsblad*, 25 maart 2009.
- 190 M. de Waard, 'Jongerius liet zich verrassen in AOW-kwestie', in: *NRC Handelsblad*, 30 december 2009.
- 191 'Bos wil zwaar werk uitbannen', in: *NRC Handelsblad*, 21 september 2009.
- 192 J. Verlaan en E. van der Walle, 'Pensioenkwestie zaait tweedracht', in: *NRC Handelsblad*, 9 april 2011.
- 193 '15.000 FNV'ers naar AOW-acties', in: *NRC Handelsblad*, 23 november 2009.
- 194 M. de Waard, 'De rode familie staat op scheiden', in: *NRC Handelsblad*, 12 november 2009.
- 195 E. Etty, 'De stelling van Agnes Jongerius: De PvdA knipt laatste band met de rode familie door', in: *NRC Handelsblad*, 31 oktober 2009.
- 196 Ibidem.
- 197 De Waard, 'De rode familie staat op scheiden'.
- 198 'We dealen met de duvel en zijn oude moer', in: *de Volkskrant*, 5 november 2009.
- 199 P. Veldhuis en M. de Waard, 'Flirt Wilders valt slecht in FNV', in: *NRC Handelsblad*, 12 oktober 2009.
- 200 'FNV wijzigt koers maar geeft AOW-verlies niet toe', in: *Noord-Hollands Dagblad*, 19 november 2009.
- 201 M. Tamminga en M. de Waard, 'Val van kabinet schept nieuwe kansen voor pensioenakkoord', in: *NRC Handelsblad*, 2 maart 2010.
- 202 'FNV stemt in met AOW- en pensioenakkoord', in: *Trouw*, 15 juli 2010.
- 203 M. de Waard, 'Abvakabo maakt ruk naar activistisch links', in: *NRC Handelsblad*, 21 mei 2010.
- 204 E. König en J. Verlaan, 'De strijd tussen de polderaars en de activisten binnen de FNV-bonden', in: *NRC Handelsblad*, 10 september 2011.
- 205 E. König en J. Verlaan, 'Oproer en onrust in FNV nu compleet', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2011.
- 206 J. Verlaan, 'Akkoord kent vooral verliezers bij FNV', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2011.
- 207 J. Verlaan en E. van der Walle, 'Pensioenkwestie zaait tweedracht', in: *NRC Handelsblad*, 9 april 2011.
- 208 'Rutte en Kamp gaan langs bij PvdA voor

- pensioenakkoord', in: *NRC Handelsblad*, 14 september 2011.
- 209 J. Verlaan, 'Kamer steunt pensioenakkoord Kamp', in: *NRC Handelsblad*, 16 september 2011.
- 210 H. Noten en H. Wijffels, *Definitief Besluit Dalfsen* (Dalfsen, 2011).
- 211 'Hervorming FNV wordt strikt bewaakt', in: *NRC Handelsblad*, 17 januari 2012.
- 212 J. Verlaan, 'Strijd om leiderschap van FNV brandt los', in: *NRC Handelsblad*, 20 maart 2013.
- 213 'Heerts gekozen tot FNV-voorzitter', in: *NRC Handelsblad*, 15 maart 2013.
- 214 J. Verlaan, 'Extreem lage opkomst FNV-verkiezing', in: *NRC Handelsblad*, 14 mei 2013.
- 215 Dit blijkt uit eigen onderzoek naar de leden van het FNV-ledenparlement eind 2013.
- 216 In het ledenparlement zitten onder anderen een raadslid, een oud-Kamerlid en een aantal kandidaat-raadsleden van de PvdA en een lid van de Provinciale Staten van de SP. In mei 2013 werd een zittend VVD-Kamerlid, Matthijs Huizing, verkozen als vertegenwoordiger van sporters.
- 217 M. Stellinga en J. Verlaan, 'Ik zit hier niet omdat het goed ging', in: *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2012.
- 218 'Ongebonden FNV mengt zich fel in verkiezingsstrijd', in: *Het Financieele Dagblad*, 3 juli 2012.
- 219 J. Verlaan, 'Interne strijd is echt voorbij: FNV doet weer mee', in: *NRC Handelsblad*, 15 maart 2013.
- 220 X. van Uffelen, 'Dreigende botsing tussen FNV en PvdA', in: *de Volkskrant*, 7 september 2015.
- 221 Dat er twee FNV-leden van GroenLinks in de SER zitting hebben, is des te opvallender daar deze partij sinds 2005 het conflict met de FNV heeft opgezocht.
- 222 Den Ridder, *Schakels of obstakels?*
- 223 R. Vreeman, 'Een nieuw netwerk', in: *Rood*, 10 (2013), 2, 17.
- 224 J. Verlaan, 'Democratie binnen FNV is "manke kameel"', in: *NRC Handelsblad*, 6 mei 2011.
- 225 'FNV-kandidaten zeggen nauwelijks te verschillen: "eerst polderen, dan actie"', in: *NRC Handelsblad*, 1 juli 2013.
- 226 'Vakorganisatie heeft groot belang bij een sterke PvdA', in: *de Volkskrant*, 11 januari 1986.
- 227 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 258-259.
- 228 Godfroid, 'FNV'er Suurhoff: "Er is geen alternatief voor de PvdA"'.
229 Kok, 'Joop den Uyl en de vakbeweging', 259; Poppe, 'Een goede verhouding tussen PvdA en vakbeweging is gewenst', 530.

De aanhang van de PvdA in geografisch perspectief, 1948-2012

- 1 Voor deze analyse maken we gebruik van de gegevens van de website van de Kiesraad, die zijn te vinden via www.verkiezingsuitslagen.nl. Daarnaast wordt het betoog ondersteund met gegevens uit het Nationaal Kiezeronderzoek (NKO).
- 2 Als in de tekst wordt gesproken over de gemeente Tynaarlo in 1948, dan is de uitslag bedoeld in de samenstellende gemeenten Zuidlaren, Eelde en Vries. Niet alle gemeentelijke herindelingen bestonden uit simpele fusies van gemeenten. Er zijn sinds 1948 ook gemeenten verdeeld over het grondgebied van twee of meer andere gemeenten. Daarom waren we genoodzaakt enkele 'virtuele gemeenten' te creëren. Het gaat om Alkmaar/Langedijk, Stadskanaal/Veendam, Alphen/Bodegraven, Horst/Venray, Werkendam/Woudrichem, Tiel/Buren, Oss/Maasdriel en Nunspeet/Ermelo. In de tekst, de figuren en de analyses gaan we ervan uit dat dit 'gewone' gemeenten zijn.
- 3 In 2012 waren er 418 gemeenten. Door de virtuele gemeenten (zie noot 2) neemt het

- aantal gemeenten af met acht. De Caribische eilanden bestaan uit drie gemeenten. Ook het grootste deel van Flevoland valt af (vier gemeenten). Daarmee daalt het totaal aantal gemeenten (in 2012) met 15 van 418 naar 403.
- 4 In de genoemde gemeenten bedroeg de aanhang van de PvdA zowel in 1948 als in 2012 meer dan 35 procent.
  - 5 *Vrij Nederland*, 26 mei 1946.
  - 6 L.A.H. Albering, 'Analyse van de verkiezingen van 1946', in: *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1 (1947), 1-2, 30-35; 33-34. Een geografische vergelijking van de winst van de CPN en het verlies van de PvdA ten opzichte van 1937 laat inderdaad zien dat de PvdA vooral verloor in gemeenten waar de CPN won. Zie R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht, 2011), 90-91.
  - 7 B. Mellink, 'Tweedracht maakt macht. De PvdA, de Doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden: The low countries historical review*, 126 (2011), 2, 30-53.
  - 8 De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 97.
  - 9 Bij vergelijkingen tussen jaren zijn de uitslagen herberekend naar het meest recente jaar. In dit geval is de uitslag van 1948 dus herberekend naar de gemeentelijke indeling van 1956.
  - 10 We maken gebruik van de standaarddeviatie, dus de wortel uit het gemiddelde gekwadrateerde verschil tussen de gemiddelde steun voor de PvdA over alle gemeenten en de feitelijke steun in een gemeente.
  - 11 Uit deze berekeningen blijkt dat de spreiding in de steun voor de PvdA in de geconstrueerde gemeenten van 1948 wel iets, maar niet veel lager ligt dan de cijfers hier te zien geven. Dat duidt erop dat de effecten van herindeling op de spreiding zoals weergegeven in grafiek 3 beperkt zijn.
  - 12 Informatie over Hellevoetsluis is ontleend aan www.geschiedenisvanzuidholland.nl/geschiedenis/verhalen/geografischelocatie/165/Geschiedenis-van-Hellevoetsluis (geraadpleegd op 1 april 2013).
  - 13 Voor de aanhang van de vdb zie onder meer M.H. Klijnsmas, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam, 2008), zie vooral hoofdstuk 9. Zie verder De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 82.
  - 14 Als het verschil tussen de landelijke opkomst en de opkomst in de grote steden in 2012 vergelijkbaar zou zijn geweest met de verhoudingen in 1948, zou het aandeel PvdA-kiezers uit de grote steden in 2012 rond de 14 procent hebben gelegen en niet zoals nu op 11 procent – nog steeds veel minder dan de 23 procent in 1948.
  - 15 Onderzoek naar de zogeheten intergenerationele overdracht van stemgedrag is te vinden in onder meer J.P.G. Janssen, A. Need en N.D. de Graaf, 'Does intergenerational class and religious mobility affect class-based and religion-based voting?', in: *Acta Politica*, 33 (1998), 1, 56-76. Zie ook A. Need en N.D. de Graaf, 'The changing electorate of confessional parties: effects of socialization and intragenerational religious mobility in the 1956-1994 elections', in: *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 32 (1996), 1, 51-70.
  - 16 Zie uitvoeriger De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 126-127.
  - 17 Uit een omrekening van de uitslagen tussen 1998 en 2012 naar de gemeentelijke indeling van 2012 blijkt dat alleen in 2006 het verlies van de PvdA sterk samenhangt met de winst van de SP (Pearsons correlatie van -0,76). In de andere jaren komt die relatie niet uit boven de 0,21.

De PvdA in de steden

- 1 In: Rede ter gelegenheid van honderd jaar sociaaldemocratie in Maastricht, 1988. Zie ook J. van den Berg, 'Het stille werk van spitten en zaaien', in: *Lokaal Bestuur*, 14 (1990), 1, 14-20.
- 2 Dit overzichtsartikel van de naoorlogse gemeentepolitiek is een herziening en uitbreiding van: P. Nieuwenhuijsen, 'Het onderschatte project van de PvdA. Veertig jaar gemeentepolitiek', in: M. Krop e.a. (red.), *Het negende jaarboek voor het democratisch-socialisme* (Amsterdam, 1988), 59-104.
- 3 H.A. Brasz, *Veranderingen in het Nederlandse communalisme* (Arnhem, 1960).
- 4 W. Derksen, *De gemeente als gemeenschap* (Den Haag, 1993), 87-97.
- 5 In 2010 droeg de verwachting dat de PvdA een zware nederlaag zou leiden bij de gemeentelijke stembus van dat jaar bij aan het vertrek van de PvdA uit het vierde kabinet-Balkenende. Bij de val van het tweede kabinet-Van Agt in 1982 speelde iets soortgelijks.
- 6 Dat lag voor 1929 anders. In dat jaar werd de gemeentelijke inkomstenbelasting afgeschaft en vervangen door de rijksuitkering uit het Gemeentefonds. Dit betekende min of meer het einde van de gemeentelijke financiële zelfstandigheid.
- 7 P. Nieuwenhuijsen en P. Bordewijk, 'Volatiele jaren. Twintig jaar sociaal-democratische gemeentepolitiek', in: F. Becker, M. Hurenkamp en P. Tops (red.), *Lokale politiek als laboratorium. In de voetsporen van Wibaut en Drees. WBS Jaarboek 2009* (Den Haag, 2009), 19-42, 29.
- 8 P. Nieuwenhuijsen, *Gemeenten als proeftuin voor een houdbare verzorgingsstaat* (Deventer, 1985).
- 9 W. Derksen, 'De Agenda stad of de agenda van de steden', zie <http://www.wimderksen.com/index.php?s=agenda+stad> (geraadpleegd op 22 april 2015).
- 10 *Gemeenteprogram der SDAP*, vastgesteld op het Congres te Leeuwarden, 2 april 1899.
- 11 *Gemeenteprogram der SDAP*, vastgesteld op het Congres te Arnhem, 22 april 1919.
- 12 Aldus Jan Schaper op het 29ste SDAP-congres in 1925, geciteerd door J. Perry, "'Aanpakken wat mogelijk is.'" De SDAP en haar gemeentepolitiek', in: Krop e.a. (red.), *Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme*, 16-58, 55.
- 13 Zo verschenen van G.W.B. Borrie, *Wibaut, mens en magistrat* (Assen, 1968) en *Monne de Miranda, een biografie* (Den Haag, 1993). De biografie *Wibaut de Machtige* (Amsterdam, 2013) is van H. de Liagre Böhl. Drees' wethouderschap komt uitvoerig aan de orde in deel 3 van de vierdelige biografie *Willem Drees, 1886-1988. De jaren 1886-1940: de rode wethouder* (Amsterdam, 2006) van J. Gaemers. Boekman is onder meer geportretteerd in T. Jansen en J. Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam, 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek* (Nijmegen, 1983). Ook de Amsterdamse PvdA-wethouder Han Lammers kreeg zijn biografie: H. de Liagre Böhl, *Han Lammers (1931-2000). Amsterdammer in de polder* (Amsterdam, 2015). Van een andere Amsterdamse wethouder, Jan Schaefer, is een biografie in voorbereiding.
- 14 Aangehaald door G.W.B. Borrie, 'De gemeentepolitiek van de SDAP', in: *Socialisme en Democratie*, 38 (1981), 7/8, 366-372, 367.
- 15 H. Opattja en J. van den Berg, 'Niemand houdt nog van ons', *Lokaal Bestuur*, 38 (2014), 3, 10-11.
- 16 G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder* (Amsterdam, 2007), 69-115.
- 17 Nieuwenhuijsen en Bordewijk, 'Volatiele jaren', 30.
- 18 A. van Liempt, *Na de bevrijding. De loodzware jaren 1945-1950* (Amsterdam, 2014).
- 19 Ook als wordt meegewogen dat de PvdA

- als fusiepartij een bredere basis had dan de SDAP, mag toch wel worden gesproken van een uitstekend resultaat bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen.
- 20 *De grote inzet. Urgentieprogram van de Partij van de Arbeid voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1946* (Amsterdam, z.j.), 6.
- 21 A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedebouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stads-gemeenschap* (Rotterdam, 1946).
- 22 J. van der Lans, 'De wijkgedachte. Van gemeenschapszin naar sociale wijkteams', zie www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=28 (geraadpleegd op 30 juni 2015).
- 23 J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, *Joop den Uyl: politiek als hartstocht* (Weesp, 1985), 79.
- 24 Zie het verkiezingsprogramma *Om de kwaliteit van het bestaan* van 1963.
- 25 PvdA Federatie Amsterdam, *Mens en stad. Amsterdam vandaag en morgen* (Amsterdam, 1953).
- 26 Geciteerd in: K. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag, 2000), 177.
- 27 T. Verlaan, "'De in beton gegoten onwrikbaarheid van Hoog-Catharijne". Burgers, bestuurders en een projectontwikkelaar in Utrecht 1962-1973', in: *Stadsgeschiedenis* 7 (2012), 2, 183-205.
- 28 Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 180.
- 29 Ibidem, 183-185.
- 30 E. Taverne, 'Het einde van de Europese stad?', in: *De Gids*, 177 (2014), 3, 28-29.
- 31 Gemeente Groningen, *Doelstellingennota Binnenstad Groningen* (Groningen, 1972).
- 32 Uitvoerig beschreven in: D.J. Elzinga en K.-W. van der Hoek, *Het Groninger programcollege – vier jaar verder* (Groningen, 1978).
- 33 Bijdrage aan WBS-symposium 'De socialistische bestuurder, 50 jaar na Wibaut', gehouden op 3 mei 1986 in Amsterdam.
- 34 A.A.H. Stolk, *Gemeentelijke democratie* (Deventer, 1970).
- 35 *Raads- en Statenprogramma*, vastgesteld op het PvdA Raads- en Statencongres van dat jaar.
- 36 Bron: onderzoeksrapport *Stadsvernieuwing in de jaren tachtig*. Citaat uit H. de Liagre Böhl, *Steden in de steigers* (Amsterdam, 2012), 10.
- 37 W. Derksen, 'Stadsvernieuwing aan het IJ', zie www.wimderksen.com/2013/08/28/de-vernieuwing-van-de-steden (geraadpleegd op 28 augustus 2013).
- 38 De Liagre Böhl, *Steden in de steigers*, 342.
- 39 Ibidem, 343.
- 40 J. de Vries, *Paars en de management-staat. Het eerste kabinet-Kok, 1994-1998* (Apeldoorn, 2002).
- 41 Nieuwenhuijsen en Bordewijk, 'Volatiele jaren', 29.
- 42 W. Derksen, 'Hoe de PvdA in de steden overeind bleef', zie www.wimderksen.com/index.php?s=Hoe+de+PvdA+in+de+steden+overeind+bleef (geraadpleegd op 22 juni 2013).
- 43 F. Becker e.a., 'Inleiding', in: idem (red.) *Rotterdam. Vijftiengestigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 2004), 7-25.
- 44 De Liagre Böhl, *Steden in de steigers*, 333.
- 45 Ibidem, 322.
- 46 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1992), 41 e.v.
- 47 Ibidem, 50.
- 48 Nieuwenhuijsen en Bordewijk, 'Volatiele jaren', 34.
- 49 R. Vreeman, 'De stad en de economie', in: Becker, Hurenkamp en Tops (red.), *Lokale politiek als laboratorium*, 43-49.

Het najagen van een illusie?

- 1 PvdA, *Federatief Europa gezien vanuit democratisch socialistisch standpunt* (Amsterdam, 1950), 12.

- 2 R. Cohen, *Socialisten in Europa. De samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese gemeenschap 1952-1972* (Antwerpen/Amsterdam, 1974), 39; R. Koole en L. Raap, 'Euro-sceptis en de sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland* (Utrecht, 2005), 109-128; 109-114.
- 3 PvdA, *Federatief Europa gezien vanuit democratisch socialistisch standpunt*, 12.
- 4 Ibidem, 9; zie ook Cohen, *Socialisten in Europa*, 41 en 130.
- 5 PvdA, *Federatief Europa gezien vanuit democratisch socialistisch standpunt*, 12.
- 6 F. Wielenga, 'De Partij van de Arbeid en het Marshallplan', in: J. Bank e.a. (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1984), 128-159; 141-146; S. Singelsma, 'Socialisten, liberalen en Europa. Een onderzoek naar de houding van de PvdA en de vvd ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording 1945-1980'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen, 1980); W. Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', in: R.T. Griffiths (red.), *Socialist parties and the question of Europe in the 1950's* (Leiden/New York/Keulen, 1993), 106-134; 108-109; R. de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam, 2014), 135.
- 7 Plancommissie PvdA, *De weg naar de vrijheid. Een socialistisch perspectief* (Amsterdam, 1951), 390.
- 8 Ibidem, 404 en 406.
- 9 Zie bijvoorbeeld de verkiezingsprogramma's uit de jaren vijftig en zestig en het *Beginselprogramma 1959 Partij van de Arbeid*, artikelen 45 en 47.
- 10 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie* (Deventer, 1992), 453, zie ook 457, 465 en 490.
- 11 M. van der Goes van Naters, 'De nieuwe partij en het federatief Europa', in: *Socialisme en Democratie*, 13 (1956), 2, 103-108; 106.
- 12 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 490, zie ook 462. Zie verder Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 114 en 117; W.J. Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', in: *Internationale Spectator*, 31 (1977), 4, 246-255; 247; T. Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, 46 (1980), 2, 58-68; 59; zie ook F. Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en democraat', in: M. Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1991), 135-164; 153.
- 13 Van der Goes van Naters, 'De nieuwe partij en het federatief Europa'.
- 14 H. Vos, 'Het Euromarktverdrag vanuit socialistisch gezichtspunt', in: *Socialisme en Democratie*, 14 (1957), 7/8, 450-466.
- 15 Plancommissie PvdA, *De weg naar vrijheid*, 406.
- 16 M. Segers, 'Nederland tegen zichzelf. De PvdA, het debat over Europa in de jaren vijftig en de doorwerking daarvan in de Europese politiek van Nederland', in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam, 2008), 100-117. Eerder heeft Asbeek Brusse ook de interne meningsverschillen in de PvdA in de jaren vijftig ten aanzien van Europa in kaart gebracht; zie Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party'.
- 17 Zie ook Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en democraat', 152-156.
- 18 Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 107.
- 19 Segers, 'Nederland tegen zichzelf', 108; zie ook W. Drees, 'De Europese integratie', in: *Internationale Spectator*, 28 (1974), 17 (8 okt), 575-578, met name 577; Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 109, 123-125 en 133.
- 20 Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en

- democraat', 155; H. Daalder en J. Gaemmers, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam, 2014), 239-244.
- 21 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1980), 216.
- 22 Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 115-117.
- 23 P. van 't Veer, *Drees. Neerslag van een werkzaam leven* (Assen, 1972), 148.
- 24 Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', 126-128.
- 25 H. Vredeling, 'Bevoegdheden van het Europese Parlement', in: *Socialisme en Democratie*, 19 (1962), 12, 842-852; 843-844.
- 26 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 468; Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 60; S. Patijn, 'De PvdA en het Europa van de zeventiger jaren', in: *Socialisme en Democratie*, 28 (1971), 3, 161-165; 161.
- 27 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 469-471; Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 58; B. Veenhoff, 'De PvdA en de Europese integratie', in: *Socialisme en Democratie*, 36 (1979), 1, 28-36; 28-29.
- 28 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa'; Veenhoff, 'De PvdA en de Europese integratie', 33-34.
- 29 PvdA, *Voorwaarts! Het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 mei 1977* (Amsterdam, 1977), 74.
- 30 PvdA, *PvdA Beginselprogramma*, (z.pl., 1977), 28.
- 31 Koole en Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland', 115; Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 252.
- 32 Patijn, 'De PvdA en het Europa van de zeventiger jaren', 162 en 165.
- 33 R. ter Beek, 'De noodzaak van een Europese aanpak', in: WBS, *Europa tussen Brandt en Berlinguer* (Amsterdam, 1977), 31-35; 32.
- 34 A. van der Hek, 'EEG, democratie en socialisme', in: *Rood in de vuist*, 7 mei 1976, 3-4; 4; zie ook Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 249. Zie ook bijvoorbeeld de eveneens tot Nieuw Links behorende Ter Beek, 'De noodzaak van een Europese aanpak', 32.
- 35 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 253; zie ook Veenhoff, 'De PvdA en de Europese integratie', 33; Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 60.
- 36 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 488; zie ook PvdA, D66 en PPR, *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie* (Amsterdam, 1972), 42.
- 37 *Handelingen Tweede Kamer (HTK)*, 1972-1973, 41, 1572.
- 38 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 249; Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 470.
- 39 J.M. den Uyl, 'De toekomst onder ogen zien', in: idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek* (Amsterdam, 1978), 230-243; 241.
- 40 *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976.
- 41 Den Uyl, 'De toekomst onder ogen zien', 241.
- 42 *NRC Handelsblad*, 1 juli 1976; zie ook J.M. den Uyl, 'Van welvaart naar welzijn in Europa', in: *Socialisme en Democratie*, 30 (1973), 2, 65-70.
- 43 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa', 252.
- 44 J. Huige en P. Reckman, *Doorn in de vuist* (Odijk, 1978), 62; Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 468-469; zie ook E. van Thijn, 'Het rapport-Spienburg en verder', in: *Nieuw Europa*, 1 (1975), 4, 181-185; 181.
- 45 PvdA, *De toekomst is van iedereen. Verkiezingsprogramma '86-'90. Voor werk en eerlijk delen*.
- 46 *HTK*, 1986-1987, 23, 1260, geciteerd door A.G. Harryvan en J. van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', in: idem

- (red.), *Verloren consensus* (Amsterdam, 2013), 143-174; 151. Zie ook Koole en Raap, 'Eurosceptis en de sociaal-democratie in Nederland', 117.
- 47 Commissie Programmatische Vernieuwings, *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1987).
- 48 W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988), 80-81.
- 49 J. van den Berg, 'Contouren', in: WBS, *De toekomst van het democratisch socialisme in Europa* (Amsterdam, 1988), 145-177; 155-156; zie ook Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 473-474.
- 50 Aldus het verkiezingsprogramma van de PvdA van 1986. Zie ook A. Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', in: *Socialisme en Democratie*, 54 (1997), 3, 99-110; 102.
- 51 Commissie Programmatische Vernieuwings, *Schuivende panelen*, 161, zie ook 180; zie ook Barning, 'De Europese dilemma's van de Partij van de Arbeid', 58.
- 52 Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 157 en 159.
- 53 A.G. Harryvan en J. van der Harst, '1994-2001: Europa wordt binnenland', in: idem (red.), *Verloren consensus*, 175-205; 177; R. Janssen, *De euro. Twintig jaar na het Verdrag van Maastricht* (Amsterdam, 2012), 74-75.
- 54 Geciteerd bij Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 161.
- 55 *HTK* 1992-1993, 18, 1236 en 1238; Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 168. Fractie-voorzitter Thijs Wöltgens had zich eerder bij de algemene beschouwingen in dezelfde bewoordingen uitgelaten; zie *HTK* 1992-1993, 8, 410.
- 56 *HTK* 1992-1993, 18, 1238.
- 57 Harryvan en Van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', 171-172, citaat 172.
- 58 *HTK* 1992-1993, 18, 1253.
- 59 Harryvan en Van der Harst merken op dat 'het supranationale idealisme, aan de dag gelegd in de periode 1989-1991, was verdwenen'; idem, '1994-2001: Europa wordt binnenland', 176-177.
- 60 *HTK* 1992-1993, 19, 1423 en 1420.
- 61 PvdA, *Wat mensen bindt. Partij van de Arbeid Verkiezingsprogramma 1994-1998*; zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 105.
- 62 PvdA, *Wat mensen bindt*.
- 63 Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 102.
- 64 Commissie-Van Traa, *Het buitenland van de PvdA. Voorbij de waterlinie* (z.pl., 1996), 8.
- 65 Ibidem, 17.
- 66 Ibidem, 8.
- 67 Ibidem, 13, zie ook 18: 'Alleen door integratie kunnen de voordelen van de Europese markt en een toegankelijker wereldmarkt gekoppeld worden aan het door ons gewenste sociaal-economisch stelsel.' Zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 103; 'Anders geformuleerd: de politieke macht en mogelijkheden die de nationale overheden inleveren worden, althans ten dele, op Europees niveau gecompenseerd.'
- 68 Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 103.
- 69 T. Wöltgens, 'Beginselen in een nieuwe context', in: F. Becker e.a. (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1996), 184-198, 196; zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 103.
- 70 Commissie-Van Traa, *Het buitenland van de PvdA*, 18, zie ook 21-22.

- 71 J. de Beus, 'EMU wordt het graf van de sociaal-democratie', in: *de Volkskrant*, 2 november 1996.
- 72 P. Kalma, 'EMU-religie zal Europese bevolking geen zegen brengen', in: *de Volkskrant*, 2 november 1996.
- 73 *NRC Handelsblad*, 14 februari 1997; zie ook Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 102.
- 74 A. Metten en B. van Riel, *De strijd om de EMU: economisch beleid aan banden?* (Amsterdam, 1996).
- 75 W. Kok, 'Wij laten niemand los', in: *In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam, 2009), 187-214; 199.
- 76 Gerrits, 'Sociaaldemocratie tussen nationale staat en Europese integratie', 8.
- 77 *HTK* 1996-1997, 39, 3228.
- 78 *Ibidem*, 3228 en 3241. Zie voor zijn argumentatie ook 3235.
- 79 *HTK*, 1997-1998, 74, 5493. 'Eén munt en één markt bundelt krachten. Dit zal tot meer politieke gemeenschappelijkheid leiden, simpelweg omdat burgers de oorzaken willen weten van prijsverschillen en concurrentieverhoudingen.'
- 80 E. van Rooyen, *De Europeanisering van belangengroepen en politieke partijen in Nederland: 1990-2000* (Amsterdam, 2009), 40.
- 81 *HTK* 1996-1997, 39, 3255. Zo moet ook zijn opmerking worden gezien dat hij 'de sociale en werkgelegenheidsproblematiek een actief onderdeel... van de Europese agenda' beschouwt: deze terreinen zijn primair nationale aangelegenheden, waaraan Europa wel aandacht moet schenken, vooral in de vorm van coördinatie (*HTK* 1996-1997, 39, 3241).
- 82 *Ibidem*, 3240.
- 83 PvdA, *Europa is van iedereen. Manifest Europese verkiezingen van 1999*.
- 84 PvdA, *Samen voor de toekomst. Verkiezingsprogramma Tweede Kamer 2002-2006*, 69.
- 85 PvdA, *Een wereld te winnen. Verkiezingsprogramma Tweede Kamer 1998-2002*.
- 86 PvdA, *Samen voor de toekomst*, 70.
- 87 PvdA, *De kaasstolp aan diggelen en Onder een gesloten dak groeit géén gras. Twee werkgroepen over de PvdA na 15 mei 2002* (Amsterdam, 2002), 34.
- 88 W. Bos, 'Voorbij het federalisme: een nieuw realisme voor Europa', in: W. Bos en M. Verhelst, *Over buitenland gesproken. 10 bijdragen van Wouter Bos* (Amsterdam, 2004), 62-73; 71.
- 89 Bos, 'Voorbij het federalisme', 65 en 69.
- 90 PvdA, *Een sterke en sociaal Europa. Het Europees Verkiezingsmanifest Partij van de Arbeid 2004*.
- 91 Werkgroep Europa, *Europa: vertrouwen herwinnen. Discussienotitie van de werkgroep Europa* (Amsterdam, 2005), respectievelijk 31, 27 en 28.
- 92 *Ibidem*, 27.
- 93 Werkgroep Europa, *Europa: vertrouwen herwinnen*, 16.
- 94 PvdA, *Samen sterker. Werken aan een beter Nederland. Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 2006*, 100.
- 95 *De Volkskrant*, 2 maart 2009; zie ook G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa: affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam, 2009), 118.
- 96 Zie bijvoorbeeld R. Cuperus, 'De grenzen van een eliteproject', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 82-99.
- 97 *HTK* 2006-2007, 86, 4753-4755.
- 98 *Ibidem* 2010-2011, 96, 2-20.
- 99 Zie www.europa-nu.nl/id/vjdzmo2a-q4uo/eurocrisis_2008_2013 (geraadpleegd op 13 oktober 2015).
- 100 *HTK* 2010-2011, 64, 3-8.
- 101 *Ibidem*, 96, 2-19 en 2.
- 102 Zie www.europa-nu.nl/id/vipnaoxq7oyi/begrotingsdiscipline_en_europese#p8 (geraadpleegd op 13 oktober 2015).
- 103 I. van den Burg, 'Een sociale agenda voor Europa', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 165-179; 170 en 169.

- 104 HTK 2013-2014, 18, 3-14.
 105 Zie www.europa-nu.nl/id/vilyfky9qbp7/europees_semester (geraadpleegd op 17 oktober 2015).
 106 Veenstra, 'De Partij van de Arbeid en Europa'.
 107 J.M. Wiersma, 'Europa in de wereld', in: Becker, Hurenkamp en Sie Dhian Ho (red.), *Het ongemak over Europa*, 180-195; 180.
 108 F. de Ville, 'Socialdemocratie moet zich uit Europese dwangbuis wringen', in: *Res Publica*, 57 (2015), 3, 353-368, 360.
 109 NRC Handelsblad, 1 juli 1976.

Sociaaldemocratie in tijden van globalisering

- 1 Ik ben dank verschuldigd aan Eric Einhorn, emeritus hoogleraar aan de University of Massachusetts (Amherst), voor zijn opmerkingen en suggesties met betrekking tot de Scandinavische sociaal-democratische partijen.
 2 R. Cuperus en J. Kandel, 'The Magical Return of Social Democracy: An Introduction', in: idem (red.), *Transformation in Progress. European Social Democracy* (Amsterdam, 1998), 11-28.
 3 W. Merkel e.a., *Social Democracy in Power. The Capacity to Reform* (Londen en New York, 2008). Dit is een van de weinige gedetailleerde studies over hoe andere partijen dan de Labour Party zich hebben aangepast.
 4 Zie R.J. Dalton en M.P. Wattenberg, 'Partisan Change and the Democratic Process', in: idem (red.), *Parties Without Partisans. Political Change in Advanced Industrial Democracies* (Oxford en New York, 2000), 261-285; 264-265.
 5 I. van Biezen, *Political Parties in New Democracies. Party Organization in Southern And East-Central Europe* (Basingstoke, 2003), 202-203 e.v.
 6 G. Moschonas, 'Historical Decline or Change Of Scale? The Electoral Dynamics of European Social Democratic Parties, 1950-2009', in: J.E. Cronin, G. Ross en J. Shoch (red.), *What's Left of the Left. Democrats and Social Democrats in Challenging Times* (Durham, 2011), 50-86; 82-83.
 7 P. Mair, *Party system change. Approaches and interpretations* (Oxford, 1997), 62; S. Bartolini en P. Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability. The Stabilization of European Electorates 1885-1985* (Cambridge en New York, 1990), 119-121. Zie ook G. Smith, 'A system perspective on party system change', in: *Journal of Theoretical Politics*, 1 (1989), 3, 349-363, 349.
 8 In Nederland had de PvdA van oudsher te maken met concurrentie op de linkerflank: in eerste instantie van de Communistische Partij van Nederland (CPN) en de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) en later van de Politieke Partij Radikalen (PPR); deze partijen gingen in 1990 op in GroenLinks. Geen van deze partijen vormde echter zo'n grote bedreiging als de Socialistische Partij (SP). De SP heeft haar wortels in de maoïstische beweging van de tweede helft van de jaren zestig; zij ontwikkelde zich tot een populistische links-socialistische en later sociaaldemocratische partij die de PvdA niet alleen in de Tweede Kamer uitdaagde. De kritiek op de PvdA en de steken onder water van SP-leider Jan Marijnissen deden denken aan die van de naoorlogse CPN-leider Marcus Bakker.
 9 Veel politicologen betogen dat er een nieuwe politieke conflictdimensie is ontstaan die de dragers van groene, alternatieve en libertarische waarden scheidt van traditionele, autoritaire en nationalistische waarden. Zie onder meer R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics* (Princeton, 1977); S. Bornschieer, *Cleavage Politics and The Populist Right*.

- The New Cultural Conflict In Western Europe* (Philadelphia, 2010); en H. Kriesi e.a., *Political Conflict in Western Europe* (Cambridge, 2012).
- 10 Zie J. Rydgren (red.), *Class Politics and the Radical Right* (Londen, 2012), vooral de hoofdstukken van S. Bornschieer en H. Kriesi, 'The Populist Right, the Working Class, and the Changing Face of Class Politics', 10-13; K. Arzheimer, 'Working Class Politics 2.0', 75-90; T. Bale, D. Hough en S. van Kessel, 'Labour and Social Democratic Parties' Responses to the Radical Right', 91-106; en H. Kitschelt, 'Social Class and the Radical Right', 224-251.
- 11 Zie C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge, 2007).
- 12 In veel landen is niet alleen het aantal politieke partijen dat meedoet aan de landelijke verkiezingen toegenomen, maar ook het aantal partijen dat parlementszetels wint, en er is steeds vaker sprake van verkiezingen met een groot aantal zwevende kiezers. Zie P. Mair, *Democracy Beyond Parties*. Center for the Study Democracy Working Paper (Irvine, 2005) en idem, 'Ruling the void. The hollowing of western democracy', in: *New Left Review*, 42 (2006), 11/12, 25-51.
- 13 A. Shonfield, *Modern Capitalism. The Changing Balance of Public and Private Power* (New York en Londen, 1965), 121-130, 151-157, 176-220.
- 14 R.O. Keohane, 'The World Political Economy And The Crisis Of Embedded Liberalism', in: J.H. Goldthorpe (red.), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism* (Oxford, 1984), 18-22, 25-26.
- 15 P.Q. Hirst en G. Thompson, *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance* (Cambridge, 1996), 18-20 e.v.
- 16 Keohane, 'The World Political Economy', 132-133.
- 17 P. Katzenstein, *Small States in World Markets* (Ithaca, 1986), 26-28 e.v.
- 18 Zie A. Goldhammer en G. Ross, 'Reluctantly Center-Left: The French Case', in: Cronin, Ross en Shoch (red.), *What's Left of the Left*, 141-161; 142-147.
- 19 A. Giddens, *The Third Way. The Renewal of Social Democracy* (Cambridge, 1999); T. Blair en G. Schröder, *Europe: The Third Way, Die Neue Mitte*, in: *Socialisme en Democratie* 56 (1999), 7/8, 320-328.
- 20 Dit was een ommekeer voor de Labour Party, die voorheen vooral universalistische arrangementen had voorgestaan in plaats van het toepassen van inkomens-toetsingen.
- 21 R. Cuperus, K. Duffek en J. Kandel, 'European Social Democracy: A Story of Multiple Third Ways', in: idem (red.), *European Social Democracy*, 11-25; en W. Merkel, 'The Third Ways of Social Democracy', in: ibidem, 29-33 e.v. In het geval van de PvdA was het beperkte gebruik van de term Derde Weg niet alleen een afspiegeling van verschillen in timing (de veranderingen in de PvdA waren al eerder op gang gekomen), maar ook een bewuste keuze van onder meer Kok en Melkert om niet dit label te gebruiken. Toch passen de beleidsdocumenten waarin wordt opgeroepen tot meer aandacht voor politieke en economische veranderingen bij wat later de Derde Weg zou worden.
- 22 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*.
- 23 Esping-Andersen onderscheidt drie types van Europese verzorgingsstaten: universalistische verzorgingsstaten, die egalitair van karakter zijn en een hoog voorzieningsniveau bieden aan alle burgers (te vinden in Scandinavië); de verzorgingsstaten volgens het Rijnland-model, die universele maar niet noodzakelijkerwijs gelijke voorzieningen bieden (Duitsland en Nederland) en liberale, die alleen een minimum aan steun bieden (het Verenigd Koninkrijk). Zie G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Princeton, 1990).

- 24 Zie K. van Kersbergen, *Social Capitalism. A study of Christian Democracy and the Welfare State* (Londen en New York, 1995) en Esping-Andersen, *The three worlds of welfare capitalism*.
- 25 E. Shaw, 'Towards Renewal? The British Labour Party's Policy Review', in: *West European Politics*, 16 (1993), 1, 112-132.
- 26 E. Shaw, *The Labour Party since 1979* (Londen en New York, 1994), 81-85 en 109-112.
- 27 Zie E. Shaw, *Losing Labour's Soul. New Labour and the Blair Government, 1997-2007* (Londen en New York, 2007), 1-5 en 199-207.
- 28 S.B. Wolinetz, 'Reconstructing Dutch Social Democracy', in: *West European Politics*, 16 (1993), 1, 97-111; 104 en 106-108; Ph. van Praag, Jr., 'Conflict and Cohesion in the Dutch Labour Party', in: D.S. Bell en E. Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in Western European Social Democratic Parties* (Londen en New York, 1999), 133-150; 143-148.
- 29 C. Green-Pedersen, K. van Kersbergen en A. Hemerijck, 'Neo-liberalism, the "third way" or what? Recent social democratic welfare policies in Denmark and the Netherlands', in: *Journal of European Public Policy*, 8 (2001), 2, 307-325.
- 30 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, 154.
- 31 E. Einhorn en J. Logue, *Modern Welfare States* (Westport, 2003), 117-119 en 148-152 e.v.
- 32 A. Martin, 'Trade Unions in Sweden. Strategic Responses to Change and Crisis', in: P. Gourevitch e.a., *Unions and Economic Crisis: Britain, West Germany, and Sweden* (Londen en Boston, 1984), 199-213.
- 33 G. Esping-Andersen, *Politics Against Markets. The Social Democratic Road to Power* (Princeton, 1985), 231-236; Martin, 'Trade Unions in Sweden', 288-295.
- 34 D. Arter, "'The War of the Roses". Conflict and Cohesion in The Swedish Social Democratic Party', in: Bell en Shaw (red.), *Conflict and Cohesion in Western European Social Democratic Parties*, 92-93.
- 35 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, 174-179.
- 36 Einhorn en Logue, *Modern Welfare States*, 102.
- 37 Country Report: Sweden, in: *Economist Intelligence Unit (the Economist)*, augustus 2015, 3.
- 38 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, 205.
- 39 C. Arndt en K. van Kersbergen, 'Social democracy after the Third Way: restoration or renewal?', in: *Policy & Politics*, 43 (2013), 2, 203-220; 211-214.
- 40 Ibidem, 211.
- 41 Zie Goldhammer en Ross, 'Reluctantly Center-Left: The French Case', 142-147.
- 42 Ibidem, 142-144 en 150-153. Zie ook F. Escalona en M. Vieira, 'France', in: J. de Waele, F. Escalona en M. Vieira (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union* (Londen en New York, 2013), 127-162; 147.
- 43 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, citaat op 70.
- 44 A. Crespy, 'Germany', in: De Waele, Escalona en Vieira (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union*, 163-184; 175-176.
- 45 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, citaat op 71-72.
- 46 Ibidem, 76-77.
- 47 P. Carrera-Rowe, 'Agenda 2010: Redefining German Social Democracy', in: *German Politics and Society*, 22 (2013), 1, 10-13; Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, 81-83.
- 48 Merkel e.a., *Social Democracy in Power*, 77-79 en 90.
- 49 Crespy, 'Germany', 174.
- 50 Ibidem, 175-177.
- 51 Ibidem, 170-174.
- 52 Green-Pedersen, Van Kersbergen en Hemerijck, 'Neo-liberalism, the "third

- way” or what?’, 511-512. Zie ook Arndt en Van Kersbergen, ‘Social democracy after the Third Way’, 214-218.
- 53 Arndt en Van Kersbergen, ‘Social democracy after the Third Way’.
- 54 Zie R. Plant, M. Beech en K. Hickson, *The Struggle for Labour’s Soul. Understanding Labour’s Political Thought Since 1945* (New York, 2004); en Shaw, *Losing Labour’s Soul*.
- 55 J.M. den Uyl, ‘De smalle marge van democratische politiek’, in: idem, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en democratie* (Amsterdam, 1978), 145-166.
- 56 Zie voor een vollediger analyse: G. Ross, ‘Social Democrats Today: Tribe, Extended Family of Club?’, in: De Waele, Escalona en Vieira (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union*, 593-604.

Bijlagen

Behaalde resultaten zijn geen garantie voor toekomstig succes

Frans Becker en Gerrit Voerman

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen PvdA, 1946-2012

Jaar	Zetels	%	Stemmen
1946	29	28,3	1.347.940
1948	27	25,6	1.262.888
1952	30	29,0	1.545.844
1956	34	32,7	1.872.201
1959	48	30,4	1.821.285
1963	43	28,0	1.753.025
1967	37	23,6	1.620.447
1971	39	24,6	1.554.733
1972	43	27,3	2.021.454
1977	53	33,8	2.813.793
1981	44	28,3	2.458.452
1982	47	30,4	2.503.517
1986	52	33,2	3.051.678
1989	49	31,9	2.832.739
1994	37	24,0	2.153.135
1998	45	29,0	2.494.555
2002	23	15,1	1.436.023
2003	42	27,3	2.631.363
2006	33	21,2	2.085.077
2010	30	19,6	1.848.805
2012	38	24,8	2.340.750

Bron: Kiesraad

‘Gedruisch en gekijf’

Ruud Koole, Josje den Ridder en Joop van Holsteyn

Tabel 2. Ledentallen PvdA, 1946-2015

Jaar	Ledental
9 febr. 1946	56.000
nov. 1946	114.558
1947	108.813
1948	117.244
1949	109.608
1950	105.609
1951	111.885
1952	111.351
1953	112.823
1954	119.561
1955	124.641
1956	142.140
1957	142.849
1958	137.778
1959	147.047
1960	142.853
1961	138.829
1962	139.375
1963	138.567
1964	142.426
1965	140.389
1966	134.476
1967	130.960
1968	116.736
1969	107.005
1970	98.671
1971	96.337
1972	94.229
1973	97.787
1974	103.140
1975	100.524
1976	95.548
1977	109.659
1978	121.274

Bijlagen

1979	118.522
1980	112.929
1981	109.557
1982	105.486
1983	101.724
1984	99.347
31 dec. 1985	100.979
1986	103.760
1987	101.019
1988	96.722
1989	96.600
1990	91.784
1991	79.059
1992	73.807
1993	69.464
1994	68.053
1995	64.523
1996	60.907
1997	61.720
1998	61.600
1999	60.621
2000	58.426
2001	57.374
2002	60.062
1 jan. 2003	60.062
2004	61.935
2005	61.111
2006	61.913
2007	62.846
2008	59.327
2009	56.456
2010	54.504
2011	55.723
2012	54.279
2013	55.564
2014	52.317
2015	49.155

Afgezien van de oprichtingsdatum is het ledental tot en met 1983 gegeven per 1 september. De ledentallen uit deze periode zijn ontleend aan *Voorwaarts* 4 (1984), 19, 85. Het ledental van 1984 is gebaseerd op het *Organisatorisch en financieel verslag PvdA 1983-1984*, 112. Vanaf 1985 zijn de ledentallen direct afkomstig van het partijbureau van de PvdA; zie ook dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/leden.

De PvdA in de steden

Pieter Nieuwenhuijsen

Tabel 3. Raadsleden PvdA, absoluut en relatief, 1946-2014

Jaar	PvdA	PS	Totaal PvdA, inclusief sympathisanten (vanaf 1946) en PS (vanaf 1974)	Totaal aantal raadszetels	% PvdA	% PvdA, inclusief sympathisanten en PS
1946	-	-	2.179	11.170	-	19,5
1949	-	-	2.207	11.304	-	19,5
1953	-	-	2.423	11.479	-	21,1
1958	-	-	2.371	11.638	-	20,4
1962	-	-	2.568	11.823	-	21,7
1966	-	-	2.209	11.961	-	18,5
1970	-	-	2.005	11.770	-	17,0
1974	2.076	507	2.583	11.887	17,5	21,7
1978	2.469	397	2.866	12.037	20,5	23,8
1982	2.164	447	2.611	11.767	18,4	22,2
1986	2.875	316	3.191	11.464	25,1	27,8
1990	2.267	262	2.529	11.007	20,6	23,0
1994	1.728	267	1.995	10.895	15,9	18,3
1998	1.817	304	2.121	10.156	17,9	20,9
2002	1.360	272	1.632	9.080	15,0	18,0
2006	2.004	154	2.158	8.830	22,7	24,4
2010	1.251	132	1.383	8.654	14,5	16,0
2014	799	144	943	8.454	9,5	11,2

PS = Progressieve samenwerkingsverbanden

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken (1949-2002) en Kiesraad (2006-2014)

De in de tabel 3 vermelde aantallen en percentages voor de periode 1946-1970 zijn gebaseerd op de aantallen raadsleden die zijn gekozen op de door de PvdA ingediende kandidatenlijsten, met inbegrip van geestverwante en sympathiserende raadsleden die zijn gekozen op lijsten van samenwerkende partijen of op lijsten die door kiezers buiten de officiële PvdA-lijst om zijn ingediend (zoals het formeel is omschreven in de verkiezingsstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)).

Vanaf 1974 is in de tabel onder 'PvdA' apart het aantal raadsleden weergegeven dat is gekozen op PvdA-lijsten. De categorie 'totaal PvdA inclusief sympathisanten en PS' geeft voor de verkiezingen van 1974 tot en met 1986 het PvdA-totaal weer alsmede *alle* zetels die

Bijlagen

zijn behaald op gecombineerde lijsten in enigerlei vorm van het viertal D66, PPR, PSP en de PvdA (onder de noemer van het 'Progressief Akkoord'); en vanaf de verkiezingen van 1990 *alle* zetels die zijn behaald op een gecombineerde 'progressieve' lijst waarbij minimaal één van de groeperingen een algemeen bekende linkse groepering is (eveneens volgens de omschrijving van de CBS-verkiezingsstatistieken). In de gepubliceerde verkiezingsuitslagen zijn de zetels die door deze progressieve samenwerkingsverbanden zijn behaald, niet te herleiden naar de deelnemende partijen. Niettemin mag aangenomen worden dat de PvdA niet zelden in deze verbanden de grootste partner was en dat dus een substantieel deel van deze 'samenwerkingszetels' aan haar zal zijn toegevallen.

De gegevens zijn voor de periode 1946-1998 gebaseerd op de in de verkiezingsstatistieken van het CBS vermelde aantallen die vier jaar na de betreffende verkiezingen bij de volgende verkiezingen zijn gepubliceerd, in de veronderstelling dat deze nauwkeuriger zijn dan de aantallen die vlak na de 'eerste' verkiezingen zijn bekendgemaakt.

Tabel 4. Wethouders PvdA, absoluut en percentueel, 1946-2014

Jaar	PvdA	PS	Totaal PvdA, inclusief sympathisanten (vanaf 1946) en PS (vanaf 1974)	Totaal aantal wethouders	% PvdA	% PvdA, inclusief sympathisanten en PS
1946	-	-	439	2.153	-	20,4
1949	-	-	398	2.168	-	18,4
1953	-	-	433	2.175	-	19,9
1958	-	-	398	2.162	-	18,4
1962	-	-	441	2.155	-	20,5
1966	-	-	432	2.122	-	20,4
1970	-	-	387	2.048	-	18,9
1974	387	62	449	2.050	18,9	21,9
1978	441	47	488	2.077	21,2	23,5
1982	407	42	449	1.994	20,4	22,5
1986	559	32	591	1.908	29,3	31,0
1990	472	33	505	1.799	26,2	28,1
1994	346	31	377	1.783	19,4	21,1
1998	385	40	425	1.677	23,0	25,3
2002	268	37	305	1.533	17,5	19,9
2006	442	-	-	-	27,0	-
2010	244	-	-	-	17,0	-
2014	133	-	-	-	9,0	-

PS = Progressieve samenwerkingsverbanden

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken (1949-2002) en www.binnenlandsbestuur.nl en www.vng.nl (2006-2014)

Voor tabel 4 geldt hetzelfde als wat onder tabel 3 is vermeld, zij het dat er in plaats van 'raadsleden' 'wethouders' moet worden gelezen. Sinds 2006 ontbreken de afzonderlijke gegevens van de progressieve samenwerkingsverbanden; naar alle waarschijnlijkheid zijn deze in de aantallen wethouders van de PvdA opgenomen.

Afkortingen

Abvakabo	Algemene Bond van Ambtenaren/Katholieke Bond van Overheidspersoneel
AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AVRO	Algemene Vereniging Radio Omroep
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
B en W	College van burgemeester en wethouders
BBP	Bruto Binnenlands Product
BNP	Bruto Nationaal Product
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDA	Christen Democratisch Appèl
CDU	Christelijk-Democratische Unie
CHU	Christelijk-Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CPN	Communistische Partij van Nederland
D66	Democraten '66
DDR	Duitse Democratische Republiek
DNA	Det Norske Arbeiderpartiet
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

DS'70	Democratisch-Socialisten '70
ECB	Europese Centrale Bank
EDG	Europese Defensie Gemeenschap
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EG	Europese Gemeenschap(pen)
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EMU	Economische en Monetaire Unie
EPG	Europese Politieke Gemeenschap
ESM	Europees Stabiliteitsmechanisme
EU	Europese Unie
Euratom	Europese Gemeenschap voor Atoomenergie
EVC	Eenheidsvakcentrale
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
IF Metall	Industriefacket Metall
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KEN-ml	Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland (marxisties-leninisties)
KVP	Katholieke Volkspartij
LO	Landsorganisationen i Sverige
LPF	Lijst Pim Fortuyn
LPO	Leids Partijledenonderzoek
NAS	Nationaal Arbeidssecretariaat
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NIPO	Nederlands Instituut voor Publieke Opinie
NKO	Nationaal Kiezersonderzoek
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NRC	Nieuwe Rotterdamse Courant
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVB	Nederlandse Volksbeweging
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
PASOK	Panellinio Sosialistiko Kinima
PDC	Parlementair Documentatie Centrum
PDS	Partei des Demokratischen Sozialismus
PPR	Politieke Partij Radikalen

Afkortingen

PS	Parti Socialiste
PSOE	Partido Socialista Obrero Español
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
PVV	Partij voor de Vrijheid
RKWV	Rooms-Katholiek Werkliedenverbond
RTL	Radio Télévision Luxembourg
SAP	Sveriges socialdemokratiska arbetareparti
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SDC	Sociaal-Democratisch Centrum
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SER	Sociaal-Economische Raad
SFIO	Section Française de l'International Ouvrière
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SP	Socialistische Partij
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPÖ	Sozialdemokratische Partei Österreichs
TROS	Televisie Radio Omroep Stichting
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
VARA	Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
Vinex	Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra
VPRO	Vrijzinnige Protestantse Radio Omroep
VROM	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
VUT	Vervroegde uittreding
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WASG	Wahlalternative Arbeit und Soziale Gerechtigkeit
WBS	Wiardi Beckman Stichting
WMV	Werkgroep voor een Maatschappijkritische Vakbeweging
WWV	Wet Werkloosheidsvoorziening

Illustratieverantwoording

De redacteuren hebben geprobeerd alle rechthebbenden van het beeldmateriaal op te sporen. Eenieder die zich niettemin hiervan eigenaar weet zonder dat direct of indirect met hem of haar afspraken zijn gemaakt, verzoeken wij contact op te nemen met de uitgeverij.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam: 1, 2 (*Het Vrije Volk*), 3 (Fotodienst Arbeiderspers).

Hollandse Hoogte te Amsterdam: 4, 8, 9 (Bert Verhoeff), 5 (Werry Crone), 6 (Peter Elenbaas), 7 (Spaarnestad Photo), 11 (Michiel Wijnbergh), 12 (Bert Spiertz).

Partij van de Arbeid (PvdA) te Amsterdam : 10, 13, 14.

Personenregister

- Ackers, Achiël Van 60
Adelmund, Karin 177, 180
Agt, Dries van 55, 57, 64, 110, 147, 162, 173,
174, 295
Albarda, Willem 11, 12, 216
Alders, Hans 240
d'Ancona, Hedy 18, 54
Arndt, Christoph 299, 300, 305
Asbeek Brusse, Wendy 253
Asscher, Lodewijk 24
- Baart, Ies 46
Baart, Servaas 217
Bakoënin, Michael 75
Balkenende, Jan-Peter 24, 89, 117-119, 122,
158, 159, 183-185, 242
Banning, Willem 41, 43, 131, 132, 134, 138,
139
Bartolini, Stefano 283
Becker, Frans 15, 33, 74, 122
Beel, Louis 45
Bella, Simon de la 12
Berg, Joop van den 17, 30, 32, 33, 128, 164,
209, 212, 259
Berg, Jurre van den 28
- Berg, Max van den 80, 175, 229, 235
Berger, Jan 46, 167
Berlin, Isaiah 28
Berman, Thijs 270
Beus, Jos de 261, 263, 264, 266, 270
Beveridge, William 133
Blair, Tony 8, 20, 74, 150, 278, 290, 291, 294,
301, 302, 304, 306
Bleich, Anet 145
Blom, Jaap 46
Blom, Luuk 271
Boekman, Emanuel 12, 213, 217
Boer, Margreeth de 55, 155
Boersma, Jaap 56
Bolkestein, Frits 64
Bonger, Willem Adriaan 31
Boon, Rudi 22
Born, Henk van den 46
Bos, Wouter 22, 24, 26, 61, 64, 65, 80, 89, 96,
117-119, 122, 150, 156, 158, 218, 267, 268
Bosscher, Doeko 139
Brandt, Willy 17
Brasz, Henk 213
Brenk, Corrie van 186, 188
Brinkman, Elco 115

- Brokx, Gerrit 235
Brug, Wouter van der 88
Buber, Martin 132
Burg, Ieke van den 273
Burger, Jaap 49, 135, 138
Burnham, James 136, 139
- Callaghan, James 57
Cals, Jo 48, 51, 64, 106
Carrera-Rowe, Pamela 302
Clinton, Bill 20, 150, 291,
Cohen, Job 22, 23, 66, 74, 80, 118, 119, 122,
156
Corbyn, Jeremy 74, 295
Crespy, Amandine 303
Crossland, Tony 140
Cuperus, René 74, 270
- Daalder, Hans 18, 50
Dahrendorf, Ralph 9
Dales, Ien 241
Dam, Marcel van 56, 106, 146, 268
Dankert, Piet 260, 274
Daudt, Hans 11, 35, 52,
Delors, Jacques 301
Dijsselbloem, Jeroen 23, 24, 272,
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 11
Donker, Leendert 43, 49
Dorst, Wim van der 181
Drees, Willem 11, 13-16, 41-45, 47, 49, 77,
100, 103-105, 107, 127-130, 132-134, 138,
160, 195, 213, 216-218, 247, 253, 254, 257,
262, 264, 274
Drees jr., Wim 105, 107, 108
Duisenberg, Wim 56, 265
Duivesteijn, Adri 235, 268-270, 272
- Egle, Christoph 279
Eijk, Cees van der 88
Elchardus, Mark 28
Elzinga, Tuur 61, 186
Escalona, Fabien 8
- Foot, Michael 293
Fortuyn, Pim 21, 22, 61, 63, 64, 86, 95, 117,
125, 155, 267
Fourastié, Jean 139
- Gaay Fortman, Wilhelm Friedrich de 56
Galbraith, John Kenneth 17, 78, 105, 141
Gaulle, Charles de 255
Genet, Louis 242
Gerrits, André 263
Giddens, Anthony 150, 291, 294
Gietema, Ypke 235
Glaeser, Edward 243
Goedhart, Frans 44
Goes van Naters, Marinus van der 41, 42,
128, 138, 252-254
Gogh, Theo van 22, 63, 95
Gorbatsjov, Michael 55
Groenevelt, Arie 170, 172, 174
Gruyter, Caroline de 7
- Halsema, Femke 74
Hamer, Marriëtte 184
Harmsen, Ger 189
Harteveld, Theo 227
Heerts, Ton 61, 165, 186, 187
Heide, Harry ter 165
Heijkoop, Arie 216, 217
Hek, Arie van der 256
Hemerijck, Anton 296, 304
Henkes, Christian 279
Heuven Goedhart, Gerrit Jan van 44
Heyting, R. 252
Hofland, Henk 50
Hofstra, Henk 104, 138
Hollande, François 301
Holsteyn, Joop van 23, 33
Hompe, Wim 235
Hooft, Hans van 181
Hoogerwerf, Andries 105
Huxley, Aldous 139
- Inja, Cor 161, 176, 178
Italiaander, Isaäc 12
- Jacobs, Jane 230
Jansen van Galen, John 134
Joekes, Dolf 167
Jong, Piet de 108, 171
Jong, Ron de 11, 34
Jongerius, Agnes 61, 165, 184-186
Jonkergouw, Theo 168

Personenregister

- Jonkman, Jan 46
Jurgens, Eric 260, 261
- Kadt, Jacques de 137, 138, 253
Kalma, Paul 59, 79, 80, 154, 155, 263, 264, 266, 270
Kam, Flip de 22
Kemenade, Jos van 146
Kersbergen, Kees van 296, 299, 300, 304, 305
Keynes, John Maynard 133
Kinnock, Neil 293, 294
Kirchheimer, Otto 16
Kleijnen, Jef 182
Klijnsma, Jetta 61, 186
Klompé, Marga 48
Kloos, André 46, 165, 169, 170
Kok, Wim 14, 18-21, 23, 48, 53, 58-64, 78, 80, 89, 96, 100, 110, 111, 113-117, 123, 129, 130, 148-151, 154, 156, 160, 165, 170, 172, 175-178, 180, 182, 186, 189, 241, 259, 260, 264-266, 268, 269, 274, 290, 292, 295, 296
Kolk, Henk van der 11, 34
Koole, Ruud 23, 33, 80, 268-270, 272
Kraemer, Hendrik 42
Kramer, Jacob 46
Kriesi, Hanspeter 25, 102, 125
Kupers, Evert 165
Kuyper, Abraham 39
Kuzu, Tunahan 94
- Ladrech, Robert 8
Lafontaine, Oskar 302-304
Lamers, Nico 235
Lammers, Han 229
Lassalle, Ferdinand 38
Lenferink, Henri 235
Liagre Böhl, Herman de 235
Lief tinck, Piet 43, 128, 254
Liempt, Ad van 220
Linden, Kees van 46
Lier, Theo van 45, 130, 133, 135
Lijphart, Arend 47
Lipset, Seymour Martin 101, 124
Löfvén, Stefan 298
Logemann, Johann 46
Louw, André van der 50, 54
- Lubbers, Ruud 19, 56, 60, 64, 89, 111, 113, 114, 122, 123, 148, 162, 175-177, 180, 237, 241, 259, 260, 295
- Maij, Marit 273
Mair, Peter 30, 283
Major, John 287, 294
Mansholt, Sicco 14, 54, 138, 143, 218, 253
Marijnissen, Jan 32, 118, 183
Marijnissen, Lilian 183
Marlière, Philippe 8
Marx, Karl 75, 169
Meijer, Wim 147
Meis, Fré 169
Melkert, Ad 22, 61, 117, 122, 150, 151, 156, 261
Merriënboer, Johan van 138
Mertens, Jan 56
Metten, Alman 264
Meyer, Ron 183
Middel, Bert 177
Mierlo, Hans van 107, 108, 114, 115, 124
Miranda, Monne de 12, 213, 216-218
Mitterrand, François 57, 290, 300, 301
Monasch, Jacques 270
Mook, Huib van 46
Moor, Frans 177
Moschonas, Gerassimos 282
Mozer, Alfred 138, 253
- Netelenbos, Tineke 152
Nieuwenhuijsen, Pieter 11, 18, 34, 143
Nijpels, Ed 240
Noten, Han 61, 186
- Oosterhuis, Henk 46, 136, 165
Ornstein, Leonard 244
Otjes, Simon 21, 24, 34
Oudenampsen, Merijn 81
Öztürk, Selçuk 94
- Palar, Nico 46
Panebianco, Angelo 76
Paterson, William 7, 8
Patijn, Schelto 256
Pechtold, Alexander 124
Peper, Bram 67, 148
Petring, Alexander 279

- Plasterk, Ronald 271, 272
 Ploeg, Jan van der 213, 235
 Ploeg, Rick van der 152, 153, 180
 Polak, Fred 138
 Polak, Henri 10, 163
 Pont, Hans 165
 Poppe, Stan 167, 174
 Praag, Philip van 19, 26, 33
 Pronk, Jan 50, 55, 59, 113, 146, 148
- Quack, H.P.G. 75
 Quay, Jan de 42, 48
- Reagan, Ronald 19, 55, 57, 287
 Reinalda, Marius 217
 Rhijn, Aat van 133, 134
 Ridder, Josje den 23, 33
 Rodrik, Dani 27
 Roemer, Emile 121
 Roemers, Dirk 46, 165
 Romme, Carl 16, 138
 Rooy, Piet de 30, 130, 134, 149
 Rosenmüller, Paul 265
 Rottenberg, Felix 73, 80, 114, 153, 154, 179, 180
 Rugge, Eltjo 217
 Ruppert, Marinus 47
 Rutte, Mark 23, 24, 62, 73, 119, 121, 157, 159, 185-187, 210, 215, 271, 272
- Sahlin, Mona 298
 Samkalden, Ivo 138
 Samsom, Diederik 22, 55, 64, 73, 74, 89, 119, 121, 156
 Schaefer, Jan 56, 146, 213, 234, 235, 242
 Scheffer, Paul 157
 Schermerhorn, Willem 44, 45, 128, 133
 Schmidt, Helmut 57, 300
 Schröder, Gerhard 291, 302, 303
 Schumpeter, Joseph 144
 Schuyt, Kees 130
 Segers, Mathieu 138, 253
 Sint, Marjanne 80, 148, 179
 Smit, Joke 18, 54, 143
 Smith, John 294
 Soesan, Abraham 12
 Spekman, Hans 23, 32, 80, 89, 187
- Stekelenburg, Johan 165, 171, 177, 180, 186
 Stiphout, Hans van 106
 Stoel, Max van der 56, 136, 146
 Streeck, Wolfgang 29
 Suurhoff, Ko 42, 46, 128, 134, 139, 167, 218, 254
- Tans, Sjeng 48, 50, 107
 Taverne, Ed 130, 228
 Tempel, Jan van den 12, 133
 Thatcher, Margareth 19, 57, 146, 287, 293, 294
 Thijn, Ed van 17, 50, 105, 144, 145
 Thomas, Alastair 7, 8
 Thomassen, Wim 42
 Thorning-Schmidt, Helle 300
 Timmermans, Frans 80
 Tinbergen, Jan 138
 Tobback, Louis 65
 Tolstoj, Leo 75
 Traa, Maarten van 258, 260, 262, 263, 265, 266, 268
 Troelstra, Pieter Jelles 75, 76, 163, 213
 Tromp, Bart 89, 135, 137, 150
- Uyl, Joop den 14, 16-19, 26, 31, 38, 49, 50, 55, 56, 58, 60, 64, 78, 100, 103, 105-111, 113-115, 123, 127-129, 135, 138-143, 145-147, 149, 158, 160, 162, 172, 174-176, 195, 207, 225, 228, 231, 233, 234, 257-259, 264, 265, 274, 275, 295, 308
 Uyl, Liesbeth den 58
- Valkhoff, Johan 136
 Valls, Manuel 301
 Veenstra, W.J. 256
 Veld, Elske ter 177
 Veldkamp, Gerard 48
 Verhagen, Maxime 118
 Verwey-Jonker, Hilda 138
 Vieira, Mathieu 8
 Ville, Ferdi de 275
 Visser, Piet de 177
 Vliegen, Willem 216
 Voerman, Gerrit 15, 23, 27, 35, 122
 Vogelaar, Ella 242
 Vondeling, Anne 49, 106, 107

Personenregister

- Vorriink, Irene 55, 143
Vorriink, Koos 41
Vos, Hein 128, 133, 135, 138, 252
Vos, Piet 56
Vredeling, Henk 254
Vreeman, Ruud 80, 114, 153, 156, 179, 180,
244
Vries, Jouke de 63, 237
Vries, Michiel de 78
Vuijsje, Herman 134
- Waal, Cees 235
Waal, Lodewijk de 165, 175, 178
Waele, Jean-Michel De 8
Wallage, Jacques 154, 232, 265, 266
Walsum, Gerard van 43
Walter, Franz 9
- Water, Tinus van de 235
Weezel, Max van 244
Weg, Bé van der 177
Westerloo, Gerard van 155
Wevers, John 235
Wiardi Beckman, Stuuf 41
Wibaut, Floor 10, 209, 210, 213, 216, 218-220
Wiegel, Hans 109, 110
Wiersma, Jan Marinus 275
Wilders, Geert 22, 117-119, 125, 157, 185
Wingerden, Kees van 46, 165
Wit, Roel de 225
Wolinetz, Steve 25, 35, 214
Wöltgens, Thijs 130, 161, 178, 263
- Zeeuw, Arie de 216
Zuylen, Marjet van 152, 153

Over de auteurs

Frans Becker is politicoloog. Hij was onder meer werkzaam aan de Universiteit van Amsterdam en bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid. Hij was redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Momenteel bereidt hij samen met anderen een studie over cultuurpolitiek voor.

Joop van den Berg is emeritus hoogleraar aan de Universiteit Leiden (parlementaire geschiedenis) en Maastricht (parlementair stelsel). Hij was daarnaast onder meer directeur van de Wiardi Beckman Stichting (1981-1989), lid van de Eerste Kamer (1992-1996) en directievoorzitter van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (1996-2002).

Joop van Holsteyn is neerlandicus en politicoloog. Hij is als universitair hoofd-docent politicologie en als bijzonder hoogleraar Kiezeronderzoek verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek betreft verkiezingen en kiesgedrag, publieke opinie en opinieonderzoek, partijen en partijleden, het referendum in Nederland, en politieke tekeningen.

Ron de Jong is onderzoeker bij de Kiesraad. Hij promoveerde in 1999 op verkiezingen voor de Tweede Kamer tussen 1848 en 1887. In 2008 schreef hij met

Marcel ten Hooven *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* en in 2014 met Niels van Driel *De Tweede Kamerverkiezingen in vijftig stappen*. Hij publiceert regelmatig artikelen over verkiezingen vanuit historisch of staatsrechtelijk oogpunt.

Henk van der Kolk is als universitair hoofddocent Politicologie verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde van de Universiteit Twente. Hij promoveerde in 1997 op het effect van de nationalisering van lokale verkiezingen op het gedrag van gemeenteraadsleden. Hij was directeur van Nationale Kiezersonderzoeken en betrokken bij onderzoek naar het burgerforum Nieuw Kiesstelsel. Samen met Ron de Jong en Gerrit Voerman publiceerde hij *Verkiezingen op de kaart 1948-2010*.

Ruud Koole studeerde geschiedenis in Groningen en politieke wetenschappen in Parijs. Hij was voorzitter van en senator voor de Partij van de Arbeid. Hij is hoogleraar Politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden. Zijn onderzoek en publicaties betreffen met name de legitimiteit van politieke instituties, het functioneren van politieke partijen en de politieke geschiedenis van Nederland.

Pieter Nieuwenhuijsen is politicoloog en freelance journalist. Hij was van 1988 tot 2000 hoofdredacteur van *Binnenlands Bestuur*. Daarvoor was hij onder meer verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting als secretaris van de Sectie Gemeente, Gewest en Provincie.

Simon Otjes is onderzoeker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij heeft eerder gepubliceerd over partijen en belangengroepen in onder andere *Party Politics*, *American Journal of Political Science* en *Journal of European Public Policy*.

Philip van Praag was tot 2014 universitair hoofddocent bij de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek betreft politieke partijen, referenda, electorale ontwikkelingen in Nederland en de relatie tussen media en politiek. Over de verkiezingscampagne van 2012 publiceerde hij samen met Kees Brants de bundel *Media, Macht en Politiek*.

Josje den Ridder is politicoloog en promoveerde aan de Universiteit Leiden op een proefschrift over Nederlandse politieke partijen en hun leden. Ze werkt

bij het Sociaal en Cultureel Planbureau en doet onderzoek naar de publieke opinie, politieke participatie, partijen en partijleden.

Gerrit Voerman is historicus en directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is hij hoogleraar Ontwikkeling en functioneren van het Nederlandse en Europese partijstelsel. Hij publiceert regelmatig over politieke partijen en is redacteur van de serie over Nederlandse politiek die bij Uitgeverij Boom wordt uitgegeven.

Steven B. Wolinetz is emeritus hoogleraar Politicologie aan de Memorial Universiteit of Newfoundland in St. John's, Newfoundland, Canada. Hij heeft veelvuldig gepubliceerd over politieke partijen en de politiek van kleinere Europese democratieën. Momenteel redigeert hij met Andrej Zaslove de bundel *Absorbing the Blow*, over de impact van populistische partijen op de European partijstelsels.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Gerrit Voerman, met medewerking van Lucas Osterholt, *De VVD visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.
3. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
4. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
5. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
6. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse euro-commissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
7. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks, 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
8. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.
9. Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Populisten in de polder*, Amsterdam, 2012.
10. Koen Vossen, *Rondom Wilders. Portret van de PVV*, Amsterdam, 2013.
11. Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013*, Amsterdam, 2013 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
12. Maaïke Kamps en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch Affiche*, Amsterdam, 2015.
13. Frans Becker en Gerrit Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 2016.

In voorbereiding is een monografie over de SP.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, het Parlementair Documentatie Centrum, de Campus Den Haag en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.

